

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

AZƏRBAYCAN TARİXİ

**MÜHAZİRƏLƏR
TOPLUSU**

BAKI- 2014

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ
POLİS AKADEMİYASI**

“İCTİMAİ ELMLƏR” kafedrası

“AZƏRBAYCAN TARİXİ”

MÜHAZİRƏLƏR TOPLUSU

(dinləyicilər üçün)

BAKI - 2014

Tərtib etdilər:	İctimai elmlər kafedrasının rəisi, polis polkovniki, t.ü.f.d.	T.F.Əliyev
	İctimai elmlər kafedrasının baş müəllimi, polis baş leytenantı	R.Y.Qasimov
Elmi redaktor:	İctimai elmlər kafedrasının müəllimi, polis baş leytenantı	R.M.Məcnunov
	DİN-in Polis Akademiyasının rəisi, polis general-mayoru, h.ü.f.d	N.T.Əliyev
Rəyçilər:	Bakı Slavyan Universitetinin "Azərbaycan tarixi və ictimai elmlər" kafedrasının dosenti, t.ü.f.d	Ə.Ə.Əmirov
	Bakı Slavyan Universitetinin "Azərbaycan tarixi və ictimai elmlər" kafedrasının baş müəllimi, t.ü.f.d	A.S.Əliyev

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ

İSTİQAMƏTVERİCİ MÜHAZİRƏ: “Azərbaycan tarixinə giriş”

MÖVZU №1: Azərbaycan ərazisində ibtidai-icma quruluşu, tayfa ittifaqları və qədim dövlətlər. Azərbaycan III-VII əsrlərdə

MÖVZU №2: Azərbaycan Xilafətin hakimiyyəti dövründə. IX-XII əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Azərbaycanda monqol əsarəti

MÖVZU №3: Azərbaycan XIV əsrin sonu-XV əsrdə. Səfəvilər dövləti

MÖVZU № 4: Azərbaycan XVIII əsrdə. Azərbaycan XIX əsrin birinci yarısında. Azərbaycanın bölüşdürülməsi

MÖVZU № 5: XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda demokratik və milli-azadlıq hərəkatı

MÖVZU № 6: Azərbaycan 1914-1918-ci illərdə

MÖVZU № 7: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)

MÖVZU № 8: Azərbaycan Sovet hakimiyyəti illərində

MÖVZU № 9: Müstəqil Azərbaycan Respublikası

ÖN SÖZ

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli şüurun formalaşdırılması, hərbi-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə edilmiş gənc nəslin yetişdirilməsi dövlətimizin təhsil siyasətində başlıca məsələlərdən birinə çevrilmişdir.

“Azərbaycan tarixi” fənninin gənclərin vətənpərvər və ləyaqətli vətəndaş kimi yetişdirilməsində oynadığı müstəsna rol nəzərə alınaraq, bu fənn respublikamızın digər ali tədris ocaqlarında olduğu kimi, DİN-in Polis Akademiyasında da tədris edilir.

“Azərbaycan tarixi” fənni müdavimlərin gələcəkdə yüksək mənəvi əxlaqlı və vətənpərvər bir şəxsiyyət və zabit kimi yetişdirilməsində misilsiz rol oynayır. Qeyd etdiyimiz yüksək mənəvi dəyərləri özündə cəmləşdirən bu gününün müdavimi və dinləyicisi – gələcəyin polis zabiti cəmiyyətdə ictimai təhlükəsizliyin, dövlət maraqları və insan hüquqlarının qorunmasına öz töhfəsini vermiş olacaqdır.

Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyinin Polis Akademiyasının dinləyiciləri üçün nəzərdə tutulmuş “Azərbaycan tarixi” fənni üzrə mühazirələr toplusu tərtib edilərkən müvafiq fənn üzrə mövcud tədris proqramının tələbləri nəzərə alınmış, həmçinin digər ali tədris ocaqlarının da təcrübəsindən geniş istifadə olunmuşdur.

**İSTİQAMƏTVERİCİ MÜHAZİRƏ:
“AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ GİRİŞ”
PLAN**

- 1. “Azərbaycan tarixi” kursunun predmeti. Tarix elminin metodologiyası, tədqiqat metodları. Xronologiya və dövrləşdirmə.**
- 2. Azərbaycanın təbii və coğrafi şəraiti. “Azərbaycan” adının etimologiyası.**
- 3. Azərbaycan tarixinin qaynaqları**

***Sual 1. “Azərbaycan tarixi” kursunun predmeti.
Tarix elminin metodologiyası, tədqiqat metodları.
Xronologiya və dövrləşdirmə.***

İnsanların keçmişdə necə yaşadığını, onların həyatlarının necə və nə üçün dəyişib indiki şəkə düşdüyünü zaman və yer baxımından tədqiq edib, öyrənən elm tarix adlanır. Başqa sözlə, insanların həyatında baş vermiş mühüm hadisələri tarix retrospektivdə öyrənən elm tarix adlanır. Tarix elminin köməyi ilə bəşər cəmiyyətinin inkişaf mərhələləri ardıcıl surətdə izlənilir, mövcud olmuş sivilizasiyaların genezisi, inkişafı və məhv olması haqqında biliklər əldə edilir.

Qədim yunan sözü olan “istoriya” sözünün ilkin mənası “tədqiqat”, “bilmə”, “müəyyən etmə” olmuşdur. Tarix hadisə və faktların həqiqiliyinin müəyyən edilməsi ilə eyniləşdirilir. Qədim Roma tarixşünaslığında bu termin müəyyən etmə vasitəsi kimi deyil, keçmiş hadisələr haqqında hekayə kimi başa düşülürdü. Sonralar hər hansı bir həqiqi və ya uydurma hadisə haqqında hekayəni “tarix” adlandırırdılar.

Hal-hazırda “tarix” termini adətən iki mənada işlədilir: birincisi, insan cəmiyyətinin inkişaf prosesini

bildirmək üçün; ikincisi, bu prosesi öyrənən elm haqqında danışılanda.

Keçmişə olan maraq insan nəsli yaranandan mövcud olmuşdur. Bu marağı yalnız insanın hər şeyi bilmək istəyi ilə izah etmək olmaz. İş ondadır ki, insan özü tarixi varlıqdır. O, zaman ərzində böyüyür, dəyişir və inkişaf edir və özü də bu inkişafın məhsuludur.

Humanitar elmlər sırasına daxil olan tarixin tədqiqat metodları digər elmlərdən əsaslı şəkildə fərqlənir. Belə ki, digər elmlər gerçəkliyi müşahidələr, eksperimentlər əsasında öyrəndiyi halda tarix elminin bu metodlardan istifadə etmək imkanları yoxdur. Qeyri-praktik elm hesab edilən tarix elmi, cəmiyyətdə baş vermiş hadisələri, insanların maddi və mənəvi aləmlərinin inkişaf mərhələlərini yalnız maddi mədəniyyət nümunələri və yazılı qaynaqlar əsasında öyrənə bilir.

Tarix nə zamandan başlayır? Bu sualın birmənalı cavabı olaraq qeyd etmək olar ki, **tarix ilk insanın yaranmasından başlayır. Deməli tarix elmi də birbaşa olaraq insanı, daha dəqiq desək onun keçmiş olduğu inkişaf mərhələlərini və bu mərhələlərə məxsus olan mühüm hərbi, siyasi, iqtisadi və mədəni problemləri öyrənir.**

Ümumdünya tarixinin tərkib hissəsi olan “Azərbaycan tarixi” anlayışı çox mürəkkəb bir anlayışdır. Azərbaycan ərazisində onlarla müstəqil dövlət yaranmış, onlardan bəzilərinin sərhədləri tarixi Azərbaycandan kənar torpaqlara da yayılmışdır. Azərbaycan tarixi, tarixi-coğrafi baxımdan tarixi Azərbaycanla birlikdə müəyyən tarixi dövrlərdə onun sərhədlərinin genişləndiyi torpaqları da əhatə edir.

Azərbaycan tarixinin mövzu dairəsinə gəldikdə, o, ümumiyyətlə tarixə verilən tələblərlə müəyyən edilir.

Tarixin predmetini birmənalı olaraq müəyyən etmək mümkün deyil. Tarixin predmeti **sosial, siyasi, iqtisadi, demoqrafik tarix, eyni zamanda şəhərin, kəndin, ailənin və şəxsi həyatın tarixi** ola bilər. Tarixin predmetinin müəyyən edilməsi subyektiv şəkildə dövlət ideologiyası və tarixçinin dünyagörüşü ilə bağlıdır.

Materialist mövqedə duran tarixçilər hesab edirlər ki, bir elm kimi tarix cəmiyyətin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir. Cəmiyyətin inkişafı isə son nəticədə istehsal üsulundan asılıdır. Bu yanaşma insana deyil, iqtisadiyyata, cəmiyyətə üstünlük verir.

Liberal mövqedə duran tarixçilər tarixin predmetinin təbiət tərəfindən ona verilmiş hüquqları reallaşdıran insanın təşkil etdiyini göstərir. Məşhur fransız tarixçisi Mark Blok tarixi “zamanda insanlar haqqında elm” kimi səciyyələndirmişdir.

Tarix elminin metodologiyası, tədqiqat metodları. Tarix fəlsəfəsi altında nəzərdə tutulan məsələləri, əsasən tarixin metodologiyası kimi öyrənirlər. Tarixin metodologiyası elmi təhlilin tələblərindən irəli gələn və eyni zamanda konkret gerçəkliyin dərkətmə vasitəsi kimi çıxış edən nəzəri, dünyagörüş müddələrinin sistemidir.

Tarixin tədqiqat metodları

Tarix elminin tədqiqat metodlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ümumelmi metodlar
2. Xüsusi-tarixi metodlar
3. Fənlərarası metodlar

Bu sistemi dəqiqləşdirərək metodları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Ümumelmi metodlar
2. Məxsusi metodlar
3. Elmlərarası metodlar.

Ümumelmi metodlar bütün elmlərdə qəbul edilib tədqiq olunan metodlardır. Sintez və analiz, induksiya və deduksiya, təsviri və kəmiyyət təhlili və b. bu qəbildəndir.

Məxsusi elmi metodlar dedikdə, əsasən bu və ya digər elmə aid olan metodlar nəzərdə tutulur. Burada **tarixi müqayisə, tarixi-genetik, retrospektiv, tarixi tipologiya** kimi metodlar ayrılır.

Tarixi müqayisə tədqiq olunan hadisənin oxşarı tutuşdurulması və xüsusiyyətinin müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Tarixi genetik metod tədqiqat obyektini yarandığı vaxtdan inkişafının əsas mərhələlərini öyrənir.

Retrospektiv metod müasir dövrdən keçmişə, nəticədən səbəbə baxışı ifadə edir.

Tarixi tipologiya öyrənilən hadisə və proseslərin əsas əlamət və göstəricilərinə görə təsnifatını nəzərdə tutmaqla, onların daha dərinədən öyrənilməsinə köməklik göstərir.

Elmlərarası metodlar:

Müşahidə əsasən etnoqrafiyada tətbiq olunur.

Eksperiment tarixi tədqiqatda nadir hallarda istifadə olunur.

Tarix bu metodlarla birgə qeyri-ənənəvi metodlardan-riyazi metodlardan da istifadə edir.

Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsi. Tarixi hadisələrin vaxtını ardıcılıqla öyrənən köməkçi fənn – **xronologiya** adlanır. Hadisələrin baş verdiyi vaxtı bilmədən ölkənin tarixi haqqında mükəmməl və ardıcıl təsəvvür yaratmaq mümkün deyil. Əks halda, dövrlər qarışdırılır və tarix elmi sadəcə olaraq, faktlar yığımına çevrilər.

Tarixin başlanğıc anı – era adlanır. Dünyada iki era – **müsəlman** (hicri) və **xristian** (miladi) eraları geniş yayılıb.

Azərbaycanda uzun müddət **müsəlman erası** və ya **hicri era** işlənib (hicri era 622-ci ildə Məhəmməd peyğəmbərin Məkkədən Mədinəyə hicrət-köç etməsi ilə başlanıb. Buna görə də hicri era Məhəmməd peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. Hicri era ilə vaxt Ay (qəməri) və Günəşlə (Şəms) ölçülür.

Hazırda **xristian erası** geniş yayılıb. Bu era İsa peyğəmbərin adı ilə bağlıdır (Milad «anadan olma»). Hazırda Azərbaycanda xristian erasından istifadə edilir.

Başlanğıc nöqtəsinə qədər olan hadisələrdən danışarkən **«eradan əvvəl»** (e.ə.) sözü işlənir. Başlanğıc nöqtəsindən sonrakı hadisələr isə bizim eraya (b. e.) aiddir. Məsələn, İsa peyğəmbərin anadan olması güman edilən I əsrdən bizim era başlanır. I əsrdən əvvəlki dövr isə eramızdan əvvəl hesab edilir.

Eramızdan əvvəl baş vermiş hadisələr minillik, yüzillik, bizim dövrümüzə yaxınlaşdıqca isə illərlə ölçülür.

Hal-hazırda Azərbaycan tarixinin dövrləşdirilməsi ictimai-iqtisadi formasiyalar üzrə aparılır. Bu dövrlər aşağıdakılardır:

1. İbtidai icma quruluşu, 2. Quldarlıq, 3. Feodalizm, 4. Kapitalizm, 5. Sosializm

Azərbaycan tarixi kursunun əhəmiyyəti. Hər bir elmin insan cəmiyyətinin maddi və mənəvi inkişafında əhəmiyyəti olduğu kimi, tarix elminin də öyrənilməsini bir sıra mühüm amillər zəruri edir.

1. Azərbaycan tarixi kursunun ən əsas əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, xalqın yaddaşının möhkəmlənməsinə kömək edir, tarixi keçmişimiz barədə təsəvvür yaradır.

2. Azərbaycan ərazisində tarixən mövcud olmuş etno-mədəni durumun aşkar edilməsinə imkan yaradır, başqa sözlə, xalqın etnik və dil köklərini müəyyən edir.

3. Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş dövlətlərin inkişaf tarixini ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirərək dövlətçilik tariximiz, onun kökləri və inkişaf meylləri haqqında təsəvvür yaradır. Bu, xüsusilə hüquqşünaslıq ixtisası üzrə təhsil alan müdaxim və dinləyicilər üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, Azərbaycan dövlətlərinin tarixini bilmədən, həmin dövlətlərin hüquq sistemi haqqında təsəvvür əldə etmək mümkün deyil. “Azərbaycan tarixi” kursu xüsusilə “Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi” fənni ilə sıx şəkildə bağlıdır.

4. Azərbaycan xalqının əsrlərlə apardığı azadlıq mübarizəsi, xalqın yetirdiyi qəhrəmanlar, sərkərdə və dövlət xadimlərinin həyatlarının öyrənilməsi gənc nəsildə vətənpərvərlik hisləri formalaşdırır.

5. Tarix bizi ədalətli olmağı öyrədir, ətraf aləmə yeni nəzərlərlə baxmağa kömək edir.

6. Tarix – bu, zamanla gedilən yoldur. O, bizi uzaq keçmişə aparır, oradan isə bizi müasir dövrə çıxarır.

Hər bir gənc, ixtisaslı mütəxəssis olmaqla yanaşı, eyni zamanda öz vətəninin tarixini də dərinləndirməlidir. Öz vətəninin tarixini bilməyən gənc öz ölkəsini lazımınca sevmə bilməz.

Sual 2. Azərbaycanın təbii və coğrafi şəraiti.

“Azərbaycan” adının etimologiyası

Təbii şərait. Azərbaycan şimalda Dağıstan, cənubda İran, qərbdə Gürcüstan, cənub-qərbdə Ermənistanla həmsərhəd olmuşdur. Tarixən dağlıq ölkə kimi tanınan Azərbaycanı Araz çayı iki yerə bölmüşdür.

Ölkəni şimaldan Böyük Qafqaz dağ silsiləsi əhatə edir. Cənubi Azərbaycanın qərbində meridional

istiqlamətdə Qotur-Musalan dağ sistemi, Şərqdə isə Şimali və Cənubi Talış sıra dağları uzanıb gedir. Cənubi Azərbaycanın mərkəzi hissəsində əsasən qərbdən şərqə doğru Qaradağ, Kiamkin, Savalan, Mişudağ, Bozquş dağ silsiləsi uzanır.

Azərbaycanda Murovdağ, Şahdağ, Qarabağ yaylası, Talış, Qaradağ, Səhənd, Savalan kimi dağlar, Kür-Araz, Lənkəran, Ərdəbil ovalıqları, Urmiya gölü hövzəsi düzənliyi, Sulduz, Miyanə, Zəncanvud yaylaları yerləşir.

“Azərbaycan” adının etimologiyası. E.ə. III minillikdə Urmiya gölündən cənub-şərqdə olan ərazini bildiren ad Aratta idi. Mütəxəssislərin fikrincə, (bu fikri mərhum tədqiqatçı Y. Yusifov müdafiə edirdi) bu adın mənası türk dillərində “dağlıq ərazi” kimi mənalandırılır.

Atropatena adı qaynaqlarda müxtəlif cür işlənmişdir:

1. Suriya və Bizans qaynaqlarında – Adorbiqan
2. Orta əsr fars qaynaqlarında – Aturpatakan, Adarbadaqan
3. Ərəb qaynaqlarında – Azirbican, Azərbaycan.

Ölkəmizin adı müasir səslənmədə yalnız VII əsrdən sonrakı dövrlərdə işlənməyə başlanmışdır.

Tarixçilərin bir qisminin gəldiyi qənaətə əsasən, bu xoronimin mənası “Atropata məxsus olan” deməkdir. Atropat adının mənasının isə “od allahı tərəfindən qorununan” olması göstərilir. Beləliklə, bu qism tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə əsasən “atr” qədim İran dillərində “od” deməkdir və sonradan dəyişilərək “azər” şəklinə düşmüşdü.

Bəziləri güman edirlər ki, azər pəhləvi dilində “od”, “bayqan” isə xidmətçi və od saxlayan deməkdir. Ümumilikdə bu sözün “odlar yurdu” mənasının verməsi qeyd edilir.

Bir qism tədqiqatçıların fikrincə, “atr” sözü qədim türk termini olan, yüksəklik, təpəlik yer bildirən “Adur” sözündən yaranmışdır.

Tədqiqatçı Y. Yusifovun fikrincə, Azərbaycan sözünün kökündə mixi yazılı mənbələrdə qeydə alınmış Andripatianu sözü durur.

A. Bakıxanov göstərirdi ki, ölkənin adı Azərbabəkan olmuşdur ki, bu da “Babəkin odlar ölkəsi” mənasını verirdi. Lakin bu ad hələ e.ə. IV əsrdə çəkilib, Babəkin isə çox sonralar yaşamaması məlumdur. Rus alimi İ. Dyakonovun fikrincə, elam dilində atur sözü uca, yüksək yer mənasını verirdi.

M. İsmayılovun ehtimalına görə, Azərbaycan adı adlarına Gül Tigin abidələrində də rast gəlinən az xalqının adından yaranmışdır.

Sual 3. Azərbaycan tarixinin qaynaqları

Tarixi ədəbiyyatlarda qaynaqların müxtəlif təsnifat prinsiplərindən istifadə olunur. Azərbaycanın qədim və orta əsrlər tarixini öyrənmək üçün qaynaqları şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

- a) Yazıyaqədərki qaynaqlar.
- b) Yazılı qaynaqlar.

Yazıyaqədərki qaynaqlar əsasən arxeoloji materiallar və qismən etnoqrafik məlumatlardan ibarət olduğu halda, yazılı mənbələr isə aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

1. Salnamə tipli mənbələr (nəsrani mənbələr).
2. Memuar xarakterli mənbələr.
3. Sənədli materiallar.

Salnamə tipli qaynaqları dil prinsipinə uyğun olaraq bir neçə qrupa bölmək olar:

- a) Mixi yazı parçaları

- b) Antik tarixi-coğrafi ədəbiyyat
 - c) Erməni və gürcü dilli qaynaqlar
 - d) Yerli qaynaqlar
 - e) Orta əsr ərəb, fars və türk dilli qaynaqlar
- Azərbaycanın arxeoloji baxımdan öyrənilməsi tarixini əsasən dörd dövrə bölmək olar:
1. XIX əsrin I yarısından 1920-ci ilə qədərki dövr.
 2. 1920-1941-ci illər.
 3. 1945-1991-ci illər.
 4. 1991-ci ildən sonrakı dövr.

Urartu mixi yazıları F. Kening tərəfindən nəşr edilmişdir. Urartu mixi yazıları Melikaşvili tərəfindən rus dilində nəşr olunmuşdur.

Əhəməni (Iran) mixi yazıları bizə müxtəlif formalarda çatmışdır: 1) Persopolda əhəməni çarlarının tikililəri üzərindəki yazılar formasında; 2) qədim İran mənşəli əşyalar üzərində; 3) Daş üzərində silindrik yazı (Bisütun yazısı) (Burada Daranın Midiyanı öz əsarəti altına almasından bəhs edib).

Antik mənbələr (e.ə. V-III əsrlər). Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində diqqəti cəlb edən bir qismini də **antik** tarixi-coğrafi ədəbiyyat təşkil edir. Bu baxımdan Miletli Hekateyin “Yerin təsviri”, Herodotun “Tarix”, Knidli Ktesinin “Persika”, Siciliyalı Diodorun “Tarixi kitabxana”, Polibinin “Tarix”, Tit Livinin “Roma tarixi”, Pompey Troqun “Filippin tarixi”, Kvint Kursi Rufun “Böyük Aleksandrın tarixi”, Pomponi Melanın “Yerin təsviri”, Böyük Plininin “Təbiət tarixi”, Plutarxın “Müqayisəli tərcümeyi-hallar”, Korneli Tasitin “Annallar”, “Tarixlər”, Flavi Arrianın “Anabozis” Klavdi Ptolomeyin “Coğrafiya dərslisi”, Strabonun “Coğrafiya”, Dion Kassinin “Roma tarixi”, Appianın “Mitridatın müharibələri” əsərləri böyük maraq doğurur. Antik müəlliflərdən Dionisi Perieget, Yuli Solin, İosif Flavi, Klavdi Elian, Ammian Marselin və başqalarının

əsərlərində də Alban və Atropaten dövlətləri haqqında bir sıra maraqlı məlumatlarla rastlaşmaq mümkündür.

Qafqaz haqqında məlumat verən antik müəlliflərdən biri də Miletli Hekateydir.

Hekatey «Yerin təsviri» adlı əsərinin müəllifidir.

Roma dövrü tarixçilərindən biri də Plutarx olmuşdur. (yunanca yazıb) «Müqayisəli tərcümeyi-hallar» əsərində Aleksandr, Sulla, Lukul, Antoni haqqında məlumat verib.

Qafqaz xalqları tarixi haqqında geniş məlumat verən müəlliflərdən biri də Herodotdur. Siseron onu «tarixin atası» adlandırmışdır.

Antik müəlliflər içərisində Azərbaycanın qədim tarixi haqqında ən çox və daha dəyərli məlumat vermiş alim amasiyalı Strabondur (e.ə. 63-cü il 24 il).

Antik dövr Qafqaz haqqında məlumat verən müəlliflərdən biri də K.Ptolemeydir.

B.e. I yüzilliyinin Albaniya və adbanlar haqqında yazan antik müəlliflərdən biri də tanınmış Roma yazıçısı, alimi Böyük Plini olmuşdur.

E.ə. I əsrdə yaşamış siciliyalı Diador özünün 40 kitabdan ibarət olan «Tarixi kitabxana» əsərini qədim dövrdən Sezarın müharibələrinə qədərki dövrü əhatə edir.

Latin müəllifi Pompey Troq «Filippin tarixi» adlı əsəri bizə qısa şəkildə çatmışdır. Skiflər, kadusilər, madalılar haqqında məlumat verilir.

Kvint Kursi Ruf «Böyük Aleksandr tarixi» (e.ə. I – e. I əsrin ortaları)

Appianın «Mitridatın müharibələri» adlı əsəri də məşhurdur. Klavdi Ptolomey «Coğrafiya dərsliyi» əsərində xəritə verib. Lakin bəzi təhrif və uyğunsuzluqlar var.

Dion Kassi Kakkeianın (150-235) Roma tarixində Albaniya, Atropatena haqqında məlumat var.

Pamponi Milan I əsrin ortaları «Yerin təsviri» əsərində (3 kitabı bizə çatıb) kaspilər, skiflər, albanlar, amardlar, kadusilər haqqında məlumat vermişdir.

İlk Bizans tarixçiləri Ammian Marseli 31 kitab (IV əsr).

Dionisi, Appian, Flavi Arrian, Klavdi Elian, Prisk Panitski, Kass Dion Kokkeyan və s. əsərlərində də qısa, parça-parça verilsə də bu əsərlər Qafqaz tarixini öyrənmək üçün dəyərlidir.

Suriya, erməni və gürcü mənbələri. Suriya tarixçiləri içərisində XII əsdə yaşamış Suriyalı Mixail (Böyük Mixail) xüsusi yer tutur.

Bar-Ebrey müxtəlif məqsədlərlə dəfələrlə Marağada, Təbrizdə, Hülakülərin paytaxtında olmuş, monqol hökmdarları: Abaqa xan (1265-1282), Əhməd Təkudarla (1282-1284) görüşmüşdü. Marağada olarkən o Evklid və Ptolomeyin «Kainat» əsəri haqqında mühazirələr oxumuşdu.

Erməni müəlliflərinin əsas məqsədi:

1) Ermənistanda süqut etmiş dövlət strukturundan sonra yenidən erməni dövlətçiliyinin bərpasına cəhd; 2) Ermənistanın tarixinin tam və bitkin yaradılması tələbatı; 3) xarici düşmənlərə qarşı mübarizə üçün böyük və güclü Ermənistan yaratmaq ideyası; 4) Erməni xalqını hərbi ruhda tərbiyə etmək. Qeyd etmək lazımdır ki, erməni mənbələri faktiki olaraq erməni dövlətçiliyinin mövcud olmadığı dövrdə yaranıb.

Erməni tarixşünaslığında dövrünə görə birinci yeri Maştosun bioqrafiyasını əks edən Koryun tərəfindən yazılmış «Maştosun həyatı» əsəri tutur (V əsrin 40-cı illərində yazılmışdır). Digər erməni müəllifi Aqafangeldir.

Onun «tarix» əsəri müxtəlif mənbələr əsasında yazılmışdır.

Erməni tarixi – ədəbi ənənəsinin digər nümayəndəsi V əsrin II yarısında «Vardan və erməni müharibəsi haqqında» kitabını yazmış Yedişedir (Yelişe).

V əsrin II yarısında Favstas Buzand «Ermənistan tarixi»ni yazdı, onun bütünlüklə «Son tarix»ə aid olan III-VI kitabları bu günə qədər gəlib çatmışdır.

Lazar V əsrin sonu V əsrin əvvəllərində yazdığı və ənənəvi olaraq «Ermənistan tarixi» adlandırdığı əsərini Qafqaz xalqlarının istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəsinə həsr etmişdir.

Moisey Xorenlinin «öz struktur və məzmununa görə erkən orta əsrlər dövrünün tarixşünaslığından seçilən «Ermənistan tarixi» əsəri belə yarandı.

VII əsr erməni mülləiflərinin maraqlı doğuran nümayəndələrindən biri də Ananiya Şiraklıdır. Onun «Coğrafiya» – «Alxarasuys» əsərində bütün dünya ölkələrinin təsviri Ananiya Şiraklı Klavdi Ptolomey və İsgəndəriyyəli Papanın və digər antik müəlliflərin məlumatlarından mənbə kimi istifadə etmişdir.

Gevondun 127 il ərzində (661-ci ildən – 788-ci ilədək) baş vermiş hadisələri əhatə edən «Xəlifələrin tarixi» əsərini VI-VII əsrin ən qiymətli mənbəsi hesab etmək olar.

Ən qədim zamanlardan XIX əsrə qədər gürcü tarixi ardıcılıqla şərh edilmişdir.

XV-XVIII əsrlərə aid bir neçə variant var. 10 əsər bura daxil edilib.

I hissə – qədim Kartlis Sxobreba adlanır ta qədim dövrdən XIV əsrə qədər əhatə edir.

II hissə – yeni Kartlik Sxobreba adlanır. XV əsrdən VI Vaxtanqın dövründə xüsusi komissiya tərəfindən tərtib

edilib. Buna «Vaxtanq siyahısı da deyilir». Cuvaxışvili burada Azərbaycana, Ermənistana aid olan hissələrini də nəşr etdirib.

Yerli qaynaqlar. Narrativ qaynaqların sayca az olsa da elmi-tarixi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən bir hissəsini yerli qaynaqlar təşkil edir. Erkən orta əsrlər Azərbaycan tarixinə aid ən mühüm mənbə Musa Kalankatlının “Alban tarixi” salnaməsidir. Salsnamənin müəllifliyi, yazılma tarixi haqqında uzun sürən mübahisələr olsa da bu salnamə olmadan Alban tarixini öyrənmək qeyri-mümkündür.

Ərəb, fars və türk mənbələri. 1) Ən erkən və tam əsər Əl-Cahizinin (869-cu ildə vəfat edib) “Kitab ət-təbassur bi-t-ticəra” (Ticarət haqqında düşüncələr) əsəridir. 2) İbn-Xordadbeh “Kitab əl-məsəlik və l-məmalik “Yollar və məmləkətlər” kitabı (rəsmi məlumatlar var). 3) Əl-Yəqubi – (892-ci ildə vəfat edib) rəsmi məlumat vermir. “Kitab əl-buldən (Ölkələr haqqında kitab), (ölkənin yolları inzibati bölgüsü, vergilər haqqında). 4) İbn əl-Fəqih (X əsr) “Müxtəsər kitab əl-buldən (Ölkələrin müxtəsər kitabı) kompilyativ əsərdir. X əsr ərəb coğrafi ədəbiyyatının yüksəlişi dövrüdür. Bu dövrdə əl-məsəlik və l-məmalik tipli əsərlər üstünlük təşkil etdiyi klassik ərəb coğrafi məktəbi yaranır. Ərəb kartoqrafiyası inkişaf edir, onun ən orijinal nümunəsi «İslam atlası» olur. X əsrdə bədii xarakterli, populyar səyahətnamələr meydana çıxır. 5) Əl-Məsudi (956) bir neçə əsərin müəllifidir. Onlardan ikisi 1) Muruc əz-zəhəb və məadin əl-cavhər «Qızıl təmizləmə yerləri və cavahirat mədənləri;

X əsr ərəb ədəbiyyatında böyük coğrafiya məktəbinin ümumi cəhəti aşağıdakılardan ibarətdir:

1) bu əsərlər əl-məsəlik və l-məmalik tipində yazılmışdı. (yollar və məmləkətlər)

2) klassik coğrafiya məktəbi üçün «islam ölkəsi» müstəsna yer tutur. İslam arealına daxil olmayan vilayətlərə çox zəif yer ayrılır.

3) hər cür fantastik məlumatlar, ölkənin möcüzələrini təsvir etmək onlara yaddır.

4) xəritələr bu məktəbin ayrılmaz hissəsini təşkil edir. Bunun əsasında «İslam atlası» yaradılır. X əsr klassik coğrafi məktəbinin ilk nümayəndəsi Əl-Bəlxidir, lakin onun əsəri bizə bəlli deyildir. Əl-İstəxriyə istinadən müəlliflər məmləkətlər və yolların kitablarını yazmışlar.

Ümudünya tarixi o cümlədən, Qafqazın siyasi tarixinin təsvirinə İbn əl-Əsirin (1160-1233) «Əl-Kamil-fit tarix» (Mükəmməl tarix) əsərində rast gəlinir.

IX-X əsr Əl-Kufi (Əbu Məhəmməd Əhməd ibn Əsəm əl-Kufi) «Kitab əl-Fütuh. Xilafət tarixinin ilk dövrü üçün qaynaqdır.

IX əsr digər ərəb tarixçi, şəcərəçisi Əhməd əl-Bəlazuridir. Onun Kitab Fütul əl-Buldən) «Ölkələrin fəthi kitabı», «Kitab ənsab əl-əşrəf» (Əsilzadələrin şəcərəsi) əsərində xilafət sistemindəki ölkələrin ərəblər tərəfinbən istila edilməsi dəqiq göstərilir.

Əl-İstəxri «Kitab Məsalik Əl-Məmalik – X əsrə dair – tarixi coğrafi əsərdir. (həyatı haqqında məluta yoxdur) Əl-İstəxrinin əsinə İbn Havqəl düzəliş və əlavələr edərək əsəri yazırmışdır.

Digər ərəb müəllifi Əbu Duləfdir. (X əsr) (I və II risaləsi var) İkincidə Azərbaycan haqqında məlumat verir. Ət-Təberinin əsəri (Azərbaycanın VII-IX əsr siyasi tarixi öyrənmək üçün mənbədir.

IX-XIII əsrlərdə yazıb-yaradan ərəb müəlliflərindən Ət-Təberi, Əl-İstəxri, Əl-Bəlazuri, İbn Əl-Əsir, Əl –Nəsevi, Əl-Məsudi, Əl-Müqəddəsi, Əl-Qərnati, İbn Xordadbeh, İbn Əl-Fəqih və s. olmuşdur.

Azərbaycan haqqında məlumat verən ərəb müəlliflərindən biri də İbn Xordadbeh olmuşdur. Onun (Əbül Qasım Ubeydullah ibn Abdullah ibn Xordadbeh 820/26- 912/13) bəzi məlumatlarda isə 885-ci ildə vəfat edildiyi göstərilir.) O, erkən orta əsr müəlliflərindəndir. Mənşəcə farsdır. Bağdadda təhsil alıb, müxtəlif inzibati vəzifələrdə çalışmışdır. Xəlifə Mütəsimin dövründə (833-842) poçt rəisi, (sahib Əl-bərid və -I xəbər) olmuşdur.

Onun əsəri «Kitab əl-məsalik və -I məmalik» (Yollar və məmləkətlər) adlanır.

IX-X əsr ərəb müəllifləri – (İbn Xordadbeh, Əl-İstəxri, Əl-Müqəddəsi) isə bu siyahını indi də mövcud olan, yaxud ərəb mənbəsində adı çəkilməsinə baxmayaraq, yerləri bilinməyən çoxlu şəhər və yaşayış məntəqəsinin adları ilə zənginləşdirmişlər.

İbn Xordadbeh Sasanilərin Qafqazda möhkəmləndikləri yerlər sırasında Bab Ənuşirəvanın qalasını xatırlayır.

Azərbaycan haqqında geniş məlumat verən ərəb coğrafiyaşünası, səyyahı və tarixçisi Əl-Yəqubi olmuşdur. Onun «Tarix» adlı da əsəri var. O, Azərbaycanda ərəb işğalı, Babəkin başçılığı altında gedən azadlıq müharibəsindən danışır. Xəzər dənizi, ona tökülən çayları, onun ətrafında yaşayan xalqlar haqqında ilk geniş məlumatı verən Əl-Məsudi olmuşdur. O, Xəzərin qəbul edilmiş ölçülərini təkrar edir. (800*600 mil). O, Volqa, Don çayları, Azov dənizi haqqında məlumat verir.

IX əsrin II yarısı - X əsrin əvvəlləri ərəb coğrafiyaşünaslarından biri də İbn Rüstədir.

X əsr coğrafiyaşünası, səyyahı, alimi Əl-İstəxri olmuşdur. Əl-İstəxrinin əsəri kitab məsalik əl-məmalik («Məmləkətin və yolların kitabı») adlanır.

Bu ərəb istilasından sonra həmin ölkənin bir inzibati bölgü içərisində idarə olunmasından irəli gəlirdi.

Ərəblər əhalisi müsəlman olmayanların ölkəsinə – kafirlərin ölkəsi deyirdilər.

X əsr ərəb coğrafiyaşünas-səyyahlardan biri də ibn Havqəldir. «Kitab sürət əl-ard» (Yerin surəti kitabı) «Kitab əl-məsamik» və -l-məmalik adı ilə də məşhurdur.

Ibn Haqvəl Bərdəni, «Arranın anası» (paytaxt) adlandırır. Xəzərdə məşhur liman şəhərinin – Bab-əl-Əvbabı göstərir.

XII əsr ərəb coğrafiyaşünaslarından biri də Yaqut əl Həməvi Əl Rumidir. Onun «Mücam əl-büldan» (Ölkələr haqqında məlumat) adlı əsərində 16 minə qədər məqalə var.

Səlcuq dövrünün mənbələrində Nizamülmülkün «Siyasətnamə» Ravəndinin «Rahət üs Südur və ayət üs-surur, Səmərqbudinin «Dörd məpalə» əsərləri əhəmiyyətlidir.

Digər əsər Ravəndinin əsəridir. O, 1194-1202-ci illərə qədər tarixi sənədlər toplamış və 1202-1203-cü illərdə əsəri yazmışdır. Əsər 3 hissədən ibarətdir. Müqəddimə, Səlcuqilər tarixi və son hissə. O, Nişapurinin «Səlcuqnamə» əsərindən mənbə kimi istifadə edib.

Onların ən parlaq nümunəsi Rəşidəddinin «Cami ət təvarix» əsərində (ümumdünya tarix). Əsər Qazan xanın sifarişi ilə 1300-1301-ci illərdə yazılmış və 1307-ci ildə tamamlanmışdır.

Həmdallah Qəzvini fars tarixşünaslığını qızıl əsrinin müasiri olub. Onun «Tarix-e Qozide (Seçilmiş tarix)», «Zeyl-e tarix-e Qazide) «Zəfərnəmə», «Nüzhət əl qulub («Ürəklərin rahatlığı) əsərləri var. Əsərlərində 1344-cü il Təbriz üsyanı haqqında ətraflı məlumat verir.

Onun oğlu Zeynəddin Qəzvini «Zeyl-e tarix-e Qazide» adlı əsərindən atasının təsvirini davam etdirir.

XIV əsr farsdilli mənbələrdən biri də Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvanının «Dəstur əl katib fit təyin əl-

məratib» əsəridir. XV əsrin II yarısının mənbələri içərisində ən əhəmiyyətli Əbu Bəkr Tehraninin «Kitabi Diyarbəkryyə» əsəridir. Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsənin tarixinə həsr olunub.

Əsas mənbə 1. Həsən bəy Rumlu və onun «Əhsən ət Təvarix» əsəri, 2. Əhməd Quminin «Xülasət ət təvarix» əsəri, 3. İsgəndərbəy Münsinin – «Tarixi ələm-arayi Abbasi» əsərləri əhəmiyyətlidir.

Farsdilli narrativ mənbələri nəzərdən keçirək:

Sədrəddin Soltan İbrahim əl-Əmininin «Fütuhati-şahi» əsəri dövrün ilk narrativ mənbəsi hesab edilir.

Bu əsər «Şahın qələbələri» adlanır və tam nüsxəsi Tacikistan Respublikası EA-nın Şərq Əlyazmaları fondunda saxlanılır.

İkinci əsər naməlum tarixçi tərəfindən yazılan «Tarix-i şah İsmayıl səfəvi» adlanır və salnamə xarakterindədir. Əsərdə şah İsmayılın şəcərəsi, gənclik illəri, oğlu Şah Təhmasibin taxta çıxmasına qədərki dövrü əhatə edir. Əsər tam nəşr olunmayıb. Yalnız I İsmayılın 1499-cu ilədək olan həyatı Denison Ros tərəfindən ingilis dilinə tərcümə edilərək dərc olunub.

Salnamənin II əlyazması məlumdur. Birincisi Britaniya muzeyində, ikincisi Kembric universitetinin kitabxanasında saxlanılır (Londonda).

London əlyazması 21 miniatürlə bəzədilmiş 307 vərəqdən ibarətdir. (nəstəliq xətti ilə yazılıb) Nüsxə XVI əsrə aiddir. Bu əsərin xeyli hissəsi Xondəmirin «Həbib əs-Səyyar» əsərinin III cildinin 4-cü hissəsinə uyğun gəlir.

Deməli I Şah İsmayılın tarixinə dair 3 əsas mənbə var:

I - Fütuhət-i Şahi

II - Həbib əs-Səyyar

III - Naməlum «Tarixi Şah İsmayıl səfəvi»

Salnamədə Şah İsmayılın şərti adı «Xaqan-i Süleymani

şah-i Sahibgiran» (Ulduzlar cədvəlinin xoşbəxt sahibi olan Süleymana layiq hökmdar).

Digər bir mənbə Əli Zeynalabdinin (Əbdibəy), «Təkmilat əl-əxbar» (Xəbərlərin təkmili) tarixi-xronikal səciyyəli əsəridir.

Hürşah Bürhan I Təhmasibin sarayında səfir olmuş və «Tarix-i elçi-i Nizamşah» əsərini yazmışdır. Əsər 7 fəsildən, hər biri öz növbəsində göftarlara bölünür (söhbət).

Başqa mühüm bir mənbə Budaq Qəzvininin «Cəvahir əl-əxbar» (Xəbərlərin inciləri) əsəridir.

«Cəvahir əl-əxbar» ümumtarix əsəridir və islamdan əvvəlki hökmdarlardan başlayaraq, I İsmayıl qədərki dövrü əhatə edirdi. Əsər 4 bölmədən ibarətdir. Əsərdə I İsmayıl və I Təhmasibə həsr olunub.

Azərbaycan salnaməçisi Həsən bəy Rumlu çoxcildlilik «Əhsən ət təvarix əsərinin müəllifidir. Səfəvilər dövrünə aid mənbələr içərisində Qazi Əhməd Quminin «Xülasət ət-təvarix (Tarixlərin xülasəsi) əsəri əhəmiyyətlidir. Bu əsərin əlyazmaları nadirdir. Onun «Gülüstani-nükər» əsəri də mövcud idi.

Digər mənbə İsgəndər bəy Münsinin “tarixi Aləm arayi Abbasi” əsəridir.

Səfəvilər dövrünə aid mənbələrin içərisində Qızılbaş bayat tayfalarından da azərbaycanlı Oruc bəy Bayatın (iranlı Da Xuanın) əsəri əhəmiyyətlidir. 1604-cü ildə ispan dilində nəşr olunub. Əsər III kitabdan ibarətdir.

Osmanlı salnamələrindən Aşıq Paşaoğlunun “Tevarihi Ali Osman”, Mehmed Neşrinin “Kitabi Cihannüma”, İbn Kamalın “Tevarihi Ali Osman”, Tacəddin əs-Salmanın “Tarixnamə”, Mehmed Solokzadənin “Tarix”, Peçevi İbrahim Əfəndinin “Peçevi tarixi” və digərlərinin əsərlərində Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və

Səfəvi dövlətlərinin Osmanlı dövləti ilə qarşılıqlı münasibətləri öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan tarixi üzrə yazılı qaynaqların ikinci qismini epistolıyaxarakterli mənbələr təşkil edir. Nəsrani qaynaqlarda bu tip məlumatların az və yaxud ümumiyyətlə olmaması nəzərə alınarsa memuar ədəbiyyatının Azərbaycan tarixi üçün necə mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyini dərk etmək heç də çətin deyildir. XIII-XVIII əsrlərə aid memuar ədəbiyyatı içərisində M.Polo, Gilyad de Rubruk, İ.Şiltberger, K.Zeno, A.Kontarini, İ.Barbaro, V.Alessandrini, Ryu Qonsales de Llavixo, Yan streys, Jan Şarden, J.B.Tavernye, A.Oleari, E.Kempfer, C.Kareri, F.Kotov, D.Q.de-Silva, Ö.Çələbi, A.Volinski və başqalarının gündəlikləri tariximiz üçün qiymətli qaynaqlar kimi xüsusi qeyd edilməlidir.

Azərbaycan tarixi üzrə yazılı qaynaqların üçüncü qrupunu sənədli materiallar təşkil edir. Qaynaqların bu hissəsinə hökmdar fərmanları və təliqələr, qanunnamələr, vergi dəftərləri, müqavilə mətnləri ilə yanaşı numizmatik materialları və epigrafiya abidələri də aid etmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, qaynaqların digər növləri ilə müqayisədə sənədli mənbələr olduqca az olsa da onların elmi dəyəri əvəzsizdir. Bununla yanaşı, XVI əsrin sonu və XVIII əsrin 20-30-cu illərində müvəqqəti osmanlı işğalı zamanı tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”, “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” və s. kimi vergi dəftərləri Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemlərini öyrənmək üçün çox mühüm sənədli qaynaqlardandır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. (S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996

2. Azərbaycan tarixi. (Z. Bünyadovun red. ilə). Bakı, 1994
3. K. Şükürov. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı, 2004
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989
5. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. I cild

MÖVZU № 1. “Azərbaycan ərazisində ibtidai-icma quruluşu, tayfa ittifaqları və qədim dövlətlər. Azərbaycan III-VII əsrlərdə”.

P L A N:

- 1. İbtidai icma cəmiyyətinin yaranması və inkişafı**
- 2. Azərbaycan ərazisində tayfa ittifaqları. Manna dövləti.**
- 3. Atropatena dövləti. Qədim Albaniya (e.ə. IV-ə. III əsrləri).**
- 4. Azərbaycan III-VII əsrlərdə.**

Sual 1. İbtidai icma cəmiyyətinin yaranması və inkişafı

a) Daş dövrü. İbtidai icma cəmiyyəti Azərbaycanda ilk insanın yarandığı vaxtdan (təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl) iri tayfa birliklərinin və ilkin dövlət qurumlarının yaranmasınadək (eramızdan əvvəl III- I minillik) olan bir dövrü əhatə edir.

İbtidai icma cəmiyyətinin arxeoloji baxımdan dövrləşməsi aşağıdakı kimidir:

1. Qədim daş dövrü (Paleolit) - təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl başlamış və e.ə. XII minilliyə qədər davam etmişdir.
2. Orta daş dövrü (Mezolit)- e. ə. XII-VIII minilliklər.
3. Yeni daş dövrü (Neolit)- e. ə. VII-VI minilliklər.
4. Mis-daş dövrü (Eneolit)- e. ə. VI-IV minilliyin ortaları.
5. Tunc dövrü – e. ə. IV minilliyin ortaları - II minilliyin sonları.

6. Dəmir dövrü- e. ə. II minilliyin sonları - I minillik. İbtidai icma cəmiyyəti öz inkişafında **üç mərhələdən** keçmişdir:

- 1). İbtidai insan dəstəsi və ya ulu icma;
- 2). Qəbilə icması;
- 3). İbtidai icma quruluşunun dağılması.

İbtidai insan dəstəsi və ya ulu icma alt və orta paleolitdə **(1,5 milyon ildən 40 min il bundan əvvələ kimi)** yaşamışdır. İnsanlar qida əldə etmək və heyvanlardan qorunmaq zərurəti qarşısında 20-30 nəfərdən çox olmayan bir dəstə halında birləşirdilər və belə ilkin insan dəstələri Qarabağda (Azıx və Tağlar mağaraları), Qazax bölgəsində (Damcılı və Daşsalahlı mağaraları) **və Lerikdə (Buzeyr mağarası) məskən salmışdır. İbtidai insan yem əldə etmək üçün yığıcılıq və ovçuluqla məşğul olurdu və bu istehlak təsərrüfatı adlanırdı.**

Paleolit alt, orta və üst adlanan 3 dövrə bölünür:

Alt paleolit 1,5 milyon il bundan əvvəldən 100 min il bundan əvvələ qədər davam etmişdir. Azıx, Tağlar Azərbaycanda ən qədim paleolit düşərgələri sayılır. Azərbaycanda ən qədim daş alətlər Azıx mağarasında tapılmışdır. «Quruçay mədəniyyəti» nə aid edilən bu alətlər təxminən 1,5 milyon il bundan əvvəl Azərbaycanda bacarıqlı insanın yaşadığını sübuta yetirir.

Orta paleolit dövrü (təxminən e.ə.100-40-cı minillik) Mustye dövrü adlanır. Bu dövrdə insanlar çaxmaqdaşı və dəvəgözü nüvələrindən lövhə və qəlpələr qoparır, iti uclu əmək alətləri düzəldərək ovçuluqda istifadə edirdilər.

Üst paleolitdə (40 min il –14 min il əvvəl) ağıllı insan meydana çıxması ilə Azərbaycanda qəbilə icması formalaşmağa başladı.

Mezolit (e. ə. XII - VIII minilliklər). Mezolitdə insanlar heyvanların əhliləşdirilməsinə başladılar. Bununla da ibtidai heyvandarlığın əsası qoyulmuş oldu. İnsanlar ilk əkinçilik vərdişlərinə də bu dövrdə yiyələnmişdilər. Nəticədə mənimsəmə təsərrüfatından istehsal təsərrüfatına keçidin əsası qoyuldu.

Azərbaycanda mezolit dövrü Qobustan və Damcılı düşərgələri əsasında öyrənilmişdir.

Neolit (VII-VI minilliklər). İstehsal təsərrüfatının yaranması elmi ədəbiyyatda «**neolit inqilabı**» adlanır. Bu inqilabın nəticəsində insan ərzaq ehtiyatı üzərində ilk dəfə idi ki, nəzarət etmək imkanı qazanırdı.

Azərbaycanda istehsal təsərrüfatına keçid e.ə. VII minilliyə təsadüf edir. Əsas əmək aləti kimi toxadan istifadə olunduğundan belə əkinçilik **toxa əkinçiliyi** adlanırdı. Bu dövrün maldarlığı isə ev maldarlığı olmuşdur.

Təbriz yaxınlığındakı Yanıqtəpə və Sulduz düzündəki Hacı Firuz abidələri son neolitdə (e. ə. VI minillik) Azərbaycanda oturaq əkinçi-maldar təsərrüfatının yayıldığını sübut edir. Bu zaman möhrə və ya çiy kərpiclə hörülmüş evlərdən kəndlər salınırdı.

Neolit dövrünün əsas nailiyyətlərindən biri də saxsı (gil) qab istehsalının- dulusçuluğun yaranmasıdır. Azərbaycanda «ev peşələri» sayılan toxuculuq, tikinti və hörgü işi də neolit dövründə meydana çıxmışdır.

b) Eneolit. Eneolit dövrü (e. ə. VI - IV minilliklər). Dəmyə (təbii suvarma) əkinçiliyi geniş

yayılsa da, süni suvarma əkinçiliyinin izlərinə Mil düzündə Şahtəpə yaşayış yerində rast gəlinmişdir.

Şomutəpə və Əliköməktəpədə tapılan üzüm tumları Azərbaycanda üzümçülük təsərrüfatının eneolitdən başladığını göstərir.

Azərbaycanda atçılığın 7 minillik tarixi vardır. Kültəpə, Əliköməktəpə və başqa yerlərdə soyuq döymə üsulu ilə hazırlanmış 20 - dək kiçik mis alət tapılmışdır.

Eneolit dövrünün yaşayış məskənləri çox özünəməxsus quruluşa malik idi. Çiy kərpicdən hörülmüş dairəvi və dördkünc yaşayış evləri və təsərrüfat tikililəri kiçik həyətlə birlikdə hasar içərisinə alınır.

Cəmiyyətin həyatında və təsərrüfatında kişinin üstün mövqe qazanması nəticəsində eneolit dövründə anaxaqanlıq başa çatmış və öz yerini patriarxata (ataxaqanlıq) vermişdir. Patriarxat dövründə kişi ailəni və icmanı idarə etmək hüququnu öz əlinə almışdı. Buna baxmayaraq ana, qadın cəmiyyətdə öz şərəfli mövqeyini qoruyub saxlayırdı.

c) Tunc və ilk dəmir dövrü. Tunc dövrü (e. ə. IV-II minilliklər). Qəbilə icmasının təsərrüfat həyatında böyük dəyişikliklərin baş verməsi və metal istehsalının təkmilləşməsi şəraitində e. ə. IV minilliyin sonlarında Azərbaycanda tunc dövrü başladı. İcma təsərrüfatının yeni yaranmış sahələrindən biri metal istehsalı oldu.

Erkən tunc dövründə (e. ə. IV minilliyin sonu - III minilliyi əhatə edir və arxeoloji baxımdan Kür - Araz mədəniyyəti adlanır) insanlar sıx yaşayış yerlərindən əkinçilik və maldarlıq üçün daha əlverişli olan vadilərə, dağ ətəklərinə yayılıb məskunlaşdılar. Artıq e. ə. III minilliyin birinci yarısında toxa əkinçiliyi öz yerini xıç əkinçiliyinə verməyə başlamışdı. Köçmə (yaylaq)

maldarlığına keçilməsi ilə əlaqədar yalnız heyvandarlıqla məşğul olan qəbilələr meydana çıxırdı. Əkinçiliyin və maldarlığın müstəqil sahələr kimi fəaliyyət göstərməsi ibtidai icma cəmiyyətinin tarixində birinci ictimai əmək bölgüsü hesab edilir.

E. ə. III minillik ibtidai cəmiyyətin həyatında əmlak bərabərsizliyinin ilkin əlamətlərinin üzə çıxdığı və ilkin tayfa birliklərinin yarandığı dövr kimi də xarakterizə olunur.

Orta tunc dövründə (e. ə. III minilliyin sonu - II minilliyin I yarısı) qəbilə icmasının təsərrüfatı və sənətkarlığı çoxnövlü olması ilə seçilirdi. Bu zaman mülki və ictimai bərabərsizlik xeyli dərinləşmişdi.

Orta tunc dövründə cəmiyyətin həyatında yeni ictimai əmək bölgüsü baş vermiş, sənətkarlıq əkinçilikdən ayrılmışdır.

Orta tunc dövründə şəhərəbənzər yaşayış məskənlərinin meydana çıxması ilk növbədə sənətkarlığın inkişafı ilə bağlı idi. Şəhərəbənzər məskənlər möhkəmləndirilmiş müdafiə hasarları ilə əhatə olunurdu.

Sənətkarlığın əkinçilikdən getdikcə daha çox ayrılması nəticəsində sənətkarlıq məhsulları satılıq məhsula - əmtəəyə çevrilməyə başlamışdı. Alqı-satqının genişlənməsi tacirlər zümrəsinin yaranmasına doğru aparırdı. Bu dövrdə Azərbaycanda pul yerinə xırdabuynuzlu mal - davar işlənirdi.

Son tunc- erkən dəmir dövründə (e. ə. XIV-VII əsrlər) E. ə. II minilliyin ortalarına aid külli miqdarda çoxnövlü hücum və müdafiə silahlarının tapılması tayfalararası müharibələrin geniş miqyası və amansızlığından xəbər verir. Dəmir istehsalının

başlanğıc mərhələsində (e. ə. XII-XI əsrlər) əmək alətləri ilə yanaşı, çoxlu silah düzəldilməsi cəmiyyətin silahlanmasına imkan yaratmışdı.

E. ə. II minilliyin sonunda Azərbaycanda soyuq üfurmə texnikasına əsaslanan dəmir istehsalına başlanmışdı. Metallurgiya və metalışləmə sənəti yüksəliş keçirirdi. Sənətkarlıqda dabbaqlıq (gön- dəri), toxuculuq sahələri də mühüm yer tuturdu.

Beləliklə, ibtidai cəmiyyət daxilində mülki bərabərsizliyin, ictimai təbəqələşmənin və xüsusi mülkiyyətin yaranması, sənətkarlığın müstəqil peşəyə çevrilməsi, icma daxilində birgə əmək, birgə əmlak və birgə yaşayış qaydalarının pozulmasına gətirib çıxartmışdı. Azərbaycanda qəbilə icmasının və icma təsərrüfat formasının dağılması prosesi e. ə. II minilliyin sonu- I minilliyin başlanğıcında başa çatmışdı.

Sual 2. Azərbaycan ərazisində tayfa ittifaqları. Manna dövləti.

E.ə. III-I minilliklərdə Azərbaycanın ərazisində lulube, kuti, mehri, dalay, kumurdiy, manna, amard, maten, kəspi, alban, uti, qarqar, sak və s. tayfalar yaşamışlar. Azərbaycanın cənub ərazisində tayfa ittifaqlarının yaranması prosesi daha intensiv olmuşdu. III minilliyə aid akkad mixi yazılarında lulube və kuti tayfa birləşmələri haqqında məlumat verilir. Bu tayfalar Qədim Şərqi siyasi həyatında fəal iştirak etmişlər.

Lulubələrin adı ilk dəfə e.ə. XXIII əsrin ikinci yarısında Akkad hakimi Naramsinin kitabəsində çəkilmişdi. Onlar Mesopotamiyada yaşamış tayfalarla sıx əlaqədə olmuşlar.

Lulubelərdən cənubda kutilər məskən salmışlar. Onların adı ilk dəfə Naramsinin kitabəsində çəkilmişdi. Lulbelərə nisbətən kutilər daha fəal siyasət yürütmüşlər. E.ə. III minilliyin sonunda Mesopotamiyaya soxulmuş kutilər, Akkad dövlətini süquta uğradaraq 91 il orada hökmranlıq etmişdilər. Akkad dövlətini süquta uğradandan sonra kutilər Mesopotamiyada uzun müddət möhkəmlənə bilməmişdi. E.ə. 2109-cu ildə kutilər oradan çıxarılmışdı. Keçmiş məskənlərinə qayıdan kutilər sonralar şimala doğru yayılmışlar.

E.ə. minillikdə Azərbaycan ərazisində bir sıra tayfalar birləşib tayfa ittifaqları yaratmağa başlamışlar. Cənubi Azərbaycanda tayfa birləşməsi prosesində Manna tayfası xüsusi fəallıq göstərmişdi. Manna tayfası Urmiya gölü sahilində yaşayan tayfalar öz ətrafında birləşdirə bilməmişdi.

Urmiya gölü sahilində yaranmış kiçik dövlətlər bu ərazini öz ətrafında birləşdirə bilməlidir. Bu birləşmə prosesini e.ə. IX əsrin ikinci yarısında yüksəlməyə başlayan Manna tayfası başa çatdırdı və Azərbaycan ərazisində ilk dövlət olan Manna dövləti yaradıldı. Manna Assuriya, Urartu və Elamla yanaşı Şərqi mühüm dövlətlərdən biri olmuşdu. Manna dövlətinin yaranması Cənubi Azərbaycan ərazisində yaşamış tayfaların iqtisadi-ictimai inkişafının nəticəsi idi.

Manna quldurluq dövləti olub, irsi hakimiyyətə malik hökmdarlar tərəfindən idarə olunmuşdu. Dövlətin mərkəzi şəhəri Izirtu, ilk hökmdarı Udaki olmuşdu.

E.ə. IX əsrdə yüksəlməyə başlayan Urartu dövləti tezliklə Assuriya və Manna dövlətlərinin rəqiblərindən birinə çevrilmişdi. Manna dövləti uzun müddət Urartuya qarşı mübarizə aparmış və öz varlığını qoruyub saxlamışdı. Həmçinin Assuriya və Urartuya qarşı mübarizədə Manna güclü hərbi qüvvə yaratmışdı.

III Tıqatpalasaların (e.ə.745-727-ci illər) dövründə Azərbaycanın şərqi doğru işğalları genişlənməmişdi. O, Midiyaya hücum edərkən Mannanın cənubundan keçmiş, lakin onun torpaqlarına toxunmamışdı. Görünür həmin vaxt Assuriya Manna ilə dostluq münasibətində olmuşdu. E.ə. 743-cü ildə III Tıqatpalasar Urartu qoşunlarını məğlubiyyətə uğramışdı. Bundan istifadə edən Manna hökmdarı Iranzu öz sərhədlərin xeyli genişləndirmişdi. E.ə. VIII əsrin 40-20-ci illərində Manna dövləti iqtisadi və siyasi cəhətdən çiçəklənmə dövrünü keçirmişdi. Onun sərhədləri şimalda Araz çayına, şərqi təqribən Xəzər dənizinə, cənubda Dilyala və Kiçik Zab çaylarının yuxarı axarına, qərbdə isə Urmiya gölü sahilinədək uzanırdı. Manna dövləti həmin dövrdə olarkı, müasir Cənubi Azərbaycanın bütün ərazisini əhatə edirdi. Iranzunun hakimiyyətinin son illərində onun mövqeyi zəiflədi. Ayrı-ayrı vilayət hakimlərinin mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq səyləri gücləndi.

Iranzunun ölümündən sonra, e.ə. 719-716-cı illərdə onun varisləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə kəskinləşdi. Mannanın daxili işlərinə qonşu dövlətlər qarışmağa başladılar. Iranzunun böyük oğlu Aza hakimiyyətə keçdikdən sonra atasının siyasətini davam etdirərək Assuriya ilə dostluq əlaqələrini möhkəmləndirmişdi. Lakin ölkənin bir sıra əyalətlərin və Urartu tərəfdarları Azanın siyasətinə qarşı çıxdılar, qiyam qaldırdılar. Aza öldürüldü. Öz müttəfiqini itirməklə razılaşmayan Assur çarı II Sarqon hücum edib qiyamçılara divan tutmuşdu və hakimiyyətə Iranzunun digər oğlu Ulusunu çıxarıldı. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Urartu çarı I Rusa Mannaya soxulmuş və onun 22 qalasını tutmuşdu. Çıxılmaz vəziyyətdə qalan Ulusunu Assuriyadan uzaqlaşaraq Urartu ilə yaxınlaşmağa məcbur olmuşdu.

E.ə. 714-cü ildə Assur çarı II Sarqon Urartu ilə müharibəyə başladı. O, Manna hökmdarı Ullusunu ilə görüşüb Urartuya qarşı ittifaq yaratmışdı. Döyüşlərin birində Urartu çarı I Rusa məğlub olduğuna görə özünü öldürmüşdü. Mannanın Urartu tərəfindən tutulmuş qalaları geri qaytarılmış, onun qərb sərhədləri genişlənmişdi. Sarqonun kitabələrində Manna hökmdarlarını öz müttəfiqi adlandırmışdı. E.ə. 713-cü ildən sonra Assuriyaya vergi verməkdən imtina edən Manna müstəqil siyasət yürütmüşdü.

E.ə. VIII əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərinlə skiflərin hücumu ilə Ön Asiyada siyasi vəziyyət dəyişmişdi. Dərbənd keçidi vasitəsi ilə II Azərbaycan ərazisinə soxulan skiflərin bir hissəsi Kür və Araz çayları arasında məskunlaşmış, digər hissəsi isə Ön Asiyaya yayılmışdı. Azərbaycan ərazisində məskən salmış skiflər mannalarla birlikdə Assuriyaya qarşı müharibələrdə iştirak etmişdilər (Skiflər haqqında ən çox məlumatı Herodot vermişdi). Sonralar isə skiflər Assuriyanın müttəfiqinə çevrilmişdi.

E.ə. əsrin ikinci yarısında böyük qüvvəyə malik olan skiflər Azərbaycanın Kür və Araz çayları arasında öz çarlıqlarını yaratmışdılar.

Manna dövlətinin zəifləməsi və süqutu. Manna dövləti skif və midiyalılarla ittifaqa girərək Assuriyaya qarşı müvəffəqiyyətli mübarizə aparmış, Assuriya Urartu torpaqları hesabına sərhədlərini xeyli genişləndirmişdi. Assur çayı Aşşbanapalın (e.ə. 669-627-ci illər) dövründə Assuriyanın şərqə hücumları yenidən güclənmişdi. O, ilk növbədə Mannanın tutduğu Assuriya torpaqlarını dinc yolla geri qaytarmağa çalışırdı. Lakin buna nail olmadığından e.ə. 660-cı ildə Assuriya qoşunları Mannaya soxulmuşdu. Manna hökmdarı Aheri məğlubiyyətə uğramış və məğlubiyyətdən sonra

daxilində ziddiyyətlər kəskinləşmişdi. Üsyan nəticəsində Ahşeri öldürülmüşdü.

Ahşerin ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Uralli keçmişdi. O, öz oğlunu kömək üçün Aşşurbanapalın yanına (həmdə münasibətləri bərpa etmək üçün), Aşşurbanapal isə Mannaya sülh elçisi göndərmişdi. Bundan sonra Uralli Aşşurbanapaldan asılı vəziyyətə düşdü və Assuriyanın sadıq müttəfiqinə çevrilən Manna Babilistan çarlığı və Midiyaya qarşı müharibələrdə ona kömək göstərmişdi. E.ə. 616-cı ildə Midiya və Babilistan qoşunları Assuriyaya köməyə gələn mannalıları darmadağın etmişdilər. Nəticə etibarı ilə e.ə. 615-610-cu illərdə Manna Midiyaya tabe edilmiş və bir dövlət kimi tarixdən silinmişdi.

Manalılardan şərqdə və cənub-şərqdə midiya tayfaları yaşamışlar. Onların haqqında ilk məlumata e.ə. 834-cü ildə assur çarı III Salmanasarın kitabəsində rast gəlmək olar. Qədim Yunan tarixçisi Herodot (e.ə. 484-425) midiyalıların altı tayfadan ibarət olduğunu qeyd edir. E.ə. I minilliyin başlanğıcında midiya tayfalarının yaşadıkları ərazidə bir sıra kiçik dövlət qurumları meydana çıxmışdır.

Skiflərin Ön Asiyaya hücumu Assuriya ilə onun düşmənləri, o cümlədən Midiya arasında qüvvələr nisbəti dəyişdi. E.ə. VII əsrin 70-ci illərində Assuriya zülmünə qarşı güclü üsyan baş verdi. Üsyana Midiya tayfalarından birinin hakimi Kaştariti rəhbərlik edirdi. Kaştariti Assuriyaya qarşı mübarizədə Manna və skiflərlə ittifaq yaratmışdı.

E.ə. VII əsrin ikinci yarısında Midiya müstəqillik qazandı və işğalçılıq müharibələrinə başlamışdı. Midiyanın ən görkəmli hökmdarı Kiaksar (e.ə. 625-585) skiflərin asılılığından qurtararaq müstəqil xarici siyasət yürütməyə başlamışdı. Herodotun yazdığına görə skiflər

28 il Midiya üzərində hökmranlıq etmişdilər. Kiaksar skif başçılarını yanına dəvət etmiş, onları qılıncdan keçirmişdi. Skiflərin bir hissəsi Dərbənd keçidi vasitəsi ilə şimala getmiş, qalanları isə yerli tayfalarla qaynayıb qarışmışdılar.

E.ə. 614-cü ildə Kiaksar Assuriyaya qarşı mübarizəyə başlamışdı. Yeni Babilistanda Assuriyaya qarşı rəsmi ittifaq bağlamışdı. E.ə. 612-ci ildə müttəfiq qoşunları Assuriyanın paytaxtı “şirlər yatağın” adlanan Ninəvə şəhərini üç aylıq mühasirədən sonra ələ keçirib yandırmışdı. E.ə. 605-ci ildə Karxemiş qalasının alınması ilə Şərqi ən qüdrətli dövləti olan Assuriyanın varlığına son qoyuldu, tarix səhnəsindən silindi. Assuriyanın cənub torpaqları Yeni Babilistana, şimal torpaqlar isə Midiyaya birləşdirilmişdi. Manna da Midiya dövlətinə birləşdirildi.

Kiaksarın ölümündən sonra hakimiyyətə oğlu Astiaq (e.ə. 585-550) keçmişdi. Astiaq atasının siyasətini davam etdirməyə cəhd göstərsə də buna nail ola bilməmişdi. Onun dövründə Midiyada daxili ziddiyyətlər kəskinləşmişdi. Hakim sinfə qarşı xalq kütlələrinin narazılığı artmışdı. Eyni zamanda hakim sinif içərisində mərkəzi hakimiyyətə tabe olmamaq cəhdləri güclənmişdi. Astiaqın mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək siyasəti əyanların mənafeyinə toxunduğundan onlar şahın siyasətinə qarşı çıxmışdılar. Astiaqa qarşı hazırlanmış sui-istifadə kahin maqlar da iştirak etmişdilər. Midiyaya tabe olan əyalətlərdə müstəqillik meylləri güclənmişdi. Qədim Şərqdə siyasi vəziyyətin dəyişməsi Astiaqa fəal xarici siyasətin iflasa uğraması Midiya dövlətini zəiflətməmiş və onun süqutunu sürətləndirmişdi. Antik mənbələrində Midiyanın süqutu Astiaqın zülmkarlığı ilə əlaqələndirilmişdi. Midiyanın zəiflənməsindən istifadə edən fars tayfaları e.ə. 553-cü ildə satran (canişin) Kirin başçılığı ilə üsyan qaldırmışdılar. Bu mübarizədə

Astiaqdan narazı olan Midiya əyanları farslara qoşulmuşdular. Üsyan üç il davam etmişdi. E.ə. 550-ci ildə həlledici döyüşdə Midiya qoşunları məğlub edilmiş və Astiaq əsir alınmışdı. Beləliklə, mübarizə üsyançıların qələbəsi ilə başa çatmışdı. Kirin hakimiyyətə gəlməsi ilə İran tarixində Əhəminələr sülaləsinin hakimiyyəti başlanır (onların hakimiyyətini e.ə. I əsrin əvvəllərində parfiya sülaləsi əvəz etmişdi). Kir Əhəmənilər imperiyasının ilk şahı olmuşdu. Azərbaycan da bu imperiyanın tərkibində qaldı.

Əhəmənilər imperiyası bu və ya digər işğalçı şahların hərbi müvəffəqiyyətləri nəticəsində birləşdirilmiş və məğlubiyətləri nəticəsində dağılmış tayfa və xalqların iqtisadi əsası olmayan təsadüfi birliyindən ibarət idi. Əsarət altına alınmış xalqların və tayfaların çıxışları, daxili çəkişmələr Əhəmənilər imperiyasının əsaslarını sarsıtmışdı. E.ə. IV əsrin ikinci yarısında süquta doğru gedən Əhəmənilər imperiyası Makedoniyalı İsgəndərin zərbələri altında məhv olmuşdu. E.ə. 334-cü ildə Kiçik Asiyaya qoşun çıxaran İsgəndərə qarşı İran şahı III Dara bütün əyalətlərdən küllü miqdarda qoşun toplamışdı. Bu hərbi qüvvələr arasında Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalardan olan dəstələr var idi. Onlara Midiya satrapı Atropat başçılıq etmişdi. Atropat həm də III Daranın kəşfiyyat dəstəsinin rəhbəri olmuşdu. İsgəndər III Daranı dalbadal məğlubiyətə uğradaraq tezliklə Kiçik Asiya və Misiri ələ keçirmişdi. E.ə. 331-ci ildə Qavqamel yaxınlığındakı həlledici döyüş oldu. Qavqamel döyüşü Əhəmənilər ordusunun darmadağın edilməsi ilə nəticələnmişdi. Öz yaxın adamları ilə Həmədana çəkilən III Dara yeni qoşun toplamaq ümidində idi. Lakin, o, buna nail ola bilməmiş və Orta Asiyaya qaçarkən yaxın adamları tərəfindən öldürülmüşdü. Beləliklə, Əhəmənilər

imperiyasında olan torpaqlar Isgəndərin imperiyasına qatılmışdı.

Sual 3. Atropatena dövləti. Qədim Albaniya (e.ə. IV-ə. III əsrləri).

Atropatena dövləti. Isgəndər istila etdiyi ölkə və əyalətlərin idarə olunmasına yerli əyanlara tapşırır, fəxri adlar və hədiyyələr bağışlayaraq, onları öz tərəfinə çəkmişdi. İranın məğlubiyyətindən sonra Midiyaya qayıdan və müəyyən müddət gözləmə mövqeyi tutan Atropat nəhayət Isgəndərə yaxınlaşmışdı. Isgəndər əvvəl Midiyaya Aksodat adlı bir nəfəri satrap təyin etmişdi. Lakin yeni satrap onun etimadını doğrultmamışdı. Ona görə də Isgəndər Orta Asiyaya hərbi səfəri ərəfəsində e.ə. 328-ci ildə Atropatı yenidən Midiyanın satrapı təyin etmişdi. Atropat e.ə. 324-cü ildə özünü Midiya və İranın satrapı elan etmiş Bariaksı tutaraq Isgəndərə təqdim edəndən sonra onun yanında hörməti daha da artmışdı. Atropat Isgəndər tərəfindən təşkil olunmuş məşhur Suz məclisində iştirak etmiş və öz qızını Isgəndərin görkəmli sərkərdələrindən olan Perdikkaya verərək mövqeyini möhkəmləndirmişdi.

E.ə. 323-cü ildə Isgəndərin ölümündən sonra onun yaratdığı imperiya sərkərdələri arasında bölüşdürülmüşdü. Bu bölgədə iştirak etməyən Atropatın əyalətinə toxunulmamışdı. Isgəndərin sərkərdələri arasındakı çəkişmələrdən məhəretlə istifadə edən Atropat daha fəal siyasət yeridərək, özünün müstəqilliyini təmin edə bilmişdi.

Atropatın yaratdığı dövlət Antik mənbələrdə Kiçik Midiya və ya yaradıcısının adı ilə Atropaten adlandırılmışdı. Atropaten dövləti Azərbaycan ərazisində Mannadan sonra ikinci qədim dövlətdir.

Atropat dövrünün görkəmli dövlət xadimi və bacarıqlı sərkərdəsi idi. Lakin Atropaten dövlətinin yaranmasını yalnız onun şəxsi keyfiyyətlərinə bağlamaq düzgün olmaz. Bu ərazidə dövlətin yaranması iqtisadi, siyasi və mədəni inkişafın obyektiv qanunauyğun nəticəsi idi. Atropatın məharəti onda olmuşdu ki, o, bu ərazidə yaşayan tayfaların birliyinə nail olmuş, onları vahid dövlətdə birləşdirərək yaratdığı dövləti müdafiə edə biləcək qoşun yaratmışdı.

Dövlətin paytaxtı Qazaka şəhəri olmuşdu. Atropaten dövrünün ən güdrətli dövlətlərindən biri idi.

Atropat e.ə. **320-ci** ilə qədər hakimiyyətdə olmuşdu. Təəssüflər olsun ki, onun yeritdiyi daxili və xarici siyasət material azdır. Atropat dövləti möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər görmüşdü, o cümlədən piyada və süvari qoşun yaratmışdı. Piyada qoşunun əsas hissəsini dağlı tayfalar – kadusi və amardlar təşkil etmişdi. Strabon kadusiləri məharətli nizə atan kimi təsvir etmişdi.

Eramızın I əsrinin 20-ci illərində Atropaten dövlətində hakimiyyət İran Parfiya sülaləsinin qolu olan arşakilərin əlinə keçmişdi.

Azərbaycan, İran, Orta Asiya ərazisində yaşayan tayfalar arasında **zərdüşti dini** geniş yayılmışdı. Bu dinin yaranması Cənubi Azərbaycanda Urmiya sahillərində anadan olduğu güman edilən Zərdüştin adı ilə bağlıdır. Bir sıra tədqiqatçılar Zərdüştin e.ə. VII-VI əsrlərdə yaşadığını göstərirler.

Zərdüşti dinin ehkamlarına görə dünyada bir-biri ilə mübarizə aparan iki qüvvə mövcuddur: xeyir və şər. Xeyiri Hörmüzd, şəri isə Əhriman təmsil etmişdi. Hörmüzd işığı, odu təmsil etdiyi üçün Zərdüşti atəşgahlarına daim od yandırılır, ona sitayiş edilir və qurbanlar verilirdi. Zərdüşti təliminə görə xeyirlə şər

arasındaki mübarizə həmişə xeyirin qələbəsi ilə nəticələnir. Zərdüştlük sonralar yaranmış bir sıra dini təlimlərə böyük təsir göstərmişdi.

Zərdüşti dininin əsas ehkamları Avesta kitabında toplanmışdı. Bir çox tədqiqatçılar Avestanın Zərdüşti tərəfindən yazıldığını göstərirlər. Avesta 12 min inək dərisi üzərində yazılmışdı. Lakin İrani ələ keçirən İsgəndər onun əsas mətnini yandırmışdı. Sasanilər dövründə (e.ə.224-cü ilində hakimiyyətə gəliblər). Atropaten kahinləri öz yaddaşları hesabına Avestanı yenidən bərpa etmişlər. Ərəblərin hücumu zamanı (e.ə. VII əsrin 40-cı illərində) zərdüştiliyə daha böyük zərbə dəymişdi. Atəşgah səbədləri dağıdılmış, təqib olunan zərdüştlər öz vətənini tərk etməyə məcbur olmuşlar. Bundan sonra Avesta uzun müddət unudulmuşdu. Fransız tədqiqatçısı Anketil dü Perron Avestanın əlyazmasını üzə çıxarmış, fransız dilinə tərcümə etmiş və 1771-ci ildə çap etdirmişdi.

Avesta e.ə. VII-VI əsrlərdə yazıya alınmasına baxmayaraq onun əsas ideyaları uzun müddət öz tərəfindən tərəfdarları arasında şifahi şəkildə yayılmış və nəsillərdən-nəsillərə keçmişdi. Ümumiyyətlə, Avesta o dövrün bütün bilik sahələrini əhatə edən ensiklopedik əsər hesab oluna bilər.

Albaniya dövləti. Azərbaycan Respublikasının əsas hissəsini, Dağıstanın cənubunu, Gürcüstanın şərqində İori və Alazan çayları vadisini əhatə edən ərazi qədim Albaniya ərazisidir. Lakin Albaniyanın sərhədləri daim sabit olmamış, bu və ya digər siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq onun sərhədləri gah genişlənmiş, gah da kiçilmişdi.

Albaniya çıx əhaliyə malik bir ölkə idi. Burada 26 tayfa yaşamış və özlərinə məxsus dildə (dialektdə) danışmışlar. Albaniyanın ərazisində albanlar, utilər,

kaspilər, qarqarlar, lehlər, hellər, silvlər, lupenlər, cilblər, tavasparlar və başqa tayfalar yaşamışlar.

Alban tayfalarından utilərin yaşadığı ərazi yunan mənbələrində Uti vilayəti kimi qeyd edilmişdir. Utilər Əlicansay, Turyançay, Göyçay vadisində, Tərtər çayından cənuba doğru Bərdəyə qədər olan ərazidə sakin olmuşdurlar. Hal-hazırda onların qalıqları udinlər (Oğuz) rayonunun Nic kəndində yaşayırdılar.

Böyük Qaqazın şərqində, Xəzər dənizi sahillərində leh, hel, sill, lupen, tavaspar, cilb tayfaları məskən salmışdılar. Onların Dağıstan cənubunda yaşayan xalqların əcdadları olması ehtimalı vardır.

Qarqar tayfası haqqında antik mənbələrdə məlumata təsadüf olunsada onların Albaniyanın hansı hissəsində yaşamaları göstərilmir. Müasir toponimlərdən aydın olur ki, qarqarlar Kür çayının qolu Qarqar çayı sahilində sakin olmuşlar.

Kür və Araz çaylarının birləşdiyi ərazidə və Xəzər dənizi sahilində kaspı tayfası yaşamışdı. Onların ərazisi Kaspiana vilayəti bir müddət Əhmənilər imperiyasına daxil olmuşdu. E.ə. I əsrdə kaspilər alban tayfa ittifaqına daxil idi. Strabon qeyd edir ki, xalq (kaspilər) məhv olub getmiş, öz adını dənizə vermişdir.

Albaniya ərazisində alban tayfaları ilə qohum olmayan sank, məsakət tayfaları yaşamışdı. Strabon qeyd edir ki, sanklar Araz sahilində Sakasen vilayətində yaşayırdı. Albaniyanın şərqində, dəniz sahilində masaketlər (bəzi mənbələrdə masakutlar) tayfası məskən salmışdı. Onlar çox vaxt xarici düşmənlərə qarşı mübarizədə albanlara kömək göstərmiş, bəzən isə də əkinçiliklə məşğul olan əhalini qarət etmişlər.

Albanların xarici düşmənlərə qarşı mübarizəsi.

E.ə. II əsrdə Aralıq dənizi hövzəsində hakim mövqeyi ələ

keçirən Roma dövləti Şərq ölkələrini tutmaq üçün fəal hərbi əməliyyata başladı.

Romanın Albaniyanı ələ keçirmək istəyində başlıca məqsədi buradan keçən ticarət yolunu tutmaq, onun hərbi strateji mövqeyindən istifadə etmək idi. Albaniyanın təbii zənginlikləri və romalıların diqqətini cəlb edirdi.

E.ə.66-cı ilin sonunda Pompeyin qoşunları Albaniyanın sərhədlərinə yaxınlaşdı. Soyuqların düşməsinə nəzərə alaraq Pompey Albaniyaya hücumu təxirə saldı. Kür sahilində qoşuna istirahət verən Pompey yazda hücum etmək qərarına gəlmişdi. O, qoşunu üç hissəyə bölərək möhkəmləndirilmiş düşərgələrdə yerləşdirdi. Roma sərkərdəsinin fikrini başa düşən alban hökmdarı Oroyz düşməyə qəflətən zərbə vurmaq qərarına gəldi. E.ə. 66-cı ildə romalıların Kroni (saturnali) bayramında (bu bayram dekabrın 17-dən başlanır, bir həftə davam edir). 40 min piyada və atlı alban qoşunu romalıların düşməni qəflətən məhv etmək planı baş tutmadı. Roma qoşunları özlərini müdafiə edərək əsas qoşun hissələrinin döyüşə girməsinə şərait yaratdı. Pompey Kürdən keçən alban qoşunlarına xeyli tələfat verdi. O, Oroyzu əsir almağa çalışsa da, buna nail ola bilməzdi. Oroyz qoşunlarının qalıqlarının ölkənin içərisindən çəkib apardı. O, Pompeyin yanına elçi göndərərək onunla sülh bağladı. Albanlarla sülh bağlayan Pompey iberlərin üzərində hərəkət etdi. Iberlər onu öz ərazilərin-dən buraxmayaraq, ciddi müqavimət göstərdilər, Albanlar isə yenidən Pompeyə qarşı üsyan qaldırdılar.

Pompey e.ə. 65-ci ildə albanlara qarşı yenidən yürüşə başladı. O, albanlara qəflətən zərbə vurmaq qərarına gəldi. Abait çayı yaxınlığında Roma qoşunlarını albanların 60 min piyada, 12 min atlı qoşunu qarşıladı.

Onlara alban hökmdarlarının qardaşı Kozis başçılıq edirdi. Romalıların piyada, albanların isə atlı qoşun hissələri güclü idi. Hər iki tərəf özlərinin üstünlüklərindən istifadə etməyə çalışırdı. Əsas diqqəti piyadalara verən Pompey, döyüş zamanı hərbi hiyləyə əl atdı. O, döyüşə əvvəlcə atlı hissələri çıxardı; albanlar Roma qoşunlarının yalnız süvarilərdən ibarət olduğunu güman etdilər.

Döyüş zamanı alban süvariləri Roma süvarilərini sıxışdırdı. Albanlar döyüş meydanından qaçan romalıları təqib etdilər. Roma piyadalarının qəflətən döyüşə girməsi ilə vuruşma daha da şiddətləndi. Öz ölkəsinin azadlığı uğrunda mübarizə aparan alban döyüşçüləri cəsarətlə döyüşürdülər.

Albanlarla romalıları arasındakı vuruşmanı təsvir edən Roma tarixçiləri döyüşdə alban qadınlarının iştirak etdiklərini göstərmişlər. Tarixçi Appian yazır ki, əsirlər içərisində kişilərdən az yarısı olmayan qadınlar da vardı. Ərləri və qardaşları ilə çiyin-çiyinə öz vətənini qoruyan alban qadınlarının şücaəti romalıları heyrətə gətirmiş və onlar bu haqda müxtəlif əfsanələr yaratmışlar

Qanıx (Alazan) döyüşdən sonra Pompey sülh bağlamaq üçün Qafqaz dablarında düşərgə salmış Oroyzdan onun düşərgəsinə gəlməyi tələb etdi. Lakin Oroyz bu tələbdən byun qaçıraraq Pompeyə məktub və çoxlu hədiyyələr göndərdi. Hədiyyələr arasında iki nəfər girov da var idi. Pompey məmnuniyyətlə hədiyyələri qəbul etdi və albanlarla sülh bağladı. O, Albaniyanın içərilərinə, Xəzər dənizinə doğru irəliləməyə cəhd göstərdi. Albanların müqaviməti və ərzaq çətinliyi Pompeyin irəliləməsinə imkan verməmişdi.

B.e. 64-cü ilində Roma və Parfiya arasında sülh bağlandıqdan sonra Albaniyada romalıların təsiri gücləndi. Romalıları hətta Xəzər dənizinə qədər irəlilədi. 1948-ci ildə Qobustanda qaya üzərində aşkar edilmiş

latın kitabəsi də bunu təsdiq edir. Kitabədən məlum olur ki, imperator Domisianın dövründə (81096) 12-ci ildırım sürətli Roma legionu Azərbaycanda olmuşdu. Bu kitabənin 80-cı illərə aid olduğu göstərilir.

72-74-cü illərdə Şimali Qafqazda yaşayan albanlar Zaqafqaziya, İran və Kiçik Asiyaya hücum etdilər. Albaniya bu basqıdan daha zərər çəkdi.

I əsrin ikinci yarısında Albaniyada parfiyalıların nüfuzu güclənir. Parfiya şahı I Balaş 51-80 Ermənistan taxtına qardaşı Trdatı çıxardı. Albaniyada da hakimiyyət Arşakilər süləsinin nümayəndəsinin əlinə keçdi. II əsrin əvvəllərində Zaqafqaziya Romanın təsiri gücləndi. 114-cü ildə Zaqafqaziya uğrunda Parfiya və Roma arasında müharibə yenidən başladı.

Albanların maddi və mənəvi mədəniyyəti.

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində alban abidələrindən külli miqdarda maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdi. Təkcə Mingəçevirdə onların sayı 40 minə çatır. Yazılı mənbələrlə yanaşı albanların mədəniyyətini, dini görüşlərini, adət və ənənələrini öyrənməklə maddi mədəniyyət qalıqları böyük əhəmiyyətə malikdir.

Alban sənətkarlarının hazırladıqları məlumatlar təsərrüfat və məişətin müxtəlif sahələrində işlədilməklə yanaşı, albanların mənəvi-estetik görüşlərini də əks etdirir. Onların hazırladıqları quş və heyvan forması verilmiş, bəzi gil qabların üzəri həndəsi ornamentlər, bitki, heyvan və quş təsvirləri ilə məharətlə bəzədilmişdir. Bu qabların bir çoxu incəsənət baxımından maraqlıdır. Gil, daş və metaldan hazırlanmış insan və heyvan fiqurları müəyyən dini görüşlərlə bağlı olsa da, heykəltəraşlıq nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Belə heykəllər Xınıslı, Qəbələ, Mollinsaqlı, Mingəçevir, Bərdə, Qalagah və başqa abidələrdən aşkar olunmuşdur. İnsan fiqurları şərti və sxematik xarakter daşsa da onlarda

heykəltəraşlığın bir sıra əlamətləri özünü aydın surətdə göstərir. Gil heykəlciklər kiçik həcmli olub, əsasən qadınlara məxsusdur. Onların üzərində qadının saçı, baş örtüyü, kəməri, boyun bəzəkləri məharətlə verilmişdir. Daş insan və heyvan heykəlləri iri həcmli olub, əsasən sxematik halda hazırlanmışdır.

Azərbaycanda antik dövrə aid albanlara məxsus memarlıq baxımından səciyyəvi olan salamat qalmış heç bir abidəyə təsadüf olunmamışdır. Lakin bəzən abidələrin aşkar edilmiş qalıqları, tikinti materialları alban memarlığının öyrənilməsinə qismən imkan verir.

Alban tayfalarının dünyagörüşündə din mühüm yer tutmuşdu. Albaniyada çoxallahlılıq mövcud idi. Albaniyada səma cismlərinə sitayiş yayılmışdı. Strabon qeyd edir ki, albanlar Zeva (Gey), Selena (Ay), Helios (Günəş) allahlarına pərəstiş edirlər. Selena allahı albanlar arasında daha böyük nüfuza malik olmuşdur. Lakin onun şərəfinə tikilmiş məbəd Iberiya ilə sərhəddə yerləşirdi. Bu məbədin baş kahini ölkədə hökmdardan sonra ikinci nüfuzlu şəxs hesab edilirdi. Güman ki, Albaniyanın hər bir vilayətində və böyük şəhərlərində allahların şərəfinə tikilmiş məbədlər olmuşdu. Albanlar arasında allahların şərəfinə qurban-hətta insan qurban vermək adəti mövcud olmuşdu.

Strabon qeyd edir ki, albanlar qocalara hörmət edir, ölmüş şəxslərin əmlakları meyidlə bərabər qəbrə qoyulur, özləri isə çox kasıb yaşayırdılar. Qəbir abidələrində çoxlu gil qablara (bəzilərdə onların sayı 40-45-ə çatır), əmək alətlərinə, silahlara, bəzək əşyalarına və heyvan sümüyü və skletlərinə təsadüf edilir. Bu axirət dünyasına inamla bağlı olmuşdu.

Qəbir abidələrinin öyrənilməsi albanların dəfn mərasimləri haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Onlar ölülərini torpaq, küp, kərpic, taxta qutu, saxsı təknə,

katakob qəbirlərdə basdırmışlar. Bu qəbir abidələri içərisində torpaq və küp qəbirlər daha geniş yayılmışdı. Albanlarda dəfn mərasimi dəbdəbəli şəraitdə keçirilirdi. Meyid qəbrə bükülü vəziyyətdə, sağ və sol böyrü üstə əsasən gündoğan istiqamətdə qoyulmuşdur. Meyid qəbrə qoyulmamışdan əvvəl onun içərisində ocaq qalanmış, qəbrin baş tərəfindən tonqal yandırılmışdı. Arxeoloji qazıntılar zamanı qəbirlərdə gül izlərinə və gül topalarına təsadüf edilir. Bu, oda sitayiş və atəşpərəstliklə əlaqədar olmuşdu. Küp qəbrin ağızı möhkəm örtülmüş, oturacağına yaxın hissədə kiçik deşik qoyulmuşdur. Bu isə insan öldükdən sonra ruhun yaşamasına inamla bağlı olmuşdu. Strabon qeyd edir ki, kəspə tayfası arasında digər mərasim mövcud idi. Kəspilər ölmüş meyidin xüsusi yerdə (sükut qülləsində) qoyur, vəhşi heyvanlar və quşlar meyidin ətinə yedikdən sonra, onun sümükləri yığılıb basdırılır.

Sual 4. Azərbaycan III-VII əsrlərdə.

III-V əsrlərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında bir sıra əsaslı yeniliklər baş verdi. Təsərrüfatın əsas sahələrində dəmir alətlərdən istifadə edilməsi xeyli genişləndi və bu alətlər daha da təkmilləşdirildi. Əkinçilik mədəniyyəti xəyali yüksəldi; dənli bitkilərlə yanaşı, bir sıra bostan və texniki bitkilərinin becərilməsinə başlandı, ipəkçiliyə diqqət artırıldı. Kür-Araz ovlağında süni suvarma şəbəkəsi daha da genişləndi. Sənətkarlıq inkişaf edir və onun yeni sahələri yaranır. Mingəçevirdən aşkar edilmiş kürələr dulusçuluğun, alətlər toxuculuğun yüksək səviyyədə olduğunu təsdiq edir. Daş, metal və ağacdan hazırlanmış sənət nümunələri diqqəti daha çox gəlb edir. Aşkar edilmiş möhürlər xüsusi mülkiyyətin genişləndiyini göstərir.

Azərbaycanda feodal torpaq mülkiyyətinin iki forması mövcud idi – dastakert və xostak. Dastakert irsi torpaq mülkiyyəti olub, atadan oğula keçirdi. Dastakertin sahibi onu satmaq və ya bağışlamaq hüququna malik idi. Xostak şərti torpaq mülkiyyəti olub, xidməti müqabilində dövlət tərəfindən bu və ya digər şəxslərə verilirdi. Onu satmaq və bağışlamaq olmazdı.

Azərbaycanda feodal iyerarxiyası (nərdivanı) mövcud idi. Bu iyerarxiyanın ən yüksək pilləsində iri feodallar dururdu. İri feodallar patrik adlandırılırdı. Hökmdarların vassalı ona patriklərin özlərinin xüsusi hərbi dəstələri var idi. Müharibə zamanı onlar hərbi dəstələri ilə hökmdarın çağırışına getməli idilər. Xırda feodallara azat deyilirdi. Azatlar xidmətləri müqabilində iri feodallardan torpaq sahələri alır və tədricən onlardan asılı vəziyyətə düşürdülər. Azatlar feodal sinfinin ən çoxsaylı təbəqəsini təşkil edirdi. Onların əsas vəzifəsi hərbi xidmət idi. Ordunun atlı qoşun hissələri onlardan təşkil edilirdi.

Azərbaycanda xristian kilsəsi və zərdüşti məbədlərinin ixtiyarında çoxlu torpaq sadələri və kəndli var idi. Albaniyada iri ruhani feodal təbəqəsini xristian dini xadimləri, Atropatendə isə zərdüşti kahinləri təşkil edirdi. Kilsə və məbədlər torpağın daimi sahibi idi. Onların torpaqlarını ixtiyarlarında olan kəndlilər becərirdi. Qazaka şəhərlərində yerləşən zərdüşti məbədinin torpaqlarında 10 min kəndli çalışırdı. Kəndlilər kilsə və məbədlərə müxtəlif vergilər verir, bir sıra mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdilər.

Atropatendə hakim siniflər arasında zərdüşti dini xadimləri ən yüksək yer tuturdular. Onlar ölkənin ictimai həyatında əsas rol oynayırdılar. Müqəddəs otlar cərgəsində din xadimləri birinci, ordu nümayəndələri ikinci, torpaq sahibləri üçüncü yerdə dururdular. Sənətkar

və tacirlər bir silkdə birləşsələr də, onların odları yox idi. VI əsrə aid «Tansarın məktubu» adlı sənəddə Sasanilər dövründə əhalinin dörd zümərəyə – kahinlər, hərbiçilər, mirzələr, qulluq göstərənlərə bölündüyü qeyd olunur.

Azərbaycanda məhsuldar qüvvələr və ictimai münasibətlər feodal istehsal üsulunun ümumi qanunauyğunluqları əsasında inkişaf etmişdi. Lakin bununla belə bütün Şərq ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da feodal istehsal üsulunun özünəməxsus xüsusiyyətləri olmuşdu:

1. Şərq ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda feodal istehsal üsulu Avropa ölkələrindən əvvəl – III əsrdə meydana çıxmış, uzun müddət davam etmişdir. Avropa ölkələrində isə feodal münasibətləri bir qədər gec – V əsrdə təşəkkül tapsa da nisbətən sürətli yol keçmişdir. 2. Şərq ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da feodalların cüzi təsərrüfatları olmuş və ya heç olmamışdır. Bu isə təbii-coğrafi şəraitlə əlaqədardır. Feodallar əkinçiliyi inkişaf etdirmək üçün əlavə xərclər çəkmək istəmir, torpağı kəndlilərə paylamaqla, onlardan natural və ya pul şəklində renta almaqla kifayətləndirdilər. 3. Azərbaycanda kəndlilər ağır istismara məruz qalsalar da, feodal torpağında yaşayan kəndli onun təhkimlisi deyildi. Feodal onu torpaqdan ayıraraq sata və ya bağışlaya bilməzdi. Şərq ölkələrində kəndlilər kollektiv surətdə istismar olunurdu. Ona görə də torpaq hansı feodalın əlinə keçirdisə, kəndli də torpaqla birlikdə onun tabeliyinə keçdi.

Albaniyada məhdud olsa da, hökmdar hakimiyyəti saxlanılmışdı. Albaniya Sasanilər üçün böyük hərbi strateji əhəmiyyətə malik idi. Albaniya şəhərlərində Sasani qarnizonları yerləşdirildi. Sasanilər Şimali Qafqazda yaşayan köçərilərin hücumlarının qarşısını almaq məqsədi ilə Dərbənd keçidində böyük hərbi qüvvə

saxlayır və keçid boyu bir sıra müdafiə istehkamları tikdirirdilər. Onların çoxunun qalıqları zəmanəmizə qədər qalmışdır. Bu istehkamların tikintisi V əsrin ortalarından başlamış və VI əsrin ortalarına qədər davam etmişdir. Onun əsas ağırlığı albanların üzərinə düşmüşdür. «Alban tarixi» kitabında deyilir: «İran şahları Qafqaz dağları ilə böyük Şərq dənizi (Xəzər) arasında böyük sədd (Dərbənd divarlarını) tikdirmək üçün memarlar, müxtəlif materiallar toplamaqla ölkəmizi taqətdən salmışdır». Dərbənd keçidində saxlanılan qoşunların da bütün xərcləri yerli əhalinin üzərinə düşürdü. Sasanilər Albaniyada möhkəmlənmək məqsədi ilə buraya, xüsusilə Abşeron, Şirvan və Dərbəndə çoxlu irandilli tayfalar köçürürdülər. Onlar indi tat adlandırılan əhalinin əcdadları idi.

450-451-ci illərdə Zaqafqaziya xalqlarının Sasani zülmünə qarşı azadlıq mübarizəsi başlandı. Onlar bu mübarizədə Bizansdan və köçərilərdən kömək almaq ümidində idilər. Lakin Bizans imperatoru II Feofilin ölümü buna mane oldu.

Zaqafqaziyada üsyan baş verəcəyindən ehtiyat edən II Yezdekert Paytakarana qoşun göndərdi. Lakin Zaqafqaziya xalqları arasında əlaqələr daşa da möhkəmləndi.

II Yezdegird vəzir Mehrnersexin başçılığı ilə üsyançılara qarşı yeni qoşun hissələri göndərdi. 451-ci il mayın 25-də Avarayr düzündə (Maku ilə Xoy arasında) üsyançılarla Sasani qoşunları arasında həlledici döyüş oldu. Əvvəl üsyançılar Sasani qoşunlarının sağ cinahında yerləşən şah qvardiyasını sıxışdırmağa başladı. Lakin döyüşə yeni qüvvələrin və fillərin daxil edilməsi Sasanilərə təşəbbüsü ələ keçirmək imkanı verdi.

İranda hakimiyyətə keçən Balaş dövlətin iqtisadi və siyasi vəziyyətinin ağırlığını nəzərə alaraq

Zaqafqaziya xalqlarına bir sıra güzəşt etməyə məcbur oldu.

Albaniyada II Vaçenin nəvəsi III Mömün Vacaqan (487-510) hakimiyyətə keçdi. O, Albaniyanın müstəqilliyinə çalışır, xristianlığı müdafiə edir və ölkənin iqtisadi inkişafı üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirirdi. III Vasaqan ölkədə əmin-amanlığı bərpa etdi, kəndlilərin yerlərinə qayıdaraq dinc əməklə məşğul olmalarına şərait yaratdı. Yerli feodalların hüquqları artırıldı, onlara bir sıra imtiyazlar verildi, alınmış torpaqları geri qaytarıldı. Sasanilərə meyl edən əyanların hüquqları məhdudlaşdırıldı və təqib edildilər.

III Vaçaqan xristian dininin nüfuzunu artırmaq məqsədi ilə yeni-yeni kilsələr tikdirir və xristian dini xadimlərinə bir sıra imtiyazlar verirdi; zərdüşt və bütperəst məbədləri dağıdırdı. Onun dövründə kilsələrin yanında uşaqlara xristian dininin əsasları öyrədilən məktəblər açıldı.

Kilsənin xalq üzərində nüfuzunu artırmaq, dünyəvi feodallarla, ruhani feodallar, azatlar və sadə adamlar arasında münasibətləri qaydaya salmaq məqsədi ilə III Vaçaqan 493-cü ildə Aquen (Ağdam yaxınlığında) kəndində alban kilsə məclisinə çağırırdı. Məclisdə alban hökmdarı, dünyəvi və ruhni feodalların nümayəndələri iştirak edirdilər.

Aquen məclisi 21 maddədən ibarət qanun qəbul etdi. Bu qanunun bütün maddələri hakim sinfin mənafeyini müdafiə edir, onların hökmdarlığını əsaslandırırırdı. Burada əsas məsələlər ruhani feodalların xeyrinə həll edildi. Qanunda kilsənin və din xadimlərinin hüquqları müəyyənləşdirildi. Dünyəvi feodallar kilsənin işinə qarışmamalı, kilsənin təyin etdiyi din xadimlərini vəzifəsindən azad etməməli idilər.

Aquen qanunda görə xristianlığa qədərki dini ayinlər qadağan edilir, ölmüş şəxs üçün ağlamaq günah sayılırdı. Qanunda ailə–kəbin münasibətlərinə də toxunulmuşdu. Yaxın qohumlarla evlənmək, qanunsuz olaraq öz arvadından ayrılıb başqası ilə yaşamaq ən ağır cəzaya məhkum edilirdi.

V əsrin 80-cı illərində feodal zülmünə qarşı başlanmış məzdəkilər hərəkatı qüdrətli xalq üsyanına çevrildi. Hərəkata Bamdad oğlu Məzdək başçılıq edirdi. Məzdək öz ideyalarını Həmədanda yaymağa başlamış, tez bir zamanda onun təlimi feodal zülmünə qarşı baş vermiş, xalq hərəkatının əsas ideologiyasına çevrilmişdi. Orta əmrlərdə baş vermiş bütün xalq hərəkatları kimi məzdəkilər hərəkatı da dini pərdə altında getmişdir. Feodalizmə qarşı inqilabi müxalifət bütün orta əsrlər boy udavam etmişdir. Zamanın şəraitinə uyğun olaraq gah mistika şəklində, gah da açıq bidət şəklində, gah da silahlı üsyan şəklində meydana çıxır.

Məzdək təlimi dual (ikili) xarakter daşımış və onun əsasını xeyirlə şəər arasında gedən mübarizə təşkil etmişdir. Bu təlimdə fəlsəfi-nəzəri ideyalara nisbətən sosial tələblər və sosial şüarları daha geniş yer tuturdu. Məzdək zülmü aradan qaldırmaq üçün mübarizə aparmaq şüarünü irəli sürdü. O, hər cür bərabərsizliyin əsasını mülkiyyətdə görürdü. Onun ideyasına görə «allah maddi nemətləri ondan öteri yaratmışdır ki, insanlar onu öz aralarında bərabər bölüşdürsünlər. Lakin insanlar bir-birinə qarşı ədalətsizlik edirlər. Ona görə də əmlak varlıları əlindən alınmalı və yoxsullar arasında bərabər şəkildə bölüşdürülməlidir».

Qubadın dövründə məzdəkilər hərəkatı özünün ən yüksək mərhələsinə çatdı. Qubad mərkəzi hakimiyyətə qarşı müxalifətdə olan əyanların müqavimətini qırmaq və hakimiyyətini möhkəmlətmək məqsədi ilə məzdəkilər

hərəkətindən istifadə etməyi qərara aldı. Hətta Məzdəkin təsiri altında aclıq illərində yoxsullara dövlət ambarlarından taxıl paylandı. Qubadın iri əyanların hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq siyasəti, onların narazılığına səbəb oldu. Qubad hakimiyyətdən salındı, yerinə oğlu Zemasp (496-498) taxta çıxarıldı. Orta Asiyaya qaçan və hunlardan yardım alan Qubad yenidən hakimiyyətini geri qaytara bildi.

Qubad daxili və xarici siyasətdə bir sıra müvəffəqiyyətlər qazansa da, əyanlarla şah və xalq arasında mübarizə davam edirdi. Bu mübarizədə Qubad məzdəkilərin vasitəsi ilə əyanların müqavimətini qıraraq əsas məqsədinə nail oldu. Hərəkatın dövlət üçün getdikcə təhlükəyə çevrildiyini yaxşı başa düşən Qubad məzdəkilərdən uzaqlaşmağa və əyanlarla yaxınlaşmağa başladı.

Qubad məzdəkilərin görkəmli nümayəndələrinin müxtəlif yollarla aradan qaldırmağı qarşısına məqsəd qoydu. İran qoşunlarının başçısı kimi yüksək vəzifə tutan Səyavuşun aradan götürülməsinə əlverişli şərait yarandı. Səyavuşun sülhü pozmaq ittihamına digər bir ittiham da əlavə olundu. O, İran adət-ənənəsini pozaraq ölmüş arvadını basdırmaqda da təqsirləndirildi və məhkəməyə verildi. Məhkəmə ona ölüm hökmü çıxardı. Qubad isə buna mane olmadı. Beləliklə, Qubad məzdəkilərdən üz döndərdi. Bir qədər sonra Məzdək və onun 80 min tərəfdarına divan tutuldu. Hərəkat 531-ci ildə darmadağın edildi. Məzdək tərəfdarlarının bir hissəsi imperiyanın ucqarlarına və başqa ölkələrə qaçdılar.

Əsarət altına alınmış xalqların azadlıq mübarizəsi, İranın daxilində olan çəkişmələr və ziddiyyətlər, Bizansla aparılan müharibələr Sasanilərin hakimiyyətini zəiflətdi. Belə bu şəraitdə imperiyanın ucqarlarında, o cümlədən Albaniyada müstəqillik meylləri gücləndi.

VI əsrin sonu – VII əsrin əvvəllərində Albaniyada Mehranilər sülaləsinin idarə etdiyi Girdiman knyazlığı yüksəlməyə başladı. Mehranilər İran şahlarının qohumu idi. Sülalənin əsasını qoymuş Mehran II Xosrova atasını öldürməkdə mane olmağa çalışmışdı. Ona görə də II Xosrov hakimiyyətə keçdikdən sonra Mehran onun qəzəbindən qorxaraq İrani tərk etdi. M.Kalankaytuqlu yazır ki, Xosrovun qohumu Mehran 30 min ailə ilə qaçmağa üz qoydu, Albaniyaya gəldi. Uti vilayətində Bərdə şəhərinə çatdı. Buradan xəzərlər tərəfə getmək istədi. Şah ona aşağıdakı məzmununda məktub yazdı: «Doğma qardaşım məndən ədavətlə ayrılma; əgər sən mənə itaət edib mənimlə yaşamaq istəmirsənsə, o zaman, onda mənim hakimiyyətimin yayıldığı ərazidə yaşamaq üçün istədiyən qədər torpaq götür. «Deyilənə görə məktub Mehrağa Şamkirçayın qolu Girdimançay sahilində çatmışdı. Mehran burada Mehrevan qalasının əsasında qoymuşdu. Sonra isə bu vilayətin 12 nəfər başçısını yanına dəvət etmiş, onları öldürərək Girdiman vilayətini ələ keçirmişdi. Mehranın varisləri dövründə Girdiman knyazlığının ərazisi daha da genişlənməmişdi.

Mehranın nəticəsi Cəsur Vardan 3 il müddətində Girdiman qalasını tikdirdi. Vardan alban Arşakilər nəslindən 60 əyani qonaqlıqda zəhərləyib öldürdü. Onlardan yalnız bir nəfəri – yeznəsini salamat saxladı. Beləliklə, o tədricən Azərbaycanın əsas ərazisini ələ keçirdi və Qafqaz dağlarında yaşayan tayfaları hakimiyyəti altına aldı. Yəqin ki, İsmayilli rayonu ərazisində Girdimançayın hövzəsi də bu zaman Girdiman knyazlığına birləşdirilmişdi. Moisey Kalankaytuqlu Vardanın nəslindən – Varazman, Şuşik və Qriqorun fəaliyyətindən bəhs etmişdi. Varaz Qriqor 628-ci ildən bütün Albaniyanın hökmdarı olmuşdu. Bu sahədə katalikos Viro böyük rol oynamış, II Xosrovdan Qriqorun

bütün Albaniyanın hökmdarı olması haqqında fərman almışdı. Varaz Qriqorun dörd oğlu – Varaz-Firuz, Cavanşir, Yezd-Xosrov, Varazman olmuşdu. Mehranilər Sasanilərin asılılıqından qurtarmağa və müstəqil siyasət yeritməyə çalışırdılar. Cavanşirin hakimiyyəti dövründə (642-681) Albaniya müstəqil daxili və xarici siyasət yeritmişdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994
3. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. I-III cild.
4. Bünyadov T. Azərbaycan arxeologiyası oçerkləri. Bakı, 1960
5. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası, Bakı, 1986.
6. Hüseynov M.M. Azıx mağarasının sirri. Bakı, 1990.
7. Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. Bakı, 1973.
8. Əliyev İ. Atropatena (rus dilində). Bakı, 1989
9. Fazili A. Atropatena (e.ə. IV – eramızın VII əsrləri). Bakı, 1992
10. Məmmədova F. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1987
11. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı, 1993
12. Məmmədova F. Qafqaz Albaniyasının siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, 1987
13. Fazili A. Atropatena (e.ə. IV – eramızın VII əsrləri). Bakı, 1992
14. Məmmədov T. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, 2006

**MÖVZU № 2. “Azərbaycan Xilafətin
hakimiyyəti dövründə. IX-XII əsrlərdə
Azərbaycan feodal dövlətləri. Azərbaycanda
monqol əsarəti”.**

P L A N:

- 1. Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi. Azərbaycan Xilafətin tərkibində. Ərəb əsarətinə qarşı Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi.**
- 2. IX-XI əsrlər Azərbaycan feodal dövlətləri.**
- 3. XII əsr Azərbaycan dövlətləri: Şirvanşahlar və Atabəylər dövləti.**
- 4. Azərbaycanda monqol əsarəti.**

Sual 1. Ərəblərin Azərbaycanı işğal etməsi. Azərbaycan Xilafətin tərkibində. Ərəb əsarətinə qarşı Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsi

VII əsrin 40-cı illərində Azərbaycan yeni bir işğalçının – ərəblərin hücumuna məruz qaldı. Ərəblər Ərəbistan yarımadasında yaşayırdılar. Ön Asiyada quldarlıq cəmiyyətlərinin böhrana öz təsirini Ərəbistan yarımadasında da göstərdi. VII əsrin sonu VIII əsrin əvvəllərində Ərəbistanda feodal münasibətləri yaranmağa başladı. Bu zaman bütpərəstliyin əksinə olaraq vahid allahlığı təbliğ edən yeni bir din – **İslam** meydana gəldi. Onun banisi Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.s) idi. İslamı (ərəbcə itaət deməkdir) qəbul edənlər müsəlman adlandırılmışdır. Bu dinin əsas əhkamları Quranda (ərəbcə qiraət deməkdir) əsaslandırılmışdır.

Ərəb dövlətinin yaranması, onun işğalçılıq müharibələri ilə eyni bir vaxtda düşmüşdür. Qabaq Asiyada mövcud olan iki böyük dövlət – İran və Bizans arasında gedən uzun sürən müharibələr onları taqətdən salmış, ərəb istilalarına əlverişli şərait yaranmışdır. Ərəb dövlətinin ilk işğalçılıq müharibələrinə şəxsən Məhəmməd başçılıq etmişdir. Onun ölümündən (632) sonra hakimiyyətə keçmiş dörd xəlifənin dövründə (Əbubəkr 632-634, Ömər – 634-644, Osman- 644-656, Əli – 656-661) ərəb işğalları daha da genişlənmişdir. Əbubəkrin iki illik hakimiyyəti zamanı islam dini Ərəbistanda sabitləşmiş Suriya və İraqın işğalına başlamışdır. Onun ölümündən sonra vərəsəlik asanlıqla həll edilmiş onun varisi təyin etdiyi Ömər hakimiyyətə keçmişdir.

Ömər 10 illik hakimiyyəti dövründə Xilafət daha da möhkəmlənmiş və işğalçılıq planları genişləndirilmişdir. İraq, Suriya, Misir işğal edilmişdir. O, İslamın möhkəmlənməsinə və yayılmasına xüsusi diqqət vermişdir. Yarmuq (636) döyüşündə Bizans qoşunları məğlub edilmiş Suriya ələ keçirilmişdir. Bundan sonra ərəb qoşunları İrana yol açdı. 638-ci ildə Kadsiyyə yaxınlığında İran qoşunları məğlub edildi. İraqın əsas hissəsi tutuldu. 642-ci ildə Nəhavənd döyüşündə ərəblər ikinci böyük qələbə qazandılar. Sasanilərin paytaxtı Mədinəyə yol açıldı. İranın daxilində olan çəkişmələr qüvvələri birləşdirməyə imkan vermirdi.

Sasani hökmdarı II Yezdəgird Mədaini mühasirəyə alan ərəb qoşunlarına qarşı sərkərdə Rüstəmin başçılığı ilə 80 min qoşun göndərdi. İran qoşunlarının tərkibində alban dəstələri də var idi. Mədainin 4 aylıq mühasirəsi İran qoşunlarının məğlubiyyəti və sərkərdə Rüstəmin öldürülməsi ilə başa çatdı. Ərəblərə qarşı mübarizədə alban hökmdarının oğlu gənc sərkərdə Cavanşir və onun 20 minlik atlı dəstəsində iştirak edirdi. Alban tarixçisi

Musa Kalankaytuklu yazır ki, Qadisiyyə döyüşündə Cavanşir böyük qəhrəmanlıq göstərmiş şəxsən iki döyüşə girmiş düşmənlərdən ikisini yerə sərmiş, özü bir neçə yerdən yaralanaraq düşmənin təqibi altında Dəclə çayını üzüb keçmişdir. Ona bayraq, iki qızıl mizraq, qalxan, kəmə, qılınc bağışlamış, başına tac qoymuşdur. Lakin sasanilərin məğlubiyyətindən sonra Cavanşir Albaniyaya qayıtmışdır.

Ərəb qoşunlarının zərbələri altında məğlub edilmiş İran qoşunlarının qalıqları şimala-Arana soxuldular. Onlar Bərdəni ələ keçirmiş və əhalini qarət etmişdir. Cavanşir onları məğlubiyyətə uğratmış və Albaniyadan qovmuşdur (Cavanşir Sünnik və Iberiya ilə ittifaqa girmişdir). Cavanşir Albaniyanı müstəqil idarə etməyə başlamışdır.

651-52-ci illərdə İran feodalları yenidən Albaniyaya soxulsa da məğlub edilmişdir.

İran torpaqlarını ələ keçirdikdən sonra ərəblər 639-cu ildə Cənubi Azərbaycana soxuldular. Onlar burada ciddi müqavimətə rast gəldilər.

Azərbaycan qoşunlarına mərzban İsfəndiyar ibn Ferruzad başçılıq edirdi. Lakin vuruşmada ərəblər qalib gəlmiş, İsfəndiyar isə əsir düşmüşdür. 644-cü ildə bağlanan müqavilənin şərtinə görə, azərbaycanlılar ərəblərin hakimiyyətini qəbul etmədi, vergi verməli, hər bir ailə bir sutka ərzində əsgərini saxlamalı idi. Bunun müqabilində ərəblər yerli əhalinin dilində, adət-ənənəsinə toxunmayacaqlarını öhdələrinə götürürdülər. Ərəb ordusunda xidmət edənlər həmin ilin vergisindən azad edilirdilər.

Ərəb qoşunları Azərbaycandan getdikdən sonra ölkənin əhalisi 645-ci ildə üsyan qaldıraraq bağlanmış müqavilədən imtina etdilər. Sərkərdə Valid ibn Ükbənin başçılığı ilə ərəb ordusu yenidən Azərbaycana soxuldu. Azərbaycan ikinci dəfə ərəblər tərəfindən işğal edildi.

646-cı ildə bağlanmış yeni müqaviləyə görə hər il xilafətə 800 min dirhəm xərac verməli idi. Bukeyr ibn Abdullah başda olmaqla ərəb qoşunları Muğana soxuldu. Muğanı işğal edərək əhali üzərinə vergi qoydu. Sonra isə Dərbənd üzərinə hücum etdi. Dərbənd hakimi Şəhriyar da danışıqlara girərək onu cizyə verməkdən azad etdilər, əvəzində Dərbənd keçidinin qorunmasını ona tapırdılar. 642-ci ildə xəlifə Ömər Süraqə ibn Əmirin başçılığı ilə Bukeyrin köməyinə Dərbəndə yeni qoşun hissələri göndərdi. Xəzərlərlə döyüşdə Süraqə öldürüldü. Ərəb qoşunlarına başçı təyin olunmuş Əbdürrəhman ibn Rəbiə də döyüşlərdə öldürüldü. Albaniyanın ərazisi xəlifə Osmanın dövründə işğal edildi. Sərkərdə Salman ibn Naxçıvanı ələ keçirdikdən sonra Şəki Gorus istiqamətində hücum edib Beyləqana soxuldu. Beyləqan ələ keçirildi, əhali üzərinə xərac və cizyə vergisi qoyuldu. Rəbiə Beyləqandan Bərdəyə gəldi. Bərdə əhalisi şəhərin darvazalarını bağlayıb bir neçə gün ərəblərə müqavimət göstərdi. Ərəblər ətraf kəndləri qarət etməyə başladılar. Bərdə əhalisi Beyləqanlıların bağladığı şərtlərlə müqavilə bağladılar. Albaniyanı işğal etdikdən sonra Salmanın dəstələri Şəmkiri tutmuş, Kür çayını keçərək Qəbələni ələ keçirmiş, Dərbəndə hücum etmişdir. Bu zaman xəzərlər ərəb qarnizonunu Dərbənddən qovub çıxarmışdılar. Salmanın bşçılıq etdiyi ərəb qoşunları Dərbəndi ələ keçirdi. Baş verən döyüşdə xəzərlər qələbə çatdı. Salman isə öldürüldü. Salmanın 40 nəfər könüllüsü də burada öldürüldü. Onların qəbiri sonralar ziyarətgaha çevrilmişdir.

Azərbaycanlılar ərəblərə asanlıqla tabe olmamış, onlara ciddi müqavimət göstərmiş, xərac və cizyə verməkdən boyun qaçırmış, İslam dinini qəbul etməkdən imtina etmişlər. Lakin 90 illik mübarizədən sonra ərəblər Azərbaycanın istilasını çatdırmışlar.

Ərəblər istila etdikləri ölkələri köhnə qaydada idarə edirdilər. Bu idarə qaydaları isə daha çox vergi toplamaq və islam dinini yaymaqdan ibarət idi. İslam dini əhaliyə zorla qəbul etdirilmirdi. Lakin VII əsrin əvvəllərində islam dini Azərbaycanda hakim dinə çevrildi. Hakim sinif dinini daha tez qəbul etmişdir. Ona görə ki, tacir və sənətkarlar bu dini qəbul etməklə öz mövqelərini möhkəmləndirirdilər. Onlara bir sıra güzəştlər edilirdi. Əvvəllər islam dinini qəbul edənlər əlavə vergilərdən azad edilirdi. Ona görə də kəndlilər və şəhər yoxsulları və islam dini qəbul etməkdə maraqlı idilər. Xəlifə Ömər in verdiyi qanuna görə islamı qəbul edən kəndlilər müəyyən müddətə xəzinədən illik pul mükafatı alırdılar. Lakin bu müvəqqəti bir hal idi.

Ərəblər Almaniya ya hücum edən zaman Cavanşir atasının arzusunun əleyhinə olaraq onlara qarşı mübarizəyə başladı. Əks halda o, ölkənin qaydalarını və öz ailə üzvlərini ərəblərə girov verməli idi. Cavanşirin atası ərəblərin gücünü düzgün qiymətləndirir və onların vassallığını qəbul etməyi üstün tutur. Cavanşir isə ərəblərə tabe olmaq istəmir. O, ərəblərə qarşı mübarizədə Bizans imperatoru II Konstantinlə ittifaqa girdi. Xilafət kimi güclü düşməyə qarşı Bizansın Cavanşir kimi bir müttəfiqə ehtiyacı vardı. Odur ki, 654-cü ildə Cavanşir ilə Konstantin görüşmüş, hər iki tərəfi maraqlandıran məsələləri həll etmişdilər. Cavanşir ilə Konstantinin ikinci görüşü 660-cı ildə olmuşdur.

662-ci ildə Bələncər yaxınlığında ərəbləri məğlub etdikdən sonra qənimət və qarət məqsədi ilə Albaniya ya soxuldular. Cavanşir Kür sahilində onları məğlub edib geri qayıtdı. 665-ci ildə xəzərlər daha böyük qüvvə ilə Albaniya ya soxuldular. Onlar Araz çayına qədər irəlilədilər və çoxlu mal-qara ələ keçirdilər. Cavanşir Xəzər xaqanı ilə sülh bağladı və onun qızı ilə evləndi. 120 min mal-qara və 7 min at geri aldı.

Siyasi hadisələrin sonrakı gedişi Cavanşiri öz siyasətində dəyişiklik etməyə məcbur etdi. Bizans imperiyasının xilafətə nisbətən çox zəif olduğuna görə Cavanşir ərəblərə yaxınlaşmağa daha üstün tutdu. Eyni zamanda xəzərlərin hücumlarından qorunmaq üçün daha güclü müttəfiq lazım idi.

Artıq bu zaman xilafətin daxilində də bir sıra hadisələr baş vermişdir. Osmanın (644-656) hakimiyyəti dövründə xilafətdə bir sıra narazılıqlar baş vermişdir. Osmanın siyasətinə qarşı narazılıqlar başladı. Xəlifəliyə Məhəmməd peyğəmbərin əmisi oğlu, həm də qızının əri Əli keçməyə cəhd göstərir. Osmandan narazı olanlar Mədinədə onu mühasirə etdilər. Suriyadan ona kömək göndərsə və vəziyyət dəyişmədi. Osman öldürüldü, hakimiyyətə Əli gətirildi. Suriya hakimi Müaviyə onun hakimiyyətini tanımadı. 657-ci ildə Əli ilə Müaviyə qüvvələri arasında müharibə başladı. Lakin döyüşdə tərəflər müvəffəqiyyət qazana bilmədi. Üstünlük isə Əlinin tərəfdarlarında idi. 661-ci ildə Əli Küfədə yuxarı feodal zadəganlarına qarşı duran, islamın əsas cərəyanlarından biri olan xaricilərin göndərdiyi Əbdürrəhman ibn Mücəm tərəfindən öldürüldü. Bundan sonra 661-ci ildə hakimiyyət Əməvilər sülaləsindən Müaviyə və onun oğlu Yezidin əlinə keçdi. Əməvilər sülaləsi (661-750) zamanı xilafətin işğalçılıq planları daha geniş şəkildə aldı. Müaviyənin ilk tədbiri paytaxtı Mədinədən Dəmələyə (Şama) köçürmək oldu.

Əməvilərin istilaları zamanı alban hökmdarı Cavanşir Xilafətin vassallığını qəbul etməyi qəet etdi. Bu məqsədlə Cavanşir iki dəfə xəlifə Müaviyə ilə görüşmüşdür. Onun birinci dəfə 667-də Şama getməkdə məqsədi xilafətdən vassal kimi asılılığı qəbul etməkdə Albaniyanı ərəb ordularının qarətindən xilas etmək idi. Cavanşirin bu düzgün addımı sonrakı üç ildə öz ölkəsini

istilaçıların qarətindən xilas etmiş oldu. Üç ildən sonra 670 ildə Müaviyə Cavanşiri yenidən Şama dəvət etdi. Xəlifə Cavanşirə hədiyyələr verməklə Sünik knyazlığının idarə edilməsini ona tapşırtdı. Həmçinin Atropatenin hakimiyyətini də ona təklif etdi. Cavanşir xəlifənin son təklifindən imtina etmiş, onun ölkəsi üzərinə qoyulan vergini azaltmağı xahiş etmişdir. Onun xahişi yerinə yetirildi. Albaniya üzərinə qoyulan vergilər 1/3 qədər azaldıldı. Cavanşirin ağıllı siyasəti ölkəsini İranlıların, Bizanslıların, Xəzərlərin və ərəblərin qarətindən müvəffəq olsa da xilas edə bildi. Xəlifə Müaviyə Cavanşirin nüfuzunu nəzərə alaraq Albaniyanın daxili müstəqilliyinə toxunmamışdır. Müvəffəqiyyətli xarici siyasət nəticəsində ölkənin müstəqilliyini saxlamağa nail olan Cavanşir daxildə mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmək üçün iri feodal əyanlara qarşı uzun müddət mübarizə aparmalı olmuşdur. Cavanşir 681-ci ildə bizanspərəst əhvali-ruhiyyəli əyanların qəsdı nəticəsində öldürülmüşdü. Onun ölümündən sonra ölkədə hakimiyyət üstündə kəskin mübarizə başlanmışdır. Bu mübarizədə əyanlar və ruhanilərdən kəskin mübarizə başlanmışdır. Bu mübarizədə əyanlar və ruhanilərdən başqa “slahlı camaat” da iştirak etmişdir. Əyanların və ruhanilərin nümayəndələri paytaxt Bərdəyə toplaşaraq katolikos Yelizarin məsləhəti ilə Cavanşirin qardaşı oğlu Varaz Trdatı hakimiyyətə gətirdilər. Xəlifə I Yezid onun hakimiyyətini təsdiq etdi.

Varaz Trdat hakimiyyətə keçən kimi xəzərlərin ordusu Alp-İltverin başçılığı ilə Xaqanın qohumu Cavanşirin intiqamını almaq bəhanəsi ilə Albaniyaya soxuldu. Onlar Kür boyu irəliləyərək Uti vilayətini tutdular. Ölkəni qarət etdilər, çoxlu mal-qara ələ keçirdilər, çoxlu əsir götürdülər. 681-də Trdat katalikos Yelizarı məktubla Xaqanın hüzuruna göndərirdi. O, məktubda onlara

sədaqətlə itaət edəcəyini bildirir və Cavanşirin ölümündən albanların əlinin olmamasına inandırmağa çalışırdı. Yelizar Xaqanla sülh bağlamağa nail oldu.

Varaz Trdat xəzərlərlə vəziyyəti nizama saldıqdan sonra Bizans bac verməkdən imtina etmək qərarına gəldi. Bu məqsədlə o, danışıqlar aparmaq üçün 699-cu ildə Konstantinopola getdi. Imperator II Yustinian ondan üz döndərib xilafətdə yaxınlaşmış Varaz Trdatın 704-cü ilə qədər əsir saxladı. Bu müddətdə Albaniyanın hökmdarı Şəruyə olmuşdur. 704-cü ildə Varaz Trdat Albaniyaya qayıtdı. Albaniya bu dövrdə ancaq ərəblərə bac verirdi. Ərəb-Bizans müharibəsinin başlanması ilə Xəlifə Ermənistana Məhəmməd ibn Mərvanın başçılığı ilə qoşun göndərdi. Ərəblərin cəza dəstələri Albaniyaya gəldi. 705-ci ildə knyaz Şəruyə Dəməşqə göndərildi və orada öldürüldü. Bununla mehranilər sülaləsinin hakimiyyətinə son qoyuldu. Ölkənin idarə edilməsi ərəb canişinlərinə tapşırıldı.

Xəlifə I Valid (705-715) vaxtında ərəblərlə xəzərlər arasında müharibələr kəskin xarakter aldı. Xəlifə Albaniya Gürcüstan və Ermənistanda Bizanpərəst hakimləri təmizləməyi qərarı aldı. Məhəmməd ibn Mərvan bizans-erməni qonşularını darmadağın etdi. Ərəblərlə xəzərlər arasında bir əsrdən artıq gedən müharibələr əsasən Azərbaycan ərazisində getmiş, əhali qarət olunmuş, ölkənin iqtisadiyyatına ziyan dəymişdir.

Ərəblər siyasi və dövlət təşkilatı cəhətdən və sasanilərdən geri qalırdılar, ona görə də onlar işğal etdikləri onlara qədər mövcud olan qaydalarla idarə etməyə məcbur idilər. Xilafət əsarət aldığı geniş ərazini idarə etmək üçün əmirliklər sistemi yaratmışdır. Ərəblərin hücumu zamanı Azərbaycanın şimal hissəsi, Sünik, Gürcüstanın bir hissəsi xəzərlərin əlində idi. Birinci inzibati bölgü aparılan zaman xilafətin ərazisi baş

əmirliyə bölünmüşdür. İran, Gürcüstanı, Ermənistan, Kiçik Asiya ərazisinin bir hissəsi dördüncü əmirliyə daxil idi. Abbasilərin dövründə Azərbaycan üçüncü əmirliyə daxil edilmişdi. Əmirliklər mahallara bölünürdü. Hər bir mahal 12 rayondan (nahiyə), hər bir rayon isə 12 kənddən ibarət idi. İri şəhərlər mahal mərkəzləri seçilirdi. Azərbaycanın Bərzənd, Beyləqan, Şamaxı, Qəbələ, Şəki, Miyanə, Urmiya, Təbriz, Sərab və s. şəhərləri mahal mərkəzləri idi.

Hər bir əmirliyin başında xəlifə tərəfindən təyin olunmuş canişin dururdu. O, əmirliyin inzibati idarəsinə başçılıq etməklə yanaşı, qoşunların da komandanı hesab edilirdi. Bütün mülki və hərbi hakimiyyəti onun əlində toplanmışdır. Əmirin rəhbərliyi altında xüsusi tapşırıqları icra edən məlumatlar var idi. Amil-mülki hakim və vergilərin toplanmasına baxırdı. Amil-mülki xüsusi tapşırıqları icra edən məlumatlar var idi. Amil-mülki hakim və vergilərin toplanmasına baxırdı. Qazı-məhkəmə işlərinə və vəqf idarələrinə nəzarət edirdi. Ərəblər işğal etdiyi ölkələri idarə edən məmur aparatını təmin etmək üçün islamı qəbul etmiş və könüllü surətdə xilafətə qulluq göstərmək istəyən yerli əyanların xidmətlərindən istifadə edirdilər. Lakin ərəblər dövlət idarələrinin mürəkkəb iş formalarına yiyələndikdən sonra yerli əyanları tədricən dövlət işlərindən uzaqlaşdırırlar.

Azərbaycan ərazisində xilafətin əsas dayağı ərəb əyanlarından və silahlı qüvvələrdən ibarət idi. Yerli əyanlar isə bir sıra imtiyazlardan məhrum olub, idarə işlərinə buraxılmırdı. Ərəblər Azərbaycanda öz mövqelərini möhkəmləndirmək üçün buraya çoxlu ərəb tayfaları köçürürdülər. Ərəblər Azərbaycanın Beyləqan, Bərdə Naxçıvan kimi strateji əhəmiyyəti olan şəhərlərdə hərbi saxlayırdılar. Onlardan xilafətə qarşı başlayan üsyanları, iğtişaşları yatırmaqla, asayişini bərpa etmədə,

Bizans və xəzərlərin hücumlarını dəf etməklə istifadə edirdilər.

VII-VIII əsrlərdə ərəb cəmiyyətində feodal münasibətləri İran, Azərbaycan və orta Asiyaya nisbətən zəif inkişaf etmişdir. Ona görə də ərəblər tutduqları digər ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda sasanilərin vergi sistemini saxladılar. Fərq orasında idi ki, ərəblər Azərbaycanın istila edilməsinin ilk çağlarında vergiləri ayrı-ayrı şəxslərdən deyil, bütün ölkədən alırdılar. Albaniya əhalisi xristian olduğundan xəlifənin xəzinəsinə iki adam verdi-cizyə və xərac verirdi, müsəlmanlar isə cizyədən azad idilər. Müsəlmanlardan yalnız onda bir vergisi alınır. Xəlifə Haşimın vaxtında Azərbaycanda da ərəblərin vergi siyasəti dəyişdirildi. Belə ki, 725-26-cı illərdə Xəlifənin göstərişi ilə Azərbaycanda əhali, torpaq, mal-qara və digər əmlak siyahıya alındı. Həmin siyahıya alınmadan sonra tətbiq edilən yeni vergi sistemində əhalidən başqa rahiblərdən və cizyə alınmağa başladı. Vergilərin sayı və məbləği artırıldı. Əhalinin üzərinə sənətkarlıq məmulatı vergisi, kəbin vergisi kimi əlavə vergilər qoyuldu. Vergilər o dərəcədə artırıldı ki, təkəcə yoxsullar deyil, bir çox yerli əyanlar da ondan əziyyət çəkməyə başladılar. Ərəb əyanları qul əməyindən istifadə edirdilər. Bu isə feodal münasibətlərinin ləng inkişafına səbəb olurdu. Ərəblərin işğalı zamanı əsir və yerli əhalinin çox hissəsi qula çevrilmişdir. Onlar vergiləri vaxtında (ödəməyindən) ödəməyənləri və qul halına salırdılar.

Xəlifə Harun ər-Rəşidin (786-809) dövründə vergilər daha da artırıldı. Azərbaycan əzalisindən alınan müxtəlif vergilərin miqdarı artırıldı. Hakimlər heç bir şeylə hesablaşmır, yerli əhalini qarət edirdilər. Müsəlman olmayanların vəziyyəti daha ağır idi. Buna görə də əhali öz ata-baba yurdlarını buraxır və dağlara qaçırlar.

Ərəblər qaçanların mülklərini öz əllərinə keçirirdilər. Ərəblərin həqarətlə uluc (avam) adlandırdıqları Azərbaycan kəndliləri əhalinin ən ağır istismarına məruz qalan hissəsi idi. Xərac ödəməyə əkin sahələrində məhsulun 25 faizini, suvarılan sahələrdə isə 50 faizini təşkil edirdi. İslamı qəbul etməyənlər **cizyə** verirdi. İslamı qəbul edənlər isə xüsusi rüsum-xüms verməli idilər. Müsəlman ruhanilərinin xeyrinə onda bir – **zəkat** toplanılırdı. Xəlifənin gəlirini artırmaq üçün 725-ci ildə Azərbaycanda 15 yaşına çatmış bütün əhali üzərinə vergi qoyuldu. Ümumiyyətlə, Azərbaycandan 4 min, Muğandan 300 min dirhəm vergi alınır. İfrat dərəcədə ağır olan vergiləri verə bilməyənlər döyülür, qızmar günəş altında saxlanılır, başqalarına yağ tökülür, qula çevrilir, mal-qarası əlindən alınır.

Xilafətin hakimiyyəti dövründə torpaq üzərində aşağıdakı mülkiyyət formaları mövcud idi. Azərbaycan işğal edildikdən sonra torpaqların və suvaran sistemlərinin çox hissəsi xilafətin mülkiyyətinə çevrildi. Ərəblərin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanda feodal torpaq mülkiyyət formasının üstün növü divan (dövlət) torpaqları idi. Vərəsəsiz ölənlərin, dövlət işlərindən kənar edilən məmurların torpaqları dövlət torpaqlarına qatılırdı. Bu torpaqlardan əldə edilən gəlir dövlət üzərinə, sarayın xərclərinə, orduya sərf olunurdu. Azərbaycan torpaqlarının mühüm hissəsi Ərəbistandan Azərbaycan ərazisində köçürülmüş ərəb ailələrinə paylanılmışdır. Azərbaycana ərəblərin köçürülməsinə Əməvilər dövründə başlanılmışdır. Xilafət ərəb ailələrini Azərbaycana köçürür, onları torpaqla təmin edir, oturaq həyata köçməklə, birinci növbədə, burada özlərinə ictimai dayaq yaradırlar, hakimiyyətlərini möhkəmləndirirlər. Digər tərəfdən xəzinəni təqaüd vermək xərclərindən azad edirdilər. Bəlazuri yazır ki, ərəblər Azərbaycanı zəbt edən

zaman “iki mahaldan” (Kufə və Bəsredən) və Suriyadan ərəb tayfaları ora gətirildi və onlardan hər biri bacarığı qədər torpaq tutdu. Bəziləri isə ərəb olmayanların torpağını satın alırdılar. Bundan əlavə, kəndləri qorumağı onlara həvalə edirdilər. Beləliklə, həmin kəndlərin əhalisi onların qulluqçusu oldu. Yənə də Bəlazuri bildirir ki, ərəblər Dərbəndi aldıqdan sonra oraya xilafət torpaqlarını xəzərlərin hücumundan qorumağa qadir olan çox güclü qarnizon saxlayırdılar. Dərbəndə Suriya əhalisindən 20 min əsgər köçürdü və onlara müəyyən maaş təyin etdi. Ərəblər Bərdə, Beyləqan, Qəbələ, Qazax və digər alban şəhərləri ətrafındakı torpaqları eyni qayda ilə tutmuşdular. Ərəblər üçün imtiyazlı şərait yaradılmışdır. Muğan, Şirvan və Mil düzünün münbit torpaqları onlara verilmişdi. Ərəb əyanları qısa müddətdə Azərbaycanda geniş torpaq sahələri və feodal-asılı kəndlilərlə təmin edildilər.

Azərbaycanda yerli feodal əyanlarının irsi mülkiyyətində olan torpaq mülkləri qalmaqda idi. Ərəblər belə torpaq sahiblərini mülk, öz sahiblərini isə malik adlandırırdılar. Mülklər irsən keçir, onu satmaq, bağışlamaq mümkündür.

Torpaq mülkiyyət formalarından biri iqtə (kəşik) idi. Dövlət işlərində və orduda xidməti müqabilə ayrı-ayrı şəxslərə verilmiş torpaq sahələri iqtə adlandırılırdı. Iqtə sahibi ona verilmiş torpaqların gəlirini mənimsəyəirdilər. Dövlət işlərindən və ordudan azad edilən şəxslər iqtanı geri qaytarmalı idilər. Bəzi hallarda iqtanı geri qaytarmalı idilər. Bəzi hallarda iqtə irsi hala keçirdi.

Torpaq mülkiyyət formalarından biri vəqf torpaqları idi. Bu torpaqlar müqəddəs yerlərə (Məkkə, Mədinə), məscid və mədrəsələr üçün ayrılırdı. Vəqf torpaqları müsəlman dini idarələrinin ixtiyarında idi.

Torpaqlar icmada birləşmiş kəndlilər tərəfindən becərilirdi. Onlar su, otlaq, meşələrdən birlikdə istifadə edir, təsərrüfatı birlikdə becərdilər.

Xilafətin soyğunçu vergi siyasəti və məmurların özbaşınalığı, dəhşətli istismar və hüquqsuzluq Azərbaycan xalqının vəziyyətinin dözülməz dərəcədə ağırlaşmasına səbəb olmuşdur. Xalq kütlələrinin ərəblərə qarşı azadlıq mübarizəsi genişlənməmişdi.

Belə bir zamanda VIII əsrin ortalarında xilafətdə sülalə mübarizəsi qızıışmışdı. Belə ki, xəlifə Əlinin zamanında dayandırılmış işğalçılıq müharibələri Əməvilərin dövründə davam etdirildi. Xilafətin ərazisi Atlantik okeanından Hind çayına, Xəzər dənizindən Hind çayına qədər uzanırdı. Əməvi xəlifələrinin göstərdiyi fəaliyyət əsas etibarilə mərkəzləşməyə doğru yönəldilmişdir. Ərəblərin imperiyası o qədər geniş idi ki, onun birliyi mümkün deyildi. Imperiyanın sərhədləri genişləndikcə itaət altına alınan xalqların sayca az olan istilaçılara qarşı narazılığı da artırdı. Onlar itaət altına aldıkları xalqlara zülm edib onları əməyə, dözülməz dərəcədə ağır vergi ilə var-yoxdan çıxarmağa və onlarla özlərindən aşağı insanlar kimi rəftar etməyə başlamışdılar. Xalq kütlələrinin narazılığının artdığı bir vaxtda Əməvilərə qarşı güclü bir müxalifət meydana çıxdı. Bu müxalifət üç cərəyandan ibarət idi. Onlardan biri belə hesab edirdi ki, dövlətdə ali hakimiyyət, yalnız ilamın banisi Məhəmmədin kürəkəni xəlifə Əlinin varislərinə mənsub olmalıdır. Bu qrup nümayəndələri özlərinə şiə (qrup, partiya) adlandırmışlar. Şiələrin dediyinə görə Əli və onun varislərindən olan 12 nəfər (imam) qüsursuzdular. Əsil xəlifə və imam da bunlar hesab edilməlidir. Beləliklə, şiələr Əli və onun nəslindən olanlar irsi ali hakimiyyət və peyğəmbərlik prinsipini təcəssüm etdirirdilər.

İkinci cərəyan xaricilər (gəlmələr) idilər. Əməvilər sülaləsinin hökmranlığı zamanı xaricilər müxalifətə keçərək onlara qarşı mübarizəyə başladılar. Hətta onlar Kufə və Bəsrədə əməvilərə qarşı üsyan qaldırdılar. Azərbaycanda bu hərəkatın xeyli tərəfdarları var idi. Onlar xəlifə hakimiyyətinin irsən keçməsi haqqında mövcud olan qaydanı qanunsuz hesab edir və dövlət başçısının yalnız peyğəmbərin tərəfdarları tərəfindən deyil, bütün müsəlmanlar tərəfindən seçilməsini tələb edirdilər. Bu prinsipə əsasən onlar xəlifəni icma mənafeyinin müdafiəçisi hesab edirdilər. Xəlifə icmanın üzvləri tərəfindən seçilməli idi. Ona görə yüksək xəlifəlik vəzifəsinə islam ehkamlarını bilən hər bir mömin müsəlman, hətta zənci, yaxud həbəş qul da seçilə bilər. Hətta onlardan bəzisi belə güman edirdi ki, müsəlman icması və ya xəlifəsiz yaşaya bilər. Xarici jurnalistlərin fikrincə xəlifə seçilmiş olan ruhani icması xəlifənin yeritdiyi siyasət müsəlmanların əksəriyyətinin mənafeyinə uyğun gəlmədikdə onu istədiyi vaxt vəzifədən götürər, hətta öldürə bilər. Göründüyü kimi, xaricilərin təklifi daha da demokratik və ədalətli idi.

Üçüncü cərəyan peyğəmbərin əmisi Abbasın varisləri idilər. Onlar ləyaqətli həyat keçirməklə çoxdan bəri müsəlmanların hörmətini qazanmışdılar. Əməvilərə qarşı getdikcə qüvvətlənən müxalifətə Abbasiləri bu fikrə gətirmişdilər ki, Əməvi xəlifələrini devirib onların yerini tutmaq lazımdır. Bu məqsədlə onlar əməvilərə xüsusi ilə nifrət bəsləyən Xorasanda əlverişli zəmin tapdılar. Onlar xalq kütlələrini öz tərəfinə çəkmək üçün mötədil vədlər verdilər. Onlar belə vəd edidilər ki, hakimiyyəti ələ keçirsələr vergiləri azaldacaq və xalqın vəziyyətini yaxşılaşdıracaqlar. Şiələrin içərisində parçalanmanın əmələ gəlməsi Abbasiləri xeyli gücləndirdi. Abbasilər əslən İranlı olan çox bacarıqlı Əbu-Müslümün köməkliliyi

ilə öz məqsədlərinə çatdılar. 750-ci ildə Abbasilrin nümayəndəsi Əbül Abbas əs-Səffah (750-754) Kufə məscidində xəlifə elan edildi. Əməvilərin son nümayəndəsi II Mərvan qohumları ilə birlikdə edam olundu.

Xilafətin daxilində hakimiyyət uğrunda mübarizənin qızıışdığı bir vaxtda—VIII əsrin ortalarında xilafətə qarşı tabe olan ölkələri üsyan bürüdü. 732-742-ci ildə Şimali Afrikada bərabərlərin üsyanı baş verdi. 747-ci ildə Orta Asiyani Əbu-Müslümün başçılığı ilə əməvilərə qarşı güclü üsyan baş verdi. Bu üsyanlarda bir vaxtda 748-752-ci illərdə Azərbaycanı, Ermənistan və Gürcüstan xilafətə qarşı üsyan bürüdü.

748-ci ildə Beyləqanda başlamış üsyan tezliklə ölkənin bir sıra vilayətlərini, xüsusi ilə Ərdəbil vilayətini əhatə edirdi.

Yerli feodal əyanların başçılıq etdiyi bu üsyanlarda Əməvilər sülaləsinin siyasətindən narazı qalan ərəb mənəb sahibləri də iştirak etmişdilər. Beyləqandakı üsyana yerli hökmdar Vard İbr Səfvan başçılıq edirdi. Ərəb əmiri Əbu Cəfər ibn Məhəmməd üsyanın rəhbərlərindən bir neçəsini hesab etdi. Bu vaxt yeri feodallardan Babən ibn Mənsurun, Habib ibn Sədəqin və başqalarının başçılıq etdikləri üsyançı dəstələri Beyləqana yaxınlaşaraq şəhər əhalisinin köməyi ilə qalanı mühasirəyə aldılar. Onlar nərdivanlardan istifadə edərək qala divarlarının üstünə qalxdılar və şəhərə daxil oldular. Üsyançılar ərəb qarnizonunu qılıncdan keçirib əmiri əsir aldılar. Bütün məhbusları azad etdilər. Bu qələbədən sonra onlar Bərdə üsyançılarının köməyinə gəldilər. Bərdədəki ərəb əmiri Asim ibn Yezidin qoşunlarını məğlub edib özünü öldürdülər. Üsyanı yatırmaq üçün göndərilən xəlifə Mərvanın ordusu məhv edildi. Üsyan Azərbaycanın qalan vilayətlərini də bürüdü.

Vaxtilə Ərəbistandan köçürülmüş çoxlu ərəb ailəsi Şəmkində yerləşdirilmişdi. Yerli əhalinin torpağı hesabına təmin olunmuş ərəblər şəhər ətrafındakı Azərbaycan ailələrinin istismarı hesabına firavan həyat keçirirdilər. Burada ərəblərə hər cür imtiyazlar verilmişdir. Şəmkir ətrafındakı kəndlilər 752-ci ildə üsyan qaldırırlar. Üsyançılar ərəblərin bir hissəsini qırsalar da qələbə çala bilmədilər. Üsyan tezliklə yatırıldı.

Göründüyü kimi əsarət altına alınmış xalqların təzyiqli altında və ərəb cəmiyyəti daxilində mübarizənin kəskinləşməsi nəticəsində əməvilər sülaləsinin 80 illik hakimiyyətinə son qoyuldu. Hakimiyyəti Abbasilər sülaləsi ələ keçirdi. Abbasilər baş vermiş üsyanları amansızlıqla yatırmağa başladılar.

Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstana əmir təyin olunmuş Məhəmməd ibn Sül Beyləqanın itaət etməyən əhalisinə amansız divan tutdu və onları şəhərin yaxınlığındakı Gilab qalasına çevirməyə məcbur etdi. Sərkərdə Salehin başçılıq etdiyi ərəb qoşunları üsyançıların son sığınacağı olan bu qalaları məhv etdi.

VIII əsrin ortalarında baş verən üsyanlar, genişlənən xalq hərəkatı Əməvilər sülaləsinin süqutuna səbəb oldu. Lakin ərəb əsarətinə son qoya bilmədi. Bununla belə Abbasilərin amansız cəza tədbirləri xalqın mübarizə ruhunu qıra bilmədi. VIII əsrin 90-cı illərində və IX əsrin birinci qərində xilafəti sarsıdan xalq hərəkatı baş verdi.

Xürrəmilər hərəkatı. Babəkin başçılığı ilə ərəb zülmünə qarşı azadlıq mübarizəsi. Azərbaycan xalqı əsrlər boyu xarici işğalçılara və yerli feodal zülmünə qarşı qəhrəmancasına mübarizə aparmışdır. Azadlıq uğrunda mübarizənin ən parlaq səhifələrindən biriri VIII-IX əsrlərdə Azərbaycan xalqının ərəb işğalçılarına qarşı azadlıq hərəkatı təşkil edir.

VIII əsrin 70-90-cı illərində Azərbaycanın ayrı-ayrı yerlərində işğalçılara qarşı qalxan üsyanlar nəhayət IX əsrin birinci qərinesində böyük xalq hərəkatına çevrilərək öz miqyası və vüsəti ilə xilafəti lərzəyə salmışdır. Xürrəmilər hərəkatı orta əsrlərdən baş vermiş böyük kəndli müharibələrindən təsir dairəsi, miqyası və genişliyi ilə fərqlənirdi. Xalqı əsarətdə saxlayan istilaçıları və yerli feodal zülmünə qarşı çevrilmiş bu hərəkata xalq qəhrəmanı Babək rəhbərlik etmişdir.

Xürrəmilərin təlimi yalnız Azərbaycanda deyil, Orta Asiya və İranda xalq hərəkatı üçün ideoloji bir don olmuşdur. Məzdəkilərin ideyaları xürrəmilərə böyük təsir göstərmişdir. Xürrəmilər allah naminə kütlələrin məhkum vəziyyətinə salınmasını təmin edən islamı və onun əhkamlarını rədd edirdilər. Onlar yerli Azərbaycan ayinlərini islama və onun əhkamlarına qarşı qoyurdular. Vahid allahı inkar edən xürrəmilər dünyanın daim mövcud olduğu kimi insanların ruhunun da daim yaşadığını göstərdilər. Onlara görə dünyaa iki qüvvə xeyir və şər arasında mübarizə gedirdi. Bu mübarizədə xeyir qalib gəlir. Bu ideya zərdüştlükdən alınmışdır.

Yeni təlim bütün ədalətsizliklərin kökünü torpaq üzərində xüsusi mülkiyyətdə və ictimai bərabərsizlikdə görürdü. Onların süvari torpağı icmanın ixtiyarına vermək idi. Xürrəmilərin bərabərçilik uğrunda mübarizələri maddi nemətlərin insanlar arasında bərabər bölünməsi ideyası (onun) onları məzdəkilərdə yaxınlaşdırır.

Xürrəmilər hərəkatı ilk orta əsrlər dövründə Yaxın Şərqi və Orta Şərqdə islam dini, ərəb əsarəti və feodal zülmünə qarşı baş vermiş ən güclü üsyan idi.

Xürrəmilər xilafətə qarşı 61 il mübarizə aparmışdır. Babəkə qədər xürrəmilər iki dəfə xilafətə qarşı üsyan qaldırmışdır. Onlar Mehdiinin xəlifəliyi dövründə (775-785)

xilafəti ciddi surətdə narahat etmişdir. Onlar ilk dəfə 778-ci ildə üsyan etdilər.

808-ci ildə Azərbaycanda xürrəmilərin üsyanı başladı. Bu üsyan Həmədan və Rəyi də bürüdü. Xəlifə Harun ər-Rəşid sərkərdə Abdulla ibn Malikin başçılığı altında onlara qarşı on min atlı göndərdi. O, xürrəmilərin çoxunu qırdı, uşaq və qadınları qul kimi satdılar. Bundan sonra xürrəmilərin fəaliyyəti bir qədər zəiflədi. Bundan sonra xürrəmilərin fəaliyyəti bir qədər zəiflədi. Onların rəhbəri olan Cavidanla Əbu İmran öz şəxsi mübahisələrini həll etməklə məşğul oduqlarından xürrəmilər arasında birlik zəifləmişdi. Onlar Bəzz dağlarında yaşayan xürrəmilər dəstəsinə rəhbərlik etmək üstündə bir-biri ilə mübarizə aparırdılar. Bu mübarizə uzun müddət davam etmişdir. Nəticədə onların hər ikisi mübarizədə həlak olmuşdular. 816-da Cavidanın ölümündən sonra xürrəmilər hərəkətinə onun şagirdi, xalq qəhrəmanı sərkərdə, siyasi xadim Babək başçılıq etmişdir.

Babək xürrəmilərə rəhbərlik etdikdən sonra onların mübarizəsi daha geniş xarakter aldı. Xürrəmilərin əksəriyyəti Azərbaycanın və onun ətraf vilayətlərindən idi. Azərbaycanın kəndli kütlələri müəyyən dərəcədə zərdüştlük və məzdəkizmlə əlaqədar olaraq islamdan əvvəlki etiqadlarına itaət edirdilər. Cavidanın rəhbərlik etdiyi xürrəmilər xilafəti hərdən bir narahat edirdilər. Onun ölümündən sonra isə bu hərəkət xilafəti daha çox narahat etməyə başladı və Məmun qardaşlarının hakimiyyət uğrunda mübarizələrindən məharətlə istifadə etdi. Ərəb mənbələrində qeyd edildiyi kimi xürrəmilərin əsas dayağı Bəzz qalası idi. Bəzz qalasının yerləşdiyi ərazi tədqiqatçılar arasında mübahisələrə səbəb olmuşdur. Bəziləri onun Ərdəbil yaxınlığında, bəziləri Talışda olduğunu qeyd edirdilər. Lakin Z.Bünyvadov daha etibarlı

dəlillərlə Bəzz qalasının şimaldan Araz çayı, Şərqdən Qarasu çayı, cənubdan Əhər çayı, qərbdən Hacılı çayı arasında – yeni Qaradağ ərazisində yerləşdiyini sübut edir.

Babək xürrəmilərin rəhbərliyinə seçildiyi zaman onların sayı çox olmamışdır. Babək onlara silah paylayıb təlimatlandırdıqdan sonra evlərinə qayıdıb onun signalını gözləməyi tapşırırdı. Signal veridikdə onlar xürrəmilərə köməyə gəlməli idilər. Bundan sonra Babək öz adamlarını Bəzzdən uzaqlara Azərbaycanın əyalətlərinə göndərir. Hərəkət geniş xarakter alır. Süvari və piyadalardan ibarət xalq qoşunları təşkil edilir. İbn Nədim yazır: “Azərbaycan Arranın hər tərəfindən ərəblərdən narazı olan kəndlilər kütlə halında Babəkin yanına gəlməyə başlayır. Onun qoşun dəstələrinin sayı o qədər artmışdır ki, piyada hesaba alınmadan təkçə atlıların sayı 20 min nəfər idi”.

Üsyançıların əsas kütləsini kəndlilər, sənətkarlar və şəhər yoxsulları təşkil edirdi. Hətta ərəblərdən narazı olan bəzi feodallar da bu üsyana qoşulmuşdular. Babək öz qoşununda möhkəm nizam-intizam yaratmışdı. Döyüşlərdə xürrəmilərə xalq içərisindən çıxmış İsmə, Əl-Kürdi kimi sərkərdələr başçılıq edirdilər.

Üsyan tezliklə geniş bir ərazini əhatə etdi. Üsyan Ermənistan, Xorasan, Həmədan, İsfəhan, Təbristan, Deyləm vilayətlərini də bürüdü. Əl-Mənsur Bağdadının yazdığına görə Azərbaycan və Deyləmdə Babək tərəfdarlarının sayı 300 minə çatırdı. Həmçinin kürdlər və dağlıq ərazilərdə yaşayan bir çox tayfalar onun müttəfiqi idilər. Üsyanın genişləndiyi dövrdə Təbriz yaxınlığındakı Şahi qalasının hakimi Məhəmməd ibn Bəis, alban feodali Səhl ibn Sumbat Babəkə qoşulmuşdur.

Üsyanların müvəffəqiyyətləri və xilafətin geniş ərazilərini tutmaları xəlifə Məmunu məcbur etdi ki,

qarşıda duran təhlükəyə ciddi fikir versin. 819-cu ildə xəlifə qoşunlarının xürrəmilərlə böyük vuruşmaları olmamış, yalnız yerli toqquşmalarla məhdudlaşmışdır. 819-da xəlifə Yəhya ibn Müazın komandanlığı altında Babəkə qarşı ilk nizami ordu göndərdi. Baş verən döyüşlərdə gah bu, gah da digər tərəf qalib gəlirdi.

829-cu il iyunun 3-də Haşdadsər dərəsində ərəblərlə xürrəmilər arasında əsas vuruşma oldu. Bu döyüşdə xürrəmilər 150 minlik ərəb ordusunu məğlub etdi və onlardan 30 mini döyüş meydanında qaldı. Hüveyd öldürüldü. Ərəb orusuna İbrahim Leys komandan təyin edildi. Babək 830-da onu da məğlub etdi.

Xürrəmilərin 830-cu ildə Həmədanı tutması xilafətə ağır zərbə oldu. Çünki beynəlxalq əhəmiyyəti olan xilafətin paytaxtını Şərq ölkələri ilə birəşdirən mühüm ticarət yolları buradan şərq torpaqlarının xilafətdən ayrılması təhlükəsi yaranmış oldu.

IX əsrin 30-cu illərinin əvvəlləri üsyanın ən yüksək mərhələsi idi. Suriya və Misirdəki üsyanlar, Bizansla aparılan müharibə xilafətin xürrəmilərə qarşı mübarizəsini çətinləşdirirdi.

Xürrəmilər Azərbaycanı ərəblərdən azad etmiş, demək olar ki, ancaq bir-iki qalada ərəb qarnizonu qaldırdı. Xəlifə Məmun xürrəmilər hərəkatının xilafəti lərzəyə saldığı, yüksək vüsət aldığı bir dövrdə 833-cü il avqustun 7-də xəlifə Məmun öldü. O, ölərkən qardaşı Mötəsimə xürrəmilərə qarşı ciddi fikir verməyi vəsiyyət etdi. Hətta ona tapırdı bütün ölkələrə qarşı mübarizəni dayandırın, bütün qüvvələrini Babəkə qarşı yönəltsin.

833-cü il avqustun 8-də Mötəsim xəlifə elan edildi. Yeni xəlifə taxta çıxan kimi sələflərinin vəsiyyətini yerinə yetirməyə başladı. O, Babəkə qarşı ciddi hazırlıq işlərinə başladı. 833-cü ildə xürrəmilərə qarşı sərkərdə İshaq və İbrahim göndərildi. Təbərinin verdiyi məlumata görə 833-

cü il dekabrın 25-də Həmədan yaxınlığında qanlı döyüş oldu. Ərəblər Babəkin 60 min qoşununu məhv etdi. Z.Bünyadov göstərir ki, məğlub olmuş xürrəmilərin bir hissəsi Nəsirin başçılığı ilə Bizansa, Babəkin müttəfiqi Feofilin yanına getmiş və orada xristianlığı qəbul etmişdilər. Xəlifə Mötəsim Həmədan yaxınlığındakı müvəffəqiyyətlərdən sonra göründü ki, onun qardaşı və sələflərinin Babəkə qarşı apardığı mübarizə üsulu yanlış imiş. O, yaxşı başa düşürdü ki, qüvvələri parçalamaq və xürrəmilərlə hərdən bir döyüşə girməklə müvəffəqiyyət əldə etmək mümkün deyildir. Yeni xəlifə Babəkə qarşı mübarizə üçün Kiçik Asiyada Bizansa qarşı dayanırdı. Bu cəbhədəki qoşunları Babəkə qarşı göndərdi.

Xəlifə Misirdə Bizansa qarşı vuruşmalarda şöhrət qazanmış görkəmli sərkərdə Afşin Heydər ibn Kavusu 835-ci ildə iyunun 3-də xürrəmilərə qarşı müharibə edən qoşunlara baş komandan təyin etdi. Xəlifə müharibə üçün vəsati əsirgəmədi. Mənbələrdə qeyd olunurdu ki, Afşin döyüşə girdiyi üçün xəlifədən 10 min, qalan günlərdə isə 5 min dirhəm pul alırdı. Afşin öz qərargahını xürrəmilərin istehkamına görə yaxın olan Bərzəndə köçürdü. Bərzəndlə Ərdəbil arasındakı yollar və qalalar bərpa edildi. Afşin cəsus məlumatları toplamağa xüsusi diqqət verirdi. Lakin bu yerlərə yaxşı bələd olan xürrəmilər tez-tez ərəblərə qarşı hücumla keçir, onlara böyük tələfat verirdilər.

Müharibə uzandıqca üsyançıların sıraları seyrəlirdi. Xəlifə Mötəsim və Afşinin tədbirlərindən qorxuya düşən yerli feodallar, o cümlədən Babəkin sabiq müttəfiqləri Səhl Sumbat, ibn Bəyis, Əbu Musa və başqaları ondan üz çevirdilər. Məhəmməd ibn Bəyis Babəkin məşhur sərkərdələrindən biri İsmə əl-Kürdini xəyanət yolu ilə ələ keçirdi və qollarını zəncirləyib Samirəyə xəlifənin hüzuruna gndərdi. İşgəncələrə

dözməyən İsmə Babəkin ordusu, qalaları və s. haqqında məlumatlar verməyə məcbur oldu.

Mötəsim Afşinə yardım üçün Buğa əl-Kəbirin başçılığı altında əlavə qoşun göndərdi. Buğa Afşinin əmrini gözləmədən Babəklə döyüşə girdi. Düzgün döyüş mövqeyi seçən, düşməni izləyən xürrəmilər Buğanın qoşunlarını məğlub etdi və 1000 nəfərini qırdı. Bu qələbə nəticəsində xürrəmilər xeyli miqdarda pul, silah və başqa şeylər ələ keçirdilər. 836-cı ilin qıyında xürrəmilərə daha ağır bir itki üz verdi. Afşinin cəsusları Tərxanı qəsd nəticəsində öldürdülər və başını Afşinə göndərdilər.

Nəhayət, qüvvəni tükəndirən müharibənin sonu 837-ci ildə başa çatdı. Xəlifə ordunu gücləndirmək məqsədi ilə sərkərdələrdən Cəfər ibn Xəyyat və İtağın başçılığı ilə yeni qoşun hissələri və 30 milyon dirhəm pul göndərdi. Lakin bu qədər hərbi yardım aldıqdan sonra yenə də Afşin qəti hücumə keçmədi.

837-ci ilin avqustunda ərəb ordusu Bəzzə yaxınlaşdı. Müqavimətin çətinliyini başa düşən Babək Afşinlə danışıqlara başladı. Afşin sülh bağlanacağı təqdirdə xəlifənin Babəki bağışlayacağına inandırmağa çalışdı. Bununla da Afşin Bəzzdə Babəkin hakimiyyətini tanımağa, güzətə getməklə xürrəmilər üsyanını yatırmağa və Babək kimi güclü bir sərkərdəni öz tərəfinə çəkib ondan Bizansa qarşı müharibədə istifadə etməyə çalışırdı. Lakin Babək Afşinin təklifini rədd etdi.

Babək ərəb qoşunlarının bir hissəsinin Azərbaycandan çıxarılmasına nail olmaq üçün Bizans imperatoru Feofillə xəlifəyə qarşı ittifaq bağlamışdı. Babək Bəzzin mühasirəsi zamanı yenidən feofildən kömək istədi. Doğrudur Feofil yüz minlik qoşuna arxadan ərəblərə qarşı hücumə keçsə də xürrəmilərin vəziyyəti yüngülləşmədi. Afşin qalanın ətrafına neft atan dəstələr gətirdi. Onların köməyi ilə Bəzz qalası 837-ci ildə

avqustun 26-da ərəblər tərəfindən tutuldu. Afşinin əmri ilə şəhər üç gün müddətində qarət edilib yandırıldı. Xürrəmilərdən 7600 nəfər əsir tutuldu, onların içərisində Babəkin bir neçə oğlu, qızı və ailə üzvləri var idi. Bəzz qalası uğrunda döyüslərdə xürrəmilərin 80 min, ərəblərin 100 min nəfər əsgəri məhv olmuşdur.

Bəzz qalası alındıqdan sonra Babək bir neçə yaxın adamları ilə mühasirədən çıxıb qaça bilmişdir. Afşin Babəki tutmaq üçün onun ardınca dəstələr göndərmiş, əsas yollar üzərində gözətçilər qoymuşdur. Bu zaman xəlifəyə Babəkə aman məktubu göndərmişdir. Afşin həmin məktubu iki nəfər vasitəsilə Babəkə göndərdi. Onlar bu məktubla yanaşı Babəkə oğlunun məktubunu da apardılar. Bu məktubda o atasına xəlifənin təklifini qəbul etməyi xahiş edirdi. Lakin məktubu oxuyan Babək hirsələnmiş və oğluna belə cavab yazmışdır: “Əgər sən mənim ardımca getsəydin və sülalənin varisi olardın və vərəsəlik sənə keçərdi. Ola bilər mən bu gündən sonra az yaşayam. Lakin mənim üsümdə padşah adı var... indii sən mənim oğlum deyilsən. Çünki qırx ün açaq bir kələ kimi yaşamaqdansa bir gün rəhbər kimi yaşamaq yaxşıdır”.

Afşin xəlifənin adından Azərbaycanın Aran, Beyləqan, Ermənistan hakimlərinə məktub göndərərək Babəki tutmağı əmr etmişdir. Xəlifə Mötəsimin əmri ilə Babəki diri gətirənə 2 milyon, başını gətirənə isə 1 milyon dirhəm mükafat veriləcəyi vəd olunurdu. Babək əsrəblərə qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün yeni qoşun toplamaq məqsədi ilə keçmiş müttəfiqi Bizans imperatoru Feofilin yanına getmək istəyirdi. Babək keçmiş müttəfiqi Şəki hakimi Səhl ibn Sumbatın mülkinə gəlib çıxır. Səhl ibn Sumbat Babəki pul müqabilində ərəblərə satdı. Əsir edilmiş Babək Afşinin Bərzənddəki düşərgəsinə gətirildi. Afşin Babəkin nə qardaşı Abdullanın əsir alındığını

xəlifəyə xəbər verdi. Məsudun dediyinə görə xəlifə Mötəsim Babəkin əsir alındığını eşitdikdə hədsiz dərəcədə sevindi və bu qələbə haqqında ölkənin hər yerinə xəbər göndərirdi. 837-ci il sentyabrın 15-də Afşin Babəki və qardaşını xəlifənin paytaxtı Samirəyə yola saldı. Onlar 838-ci il yanvarın 4-də Samirəyə çatdılar. Z.Bünyadov göstərir ki, Babək martın 14-də edam olunmuşdur. Edam zamanı Babəkin göstərdiyi mənəvi mətanət haqqında orta əmr müəlliflərinin əsərlərinin də maraqlı məlumatla təsadüf edirik. Ət-tənuhi yazır: “Babək əl Xürrəmini Mötəsimin yanına gətirəndə onun qardaşı (tərəfdarı) Əl Məzyər ona dedi: Ey Babək, sən heç kəsin görə bilmədiyi bir iş görmüsən, indi də heç kəsin dözə bildmədiyinə dözməlisən. Babək dedi: Sən mənim dözüümüm görərsən.

Xəlifə Mötəsim cəllada əmr etdi ki, onun gözləri qarşısına Babəkin əllərini və ayaqlarını kəssin. Cəllad əvvəlcə Babəkin sağ əlini biləkdən kəsdi, qan axanda Babək sol əli ilə bütün üzünü qana bürüdü. Xəlifə onda nə üçün belə etdiyini soruşduqda Babək dedi: Sən əmr etdin mənəni şaqqalasınlar. Mənim edamım üçün sən vicdanınla cavab verəcəksən. Lakin buna şübhə ola bilməz ki, məndən axan qanı dayandıрмаğa sənənin hökmün çatmaz. Nə qədər ki, başım kəsilməmişdir bu qan axacaqdır. Mən qorxuram ki, bütün qanı axıb qurtarsın və üzümün rəngi solsun, adamlar belə düşünsünlər ki, guya elə mən əvvəldən qorxmuşam. Mən üzümü qana boyadım ki, rəngim solmuş kimi görünməsin. Xəlifə cəlladı əmr etdi ki, edamı davam etdirsin.

Cəllad əllərini, ayaqlarını kəsdikdən sonra başını kəsdi. Babəkin qardaşı Abdullanı da Bağdad şəhərində bu qayda ilə edam etdilər. Xəlifə əhalini qorxutmaq məqsədi ilə Babəkin başını Xorasana göndərirdi. Bədənini

isə Samirədə hündür bir ağacdən asdırdı. Başqa kəndli müharibələri kimi Babəkin başçılığı ilə ərəb əsarətinə və feodal zülmünə qarşı çevrilmiş kəndli müharibəsi 20 illik müqavilədən sonra yatırıldı.

Babəkin başçılıq etdiyi xürrəmilər hərəkatı məğlub olsa da xilafəti lərzəyə saldı, onun hökmranlığını laxlatdı. Hərəkat Abbasilərin hakimiyyətinin süqutunu xeyli sürətləndirdi. Xürrəmilər və onların rəhbəri Babəkə nifrət hissi bəsləmələrinə baxmayaraq bu hərəkatın təsirini və əzəmətini ərəb tarixçilərinin özləri və etiraf etmişdir. İbn Təqriberdi yazır ki, “Babək öz zamanının qəhrəmanı və xilafətin dəhşətə gətirən bir igid idi. Əl-Müqəddəsi yazır ki, Babəkin üzərində çalınan qələbə islam dövlətinin ən böyük qələbəsi idi. Onun əsir alındığı gün müsəlmanların bayram günü idi. Nizam-ül-mülk qeyd edir ki, Mötəsimin üç qələbəsi olmuşdur. Hamısı islamın şöhrəti idi. Birincisi Rum üzərində qələbə II Babək üzərində qələbə, III-cü Məzyər Kəbr üzərində qələbə idi. Bu üç qələbədən lap biri baş tutsa idi islam məhv olardı. Çünki 20 ildən artıq xürrəmilər Babəkin rəhbərliyi ilə xilafətin 500 mindən çox əsgərini məhv etmişdir.

Babəkin rəhbərliyi ilə xürrəmilər hərəkatı Azərbaycan tarixində ən parlaq səhifələrindən birini təşkil edir. Onun təsiri altında bir sıra çıxışlar olmuşdur. 838-840-cı ildə Təberistanda Məzyərin başçılığı ilə xilafətə qarşı güclü bir üsyan baş verdi. Onlar da Babəkin şüarları ilə çıxış edirdilər. Üsyançılar külli miqdarda ərəb əyanlarını məhv etdilər.

Sual 2. IX-XI əsrlər Azərbaycan feodal dövlətləri.

Abbasilər Xilafəti tarixində IX əsrin sonu, X əsrin əvvəli geniş ərazili müsəlman imperiyasının

ucqarlarındakı yerli hakim və canişinlərin separatizminin güclənməsi ilə əlamətdardır. Onlardan hər biri mərkəzi hakimiyyətin üzleşdiyi çətinliklərdən, eləcə də idarə işini boş buraxmasından istifadə edərək ayrılmağa, yarımüstəqil və yaxud müstəqil dövlət qurumu yaratmağa can atırdı. Belə hakim və canişinlər ilk növbədə xəlifə xəzinəsinə göndərdikləri vergilərin məbləğini azaltmağa başlayır, sonra isə bu işi tamam dayandırırtdılar. Əgər onlar daha zəif qonşuların mülklərini öz ərazilərinə birləşdirə, güclü qoşun yaradıb, onlara qarşı göndərilən nizami xəlifə ordularını məğlub edə bilirdilərsə, xəlifələr onların öz vilayətlərində tamhüquqlu sahib kimi fəaliyyətini etiraf edir, öz adlarının isə yalnız xütbələrdə xatırlanması ilə kifayətlənirdilər.

Mərkəzi hakimiyyətdən birinci olaraq Mərakeş, Əlcəzair, Tunis və Liviya ayrıldı. 788 və 800-cü illərdə həmin ərazilərdə İdrisilər, sonra isə Əqləbilər sülaləsi möhkəmləndi. 20 il sonra Yəməndə Zeydilər, Xorasanda Tahirilər və başqa bu kimi dövlətlər meydana gəldi. 861-ci ildə xəlifə əl-Mütəvəkkil öldürüldükdən sonra babəkilər hərəkətinin təsirilə artıq tamam zəifləmiş Xilafətin parçalanması prosesi yenidən başlanır: Təbərstanda Ələvilər, İranda Səffarilər, Misirdə Tulunilər, Xorasan və Orta Asiyada Samanilər dövlətləri yaranır.

Şirvanşah Məzyədilər dövləti. VI yüzilin əvvəllərində alban arşakilər sülaləsinin Sasanilər tərəfindən ləğvi qədim Şirvan torpağında, Şabrançay və Gilgilçay hövzələri ərazisində "Şirvanşah" titullu hakimlərin idarə etdiyi yeni qurumun təşəkkülü üçün zəmin yaratdı.

Xilafətin bütün Qafqaz mülklərini idarə edən, "Şirvan məliki" titulu daşıyan ilk rəsmi Şirvan hökmdarı ərəb **rəbiə** qəbiləsinin **Şeyban** nəslindən olan Yəzid ibn Məzyəd əş-Şeybani olmuşdur.

Yezid ibn Məzyədin oğulları Əsəd, Xalid və Məhəmmədin, eləcə də nəvələrinin fəaliyyəti Xilafətin bu bölgəsi ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Onların adına kəsilmiş pullardan görünür ki, böyük oğlu Əsəd çox güman, 802-ci ilədək, Məhəmməd isə 803-cü ilədək burada hakimlik etmişlər. Məhəmməd Şamaxı qalasını ələ keçirmiş, sonralar həmin qalada onun övladları yaşamışdır.

861-ci ildə Şirvan hakimi Heysəm, xəlifə əl-Mütəvəkkilin öldürülməsi və türklərin fəaliyyəti ilə əlaqədar Bağdadda baş verən qarışıqlıqdan istifadə edərək, "Şirvan işlərində müstəqilləşdi" və Məzyədilər arasında ilk dəfə qədim "Şirvanşah" titulu qəbul etdi; onun qardaşı Yezid isə Layzanşah oldu.

Təxminən 913-914-cü illərdə rusların Abşeronun sahilinə və Bakıya hücumu nəticəsində "minlərlə müsəlman öldürüldü və suya batırıldı". Bu və bundan əvvəlki hərbi uğursuzluqlar Şirvanşah Əli ibn Heysəmin nüfuzuna ağır zərbə vurdu. Qoşununun xeyli hissəsinin məhvi Şirvan dövlətini zəiflətdi və hicri 305 (917) - ci ildə Şirvanşahın devrilməsi ilə nəticələndi. Layzan vilayətini idarə edən "layzanşah" titullu yaxın qohumu Əbu Tahir Yezid ibn Məhəmməd hökmdara qarşı çıxaraq, onu və ailəsini qətlə yetirdi; Şirvan taxtına sahib olan Əbu Tahir Yezid Şirvanı Layzanla birlikdə öz hakimiyyəti altında birləşdirərək "Şirvanşah" titulu mənimsədi.

1066-cı ildə Şirvanda əhali arasında çıxışlar oldu. Güman etmək olar ki, Şirvanlıların bu çıxışları hökmdarın ötən illərin xəracını tələb etməsilə əlaqədar baş vermişdi. Fəribürz üsyançıları əzmək üçün həmin illər Şirvan ordusunda xidmət edən muzzdlu döyüşçülər dəstəsindən istifadə etdi.

1066-cı ildən başlayaraq hələ həmin əsrin 30-cu illərində ayrı-ayrı dəstələrlə Şirvana müdaxilə edən oğuz

türkləri ölkəyə hücum edərək, köç yerlərini qarət etdilər və böyük qənimətlə geri qayıtdılar. Belə hücumların qarşısını almaq üçün Fəribürz böyük məbləğdə bac verməli olurdu. Həmin ilin sonunda türklərin başçısı Qara Tegin Şirvana ikinci dəfə yürüş etdi. Mühasirə olunmuş Yezidiyyənin ətrafları, sonra isə Bakı talan və qarətlərə məruz qaldı.

1067-ci ilin sonunda Səlcuq sultanı Alp Arslan Arran və Şirvan ərazilərinə daxil oldu. Onun bu müdaxiləsi hadisələrin gedişində yeni mərhələ demək idi. Fəribürz Şəddadi hakimi Fəzlin yolu ilə gedərək, sultana hədiyyələr verdi, öz xidmətini təklif etdi və əvəzində Alp Arslanın himayəçiliyi üçün təminat aldı.

Lakin Şirvanı vassal tabeliyə salmış səlcuqilər Şirvanşahların hakimiyyətini zəiflədə bilmədilər. Artıq XI əsrin sonunda Şirvanda siyasi yüksəlişin başlanğıcı nəzərə çarpırdı. Bu yüksəliş XII əsrədək davam etdi. XII yüzillikdə Şirvanşahlar dövləti özünün çiçəklənmə dövrünə qədəm qoydu.

Sacilər dövləti. Xilafətin zəifləməyə və parçalanmağa başladığı bu dövrdə Azərbaycan ərazisində Sacilər sülaləsinin yaratdığı yeni dövlət meydana gəldi. Sülalənin Uşruşnadakı (Orta Asiya) Cankəkət adlı dağ kəndindən çıxan banisi Əbu-s-Sac Divdad ibn Yusif ibn Divdast, mənbələrin məlumatına görə, "Afşin" titullu türk əmirləri nəslindən olan adlı-sanlı sərkərdə idi.

889/90-cı ildə xəlifə Əbu-s-Sacın böyük oğlu Məhəmməd ibn Əbu-s-Sacı Cibəlin, daha sonra isə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Lakin Marağa hakimi Abdullah ibn əl-Hüseyn əl-Həmədani onu şəhərə buraxmaq istəmədi. Məhəmməd uzun sürən döyüşlərdən və mühasirədən sonra Marağanı tuta bildi.

Xilafətin Azərbaycan və Ərminiyyə vilayətlərində möhkəmlənmiş Sacilər qərbdə Ani və Dvindən Şərqdə Xəzər dənizində, cənubda Zəncandan Şimalda Dərbəndədək olan böyük bir ərazini özlərinə tabe etdilər. Bu geniş ərazidə olan vilayətlərin yerli və yerliləşmiş hakimləri (Şirvan, Şəki, Xaçın, Sünik və s.) Sacilərə vergi ödəyirdilər.

Məhəmməd ibn Əbu-s-Sacdan sonra hakimiyyətdə olan Yusif Şimal sərhədlərinin, xüsusilə Dərbənd keçidinin möhkəmləndirilməsinə böyük diqqət yetirirdi. Çünki müdaxilələr əsasən bu keçiddən olurdu.

Yusif 912-ci ilədək Xilafətə 120 min dinar məbləğində illik vergi məhz ödəyirdi. Həmin il Xilafətdə yaranmış hərc-mərclikdən istifadə edən Yusif verginin ödənilməsinə dayandırır. Beləliklə, Yusifin əlində böyük sərvət toplanır, onun qüdrəti artır. Bu isə Yusifi mərkəzi hakimiyyətlə üzülüşməyə, bir qədər sonra isə Xilafətə qarşı qoşun çıxarmağa sövq edir.

Yusif 927-ci ildə öldürülür. Beləliklə, Azərbaycan torpaqlarını ilk dəfə vahid dövlət hüduqlarında birləşdirən Yusif ibn Əbu-s-Sacın müstəqil hakimiyyəti sona çatır. Yusifdən sonra onun qardaşı oğlu, cəmi il yarım taxt-tac sahibi olmuş Əbülmüsafir əl-Fəth ibn Məhəmməd Azərbaycan hakimi təyin edilir. Əl-Fəthdən sonra hakimiyyət Sacilərin qulamı Vasif əs-Sirvaninin əlinə keçir. Lakin o, öz hakimiyyətini heç də Sacilərin bütün mülklərində möhkəmləndirə bilmir. Vasif əs-Sirvanidən başlayaraq Azərbaycanı artıq Sacilər sülaləsinin bilavasitə üzvləri deyil, bu sülalənin qulamı idarə etmişlər. Vasifdən sonra Yusifin keçmiş qulamı və sərkərdəsi Muflih Azərbaycan hakimi oldu. Mənbələrdə Muflihin birləşmiş erməni-Bizans qüvvələrinə qarşı böyük qoşunla çıxış etməsi haqqında da məlumat vardır.

932-ci ildə Azərbaycanda Muflih ilə Yusifin başqa əmiri - Deysəm ibn İbrahim ibn Şadluyə (Balduyə) arasında hakimiyyət uğrunda güclənən mübarizə 941-ci ilədək dövləti idarə edən Deysəmin qələbəsi ilə nəticələnir. Bunu onun adına Bərdə, Ərdəbil və Dəbil şəhərlərində zərb olunmuş sikkələr də sübut edir.

Salarilər dövləti. Saciləri mənşəcə Deyləmdən olan Salarilər əvəz etdilər. Onların Azərbaycandakı ilk nümayəndəsi Mərzban ibn Məhəmməd oldu. 941-ci ildə Mərzban ibn Məhəmməd Sacilərin son nümayəndəsi Deysəmin hökumətində maliyyə vəziri vəzifəsini daşıyan Əli ibn Cəfərin təhrikilə Azərbaycana hücum etmiş və Deysəmə qalib gəlmişdir.

Deysəmin ordusunu darmadağın edən Mərzban ibn Məhəmməd Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirir. Deysəm üzərindəki qələbədən sonra Azərbaycanın tam hüquqlu hakiminə çevrilən Mərzban ibn Məhəmməd bu ərazidə Salarilər sülaləsi hakimiyyətinin əsasını qoyur. Məhz onun hakimiyyət başında olduğu illər bu dövlətin çiçəklənmə dövrünə təsadüf edir. Salarilərin bu zamankı sərhədləri Sacilər dövlətinin ən yüksək inkişaf dövrü hüdudları ilə üst-üstə düşürdü. Demək olar, bütün Azərbaycanı ələ keçirmiş Mərzban ibn Məhəmməd Ermənistanda da hakimiyyətini təsdiqlədi, əvvəllər Sacilərə vergi verən Şirvanşahları indi də onlara vergi ödəməyə məcbur etdi. Beləliklə, Salarilərə tabe edilmiş ərazinin hüdudları Şimalda Dərbəndədək çatdı.

957-ci ilin sonunda Mərzban vəfat etdi. Hökmdarın ölümündən sonra onun oğulları və qardaşı Vəhsudan arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə gücləndi. Bu mübarizə Rəvvadilərin qələbəsilə başa çatdı; son Salari hökmdarı İbrahim həbsxanaya salındı. Məhz bu zamandan etibarən Salarilər dövlətinin əlində qalmış

torpaqların bir hissəsi də Rəvvadi sülaləsindən olan Əbülheycənin hakimiyyəti altına keçdi.

Rəvvadilər dövləti. Azərbaycanın siyasi tarixində Rəvvadilər dövləti X yüzilin sonundan başlayaraq təqribən bir əsr ərzində olduqca mühüm rol oynamışdır.

Rəvvadilərin əcdadları Azərbaycana ilk dəfə VIII əsrin sonunda gəlmişdilər. Məhz o zaman Azərbaycan, Arran və Ərminiyyənin canişini Yəzid ibn Xatim əl-Mühəlləbi (785-786) xəlifənin sərəncamı ilə əzd qəbiləsindən olan yəməni Rəvvad ibn əl-Müsənnanı həm qəbilələri ilə birlikdə o vaxt "kiçik kənd olan" Təbrizdə yerləşdirmişdi.

988-ci ildə Vaspurakan yürüşü zamanı Əbülheycə ibn ər-Rəvvad vəfat edir. Xarici siyasi fəaliyyətini müvəffəqiyyətlə davam etdirən oğlu Məmlan onu əvəz edir. O, 30 ilə yaxın dövləti idarə edir. Məmlandan sonra hakimiyyət oğlu Vəhsudanın əlinə keçir. Bu Rəvvadi hökmdarı haqqında yalnız tarixi mənbələrdə deyil, Qətran Təbrizinin ona həsr etdiyi qəsidələrdə də geniş məlumat verilmişdir. Məhz Vəhsudanın hakimiyyəti dövründə oğuzların Azərbaycana hücumları başlayır.

1054/55-ci ildə soltan Toğrul bəyin başçılığı altında Azərbaycana yürüş edən səlcuq qoşunları Təbriz Şəhərinə yaxınlaşdılar. Rəqibin qüdrəti qarşısında acizliyini dərk edən Vəhsudan, Toğrul bəyin hakimiyyətini tanıyır, adına xütbə oxunmasını əmr edir, soltana qiymətli hədiyyələr verir.

1058/59-cu ildə Vəhsudanın ölümündən sonra Toğrul bəy onun oğlu II Məmlanı Azərbaycan hakimi təyin edir. Lakin mənbələrdə 1060-cı ildə Toğrul bəyin Təbrizi yenidən mühasirəyə alması haqqında məlumat vardır. 1066-cı ildə Azərbaycana Səlcuq yürüşləri hələ də davam edirdi. Yeni şəhər və vilayətləri fəth edən Alp

Arslan, Xoy kimi basılmaz şəhərləri daimi nəzarət altında saxlamağa çalışırdı.

1065-ci ildə əmir Məmlan Alp Arslan tərəfindən hakimiyyətdən kənar edilir. Səlcuq əmirlərindən biri Təbriz hakimi təyin edilir. Bizans qoşunları üzərində 1071-ci ildə qazanılan çox mühüm qələbədən sonra isə Alp Arslan Məmlanın uşaqlarını da zindana saldırır.

Beləliklə, Rəvvadilər sülaləsi Səlcuqilərin əli ilə siyasi fəaliyyətlərinə uzun müddət ara verirlər.

Yalnız Marağada Əhmədilinin qulamı Ağsunqur hakimiyyəti əlində saxlaya bilir. Rəvvadilərin davamı olan Ağsunquri hakimləri atabəy titulu daşımış, öz mülklərini monqol işğalınadək əllərində saxlaya bilmişlər.

Şəddadilər dövləti. Azərbaycanın və bir sıra qonşu ölkələrin hərbi-siyasi tarixində fəal rol oynamış Şəddadilər sülaləsi X əsrin ortalarından XII əsrin sonunadək Cənubi Qafqazın Gəncə, Naxçıvan, Dvin və Ani əmirliklərində hakimiyyət başında olmuşlar. Sülalənin banisi Məhəmməd ibn Şəddad saları hökmdarı Mərzban ibn Məhəmmədin həbs olunmasından sonra yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək 951-ci ildə, Mərzbanın tabeçiliyində olan Dvin (Dəbil) Şəhərini ələ keçirib Dəbil əmirliyinin əsasını qoymuşdu.

Ləşkəri ibn Məhəmməd 971 -ci ildə Gəncənin idarəsini ələ alaraq, sülaləsinin hakimiyyətinin əsasını qoyur. 979-cu ildə Ləşkəri vəfat edir. Özündən sonra Gəncə taxtında kiçik qardaşı Fəzli görmək istəyən Ləşkərinin istəyinə rəğmən hakimiyyət Məhəmməd ibn Şəddadın ortancıl oğlu Mərzbanın əlinə keçdi.

Onun bacarıqsız siyasəti əvvəllər Şəddadilərin itaətində olan bir çox vilayətlərin itirilməsinə səbəb oldu.

985-ci ildə Fəzl hakimiyyətə keçdi. Fəzl Şirvana, Gürcüstana və Ermənistana dəfələrlə uğurlu yürüşlər edir, Arranda müstəqil hakimlik etməyə çalışan feodal

mülkləri, o cümlədən Bərdəni, Beyləqanı, Xaçını, Süniki, Gorusu, Naxçıvanı, Dvini və b. yerləri yenidən öz mülklərinə birləşdirir, Ermənistanın bir neçə vilayətini tabe edərək, ildə 3 min dinar məbləğində vergi təyin edir.

Fəzldən sonra hakimiyyətə gəlmiş Əbülfəth Musa ibn Fəzlin qısamüddətli (1031-1034) dövrü haqqında mənbələr çox az məlumat verir. 1033/34-cü ildə Əbülfəth Musanın oğlu Əbülhəsən Əli Ləşkəri atasının əleyhinə qəsd təşkil edərək onu öldürmüş və hakimiyyəti ələ keçirmişdi. Onun 15 illik hakimiyyəti səlcuqlara, oğuzlara, ermənilərə, gürcülərə qarşı döyüslərdə keçmişdi. II Ləşkərinin hərbi-siyasi fəaliyyəti yalnız tarixi mənbələrdə deyil, onun saray şairi Qətran Təbrizinin qəsidələrində də öz əksini tapmışdır.

Şavurun hakimiyyət illəri Cənubi Qafqazın Səlcuq sultanları tərəfindən işğal zamanına təsadüf edir. Tarixçi Münəccimbaşıya görə, sultan Alp Arslan Arranla həmsərhəd olan bir sıra qalaları ələ keçirərək, onları Şəddadi hökmdarı Şavurun ixtiyarına vermişdi. Bölgədəki lider mövqeyini möhkəmlətməyə çalışan Şavur 1065-ci ildə ermənilərin və bizanslıların torpaqlarına soxularaq, Ani şəhərinə yetişmiş, öz vergi yığanlarını orada qoymuş, onları hər cür sursatla təmin etmişdi.

1068-ci ilin əvvəlində Gürcüstana yürüş edən sultan Alp Arslan gürcü hökmdarı IV Baqratın və Cəfərilər sülaləsindən olan Tiflis əmirinin sultana itaət andını qəbul edir. Alp Arslan müttəfiqi olan Şavurun varisi, hakimiyyətə 1067-ci ildə, atasının ölümündən sonra gəlmiş II Fəzli özünün Tiflis və Rustavidəki atabəyi təyin edir.

1075-ci ildə öz təbələri sırasında güclü, qüdrətli dövlətin olmasını istəməyən Səlcuqilər Şəddadilər dövlətinə son qoymaq qərarına gəlirlər. Hakimiyyətdən kənar olunmuş Fəzlun, az sonra isə atası II Fəzli Səlcuqilər tərəfindən əsir alınır. Mənbələrdə Fəzlunun

hakimiyyətinin son illəri haqqında çox ziddiyyətli və adda-budda məlumat vardır. XI yüzilin anonim gürcü mənbəyinə görə, Fəzlun 1088-ci ilədək Səlcuqilər əleyhinə mübarizə etmiş, nəhayət həbs olunaraq Bağdada aparılmış və 1091-ci ildə orada ölmüşdür. Fəzlunun Bağdadda əsirlikdə öldüyünü İbn əl-Əsir də təsdiq edir.

Beləliklə, Şəddadilər dövlətinin ən mühüm əmirliyi olan Arran-Naxçıvan-Gəncə əmirliyi süqut edir.

Yalnız Ani və Dvində Şəddadilər sülaləsinə mənsub əmirilər Səlcuqilərin vassalı kimi hələ də fəaliyyət göstərirdilər. Mənuçehrdən sonra onun nəslə təqribən hələ 130 il Anidə hakimiyyətdə qalmış və nəhayət, bu Şəhər gürcülərin əlinə keçmişdi. Dvin Şəddadiləri isə 1130-cu ildə Səlcuqilərin zərbələri nəticəsində süqut etmişdilər.

Səlcuq imperiyasının yaranması. Bu dövlətin əsası Səlcuq nəslə nümayəndələrinin başçılıq etdikləri oğuz və başqa türk tayfalarının yürüşləri ilə qoyulmuşdu.

Hələ 1018- 1021-ci illərdə Araz çayını adlayan oğuzlar, cənub istiqamətindən Arran torpaqlarına girərək, Naxçıvan, sonra isə Dəbil şəhərlərinə yetişmişdilər.

1038-ci ildə oğuz bəylərinin iştirakı ilə çağırılan qurultaydan sonra yaranmış bu Oğuz dövlətinin hökmdarı elan edilən Toğrul, dövlətin idarəsində hakimi-mütləq kimi çıxış etməyərək, Çağrı bəy və başqa oğuz bəyləri ilə əlbir hərəkət etməyə başladı.

24 may 1040-cı ildə Mərv yaxınlığında Dəndənəkan adlı yerdə Qəznəvi qoşunlarına qalib gələn Səlcuqilər bundan sonra böyük soltanların şəxsi mülkünə (domeninə) çevrilən Xorasanın tam sahibi oldular. Səlcuqilərin oğuzlardan təşkil edilmiş nizami hissələrdən ibarət sürətli, döyüşkən və intizamlı qoşunu vardı.

1050-ci ildə Abbasi xəlifəsi əl-Qaim (1031-1075) Toğrul bəyin böyük soltan titulunun qanuniliyini təsdiq etdi və bununla müsəlman dünyasının nəzərində Səlcuqilərin işğalçılıq müharibələrinə haqq qazandırdı. 1054-cü ildə bütün İrani tabe edərək, Azərbaycanın cənub torpaqlarında möhkəmlənən Səlcuqilər, Rəvvadi əmirilərini də öz vassallarına çevirdilər. Elə həmin il Toğrul bəyin Cənubi Qafqaz yürüşü başlandı. Bu yürüşün əsas məqsədi Cənubi Qafqazdakı müsəlman dövlətlərini - Şəddadiləri, Şirvanşahları və Tiflis Cəfərilər əmirliyini öz tərəfinə çəkmək, onlardan əsas rəqib olan Bizansla gələcək mübarizədə yardımçı kimi istifadə etmək idi.

1055-ci ildə böyük soltan Toğrul Bağdada gələrək, xəlifənin öz əlindən soltanlıq taxt-tacını qəbul etdi.

Alp Arslanın Cənubi Qafqaza yürüşləri. 1063-cü ildə Toğrul bəyin ölümündən sonra hakimiyyət Çağrı bəyin oğlu Alp Arslanın əlinə keçdi. Oğuzların Cənubi Qafqaz və İrandakı mövqelərinin möhkəmləndirilməsi siyasətini davam etdirən yeni soltan taxt-taca sahib olan kimi Cənubi Qafqaza yürüş etdi. Bu yürüş əsas iki məqsəd güdüdü: Bizansın hücumlarının qarşısını almaq üçün onunla sərhəd xəttini möhkəmlətmək, Azərbaycandakı feodal mülklərin Səlcuqilərin vassalı olan sahibləri üzərində təsir gücünü artırmaq.

1066-cı ildə oğuzlar Şirvan ərazisinə daxil olub, böyük qənimət əldə etdilər; Şirvanşah I Fəribürzü isə böyük miqdarda təzminat verməyə məcbur etdilər. Həmin ilin noyabr ayında oğuzların başçısı Qaratəkin ikinci dəfə Şirvana hücum etdi.

Bizans imperiyasının məğlub edilməsi və Cənubi Qafqazın Səlcuqilər tərəfindən qəti olaraq tabe edilməsi. 1071-ci ilin avqustun 26-da burada baş verən qanlı döyüş, sayca Bizans qoşunundan xeyli az olan oğuz əsgərlərinin qələbəsi ilə nəticələndi.

Səlcuq sultanları Orta Asiyadan Aralıq dənizində, Cənubi Qafqazdan Fars körfəzində olan torpaqların sahiblərinə çevrildilər.

Alp Arslandan sonra səlcuq taxtı onun oğlu Məlikşahın (1072-1092) əlinə keçdi. Onun dövründə Oğuz imperiyasının hərbi-siyasi qüdrəti ən yüksək zirvəyə çatdı. Yeni sultan öz atasının başladığı yürüşləri müvəffəqiyyətlə başa çatdırıb, onun uğurlarını möhkəmlətdi. Məlikşahın dövründə oğuzlar artıq yalnız qənimət və əsirlərlə kifayətlənmir, mühüm strateji və siyasi məntəqələri ələ keçirməyə çalışırdılar. 1075-ci ildə Məlikşah Şəddadilərin Gəncədəki hakimiyyətinə son qoydu; Səlcuqlərin Gəncədə qalan nümayəndəsi Savtəkin bu şəhəri sultanın ətraf yerləri tabelikdə və nəzarətdə saxlamaq tapşırığını yerinə yetirmək üçün əsas bazaya çevirdi. Gürcü salnaməsi "Kartlis Tsoxvrebə"nin məlumatına görə, Gəncədə bu vaxt oğuz sərkərdəsinin ixtiyarında qırx mindən çox adam vardı.

Beləliklə, XI yüzilin 70-ci illərinin sonunda bir çox ölkələrlə yanaşı Azərbaycan da böyük Səlcuq imperiyasının tərkibinə daxil edildi. İmperiyanın yaradıcısı və əsas hərəkətverici qüvvəsi isə oğuz tayfaları idi.

Sual 3. XII əsr Azərbaycan dövlətləri: Şirvanşahlar və Atabəylər dövləti.

Şirvanşahlar dövləti XII əsrdə. Səlcuq türklərinin hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri aradan qalxmadı. Böyük Səlcuq hökmdarı **Məlikşahın** hakimiyyətinin sonuna yaxın Şirvanşahlar yenidən qüvvətlənməyə başlamışdılar. Bu zaman I Fəriburz, daha sonra isə onun oğulları **II Mənuçöhr** və **I Afridun** ölkəni müstəqil idarə edirdilər.

Səlcuq türklərinə qarşı mübarizədə gürcü çarları şirvanşahlarla yaxınlaşmağa çalışırdılar. Gürcü çarı **Qurucu IV David** (1089 – 1125) bu məqsədlə qızı **Tamarı** şirvanşah **I Afridunun** oğlu **III Mənuçöhrə** vermişdi (1111). Şirvanşahlarla qohumluğun digər bir səbəbi də gürcü taqavorlarının Azərbaycanın qərb torpaqlarını ələ keçirmək istəyi ilə bağlı idi. Məkrli bir siyasət yeridən gürcü və ermənilər Bizans imperiyasına, həmçinin Qərbi Avropa səlibçilərinə arxalanaraq türk – müsəlman əhalisini Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmağa, Azərbaycan torpaqlarını öz aralarında bölüşdürməyə çalışırdılar.

III Mənuçəhr 1120-1160-cı illər arasında dövləti idarə etdi. III Mənuçəhrin hakimiyyəti zamanı geniş miqyaslı abadlıq işləri aparıldı - qədim Bakının qala divarları ucaldıldı, Kür çayı üzərindəki Bağılan bəndi yenidən quruldu, köhnə şəhərlər möhkəmləndirildi, yeni şəhərlər salındı.

III Mənuçəhrin İraq Səlcuqilərindən asılılığı sikkələr üzərindəki yazılardan görünür. Lakin 1121-ci ildə Trialetdə, Didqori döyüşündə səlcuq soltanının birləşmiş qoşunlarının darmadağın edilməsi və bir il keçmiş IV Davidin Tiflis və Dmanisi şəhərlərini tutmasından sonra şirvanşah soltanla əlaqəni pozub, gürcülərin tərəfini tutdu; soltan xəzinəsinə ildə 40 min dinar məbləğində vergini ödəməkdən imtina etdi. Bu addım soltan Mahmudun 1123-cü ildə Şirvana hücumu ilə nəticələndi. IV David yerli hakimiyyətin müdafiə qabiliyyətinin zəifliyindən istifadə edərək, ölkəyə bir neçə dəfə hücumlar etdi, Gülüstan qalasını tutdu, sonrakı ilin apreliyində Şabrana hücum etdi, avqustunda isə Şamaxı şəhərini, Buğurd qalasını və ətraf bölgələri ələ keçirdi. Şirvanın gürcülər tərəfindən 5 ay davam edən işğalı 1125-ci il yanvarın 24-də IV Davidin qəfil ölümü ilə başa

çatdı. Bu hadisədən dərhal sonra III Mənuçəhr Şirvanda öz hakimiyyətini bərpa etdi. Şirvanşahlarla IV Davidin oğlu I Demetrenin başçılıq etdiyi gürcü hökmdar sülaləsi arasında sülh və dostluq münasibətləri dövrü başlandı.

Şirvanın öz istiqlaliyyətini bərpa edə bildiyi bu illərdə Şirvanşahlar dövləti III Mənuçəhrin başçılığı ilə gücləndi və çiçəkləndi. 1160-cı ilin sonunda III Mənuçəhr qəflətən vəfat etdi. Onun ölümü ölkədə çox da uzun sürməyən siyasi böhrana və parçalanmaya səbəb oldu. Sarayda hakimiyyət uğrunda mübarizə qızıqdı.

Eldənizlərin köməyi ilə Axsitan Şirvan taxtına sahib oldu. I Axsitanın hakimiyyət dövrü Şirvan dövlətində iqtisadiyyatın böyük yüksəlişi, Şəhərlərin çiçəklənməsi, sənətkarlığın və ticarətin inkişafı ilə əlamətdar idi.

İraq Səlcuq sultanlığının üstünlüyünü başa düşən Axsitan soltana xərac verir, səlcuq sultanlarının adlarını sikkələrdə zərb etdirirdi. Lakin Şirvan dövlətinin vassal asılılığı formal səciyyə daşıyırdı. XII əsrin II rübündən monqol hücumlarınadək olan dövrdə Şirvanşahlar güclü mərkəzləşdirilmiş dövlətin tam hüquqlu və müstəqil hökmdarları olmuşlar. 1192-ci ildə Şamaxıda baş vermiş zəlzələ nəticəsində xeyli əhali həlak oldu. Şamaxı dağıldıqdan sonra Şirvanşah öz iqamətgahını Bakıya köçürdü. XII əsrdə Şirvanın ictimai və mənəvi həyatında baş verən dirçəliş Şirvan cəmiyyətinin bütün əvvəlki inkişafından irəli gələn tarixi qanunauyğunluq idi.

Atabəylər dövləti. Böyük Səlcuq sultanlarının hakimiyyəti illərində (1092-1157) mahiyyətə biri digərindən asılı olmayan ayrı-ayrı sultanlıqlara parçalanmış Səlcuq dövlətinin tənəzzülü baş verdi.

Səlcuqilər dövlətinin tənəzzülü dövründə yaranmış müstəqil sultanlıqlar öz növbəsində yeni tipli dövlət birliklərini doğurdu. Bu dövlətlərin yaradıcıları Səlcuq sultanlarının sabiq kölələri (*məmlüklər*) idilər. Həmin

adamlar adətən Səlcuqilərin vəliəhd Şahzadələrinin "atabəy" (yəni "hökmdar-ata") titullu tərbiyəçiləri olurdular. Zaman keçdikcə atabəylər gücləndilər və qəyyumluq etdikləri Şəxslərin yalnız adda başçılıq etdikləri dövlətlərin taleyini müəyyənləşdirən faktiki hökmdarlara çevrildilər. Soltanlar hakimiyyətin yalnız zahiri əlamətlərini mühafizə etmişdilər: onların adları sikkələr üzərində zərb edilir, cümə xütbələrində çəkilirdi.

1136-cı ildə soltan Məsud Arranı iqta kimi atabəy Şəmsəddin Eldənizə bağışladı. İqamətgahı Bərdədə yerləşən Eldəniz tezliklə yerli əmirləri tərəfinə çəkdi, özü də soltana xidmət asılılığından çıxdı. Tədricən o, demək olar ki, bütün Azərbaycana yiyələndi və xırda hakimləri özünə tabe etdirdi.

Həmin dövrün mənbələri Eldənizi cəsur döyüşçü və ağıllı siyasi xadim kimi təqdim edirlər. Fəaliyyətinin başlanğıcında o, soltana və onun ailəsinə sədaqəti ilə seçilir, bununla yanaşı, fürsəti əldən verməməyə çalışırdı. Nəhayət, 1160-cı ildə əmirlərin qəsd nəticəsində soltan Süleymanşah devrilərək öldürüldükdən, soltan taxt-tacına Eldənizin qəyyumluq etdiyi oğulluğu Arslanşah çıxarıldıqdan sonra bu fürsət saati yetişdi. Atabəy Şəmsəddin Eldəniz İraq soltanlığı taxtının gerçək sahibi oldu, soltan Arslanşah isə olsa-olsa onun iradəsinin müti icraçısına çevrildi. Bu zamandan etibarən "böyük atabəy" adlandırılan Şəmsəddin yeni dövlət hakimiyyətinin nüfuzunu möhkəmləndirməyə başladı. O, özünəməxsus diarxiyanın (ikihakimiyyətliliyin) yaradıcısına çevrildi. Soltan dövlət başçısı rolunun formal icrası ilə məhdudlaşdırılmış şəxs oldu; qoşunlara özü başçılıq edən atabəy isə dövlət vəsaitləri üzərində nəzarəti öz əlində cəmləşdirmiş, vassalların gerçək süzereni olmuşdu.

1175-ci ilin avqustunda atabəy Eldənizin, soltan Arslanşahın, Xilat hakimi Şah Ərmanın və Diyarbəkr hakiminin birləşmiş qüvvələri Cahan Pəhləvanın başçılığı altında gürcülərə qarşı daha bir yürüş etdilər. Ravəndinin məlumatına görə, gürcülər "məğlub edildilər, müsəlmanlar isə elə bir qələbə qazandılar ki, beləsini kimsə xatırlaya bilmirdi".

Şəmsəddin Eldənizin ölümündən sonra hakimiyyətə onun oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvanın (1175 – 1186) gəldi. O, Səlcuq sultanı III Toğrulun (1176 – 1194) atabəyi idi. Tez bir zamanda rəqiblərinə qalib gələn Cahan Pəhləvan dövləti daha da möhkəmləndirdi.

Cahan Pəhləvanın özü qardaşı Qızıl Arslanı Azərbaycan və Arranda canişin vəzifəsinə təyin edərək, Həmədana gedir, mərkəzi hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi üçün mühüm tədbirlər görməyə başlayır. O, itaətsizlik göstərən əmirləri, xüsusilə İran (əcəm) İraqı əmirlərini ram edir, fərsiz qoşun başçılarını və məmurları vəzifəsindən uzaqlaşdırır, onları özünə sadıq şəxslərlə əvəz edirdi. Ən mühüm dövlət vəzifələrinə yetmişə yaxın şəxsi məmlükünü təyin edən atabəy onların hər birinə *iqta* payı kimi müəyyən vilayəti və ya şəhəri vermişdi. Öz məmlüklərinin köməyi ilə dövlət idarəçiliyinin özünəməxsus sistemini meydana çıxartmış Cahan Pəhləvan məmlük elitasını yaratdı; bu elita atabəyin ölümündən 30 il sonra da ictimai-siyasi hadisələrdə aparıcı rol oynayırdı.

Cahan Pəhləvan istər xəlifə əl-Müstədi, istərsə də Abbasi xəlifələri arasında ən qüdrətli hökmdarlardan biri olan ən-Nasirlə (1180-1225) elə münasibətlər saxlayırdı ki, bu münasibətlər ona müsəlmanların ruhani başçısına hörmət pərdəsi altında Bağdaddan asılı olmayan siyasət

yeritmək imkanı verir, xəlifənin onun dövlətinin daxili işlərinə qarışmasının qarşısını alırdı.

Misirin və Suriyanın məşhur hökmdarı, Əyyubilər sülaləsinin banisi Səlahəddin Yusifin (1169-1193) böyük fəallıq göstərdiyi qərb sərhədlərində asayışı təmin etmək atabəy Cahan Pəhləvanın xarici siyasətində ən çətin problemlərdən biri idi. Səlahəddinin İraq Səlcuqlarının hakimiyyəti altında olan vilayətlərə hücumları nəticəsində meydana çıxan mübahisəli məsələlərdə Cahan Pəhləvan dəfələrlə barışdırıcı və vasitəçi olmuş, himayəsi altında olanlara hərbi kömək göstərmişdi.

Qızıl Arslan xəlifədən kömək alaraq Həmədanı tutmağa nail oldu. III Toğrula qarşı mübarizəni daha da fəallaşdıran Qızıl Arslan İnanc xatunun oğulları ilə barışıq imzalayır, onları öz yanında xidmətə götürür və nəhayət mərhum qardaşının dul qalmış arvadı İnanc xatunla evlənir. 1190-cı ildə Həmədan yaxınlığında baş verən son döyüşdə soltan qoşunları yenidən məğlub edilir, soltan özü isə əli qandallı Azərbaycan qalalarının birinə salınır.

1191-ci ildə burada xəlifənin adından onun ünvanına xütbə oxunur. Beləliklə, İraq soltanlığının mütləq hakiminə çevrilən Qızıl Arslan Azərbaycan, Arran, Həmədan, Rey vilayətlərinə, həmin vilayətlərə bitişik olan ərazilərə sahib olur. Fars və Xuzistan hakimləri isə bir vassal kimi ona tabe edilir.

Lakin, Qızıl Arslana qarşı qəsd təşkil olundu 1191-ci ilin sentyabr ayında Qızıl Arslan öldürüldü.

İraqdakı vəziyyətin qeyri-müəyyənliyindən istifadə edən xarəzmşah Təkişin qoşunları 1193-cü Reyi və Təbarək qalasını tutdu. 1194-cü ilin martında az qüvvə ilə xarəzmlilərin Rey yaxınlığındakı ön dəstəsinə hücum edən III Toğrul döyüşdə öldürüldü, beləliklə İraq Səlcuq sultanlığı süqut etdi.

1194-cü ilin iyununda Şəmkir yaxınlığında baş verən döyüşdə atabəy Əbubəkr Əmir Əmiran Ömər tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldı. Beyləqan yaxınlığındakı döyüşdən sonra, gürcü-şirvan qoşunları Gəncəyə yaxınlaşıb, şəhər əhalisindən təslim olmağı tələb edirlər.

Əbubəkrin hakimiyyəti dövründə “məmlük dövrü”nün başlaması ilə əlaqədar Atabəylər Fars İraqını itirdilər.

Bu zaman gürcü qoşunları İvane Mxarqrdzelinin başçılığı altında Gəncəni mühasirəyə alırlar. Gürcü hökmdarı Tamara və şirvanşah I Axsitan da buraya gəlirlər. 25 günlük mühasirədən sonra Gəncə şəhərini tuta bilməyən gürcülər mühasirədən əl çəkərək Naxçıvana doğru hərəkət edirlər.

1202-1203-cü illərdə gürcü qoşunları Azərbaycan atabəylərinin tabeliyində olan Dvin şəhərinə hücum edib, uzun sürməyən mühasirədən sonra onu ələ keçirirlər.

1210-cu ildə atabəy Əbubəkr vəfat edir. Əbubəkrin ölümündən sonra onun tabeliyində olan mülkləri qardaşı Müzəffərəddin Özbək idarə etməyə başlayır. Onun hakimiyyətinin ilk ilində (1210-1211) gürcü qoşunları yenidən Azərbaycana hücum edirlər.

Özbək Fars İraqında hakimiyyətini bərpa etmək üçün cəhd göstərsə də, Xarəzmşah Əlaəddin Məhəmməd tərəfindən 1215-ci ildə məğlubiyyətə uğradıldı.

Beləliklə, XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində baş verən aramsız feodal çəkişmələri, xarici hücumlar və baş vermiş iqtisadi tənəzzül nəticəsində Azərbaycan Atabəyləri dövləti tənəzzül etdi.

Atabəylər dövlətində idarəçilik sistemi. 1161-ci ildə soltan Süleyman şahın taxtdan salınmasından sonra Eldənin himayəsində olan Arslanşah soltan elan edildi.

Yeni soltanın atabəyi "böyük atabəy" ləqəbi aldı. Beləliklə, Şəmsəddin Eldəniz İraq soltanlığının həqiqi başçısına çevrildi. Soltan Arslanşah isə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dövlətin yalnız formal başçısı idi. Bu zamandan etibarən "vəliəhd Şahzadənin tərbiyəçisi" mənasını daşıyan "atabəy" ləqəbi ilkin anlamını itirərək, yeni məzmun kəsb etdi, hökmdarın ali tituluna çevrildi. Bu sözü adi mənasından fərqləndirmək üçün isə ləqəbə "ən böyük, əzəmətli" (*əl-əzəm*) sözü artırıldı. Atabəy əmirlərin, iqta sahiblərinin, valilərin süzereni idi və feodal iyerarxiyasında daha yüksək pillə tutur, formal olaraq soltandan sonra ikinci adam hesab edilirdi.

Azərbaycan Atabəylərinin dövlət aparatında atabəydən sonra ikinci Şəxs vəzir idi. Bütün bürokratik aparatın rəhbəri sayılan vəzir dövlət başçısının birinci müşaviri idi. Atabəylərin vəzirləri də səlcuq soltanlarının vəzirləri kimi bir qayda olaraq milliyyətə türk deyil, məmurlar mühitinin ərəb-fars mənşəli qulluqçularından olurdular. İnzibati-maliyyə aparatındakı qalan vəzifələri də qeyri-türklər tutmuşdu. Ali dövlət məmuru olan vəzir yalnız hökmdar qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Divanxana işçilərinin (*əshab əd-divan*) başçısı olan vəzir məmurları vəzifəyə təyin etmək və vəzifədən kənarlaşdırmaq, təqaüdləri (ərzaq) və məvacibləri müəyyənləşdirmək, vergi idarəsinə və xəzinəyə nəzarət etmək hüquqlarına malik idi.

Dövlət əhəmiyyətli üçüncü vəzifə "böyük" və yaxud "ulu hacib" vəzifəsi idi. Bu mühüm vəzifəni icra edən Şəxs **əmir əl-hacib əl-kəbir** və yaxud **hacib əl-xass əl-həzrət** rütbəsini daşıyırdı. Hökmdarın Şəxsi xadimi olan hacib dövlət başçısına aid olan mühüm işlər haqqında ona məlumat verir, onun tələbatları qayğısına qalır, saray mərasimlərini müəyyənləşdirirdi. Hacib hökmdarın göstərişlərini icra olunmaq üçün Şifahi surətdə vəziərə

çatdırır, hökmdarla əyanlar arasında əlaqə yaradırdı. Bəzən haciblər qoşuna və hərbi əməliyyatlara da rəhbərlik edirdilər.

Hökmdarın bütün əmlakını **divan əl-xass** (Şəxsi divan) idarə edirdi. Divan mülkiyyətin müxtəlif kateqoriyaları (məsələn torpaq mülkləri, malikanələr və s.) ilə bağlı maliyyə haqq-hesabını aparır, onların gəlirini hesablayırdı.

Taxt-tac əmlakı hökmdarın Şəxsi malı idi; o, öz torpaqlarını iqta payı kimi qoşun başçıları və digər şəxslərə, mülk kimi hakim sülalənin üzvlərinə verə bilirdi.

Bütün Səlcuq hökmdarlarında olduğu kimi, atabəylərin də xəzinəsi (*xizanət əl-xass*) bilavasitə taxt-taca bağlı müəssisə idi. Xəzinə daim atabəyin özü olan yerdə yerləşdirilirdi; baş xəzinə isə adətən Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında saxlanılır, dövlətin bütün gəlirləri bura daşınırdı.

Səlcuqilərdə olduğu kimi, atabəylər dövlətinin həyatında da Şahzadələr (məliklər) böyük rol oynayırdılar. Hələ yetkinlik yaşına çatmamış əsas vilayətlərin canişinləri təyin edilən bu Şahzadələrin öz sarayları olurdu. Artıq Cahan Pəhləvanın hakimiyyəti dövründə onun qardaşı Qızıl Arslan Azərbaycan və Arranın canişini təyin edilmişdi. Sonra bu vəzifəni Cahan Pəhləvanın oğlu Əbubəkr tutdu. Rey, İsfahan vilayətlərində, İraqın bir hissəsində Azərbaycan atabəyinin o biri oğlu Qutluq İnanc Mahmud, Həmədanda isə Özbək canişin təyin edildilər. Atabəy Özbəyin oğlu Qızıl Arslan Xamuş onun Azərbaycandakı, Cahan Pəhləvanın qızı məlikə Cəlalyyə isə onun Naxçıvandakı canişinləri idilər. Bütün bu canişinlərin öz sarayları ilə yanaşı vəzirləri və hacibləri də var idi.

Cahan Pəhləvan dövründən başlayaraq, Azərbaycan atabəyləri dövlətinin idarə edilməsi

məqsədilə başda vəzir olmaqla ali idarə (*divan əl-ələ*) yaradılmışdı. Bu idarənin nəzdində dövlət dəftərxanası (*divan əl-inşa və yaxud divan ət-tuğra*), maliyyə idarəsi və ya xəzinədarlıq (*divan əl-istifa*) var idi. Dövlət dəftərxanası həm daxili, həm də xarici yazışmaları aparırdı. Bu dəftərxananın başçısı "münşi" və ya "tuğrayı" adlanırdı. Bu vəzifə irsi olmuş, onu icra edən şəxslər və onların sonrakı nəsilləri "ət-tuğrayı" ləqəbini daşıyırdılar.

Maliyyə idarəsinə və ya xəzinəyə rəhbərlik edən ali maliyyə məmuru (*mustoufi əl-mamalik*) dövlətin maliyyə idarələri sisteminin başında dururdu.

Dövlətin əsas idarələrindən olan hərbi idarəyə (*divan əl-ceyş və ya divan əl-ərz*) *sahib divan əl-ərz* (və yaxud *ariz*) başçılıq edirdi. O, hərbi iqtalara nəzarət edir (lakin onları paylamaq hüququna malik deyildi), bütün rütbələrdən olan hərbi qulluqçuların maaş və xərclərinin ödənilməsi işlərinə baxırdı. Hərbi vəzifələr, eləcə də ordu ilə bağlı hər şey xidmətdə olan türk əyanlarının əlində idi. Dövlətdə mövcud olan poçt idarəsi, Xilafət poçtu kimi, özünün birbaşa vəzifəsindən əlavə yuxarı təşkilatlar üçün hər cür məlumatı toplamaqla və hətta casusluqla məşğul idi.

Azərbaycan Atabəyləri dövləti müxtəlif vaxtlarda bir sıra iri əyalət və vilayətlərdən ibarət idi. Həmin ərazilərin adətən dəqiq müəyyənləşdirilmiş sərhədləri yox idi. Azərbaycan, Arran (Naxçıvan), Fars İraqı, Rey və Həmədan vilayətləri həmişə bu dövlətin tərkibində olmuşlar.

Hər bir vilayətin başında duran vali ölkə hökmdarının müavini və öz vilayətindəki bütün idarə işləri üçün məsul idi. Səlcuqların və atabəylərin hakimiyyətləri dövründə valilər, demək olar, həmişə türk olmuş, bu vəzifəni tutmazdan əvvəl çox vaxt qoşun əmirləri kimi fəaliyyət göstərmişlər. İslamın qoyduğu qayda-qanunlara

riayət etmək, təbəələrinə qarşı qayğıkeş və ədalətli olmaq, asayiş və əmin-amanlığı qorumaq və s. valinin xidməti vəzifələrindəndi. Vali öz vilayətinin dünyəvi hakimi idi. Dini hakimlər - qazılar valinin tabeliyində idilər. Qazi vəzifəsi də, atabəylər dövründə olan bir çox başqa vəzifələr kimi əsasən irsi idi, yəni bu vəzifəni bir ailənin üzvləri daşıyırdılar. Vilayətin bütün məmurlarının rəisi, onun ali baş komandanı olan valiyə maliyyə idarəsi də tabe edilmişdi.

Sual 4. Azərbaycanda monqol əsarəti.

XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ictimai siyasi vəziyyət və monqolların birinci hücumu. XIII əsrin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində bir-biri ilə müəyyən sərhədlərə ayrılmış, iqtisadi və siyasi cəhətdən az əlaqələri olan aşağıdakı feodal dövlətlər mövcud idi. Ölkənin şimalında, Dərbənd keçidindən cənubda Kür çayına, qərbdə Gürcüstan sərhədlərindən şərqdə Kəsp sahillərinə qədər böyük ərazidə Kəsrənilər sülaləsinin idarə etdiyi Şirvanşahlar dövləti yerləşirdi. Dövlətin mərkəzi ticarət, sənətkarlıq və mədəniyyətin inkişaf etdiyi, qala divarları ilə əhatə olunan Şamaxı şəhəri idi. Şirvanşahların ikinci iqamətgahı ticarət və liman şəhəri kimi inkişaf edən Bakı idi.

Şimaldan Kür çayından Marağa şəhərinə qədər Arran və cənubi Azərbaycanın geniş bir sahəsi Eldənizlər dövlətinin ərazisinə daxil idi. Bu dövlətin mərkəzi Təbriz və Naxçıvan şəhərləri idi.

XII əsrin sonu və XIII əsrin başlanğıcında Azərbaycan iqtisadi həyatında inkişaf etmiş əkinçilik mühüm yer tuturdu. Şəhərlərdə və kənd təsərrüfatında böyük yüksəliş vardı. Kənd təsərrüfatı əkinçilik, bağçılıq, ipəkçilik, maldarlıq əsasında inkişaf edirdi. Kənd

təsərrüfatı məhsulları daxili və xarici ticarətdə başlıca əmtəə idi. Şamaxı və Gəncə ipəyi, Bakı zəfəranı və nefti bütün dünyada məşhur idi.

Şərqi Avropa ölkələri arasındakı ticarət yollarının Azərbaycan ərazisindən keçməsi daxili və xarici ticarətin genişlənməsinə və şəhər həyatının canlanmasına şərait yaradırdı. Azərbaycan iqtisadi, ictimai və mədəni sahədə inkişaf etdiyi bir vaxtda, XIII əsrin əvvəllərində başqa şərq xalqları kimi monqol hücumu təhlükəsi qarşısında qaldı. Monqol istilasına məruz qalan başqa ölkələr kimi feodala pərakəndəliyi, dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi və hərbi əlaqənin olmaması Azərbaycan ərazisinin də monqollar tərəfindən işğalını asanlaşdırdı.

Monqollar Xarəzmin və İranın iri şəhərlərini dağıdıb, əhalisini qırdıqdan sonra, 1220-ci ilin payızında Azərbaycana soxuldular. Monqolların ilk yürüşü kəşfiyyat xarakteri daşıyırdı.

Monqol qoşunları əvvəlcə Təbrizə gəldilər. Özbək monqollar gələndə gizləndi, onlara müqavimət göstərmədi. Əksinə, külli miqdarda paltar, pul, mallara və qiymətli şeyləri Cəbənin hüzuruna göndərərək barışıq istədi. Monqollar bu qəniməti ələ keçirərək, qışlamaq üçün Muğana doğru hərəkət etdilər. Onlar yolda gürcülərə rast gəlib, on mindən artıq əsgərlərini qırdılar. Bundan sonra monqollar isti və otlağı çox olan Muğana gəldilər. Bu zaman gürcü çarı IV Georgi Özbəyin və Xilat hakimi Məlik Əl-Əşrəfin yanına adam göndərərək, onları monqollara qarşı birgə ittifaqa çağırırdı. Hadisədən xəbər tutan monqollar onları qabaqladılar. 1221-ci ilin əvvəllərində Gürcüstanı qarət etdikdən sonra, monqollar yenidən Azərbaycana qayıtdılar. Onlar birbaşa Təbriz üzərinə yeridilər. Bu dəfə şəhərin hakimi Şəmsəddin Tuğrayı onlara xeyli miqdarda hədiyyə verib əhalini xilas etdi. Monqollar Təbrizə toxunmayıb Marağaya gəldilər.

Əhali onlara qarşı güclü müqavimət göstərdi. İstilaçılar döyüşünün ön cəbhəsinə əsir götürdükləri müsəlmanları düzmüşdülər. Döyüşün bütün ağırlığı onların üzərinə düşürdü, qaçan və geri qayıdan əsiri öldürdülər. Nəticədə, 1221-ci ilin mart ayının 4-də monqollar Şəhərə daxil ola bildilər. Onlar əhalini amansız surətdə qırdılar.

Monqollar sonra Ərdəbilə gəldilər. Şəhəri alıb, orada böyük qırğın törədərək, oradan da yenidən üçüncü dəfə Təbrizə gəldilər. Özbək gətdikdən sonra Şəmsəddin Tuğrayı əhalini səfərbərliyə alıb, şəhərin müdafiəsini təşkil etmək üçün lazımı hərbi hazırlıq işləri gördü, qalanı möhkəmləndirdi, ətrafında xəndəklər qazdırdı. Monqollar şəhərin müdafiəyə kifayət qədər hazır olduğunu görüb, döyüşə girmədən bir sıra qənimət alıb getməli oldular.

Monqollar burada Sərab şəhərinə gəldilər, şəhəri qarət və talan etdikdən sonra Arana-Beyləqan şəhərinə üç çevirdilər. Beyləqana çatna qədər yol üstündə olan şəhər və kəndləri dağıdıb çoxlu əsirlər və qənimətlə ələ keçirdilər. Beyləqan əhalisi sülh danışıqı aparmaq üçün monqolların nümayəndə istədi. Monqollar da öz nümayəndəsini danışıq aparmaq üçün şəhərə göndərdi. Əyanlar şəhəri müqavimətsiz, danışıqlar yolu ilə vermək istədilər sə də əhali onlara müqavimət göstərdi. Belə ki, nümayəndə gəldikdə şəhərin əhalisi onu tutub öldürdülər. Monqollar dərhal müharibəyə başladılar. Bir qədər vuruşduqdan sonra, qaladağıdan maşınların köməyi ilə divarları uçurub şəhərə daxil oldular. Bu hadisə 1221-ci ilin avqust ayının axırlarında olmuşdu.

Monqollar Beyləqanı dağıtdıqdan sonra Gəncəyə gəldilər. Lakin onlar Gəncədə əhalinin çoxluğunu və şəhərin müdafiəyə möhkəm hazır olduğunu yəqin etdikdən sonra nümayəndələrini göndərüb xeyli miqdarda qənimət alaraq Gürcüstana tərəf hərəkət etdilər. Onlar Gürcüstanda 30 minə qədər adam öldürüb, Beyləqandakı

kimi əhalinin qarət və talan etdikdən sonra qışı Kür sahilində keçirib, 1222-ci ilin yazında Şamaxıya gəldilər. Şəhərin hakimi qaçıb gizləndi, əhali şəhərin müdafiəsini təşkil etdi. Şamaxılılar bir müddət müqavimət göstərdilər. Monqollar qala divarlarına çıxmaq üçün dəvədən qaramaldan, qoyundan, atdan, habelə öldürülmüş adamların meyitindən divarın dibində bir təpə düzəldilər. Bu təpədən şəhərin əhalisinə daş və ox atmağa başladılar. Əhali yenə dözdü. Döyüş üç gün davam etdi. İbn Əl-Əsirin yazdığına görə, Əhali öz-özünə deyirdi “Qılınca sarılmaq lazımdır. Onsuz da bizə monqolların qılıncından qurtuluş yoxdur. Yazılışı budur, yerimizdə möhkəm dayanıb şərəflə ölək”. Təpə düzəlmiş cəmdəklər iy verməyə başladı, monqollar bu təpədən də məhrum oldular. Təzədən qala divarlarına yaxınlaşıb vuruşmağa başladır. Böyük çətinliklə şəhəri ala bildilər. Onlar əhalini demək olar ki, bütünlüklə qırdılar, şəhər bomboş qaldı, evlər yandırıldı. Bundan sonra onlar Dərbəndə getdilər. Məqsədləri şəhəri taladıqdan sonra Şimali Qafqazda, Qıpçaq çöllərinə getmək idi. Şəhər son dərəcə möhkəm olduğundan oranı döyüşlə ada bilməyəcəklərini bilib, kələyə əl atdılar. İbn Əl- Əsir bu hadisəni belə təsvir edir: Onlar Şirvanşaha adam göndərib danışıq aparmaq üçün nümayəndəlik tələb etdilər – Şirvanşah da öz yaxın adamlarından on nəfəri Cəbənin yanına göndərdi. Monqollar bu adamlardan birini tutub öldürdülər, qalanlarına dedilər: “Əgər siz Dərbənddən keçəcək yolu bizə göstərsəniz sizə aman verməyəcəyik, göstərməsəniz, bu yoldaşınız kimi öldürüləcəksiniz”.

Monqollar həmin bələdçilərin köməyi ilə şimala getdilər. Beləliklə, 1222-ci ildə monqollar Azərbaycanı tərk etməklə birinci yürüşlərin başa çatdırmış oldular.

Xarəzmşah Cəlaləddinin Azərbaycanı tutması.

Azərbaycan monqolların vurduğu yaralar sağalmamış yeni bir bəlaya düçar oldu. Kalka döyüşü də məğlub olan qıpçaqlar Dərbəndə gəldilər. Qıpçaqlar Dərbəndi tutdular. Bundan sonra qıpçaqlar Qəbələyə tərəf hərəkət etdilər. Şəhəri soyub-dağıtdıqdan sonra Gəncəyə gəldilər, bu ətrafdakı müsəlman kəndlərində yerləşirlər. Özbəyin Gəncədəki valisi Özbəyin razılığını aldıqdan sonra qıpçaqları Gəncə ətrafında yerləşdirdi. Qıpçaqlar Azərbaycanda qarətçiliklə məşğul oldular, ona görə də onları buradan sıxışdırıb qovdular, onların bir hissəsini Dərbəndin qul bazarında ucuz qiymətə satdılar.

Monqollar və qıpçaqlar getdikdən sonra da Atabəy Özbək ölkə daxilində feodalların müqavimətini qıra bilmədi. 1224-cü ildə Xarəzmşah oğlu Qiyasəddin Cənubi Azərbaycana və Muğana hücum etdi. Ona müqavimət göstərə bilməyən Özbək müqavilə bağladı. 1225-ci ildə Qiyasəddinin qardaşı Cəlaləddin Təbrizə soxuldu. Orta Asiyada və Şərqi İranda monqollar tərəfindən sıxışdırılan Cəlaləddinin məqsədi monqollara qarşı mübarizəni davam etdirmək üçün Zaqaqaziyada özünə hərbi və iqtisadi baza yaratmaq idi.

Düşməne müqavimət göstərməyi təşkil edə bilməyən Atabəy Özbək Təbriz şəhərini tərk edərək Gəncəyə, oradan da Əlincə qalasına qaçdı, bir az keçmiş orada da öldü. Daxili ziddiyyətlər nəticəsində doğulan və xarici düşmənlərin zərbələri nəticəsində zəif düşmüş Eldənizlər dövləti dağıldı (1225).

Təbriz əhalisi Cəlaləddinə və onun türkmənlərdən ibarət qoşunlarına qarşı 7 gün ciddi müqavimət göstərdi, Atabəy Özbək qaçdıqdan sonra ölkəyə onun arvadı II Toğrulun qızı Mehrican xanım başçılıq edirdi. Şəhərdəki bütün varlılar və Özbəyin arvadı Cəlaləddinə qarşı müqavimət göstərməyin əleyhinə idilər. Düşməne müqaviməti Şəmsəddin Tuğrayinin rəhbərliyi ilə

sənətkarlar və şəhər yoxsulları təşkil etdilər. Əhalinin müqavimətinə baxmayaraq, Cəlaləddin şəhəri ələ keçirə bildi. Eldənizlər dövlətini asanlıqla aradan qaldıra bildi. Cəlaləddin Mehrican xanımın toxunulmaz elan etdi, özünü də Xoy şəhərinə göndərdi. Cəlaləddin ilk zamanlar əhalini öz tərəfinə cəlb etməyə çalışdı. O, monqollar tərəfindən xarabaya çevrilmiş Marağa şəhərini bərpa etdirdi. Muğan düzündə kanal çəkməyi əmr etdi, Təbriz əhalisi ilə ədalətli rəftar edəcəyini bildirdi. Lakin o, bütün ölkəni özünə tabe etdikdən, Şirvanşahı ildə 100 min dinar verməyə məcbur etdikdən (sonralar bu vergi ildə 30 min endirildi) sonra onun azərbaycanlılara qarşı münasibəti dəyişdi, verdiyi vədi pozdu.

Cəlaləddin buradan Gürcüstana hücum etdi, orada 20 mindən artıq adam öldürüb, buranın idarəsinin qardaşı Qiyasəddinə tapşırırdı və özü yenidən qayıtdı.

Cəlaləddin Azərbaycanda Gəncəni özünə iqamətgah seçib vəziri Şərif əl-Mülkə birlikdə gözəl saraylarda yerləşdi, şəhərdə güclü hərbi qarnizon qoydu. Cəlaləddin ikinci dəfə Gürcüstan və Ermənistana hücum etdi. Tiflis və Dvin şəhərlərini dağıtdı. O, Azərbaycanın idarə sevimli vəziri Şərif Əl-Mülkə tapşırırmışdı. Bundan başqa, tabe olan vıoayətlər onun təyin etdiyi məmurlar tərəfindən idarə olunurdu. Ölkənin maliyyə cədvəli verginin toplanması, xərclər hamısı vəzir Şərif Əl-Mülkə tapşırılmışdı. Xərac iki və üç qat alınırdı, Azərbaycanın tərəfindən istila edilməsi ilə əlaqədar olaraq Ağsunqurilər (1108-1227) dövlətinin varlığına son qoyuldu.

Azərbaycan Cəlaləddin hakimiyyəti illərində onun və məmurlarının soyğunçu siyasəti nəticəsində səfəlat dərəcəsinə çatdı.

İlk günlərdən Cəlaləddinin əleyhinə nəyinki yoxsullar, həmçinin əyanlar arasında da narazılıqların sayı artmaqda idi. Zaqafqaziyada Cəlaləddinin zülmünə

və amansız rəftarına qarşı güclü bir müxalifət meydana gəldi. Təbrizdə 1225-ci ildə Cəlaləddinə qarşı üsyan qalxdı. Bu üsyan yatırıldıqdan sonra Təbrizdə Şəmsəddin Tuğrayinin başçılığı ilə Cəlaləddinin əleyhinə danışıqlar gedirdi. Onlar gürcülərdən danışıqlar apararaq ittifaqa girib üsyan qaldırmaqla Cəlaləddinin hakimiyyətinə son qoymaq istəyirdilər. Digər tərəfdən Cəlaləddinin rəftarına və təhqirlərinə dözə bilməyən Mehrican xanım Xoy əhli ilə birlikdə Məlik Əl-Əşrəfin Xilatdakı naibi və qoşun başçısı Hüsəməddindən gizli yolla xahiş etdi ki, qoşunu ilə buraya gəlib həmin əyalətləri öz hakimiyyətinə birləşdirsin. Hüsəməddin 1227-ci ildə qoşunu ilə buraya gəlib Xoy şəhərinə, qonşu qalalara və Mərəndə sahib oldu. Sonra Naxçıvan şəhəri əhalisi ilə danışığa girib, oranı da təslim etdi. Hüsəməddin burada çox qüvvətləndi, bu hal davam etsəydi, o bütün Azərbaycana yiyələne bilərdi, lakin bu zaman Əhlətdə iğtişaşlar başlandıqından Hüsəməddin geri qayıtdı. Təbrizdə Tuğrayinin başçılığı ilə hazırlıq gören üsyançılar Hüsəməddinin qüvvəsindən istifadə edə bilmədilər. Bu hadisədən xəbər tutan Cəlaləddin Təbrizə gəlib Şəmsəddin Tuğrayini və onun yoldaşlarını tutub edam etdirdi. Lakin Cəlaləddinə qarşı baş verən narazılıqları belə cəza tədbirləri ilə dayandırmaq olmazdı.

Cəlaləddin üsul-idarəsinə qarşı 1231-ci ildə Gəncədə böyük üsyan baş verdi. Tarixçi ən-Nəsəvinin verdiyi məlumata görə, bu üsyanda şəhər əhalisinin yarısından çoxu iştirak edirdi. Gəncə əhalisi Cəlaləddin təyin edilmiş hakimi Urxandan çox əzab görürdülər. Ona görə də əhali bu zalımı günorta çağı öldürdü. Üsyançılara sənətkar Bəndər başçılıq edirdi. Onlar şəhər hakimi Camaləddinin sarayını dağıtdılar. Bəndən varlıları üsyançılara vergi verməyə məcbur etdi. Cəlaləddinin Gəncədəki qarnizonu da məhv edildi. Bu xəbəri eşidən

Cəlaləddin şəhərə qayıdıb danışıqlar aparmaq yolu ilə üsyançıları tərkislah etmək istədi. Lakin cəhdi baş tutmadı. Salnaməçi Nəsəvi də üsyançılarla danışıq aparan nümayəndələrin arasında olmuşdu. Cəlaləddin üsyançıların təqsirindən keçəcəyini vəd edirdi. Üsyançılar Cəlaləddinə tabe olmaq istəmədilər. Şəhər mühasirəyə alındı. Üsyan məğlub oldu. Onun rəhbərlərindən 30 nəfərinin boynunu vurdurub təhqir üçün meyitlərini küçələrə atdılar. Bəndəri isə tikə-tikə doğradılar. Üsyan yatırılsa da Cəlaləddin labüd iflas qarşısında qalmışdı. Onun son hərəkətləri ən yaxın adamları arasında ona qarşı şübhə və narazılıqları artırmaqda idi.

Gəncə üsyanının yatırılması və əyalətin Cəlaləddinin son müvəffəqiyyətləri idi. Fasiləsiz müharibə nəticəsində onun ordusu zəif düşmüşdü. Cəlaləddin monqollara qarşı 10 il qəhrəmanlıqla mübarizə aparmışdı. Onun Zaqaqqaziya ölkələrini monqol istilaçılarına qarşı müqavimət bazasına çevirmək təşəbbüsü də müvəffəqiyyət qazana bilmədi. O, monqollarla ümumi mübarizə aparmaqdan ötrü Zaqaqqaziya dövlətləri və Yaxın Şərq arasında ittifaq bağlamaq təşəbbüsü əvəzinə, özü Zaqaqqaziyanın fatehi kimi çıxış etdi. Bununla da həmin xalqları və dövlətləri özünə düşmən etmiş oldu.

Cəlaləddin istedadlı və cəsur bir sərkərdə olsa da yuxarıda deyildiyi kimi siyasi xadim kimi çox zəif idi. Onun tərəfdarı və dostu yox idi. Axır vaxtlar döyüşlərdə müvəffəqiyyət əldə edə bilmirdi, ordu içərisində nüfuzu azalmışdı. 1230-cü ilin avqustunda Malatiya hakimi və Əhlət hakimi Məlik Əl-Əşrəfə qarşı döyüşdə məğlubiyyətə uğramışdı. Cəlaləddinin belə tənəzzülə uğramasından istifadə edən monqol sərkərdələri 1231-ci ildə Azərbaycana hücum etdilər. Monqolların hücumuna tab gətirə bilməyən Cəlaləddin qoşununun qalıqları ilə

Cənubi Gürcüstana çəkildi və sonra Diyarbəkr şəhəri yaxınlığındakı dağlarda bir çoban tərəfindən öldürüldü.

Monqolların ikinci hücumu. Azərbaycan hülakilər dövlətinin tərkibində. Çingiz xanın yaratdığı böyük imperiya onun ölümündən (1227) sonra, oğlanların arasında 4 böyük ulusa bölündü. Ayrı-ayrı ulusların hakimi xan adlanırdı. Monqol işğalçılarının almaq istədikləri Gürcüstan, Azərbaycan, İran, Mesopotamiya Çingiz xanın vəziyyətinə görə “Qızıl ordu”ya tabe olmalı idi. Lakin bu yerləri Ugedey tutmaq istəyirdi.

1231-ci ildə Ugedey xan sərkərdələrindən Cormağun noyonun, Aslan noyonun, Mular noyonun, Tuğata noyonun rəhbərliyi ilə 30 minlik monqol qoşununu Azərbaycana göndərdi. Bununla da monqolların ikinci yürüşü başlandı. Monqol sərkərdələrinin birinci yürüşü zamanı xalqa göstərdiyi zülm, feodallar arasında davam edən müharibələr, çəkişmələr, Cəlaləddinin xalqa etdiyi zülm və bir sıra başqa səbəblər üzündən ölkə fəlakət dərəcəsinə çatmışdı. Bunun nəticəsində də ölkə monqolların ikinci hücumu zamanı onlara müqavimət göstərmək iqtidarında deyildi. Birinci yürüş zamanı ziyan əkməyən şəhərlər istisna olmaqla, qalan şəhərlər və vilayətlər monqollara müqavimət göstərməkdən çəkildilər.

Monqol qoşunları Marağanı tutduqdan sonra Təbrizə daxil oldular. Təbriz əhalisi monqollara mal-pul hədiyyələri təklif etdilər ki, şəhəri qarətdən xilas edə bilsinlər. Monqollar pulu yanaşı, Təbrizdəki toxucu sənətkarları öz paytaxtları Qaraqorum şəhərinə apardılar. Həmçinin onlar Təbrizdəki ipək və ipək paltarlar, parçalar da tələb etdilər. Çormoğun noyon Azərbaycanın cənubunu işğal edib, şimalına keçdi. Gəncədə əhalisi birləşərək ümumi düşməinə qarşı birgə mübarizə apardılar. Monqol əsgərləri bir həftə ərzində şəhər

divarlarını dağıdıb tuta bilmədilər. Şəhər əhalisindən bir hissəsi düşmənin salamat keçməmək üçün öz evlərinə, əşyalarına od vurub, özlərini də yandırdılar.

Monqollar şəhər ələ alıb, adamları qılıncdan keçirdilər. Əhalinin kiçik bir hissəsi salamat qaldı. Monqollar həmin adamlara uçulub dağılmış xarabaların yerini qazdıraraq dəfinə axtardılar. Beləliklə, Gəncə şəhəri tam dörd ilə xaraba vəziyyətində qaldı. Ətrafdakı qala istisna olmaqla, bu müddətdən sonra monqollar icazə verdilər ki, şəhər yenidən bərpa edilsin. Gəncədən başqa Şəmkirdə də əhali monqollara qarşı müqavimət göstərdi. Monqollar qışı Muğan və Mil düzündə keçirib, yazdı və yayda işğalları davam etdirirdilər. 1236-cı ildə monqol sərkərdəsi Mular noyon Şəmkiri mühasirəyə aldı. Şəhər hakimi Bəhram müdafiəni təşkil etmək istəmədi. Şəhərin müdafiəsini xalq özü təşkil etdi. Lakin onların ciddi səyin baxmayaraq məğlub oldular. Monqollar 1239-cu ildə Dərbəndi tutmaqla Azərbaycanın işğalını başa çatdırdılar.

Böyük monqol xanı Munkə 1253-cü ildə qurultayda (buraya iri sülalələrin və hərbi-köçəri əyanların nümayəndələri toplanmışdı. Monqolustandakı Qaraqorum şəhərində keçirilirdi) qərara aldı ki, Qərb torpaqlarına və Qabaq Asiyaya Munkənin qardaşı Hülakü xanın rəhbərliyi ilə qoşun göndərsin. Bu zaman Azərbaycan, Gürcüstan, İran İraqında monqol canişini Arqun ağa hakim idi. O, Elxanilər dövlətinin təşkilinə qədər iri feodal hakim kimi yaşayaraq öz müstəqilliyini şaxlaya bilmişdi. Hülakü xan köçəri feodalların köməkliyi ilə yerli feodalların müqavimətini qırıb, özünə tabe edərək güclü bir dövlət yaratdı ki, bu Elxanilər və ya Hülakülər dövləti kimi uzun müddət yaşaya bildi. Elxanilər dövlətinin təşkilatçısı Hülakü xan Tuluy xanın oğlu, Çingiz xanın nəvəsi idi. Hülakü xan 1254-cü ildə öz arvadı, oğlanları

(Abaka xan və Yuşmut xan) ilə birlikdə əmirlərin, noyonların və köçəri əyanların müşayiəti ilə 120 min nəfər qoşunla qardaşı Munkenin tapşırığının yerinə yetirmək məqsədilə Qərbə tərəf hərəkət etdi. Bu ekspedisiyanın məqsədi, vəzifəsi İran, Ərəb, İraqı, Suriyanın işğalını başa çatdırmaq idi. 1256-1257-ci illərdə İran və Azərbaycan tabe edildi. 1258-cü il in fevralında Hülakü və onun sərkərdəsi Baqı Baqdadı aldılar. Qırğın 40 gün davam etdi, şəhər xarabaya çevrildi. Abbasilər sülaləsinin (750-1258) 508 ilik hakimiyyətinə son qoyuldu. Bu qələbədən sonra Hülakü köçəri feodalların köməkliyi ilə yerli hakimlərə qarşı müharibələr apardı. O, Suriyaya yürüş edərək Miyafarik, Hələb, Şam, Erbil, Mardin kimi iri varlı şəhərləri ələ keçirdi. Monqollar həmin şəhərlərin əhalisini amansız surətdə qarət etdilər. Monqol hərbi köçəri əyanları işğal olunmuş ölkələrdən hədsiz-hesabsız qənimət ələ keçirərək varlandılar.

Qabiliyyətli yürüşlərdən sonra Hülakünün yaratdığı böyük dövlətə Azərbaycandan əlavə, Ərəb İraqı, İran İraqı, Kerman, Gürcüstan, Rum (Kiçik Asiya) Ermənistan, Kürdüstan, Fars, Xuzistan, Xorasan və bir sıra başqa vilayətlər daxil idi. Beləliklə, beşinci monqol ulusu-Hülakülər dövləti yarandı. Bu dövlətin hökmdarları Elxan rütbəsi daşıyırdı. Azərbaycan Hülakü dövlətinin siyasi və inzibati mərkəzinə çevrildi. Hülakü xanın vaxtında Elxanilərin mərkəzi iqamətgahı Marağa şəhəri idi. Onun oğlu Abaqa xanın vaxtında mərkəzi Təbriz şəhəri oldu. Təkcə Azərbaycanın şimalındakı Şirvanşahlar dövləti öz yardım müstəqilliyini saxlaya bilmişdi. Şirvanşah Fəribürz Hülakülərin vassalı kimi taxt-tacını saxlaya bildi.

Azərbaycan Qızıl ordu xanı ilə hülakülər dövləti arasında döyüş meydanına çevrildi. Qızılı ordular

Azərbaycana 1262, 1265, 1290, 1318 və 1335-ci illərdə 6 dəfə basqın etdilər.

1313-cü ildə Qızıl Ordu xanı Azərbaycana gəldi. Əbu Səidin sərkəresi əmir çoban onu geri qayıtardı. Özbək 1335-ci ildə bir də Azərbaycana gəldi. Onun qoşunları məğlub olub şimali Qafqaza geri çəkildi.

Azərbaycanda monqol əsarəti. Qazan xanın islahatları. Azərbaycan xalqı monqol istilalarına qarşı uzun sürən və inadlı mübarizə aparmışdı. Kəndlilərin və sənətkarları öz yer-yurdlarını qoyub kütləvi surətdə qaçmaları zülmkarlara qarşı mübarizə formalarından biri idi. Çox zaman qaçqınlar silahlı dəstələr düzəldirdilər. Onlar monqollara, onların məmurlarına, vergi yığanlarına qarşı çıxır, onları harada ələ keçirirdilərsə, dərhal öldürürdülər.

XIII əsrin 60-cı illərində Gürcüstanda və Azərbaycanda monqollar əleyhinə üsyan qalxdı. Üsyana Elxana itaət etməkdən boyun qaçıran yerli feodal əyanlar başçılıq edirdilər. Hülakü xan üsyanı qan dəryasında boğdu. Xaçın xüsusilə bərk tar-mar edildi. Xaçın hökmdarı Həsən Cəlal monqollara tabe oldu.

Tarixçi Rəşidəddinin verdiyi məlumata görə, Abaqa xan 1275-ci ildə süvari dəstəsinin müşayiəti ilə Arana ova göndərərkən üsyançılar ona hücum etdilər. Elxan əlavə qoşun gətirməklə üsyançılara divan tutdu. Azərbaycanda monqollara qarşı üsyan hərəkəti Şirvan və Təbrizdə daha geniş xarakter alırdı. 1301-ci ildə Qazan xanın silahlı qüvvələri üsyançılara qarşı hərbi əməliyyat apardı. Monqollar əleyhinə üsyanlar inadlı olsa da nəhayət amansızcasına yatırıldı. Bütün narazılıqlar və çıxışlar monqolların vergi siyasəti və amansız rəftarı nəticəsində baş verirdi. Monqollar Azərbaycanı işğal etdikdən sonra Beyləqan, Gəncə, Şamaxı, Ərdəbil, Xoy, Marağa və sair tərəqqi etmiş ticarət sənəkarlıq şəhərləri

tənəzzülə uğradı. Bərdə, Bərzənd kimi şəhərlər kəndə çevrildi. İşğaldan yarım əsr sonra belə, Azərbaycanda əkin yerləri otlaqlara çevrilmişdi.

Hülakülər dövründə Divan (Mərkəzi İdarə) əsas idarə orqanı idi. Buna da vəzir başçılıq edirdi. Dövlətin ərazisi hərbi İnzibati dairələr tümənlərə və nahiyələrə bölünmüşdü. Hülakülərin yuxarı hakim dairələri 4 yerə: Elxanlardan və sülalə üzvlərindən türk-monqol hərbi-köçəri əyanlardan, ali müsəlman ruhanilərindən və yerli feodal hakimlərindən ibarət idi.

Torpaq monqol əyanlarının əsas mənbəyi idi. Elxanın və sülalə üzvlərinin mülkiyyətində olan torpaqlar incu adlanırdı. Elxanların şəxsi torpağına xas incu deyilirdi. Divan torpağından alınan xəzinəyə daxil olmalı idi. XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda lqta institutu geniş yayılmışdı. Müsəlmanların dini idarələri vəqf torpaqlarını qoruyub saxlaya bilmişdilər. Torpağın bir hissəsi kənd icmasının ixtiyarında qalırdı, onlar bunu öz aralarında bölüşdürürdülər.

İstilaçılar vergini artırmaq üçün 1254-cü ildə 10 yaşından 60 yaşınadək bütün kişiləri siyahıya aldılar. Əhali dövlətə və feodallara 40 adda vergi və rüsum verirdi. Torpaq vergisi xərac məhsulla alınırı. Bu məhsulun 70 % təşkil edirdi. Monqolların dövründə can vergisi – qoqçur adlanırdı. Oturaq əhali bunu 1 dinardan 7 dinaradək verirdi. Monqol qoşunlarının saxlanması üçün xüsusi vergi – tağar, bazarda məhsulları qiymətindən ucuz alıb, tacirlərə baha qiymətə satılması-tərh adlanan vergi də alınırı. Tacirlər və sənətkarlar tərh verirdilər. Gömrük vergisi – bac alınırı.

Pul və məhsula verilən əlavə rüsum və mükəlləfiyyətin ağırlığı kəndlilərin və sənətkarların üzərinə düşürdü. Onlar bağ-şomare (meyvə bağlarından alınan vergi), xanei şomare (ev vergisi) monqol

şahzadələrini və onların zövcələrini, məmurları saxlamaq üçün ixracat və rüsum adlı vergilər verirdilər. Elxanların vergi sistemi məhsulun dördüdə üç hissəsini alırdı. Vergi yığanlar – baskaklar vergi toplayarkən vəhşicəsinə hərəkət edirdilər. Vergi toplamaq işi ilə divan idarəsi məşğul olurdu. Divan vergisini ya dövlət məmurları vasitəsi ilə toplayıb, ya da vergi toplanmasını icarəyə verirdilər. İcarədarlara icarə hüququ təsdiq edən sənət barat verirdilər. XIII əsrdə yaşamış tarixçi Zəmdulla Qəzvinin verdiyi məlumata görə, cənubi Azərbaycanda Hülakülərin aldığı vergilərin miqdarı 210 tımən (bir tımən 10 min dinardır) Azərbaycanın şimal vilayətlərində 54 tımən idi.

Qazan xanın islahatları. Hülakülərin hökmranlığı və uzun sürən müharibələri dövlətdə təsərrüfat həyatının dərin tənəzzülünə səbəb oldu. Feodal istismara kəndliləri dözülməz vəziyyətə salmışdı. Divan incu və yerli feodalların torpaqlarını becərən rəiyyəti əksəriyyəti dilənçi vəziyyətinə düşdüyündən, öz təsərrüfatlarına baxa bilmir, təsərrüfatı buraxıb gedirdilər. Bunun nəticəsində də dövlətin gəliri azalırdı. Gəlirin azalması, kəndlilər arasında qaçqınlıq və iğtişaşların getdikcə artması hakim zümrəni təşvişə saldı. Odur ki, Qazan xan (1295-1304)1303-cü ildə torpaq sahibkarlığı, kəndlilərin vəziyyəti, vergi sistemi, çəki, ölçü, pul vahidi sistemi islam dini sahəsində islahat keçirdi. Torpaq siyasəti-divan torpaqlarından əkin sahələrinin irsi iqta hüququ əsasında paylanması ilə səciyyələnirdi. Qazan xan nəinki sərkərdələrə, həm də bütöv qoşun hissələrinə iqta bağışlayırdı. İqta sahibləri dövlətə heç bir vergi vermirdilər. Onlar xüsusi mülklər idarəsinə (xas) yalnız bir qədər taxıl verməli idilər.

Qazan xan kəndlilərin kütləvi şəkildə qaçmalarına son qoymaq üçün feodalların xeyrinə onları torpağa

təhkim etmək haqqında yarıq verdi. Keçən 30 il müddətində öz iqtidarlarını qoyub qaçan rəiyyətlər zorla əvvəlki yaşayış yerinə qaytarılırdı. Hər bir torpaq sahiblərinin qaçqınları qəbul edib gizlətməyə ixtiyarı yox idi. Qazan xanın fərmanı birinci dəfə olaraq rəsmi şəkildə kəndliləri torpağa təhkim edirdi.

Qazan xan vergi sistemini qaydaya saldı, verginin toplanmasını icarəyə verməyə məhdudladırı. Vergi müəyyən müddətdə alınmağa başladı. Qazan xan dövlətin ayrı-ayrı vilayətlərində müxtəlif olan pul sistemi yaratdı. Ölkədə çəki və uzunluq ölçüləri haqqında qanun verdi.

Qazan xanın tədbirləri islahat ticarətin, əkinçiliyin inkişafı üçün xeyli rol oynadı. Hökmranlığını möhkəmləndirmək istəyən Qazan xan yerli feodalları və ruhaniləri öz tərəfinə çəkmək üçün islam dinini qəbul etdi, atasının tikdirdiyi bütpərəst məbədləri uçurub dağıtdılar. Qazan xanın islahatı Azərbaycanda iqtisadiyyatın canlanmasına xeyli təsir etdi. Əkinçilik dirçəldi, sənətkarlıq inkişaf etdi. Lakin bu canlanma 20 ildən artıq davam etmədi.

Monqol zülmü Azərbaycanda məhsullar qüvvələrin inkişafını uzun müddət ləngitdi, istilacıların dağıtmış olduğu Marağ, Sərab, Beyləqan, Gəncə, Şəmkir, Şamaxı kimi iri şəhərlər və kəndlər uzun müddət bərhad halda qaldı. Kənd təsərrüfatı, sənətkarlıq, ticarət tənəzzülə uğradı, yalnız Qazan xanın islahatlarından sonra ölkənin təsərrüfat həyatında canlanma baş verdi. Yeni kəhrizlər qazılması və suvarma sisteminin bərpa olunması əkinçilik mədəniyyətinin yüksəlməsinə və məhsuldarlığın artmasına kömək etdi. Həmdullah Qəzvinin verdiyi məlumata görə, təkcə Təbriz rayonunda 900 kəhriz var idi. Azərbaycanın cənubunda və Aranda pambıq, buğda, arpa, çəltik, meyvə və üzüm becərilir, Mərənd

düzənliyində qırmızı böcək bəslənilirdi ki, ondan alınan boya Avropaya ixrac edilirdi.

Şəhərlərində sənətkarlıq istehsalatı dirçəlməyə və inkişaf etməyə başladı. Qəbələdə xan ipək, Ərdəbildə alabəzək parçalar Şəmkirdə yun paltar istehsal edilirdi. Gəncə mahalında dəmir filizi mədəni var idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. I-III cild.
5. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (ali məktəblər üçün dərslik) Bakı, 2005.
6. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 1989, 2007
7. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı, 1993
8. Əliyev R. Azərbaycan VII-XII əsrlərdə. Bakı, 1980
9. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı-XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, 1978
10. Piriye V. Azərbaycan Hülakülər dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360-ci illər). Bakı, 1978

MÖVZU № 3. “Azərbaycan XIV əsrin sonu-XV əsrdə. Səfəvilər dövləti”.

P L A N

- 1. XIV əsrin sonu – XV əsrdə Azərbaycanda siyasi vəziyyət. Xarici işğalçılara qarşı mübarizə.**
- 2. Qaraqoyunlu dövləti.**
- 3. Ağqoyunlu dövləti.**
- 4. XV əsrdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu. XV əsr Azərbaycan mədəniyyəti.**
- 5. Azərbaycan Səfəvilər dövləti.**

Sual 1. XIV əsrin sonu – XV əsrdə Azərbaycanda siyasi vəziyyət. Xarici işğalçılara qarşı mübarizə.

Azərbaycan Cəlairilərin hakimiyyəti altında.
Cəlairilər hələ XIII əsrin ortalarında Hülakü xanın Yaxın Şərqi ölkələrinə yürüşündə iştirak etmiş, Cənubi Qafqaza gəmişdilər. Onların nümayəndələri Hülakülər dövlətinin hərbi və inzibati idarələrində xidmət etmişlər. Şeyx Həsən Cəlairi XIV əsrin birinci rübündə Rumda hakim idi. O, 1336-cı ildə Oyrat qəbiləsindən olan Əmir Əli Padşaha və onun taxta çıxardığı Musa xana qalib gələrək, Hülakü Məhəmməd xanı Rumda padşah elan etdi və bir müddətdən sonra Təbrizə daxil oldu. O, Azərbaycanı və İraqı öz hakimiyyəti altında birləşdirdi.

1340-cı ildə Şeyx Həsən Cəlairi özünü padşah elan etdi və beləliklə, Bağdadda Cəlairilər dövlətinin əsası qoyuldu.

Azərbaycan ərazisi Şeyx Həsən Cəlairinin ölümündən sonra, 1359-cu ildə onun oğlu Şeyx Üveys tərəfindən Cəlairilər dövlətinin tərkibinə daxil edildi.

Şeyx Üveysin ölümündən sonra hakimiyyət onun oğlu Sultan Hüseynə (1374-1382) qismət oldu.

Sultan Hüseynin qardası Sultan Əhməd oturaq əhalinin və yerli feodalların narazılığından istifadə edərək hakimiyyətə yiyələnməyə səy göstərdi. O, 1382-ci ildə qardaşını öldürərək taxtda oturdu və 1410-cu ilə qədər (fasilələrlə) Azərbaycanda hökmranlıq etdi.

Sultan Əhmədin hakimiyyətə gəlməsi dövlətin siyasi və iqtisadi həyatında əhəmiyyətli dəyişiklik əmələ gətirmədi. Feodal müharibələri davam edirdi. Ona qarşı çıxmış qardaşlarının qiyamını yatıran sultan Əhməd Cəlairilər dövlətinin bütün ərazisi 1384-cü ildə yenidən öz hakimiyyəti altında birləşdirə bildi.

Cəlairilər 1386-cı ildən Teymurun ölümünədək (1405) Azərbaycanda öz siyasi qurumlarını bərqərar edə bilmədilər.

Şirvanşahlar dövləti. XIV əsrin 60-70-ci illərində Şirvanşah Kəsrənilər dövləti Cəlairilərdən asılı vəziyyətə düşdü. Kəsrənilərdən son nümayəndəsi Huşəng idi. Onun yeritdiyi siyasət nəinki yalnız xalq kütlələrinin, həm də feodalların xeyli hissəsinin narazılığına səbəb oldu. 1382-ci ildə Şirvanda xırda feodallar və kəndlilər iri əyanlara qarşı üsyan qaldırdılar. Huşəng öldürüldü. Bununla və Kəsrənilər sülaləsinə son qoyuldu.

Şirvan feodalları I İbrahimi (1382-1417) taxta oturdular. İbrahim çox kübar, lakin yoxsullaşmış bir ailədən idi: özü Şəkide xırda torpaq sahibi idi. Onun ata-babaları bir zamanlar Dərbənd hakimi olmuşdular. Buna görə də onun əsasını qoyduğu yeni sülalə Dərbəndilər (1382-1538) adlandırılmışdı. Rəvayətə görə İbrahimin Şirvanşah elan edilməsi xəbəri ona isti bir gündə cüt

sürəndən sonra çöldə, ağac altında uzanıb dincəldiyi zaman çatdırılmışdı.

I İbrahim görkəmli dövlət xadimi və mahir diplomat idi. O, Şirvanı yadelli işğalçıların talanlarından qorumağa və onun istiqlaliliyyətini təmin etməyə çalışırdı. O, xarici siyasi vəziyyəti və qüvvələrin real nisbətini dürüst qiymətləndirərək özündən güclü düşmənlərlə silahlı toqquşmalara girmirdi. Eyni zamanda İbrahim bir çox hallarda bir işğalçıdan digər işğalçıya qarşı mübarizədə istifadə edirdi. Hətta bu və ya digər işğalçının hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olduqda, belə Şirvanın daxili idarə müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışırdı. I İbrahimin yeritdiyi siyasətin obyektiv mütərəqqi cəhətlərini əhalinin müxtəlif təbəqələri müdafiə edirdilər.

Teymur və Toxtamışın Azərbaycana yürüşləri.

XIV əsrin sonlarında bir-biri ilə ədavət saxlayan iki, işğalçı-Qızıl Orda xanı Toxtamış və Orta Asiyada iri feodal dövləti hakimi Teymur (1370-1405) böyük qüvvə ilə Azərbaycana hücum etdilər.

Teymur 1385-ci ildə İrənı, Azərbaycanı və başqa ölkələri işğal etmək üçün böyük ordu ilə yürüşə çıxmışdı. Sultaniyyə şəhəri yaxınlığında Teymurun ordusu ilə Cəlairilərin qonşuları arasında böyük vuruşma oldu. Teymur qələbə çaldı, lakin Orta Asiyada xalq iğtişalarını baş verdiyindən oraya qayıtmalı oldu.

Eyni zamanda Qızıl Orda xanları şimaldan Azərbaycan üzərinə hücum hazırlaşırdılar.

1386-cı ilin əvvəllərində Toxtamış 90 min nəfərlik qoşunla Azərbaycan torpaqlarına soxuldu. O, Şirvandan keçib şəhəri var-yoxdan çıxararaq Təbrizə doğru yollandı, lakin şəhərin müdafiəyə yaxşı hazırlaşdığını gördü. Toxtamışın qoşunları 8 gün şəhərin ətrafını gəzdilər. Lakin Moskva ətrafında olduğu kimi, Təbriz divarları önündə də Toxtamış hiyləyə əl atdı. O, böyük bac tələb

edib mühasirədən əl çəkəcəyinə söz verdi. Ona külli miqdarda pul – 250 tüzən qızıl verildi. Lakin Toxtamış öz vədini xaincəsinə pozdu. Onun qoşunları qəflətən Təbrizə soxuldular. Qızıl Ordalılar 10 gün şəhəri talan etdilər və əhalinin bir qismini qırdılar. Naxçıvan, Marağa və Mərənd böyük dağıntılara məruz qaldı.

Teymurun Qızıl Ordaya hücumlarından ehtiyat edən Toxtamış çox keçmədən öz ölkəsinə qayıtdı.

1386-cı ildə Teymur Azərbaycana ilk yürüşünü həyata keçirdi. Bu yürüş zamanı Naxçıvanda yerləşən Əlincə qalası istisna olmaqla bütün Azərbaycan teymurilər tərəfindən işğal edildi.

Əlincə qalanın mühasirəsi fasilələrlə 1387-ci ildən 1401-ci ilə qədər, yəni 14 il davam etmişdi. Qala Teymurun və onun oğlu Miranşahın qoşunlarının dəfələrlə etdiyi həmlələrlə mətanətlə sinə gərirdi. 1397-ci ildə Şəki hakimi Seydi Əlinin əsgəri hissələri və bir gürcü dəstəsi qala müdafiəçilərinin köməyinə gəldilər. Qalanın divarları önündə vuruşma oldu. Döyüş zamanı Seydi Əli öldürüldü. Lakin azərbaycanlılarla gürcülərin birləşmiş qüvvələri düşməni əzdi və onu Əlincə qalanın mühasirəsindən müvəqqəti olaraq əl çəkməyə məcbur etdi.

Azərbaycanın cənub vilayətlərinin Teymur tərəfindən işğal edilməsi Şirvan üçün ciddi təhlükə yaradıldı. Şirvan bu işğalçılara qarşı dura bilmirdi. I İbrahim Şirvanın təhlükəsizliyi qayğısına qalaraq Teymurla danışıqlara girdi. Şirvanşah özü qiymətli hədiyyələr götürüb Teymurun düşərgəsinə getdi. I İbrahim danışıqlar zamanı Teymurla Toxtamışın ədavətindən istifadə etdi. Bunun nəticəsində Şirvan düşmən hücumundan yaxa qurtardı və daxili müstəqilliyini qoruyub saxlaya bildi.

1395-ci ildə Teymur öz ordusunu şimala yönəltdi. Terek sahilindəki vuruşmada Teymur Toxtamış dardadağın etdi. Bu yürüşdə Şirvan qoşunları da iştirak edirdilər.

Azərbaycanın şimalında Şirvan dövləti mövcud olduğu bir zamanda ölkənin Teymur tərəfindən ələ keçirilmiş cənub vilayətləri Teymurun oğlu Miranşahın idarəsinə verilmişdi. O, şəhər və kəndləri amansızcasına talayır, əhalini var-yoxdan çıxarır və təzyiq altında saxlayırdı. Miranşahın qəddarlığı xalq kütlələrinin qəzəbinə səbəb oldu. Xalq arasında onu “Maraşah” adlandırıdılar ki, bu da “İlanlar şahı” deməkdir.

Teymurun ölümündən sonra onun böyük imperiyası dağıldı. Teymurun varisləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı.

Hürufilik. Bu şəraitdə hələ XIV əsrin sonlarında Azərbaycanda Teymurilər hökmranlığa qarşı yönəldilmiş dini-siyasi bir hərəkət olan hürufilik yayılmağa başlamışdı. Əslində hürufilərin çıxışları feodallar əleyhinə müxalifət xarakterində idi. Hürufilik təliminin banisi Azərbaycan yazıçısı və mütəfəkkiri Fəzullah Nəimi idi. O, hürufilik ideyalarını təbliğ etmək və hürufi təşkilatları yaratmaq məqsədi ilə Şərq ölkələrini çox gəzmişdi. Hürufiliyi əsas müddəaları Nəiminin “Cavidannamə” əsərində şərh edilmişdi. Hürufilər bu fikirdə idilər ki, ərəb əlifbasının hərfləri müqəddəs xarakter daşıyır və dünyanın sirlərini açmaq üçün bir vasitədir.

Hürufilik Teymurilərə qarşı mübarizədə əhəmiyyətli rol oynamışdı. Bu hərəkətin iştirakçıları qəsbkarlar tərəfindən amansızcasına təqib edilirdilər.

Şirvanşah I İbrahimın birləşdirmə siyasəti. XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanın Teymuri hakimiyyəti altından çıxması və birləşməsi üçün çox əlverişli şərait yaranmışdı. O zaman beynəlxalq mübarizələr

meydanında Azərbaycan üçün təhlükə yarada biləcək qüvvə yox idi. Teymurun vəfatından sonra (1405) onun işğalçı siyasəti nəticəsində yaranan Teymurilər dövləti tezliklə dağılmağa başladı. Müxtəlif ölkələrdə hökmranlıq edən Teymuri şahzadələri arasındakı ixtilafın nəticəsində bir sıra əyalətlər bu xanədanın təsir dairəsi altından çıxmış, müstəqillik qazanmışdı. Teymurilər arasındakı feodal hərc-mərcliyi davam edirdi. Bu vəziyyət Azərbaycanda da hökm sürməkdə idi. Hələ atası Teymurun sağlığında Azərbaycandakı hakimiyyətindən (Qarabağ və Muğan istisna olmaq şərti ilə) kənar edilmiş Miranşah atasının ölüm xəbərini eşidən kimi bir sıra əyalətlərdə hökmranlıq edən doğma oğlu Mirzə Ömərə qarşı müharibəyə başladı. Bu işdə marağı olan Mirzə Əbubəkr də kiçik qardaşının əleyhinə atası Miranşahla birləşdi. Bu çəkişmələr və döyüşlər nəticəsində Teymurilərin Azərbaycandakı hakimiyyəti zəifləməyə başladı. Ölkədə xalq kütlələri arasında xarici əsarətdən azad olmaq meyli qüvvətləndi. Təbriz, Marağa və Qarabağda hərəqlər artdı. Müxtəlif əyalətlərin birləşməsi üçün əlverişli şərait yarandı.

Azərbaycanın, eləcə də Şirvanın müstəqilliyini qorumaq və yadellilərin iştirakı olmadan hakimiyyəti öz əlində cəmləşdirmək üçün I İbrahim ciddi fəaliyyətə başladı. O, Bərdə yaxınlığında Teymuri dövlətinin səlahiyyətli nümayəndələri ilə sülh sazişi bağlamış və bu sazişdə Şirvanın daxilən müstəqil olduğu qeyd edilmişdi.

İbrahim tezliklə Şəki, Dərbənd, Qəbələ şəhərlərində də (Qarabağ düzənliyinə qədər) öz nüfuzunu möhkəmləndirmiş, müttəfiqi olan Seydi Əlinin oğlu Seydi Əhməd Şəki hakimi etmişdi.

I İbrahim feodal təbəqələrinin mənafeyini güdmək və bütün Azərbaycanda müstəqil hakim olmaq niyyəti ilə ölkəni dağıntılardan xilas etməyə cəhd göstərdi. O,

yararmış Şəraiti nəzərə alaraq müxtəlif siyasi qrupların vəziyyətindən bacarıqla istifadə etdi, çoxdan nəzərdə tutduğu məqsədin - Araz çayının cənubunda yerləşən torpaqların Şirvan ətrafında birləşdirilməsi planının həyata keçirilməsi üçün qətiyyətlə fəaliyyətə başladı.

1406-cı ilin may ayında şirvanşahın döyüşçüləri maneəsiz Təbrizə daxil oldular. Təbrizin I İbrahimin əlinə keçməsi Azərbaycan torpaqlarının vahid hakimiyyət altında birləşməsi demək idi.

1406-cı ilin iyulunda Şirvandan gələn döyüşçülər Təbrizi tərk etdilər və beləliklə, Azərbaycanı birləşdirmək uğrunda I İbrahimin etdiyi ilk cəhd uğursuz oldu. İkinci cəhd isə 1410-cü ildə edildi. Həmin ilin birinci yarısında Azərbaycanın cənub ərazilərində Sultan Əhməd Cəlairinin rəsmi hökmdar olmasına baxmayaraq, Qara Yusifin də xüsusi nüfuzu və təsiri var idi. Qara Yusifin iştirakı olmadan Azərbaycanda hakim olmaq meylinə düşən Sultan Əhməd Qara Yusifin Ağqoyunlu köçəri qəbilələrinin başçısı Qara Osmanla döyüşə getməsindən istifadə etdi və Təbrizə qoşun yeritdi. O, eyni zamanda şirvanşahdan kömək göstərməsini xahiş etdi. I İbrahim oğlu Kəyumərsin başçılığı altında Təbrizə qoşun yolladı.

Qara Yusifin Şirvana da hücum edəcəyini başa düşən I İbrahim Təbrizə qoşun göndərməklə həm Cəlairilərlə müttəfiq olar, həm də Azərbaycanda qalıb öz mövqeyini möhkəmləndirə bilərdi. Lakin hələ Şirvan qoşunu gəlib çatmamış, 1410-cu il avqustun 30-da Şənbi-Qazan yaxınlığında Sultan Əhmədlə Qara Yusif arasında baş verən həlledici döyüşdə Cəlairilər məğlub edildilər. Beləliklə, şirvanşah I İbrahimin Cənubi Azərbaycan vilayətlərini Şirvana birləşdirmək üçün etdiyi ikinci cəhdin də səmərəsi olmadı.

Qara Yusif və I İbrahimin hərbi hazırlıqları iki il davam etdi. 1412-ci ilin noyabr-dekabr aylarında Kür

çayının sahilində Qaraqoyunlu və şirvan qoşunları arasında böyük döyüş baş verdi. Qara Yusif tərəfində Qarabağın, Muğanın və Naxçıvan əyalətinin sayca çox olan qoşunları, I İbrahimin tərəfində isə 2 min atlı ilə ona qoşulmuş II Konstantinin məhdud miqdarda aznaurları (hərbçiləri) döyüşürdülər. Qüvvələrin qeyri-bərabərliyi nəticəsində şirvanşah I İbrahim, onun oğulları, qardaşları, əmirləri və məşhur sərkərdələri, habelə II Konstantin əsir alındılar. Tezliklə gürcü çarı və 300 aznaur edam edildilər, I İbrahim isə 1413-cü ilin baharında həbsdən azad olundu və Şirvana qayıtdı.

Sual 2. Qaraqoyunlu dövləti.

Qaraqoyunlu ulusu. Qaraqoyunlular qədim oğuz tayfalarından biridir. Qaynaqlar Qaraqoyunlu elinin soykökünün Oğuz xaqanın oğlu Dəniz xanla bağlı olduğuna şəhadət verir. Bu ulusun tərkibinə daxil olan türk boylarının VII əsrdən etibarən Azərbaycanda məskunlaşması heç bir şübhə doğurmur. Kökləri tarixi Türküstan torpaqları ilə bağlanan qaraqoyunlu ulusu XI-XIII əsrlərdən «türkman» etnonimi ilə adlanmışlar.

Qaraqoyunlu sülaləsinin banisi Bayram Xoca olmuşdur. Bayram Xocanın ölümündən sonra (1380) onun varisləri Azərbaycanda öz siyasi təsirlərini möhkəmlətmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Bayram Xocanın oğullarından biri Qara Məhəmməd isə mərkəzi Van şəhəri olan Qaraqoyunlu feodal-hakimiyyətinin əsasını qoydu.

Qara Məhəmməd öldükdən sonra hakimiyyətdə onun oğlu, olduqca igid, ağıllı olan Qara Yusif gəldi. O, öz torpaqlarını Teymurun hücumlarından qorumaq üçün mübarizəyə başladı. Bu dövrdə Azərbaycanın cənub torpaqları sultan Əhməd Cəlairinin hakimiyyəti altında idi.

Qara Yusif sultan Əhmədlə ittifaq bağlayıb Teymura qarşı çıxdı. 1392-ci ildə onların birləşmiş qüvvələri ilə Teymur arasındakı baş vermək döyüşdə məğlub olmuşdu.

Bu məğlubiyət müttəfiqləri daha da yaxınlaşdırdı. Onlar 1394-cü ildə Bağdad yaxınlığında Teymurun qoşunları ilə bir də üzləşməli oldular. Müttəfiqlər yeni bir qüvvə ilə birləşməyincə Teymurləngin öhdəsindən gələ bilməyəcəklərini yəqin edərək Misirə gəldilər. Lakin onların bu ümidi boşa çıxdı. Misir sultanı nəinki onlara kömək etmədi, hətta Teymurun qəzəbindən ehtiyat edərək onları həbsə aldı.

1405-ci ildə Teymurun ölümündən sonra həbsdən azad edilmiş Əhməd Cəlairi Bağdadı tutdu, tezliklə Təbrizi də ələ keçirib, öz hakimiyyətini ələ ala bildi. Qara Yusif də öz ərazilərində möhkəmləndi.

Sultan Əhməd Təbrizi ələ keçirdikdən sonra əhaliyə verdiyi vədlərə əməl etməməsi onun nüfuzdan düşməsinə səbəb oldu. Buna görə də Teymuri Əbubəkrin şəhərə hücumu zamanı əhali Sultan Əhmədi müdafiə etmədi. Sultan Əhməd Bağdada qaçdı. Təbrizin köməyinə yetişən Qara Yusifin qoşunları ilə teymurilər arasında 1405-ci ildə Təbriz yaxınlığında Şənbi-Qazanda baş verən döyüşdə teymurilər ağır məğlubiyətə uğradılar.

1408-ci il aprelin 21-də Təbrizin cənubundakı Sərdrud adlı yerdə 20 minlik Qaraqoyunlu qoşunu Teymuriləri darmadağın etdi. Miranşah öldürüldü, Əbubəkr isə qaçmağa müvəffəq oldu.

Qara Yusifin Əbubəkr üzərində ikinci qələbəsinin mühüm tarixi əhəmiyyəti vardır. Bundan sonra Azərbaycanda Teymurilərin ağalığına son qoyuldu.

Bundan sonra Cəlarilərlə Qaraqoyunlu feodalları arasında hakimiyyət uğrunda şiddətli mübarizə başladı. I

Ibrahim nisbətən təhlükəsiz rəqib hesab etdiyi Cəlairilərin tərəfində idi. Qaraqoyunlu qüvvətlənməsi isə Şirvanı təhlükə altına alırdı. Lakin Qara Yusif 1410-ci ilin avqustunda Təbriz yaxınlığında ikinci Şənbi-Qazan döyüşündə Əhməd Cəlairinin qoşunları əzdi, öz yaxın müttəfiqini edam etdirdi və qələbə çaldı.

Beləliklə 1410-cu ildə Qaraqoyunlu dövləti yarandı. Bu dövlət 1468-ci ilədək yaşadı. Kürdən cənuba doğru uzanan Azərbaycan torpaqları, indiki Ermənistan ərazisi, Gürcüstan və ərəb İraqı bu dövlətin tərkibinə daxil idi. Təbriz dövlətin paytaxtı idi.

Qara Yusifin özü Azərbaycanın cənub vilayətlərini idarə edirdi, dövlətin qalan hissəsini isə bölüşdürüb öz oğullarına vermişdi. O qüvvətli süvari ordusu yaratmışdı. Qara Yusif ilə qoşunda xidmət edən əyanlara çoxlu nəqli torpaqlar paylayırdı.

Qaraqoyunlu dövlətinin başçısı Şirvanı da özünə tabe etməyə çalışırdı. Qara Yusif özünün bütün vassallarından Şirvana qarşı müharibədə şəxsin iştirak etməyi tələb etdi. Qaraqoyunlular tərəfindən hücum təhlükəsi ilə əlaqədar olaraq Kaxetiya çarı Konstantin, Şirvanhah İbrahim və Şəki hakimi Sidi Əhməd dostlaşdılar. Onların birləşmiş qoşunları Qara Yusifə qarşı çıxdılar. 1412-ci ilin sonlarında Kür sahilində vuruşma oldu. Qaraqoyunlu ordusu qələbə çaldı. Şirvanşah İbrahim, onun 7 oğlu və Kaxetiya çarı Konstantin əsir alındı. Qara Yusif İbrahimdən 1200 İraq tıməni məbləğində böyük bac tələb etdi. Şirvanşahın Təbrizdəki tərəfdarları – tacir və sənətkarlar onun əvəzində bu məbləği verdilər. İbrahim buraxıldı və Şirvanı vassal kimi idarə etməyə başladı.

Qaraqoyunlu dövlətinin ən güclü düşməni Xorasanda qərar tutmuş Teymuri hökmdarı Şahrux idi. 1419-cu ildə Qara Yusif böyük ticarət əhəmiyyəti olan

Sultaniyyə və Qəzvini tutdu. Qaraqoyunluların Şərqə irəliləməsi Şahruxu qəti tədbirlərə əl atmağa sövq etdi. O, 1420-ci ilin yayında 200 minlik qoşunla Azərbaycana tərəf hərəkət etdi. Lakin Qara Yusif də geniş hərbi hazırlıq görmüşdü: atlı qoşunla yanaşı burada ilk dəfə olaraq piyada döyüşçülər (Təbriz vilayətinin oturaq əhalisi, kəndlilər) ordu sıralarına cəlb edilmişdilər. Şahruxun Təbrizə göndərdiyi elçisinin Qara Yusif tərəfindən həbs edilməsi, Qara Yusifin döyüş məqsədilə paytaxtdan çıxması xəbəri Şahruxun ordusunda böyük həyəcan və təlaş doğurmuşdu. Şahrux qüdrətli sərkərdə kimi geniş şöhrət tapmış Qara Yusifdən ehtiyat edirdi.

Qara Yusif yaxşı silahlanmış güclü qoşunu üçün baxış təşkil etmişdi. Teymuri tarixçiləri bu ordunun "günəşin zərrələri və buludun damlları qədər saysız-hesabsız" olduğunu göstərirlər. Lakin əslində Qara Yusifin qoşununun sayı 50 mindən çox deyildi. Təbrizdən düşmən qarşısına çıxmış Qara Yusif yolda ikən ağır xəstələndi və qəflətən vəfat etdi.

Beləliklə, heç bir müqavimətə rast gəlməyən Şahrux Azərbaycanı zəbt etdi, lakin Qaraqoyunlu dövləti dağılmadı. Qala Yusifin böyük oğlu İsgəndər Şahruxa qarşı inadlı mübarizəyə başladı. Qaraqoyunlu tayfalarını öz ətrafına yığmış İsgəndər Alaşkert vadisində üç gün davam edən (30 iyul - 1 avqust 1421) qanlı döyüşdə Teymurilər tərəfindən məğlub olundu. Sayı 50 mindən çox olmayan Qaraqoyunlu qoşunları sayca 4-5 dəfə artıq olan Şahruxun hərbi qüvvələrinə qalib gələ bilməzdilər. Teymurilərin qoşununda Hindistandan gətirilmiş döyüş filləri də vardı. Ağqoyunlu əmiri Qara Osman da öz qoşunu ilə Şahruxun ordusuna qoşulmuşdu.

Şahrux Təbrizi tərk etdikdən sonra İsgəndər yenidən buraya gəldi və Qaraqoyunlu dövlətini bərpa etdi (1422-1429).

Şahrux Azərbaycana ikinci səfərini 100 minlik ordu ilə 1429-cu ilin yayında başladı. Qaraqoyunlu İsgəndərlə Şahrux arasında həmin ilin sentyabrın 17-də baş vermiş Səlmas vuruşması iki gün davam etdi. İsgəndərin qəhrəmanlıq göstərməsinə baxmayaraq, Şahruxun ehtiyat qüvvələri bu döyüşü də onun xeyrinə həll etdilər.

1430-cu ildə Qarabağda qışlayan Şahrux yanına gəlmiş Əbu Səidi Azərbaycanın hakimi təyin etdi. Lakin Əbu Səid Azərbaycan taxtında ancaq 5-6 ay otura bildi. Azərbaycana gəlmiş İsgəndər Əbu Səidi ələ keçirib öldürdü və yenə hakimiyyəti öz əlinə aldı (1431-1435).

1434-cü ilin ortalarında İsgəndər Şirvan üzərinə qarətçi yürüş etdi. Şirvanşah I Xəlilullah sığındığı Mahmudabad qalasından Şahruxun yanına öz adamını göndərdi, ölkənin görünməmiş surətdə viran və qarət edildiyini ona xəbər verdi. Xəlilullah eyni zamanda Qara Osmandan da yardım istəmişdi. Aqqoyunlu bəyi dərhal böyük qoşunla Diyarbəkirdən hərəkət etdi və Ərzurumu mühasirəyə aldı.

Teymuri sülaləsi ilə qohum olan Xəlilullahın yardım istəməsi və Qaraqoyunlu şahzadələri arasında baş verən münaqişələr 1435-ci ildə Şahruxu Azərbaycana üçüncü dəfə yürüş etməyə həvəsləndirdi. Həmin ilin fevralında Reydə qışlayan Şahrux Vanda olan Cahanşahı öz yanına dəvət etdi. Cahanşahın qardaşı İsgəndərə dəfələrlə itaətsizlik göstərdiyini Şahrux yaxşı bilirdi. 1436-cı ilin mayında Şahrux Qarabağı tərk etdi, Ucana gəldi və burada vassallığı qəbul etmək şərti ilə Azərbaycan hökmdarlığını Cahanşaha verdi.

1438-ci ilin baharında Cahanşah bəzi Qaraqoyunlu və Şirvan əmirləri ilə birlikdə Ədəblidən Təbrizə hərəkət etdi. Onunla vuruşmaq üçün İsgəndər də Təbrizdən çıxdı və Sufiyanı keçərək Həft Çəşməyə gəldi. Döyüşdən əvvəl Qaramanlı tayfa başçısı Piri bəyin Cahanşahın tərəfinə

keçməsi İsgəndərin qələbəyə olan ümidini tamamilə qırdı və onun hərbi meydanından qaçmasına səbəb oldu. Cahanşah İsgəndərin gizləndiyi Əlincə qalasını mühasirəyə aldı. Qalada İsgəndər oğlu Şahqubad tərəfindən qətlə yetirildi.

İsgəndərin ölümündən sonra Qaraqoyunlu taxtında onun qardaşı Cahanşah əyləşdi (1438-1467).

1440-cı ildə Cahanşahın Gürcüstana ilk yürüşündə Ərdəbil Şeyxi İbrahim Şeyxşah və Səfəvi təriqətinin müridləri fəal iştirak etdilər. 1441-ci ildə Cahanşah Gürcüstana basqın etdi və gürcü knyazı Vaxtanqın güclü müqavimətinə rast gəldi.

1445-ci ildə Cahanşah Bağdad hakimi olan qardaşı İspəndin ölümündən sonra şəhəri zəbt etdi. Beləliklə, İraq-i Ərəb də Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinə qatıldı.

Şahruxun ölümü (1447) Cahanşahın əl-qolunu açdı. O özünü müstəqil hökmdar kimi aparmağa başladı, "sultan" və "xaqan" titulları aldı. Elə bu zamandan etibarən Cahanşah öz adına xütbə oxutdurmağa, sikkə vurdurmağa başladı. 1453-cü ilin baharında Cahanşah böyük qoşunla şərqə doğru hərəkət etdi. Onun oğlu Pırbudaq Qum Şəhərini zəbt etdi və İsfahana yönəldi. Qaraqoyunlu qoşunu İsfahanı tutaraq Şiraza yollandı. Bu şəhər müqavimət göstərmədən Cahanşaha tabe oldu.

1454-cü ildə Qaraqoyunlu qoşunu Pırbudağın başçılığı ilə Kirman və Yəzdi zəbt etdi. 1457-ci ildə isə Xorasan hakimi Babur Mirzənin ölümündən sonra taxt-tac çəkişmələrindən istifadə edən Cahanşah İranın şərqinə doğru hərəkət etdi. O, Xəzər sahili ilə irəlilədi, Mazandaran və Astrabadı zəbt etdi. Qaraqoyunlu padşahı Məşhədi və Nişapurunu keçərək Teymurilərin paytaxtı olan Herat şəhərinə daxil oldu. 1458-ci il iyunun 28-də Cahanşah Teymuri hökmdarı Şahruxun taxtında

əyləşdi. Xarici dövlətlərin elçiləri Herata gəlib onu salamlayıb, ənam və hədiyyələrini təqdim edirdilər. Lakin həmin ildə Cahanşah Heratı tərk etməli oldu.

60-cı illərin ortalarında Qaraqoyunlu dövləti Azərbaycandan başqa aşağıdakı əraziləri özündə birləşdirirdi: İraqın hər iki hissəsi, Fars, Girman və Ermənistan. Lakin Cahanşahın qurduğu dövlət daxili çəkişmələr və feodal özbaşınalığı nəticəsində getdikcə zəifləyirdi.

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti 1467-ci ilin sonunda süquta uğradı və Azərbaycan zəminində yeni siyasi qurum - Uzun Həsənin Ağqoyunlu dövləti təşəkkül tapdı.

Sual 3. Ağqoyunlu dövləti.

Ağqoyunlu ulusu. Qaraqoyunlular kimi Ağqoyunlular da qədim oğuz tayfalarından biri olmuşdur. Tarixi «Oğuznamə»lərin məlumatına əsasən oğuz tayfaları hər birində 12 tayfa olmaqla «Boz oxlar» və «Üç oxlar» qollarına bölünürdü. «Üç oxlar» qoluna Ağqoyunlu hakim sülaləsinin də məxsus olduğu Bayanduri tayfası başçılıq edirdi. Ağqoyunlu dövlətinin saray tarixçisi olmuş Əbu Bəkr Tehraninin «Kitabi Diyarbəkriyyə» əsərində verdiyi məlumata görə, Ağqoyunlu tayfaları hələ VI-VII əsrlərdə Göyçə gölü, Qarabağ, Naxçıvan, Alagöz dağları və Güney Azərbaycanda yaşayırdılar.

XIV əsrin sonunda Ağqoyunlu oymaqlarını birləşdirən Qara Yuluq Osman(1394-1434) Cəlairi-Qaraqoyunlu ittifaqına qarşı uğurlu mübarizə aparmaq üçün Əmir Teymurla yaxınlaşmışdı. 1402-ci il Ankara savaşından sonra Qara Osman mərkəzi Diyarbəkər olan Ağqoyunlu bəyliyi yaratmış və öz adından pul kəsdirmişdi. Teymurun ölümündən sonra Qara Yusifin Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirməsi ilə siyasi durum Ağqoyunluların əleyhinə kəskin dəyişmişdi. Bununla belə,

XV əsrin əvvəllərindən Qaraqoyunlu dövlətinin süqutuna qədər Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu qarşıdurması bir an belə səngiməmişdi. Qara Osmanın 1434-cü ildə Qaraqoyunlularla savaşa öldürülməsindən sonra Ağqoyunlu bəyliyində onun varisləri arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin qızıışması onların siyasi və hərbi gücünü xeyli zəiflətməmişdi. Qara Osmanın oğlu Əli bəy (1434-1444) və nəvəsi Cahangirin (1444-1453) hakimiyyət dövrü siyasi çəkişmə və ara müharibələr dövrü kimi xarakterikdir.

1453-cü ildə qardaşı Cahangiri məğlub edərək Ağqoyunlu bəyliyində hakimiyyəti ələ alan Uzun Həsən (1453-1478) Ağqoyunlu tarixində yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Zəmanəsinin görkəmli siyasətçisi və yenilməz sərkərdəsi olan Uzun Həsən qısa müddət ərzində Ağqoyunlular arasında çəkişmələrə son qoymuş, siyasi və hərbi qüvvəsini gücləndirərək Qaraqoyunlu dövlətinə qarşı mübarizəyə başlamışdı.

1457-ci ildə Uzun Həsənin Diyarbəkər yaxınlığında Qaraqoyunlu ordusunu məğlub edərək Kürdüstan və Ermənistanı ələ keçirməsi Qaraqoyunlu-Ağqoyunlu düşmənçiliyini daha da kəskinləşdirdi. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın 1457-1459-cu illərdə Herat yürüşündə olması, sonra isə öz oğlanlarının qiyamlarını yatırması ilə məşğul olması həlledici qarşıdurmanın bir qədər ləngiməsinə səbəb olmuşdu.

Ağqoyunlu dövlətinin yaranması. Ağqoyunlularla Qaraqoyunlular arasında əsas döyüş 1467-ci ilin noyabrında Muş düzündə baş verdi. Savaş Uzun Həsənin qələbəsi və Cahanşahın qətli ilə başa çatdı. Beləliklə Qaraqoyunlu dövləti faktiki olaraq süqut etdi. Cahanşahın oğlu Həsənəlinin Cənubi Azərbaycanda Qaraqoyunlu hakimiyyətini bərpa etmək cəhdi də bir nəticə vermədi. 1468-ci ilin yazında Uzun Həsən

Qaraqoyunluların müqavimətini qıraraq Təbrizi ələ keçirdi və nəticədə Ağqoyunlu sülaləsinin Azərbaycanda hakimiyyəti rəsmi olaraq bərqərar oldu. Ərazisi, siyasi və hərbi qüdrətinə görə Ağqoyunlu dövləti Qaraqoyunludan daha böyük idi. Ağqoyunlu dövlətinin tərkibinə Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyəti istisna olmaqla bütün Cənubi Azərbaycan, şimalda Kür çayına qədər bütün Qarabağ, Ərəb İraqı, Əcəm İraqı, Ermənistan, Kürdüstan və bütün Qərbi İran daxil idi. Bəzi vaxtlar Tiflis də daxil olmaqla Şərqi Gürcüstan da Ağqoyunlu dövlətinin tərkibində olmuşdu. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi Təbriz yenə də paytaxt şəhəri oldu.

Azərbaycan xalqı yeni sülalənin hakimiyyətə gəlməsini rəğbətlə qarşılasa da, xaricdə bu heç də adekvat reaksiya doğurmadı. Belə ki, Xorasan hakimi Teymuri hökmdarı Əbu Səid 1468-ci ildə Qaraqoyunluları müdafiə etmək bəhanəsi ilə Azərbaycana hücum etdi. Uzun Həsənin diplomatik bacarığı ilə məşhur olan anası Sara xatun vasitəsilə qarşıdurmanı sülh yolu ilə həll etmək istəyi bir nəticə vermədi. Belə olduqda Uzun Həsən bütün siyasi, hərbi və diplomatik metodları işə salmaqla Azərbaycanın üç əsas siyasi qüvvəsinin: Ağqoyunlu dövlətinin, Şirvanşahlar dövlətinin və Səfəvilərin Ərdəbil hakimiyyətinin Teymurilərə qarşı ittifaq yaratmasına nail oldu. 1469-cu ildə Muğan düzündə baş vermiş döyüşdə müttəfiqlər Teymuri Əbu Səidin qoşunlarını məğlub etdilər və yeni yaranmış Ağqoyunlu dövləti üçün başlıca təhlükələrdən biri aradan qaldırıldı.

Xarici təhlükəni aradan qaldırıdıqdan sonra Həsən padişah mərkəzi hakimiyyəti gücləndirmək, hərbi-köçəri əyanların müqavimətini qırmaq, əhali arasında yeni hakimiyyətin nüfuzunu möhkəmləndirmək və iqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədi ilə bəzi tədbirlər də həyata keçirdi. Bu istiqamətdə atılan addımlardan ən başlıcası

yeni «Qanunnamə»nin verilməsi oldu. Yalnız XV yüzillikdə deyil, mənbələrin məlumatına əsasən hətta bütün XVI əsr boyu bəzi dəyişikliklərlə qüvvədə olan bu «Qanunnamə» ilə əhalidən alınan vergilərin növləri dəqiqləşdirildi və onların həcmi azaldıldı. Sənətkarlıq və ticarətin inkişafı üçün ciddi əngəl olan tamğa vergisinin həcmi yarıya qədər azaldıldı, ticarət karvanlarından alınan gömrük(bac) vergisinin dəqiq reyestri müəyyənləşdirildi. XVI əsrin əvvəllərində Osmanlı işğalı altına düşmüş Diyarbək, Bayburt, Mardin, Ərzincan və s. vilayətlərdə qüvvədə olan Həsən padişah «Qanunnamə»si hazırda Türkiyədə Baş Vəkalət arxivində saxlanılır. Həsən padişah Azərbaycanda elmin, mədəniyyətin təhsilin inkişafına da xüsusi qayğı ilə yanaşmış, onun dövründə Təbriz saray kitabxanasının fəaliyyəti genişlənmiş və Təbriz miniatür məktəbinin əsası qoyulmuşdu. Qaynaqların məlumatına görə Həsən padişah «Qurani Kərim»i də Azərbaycan dilinə tərcümə etdirmişdi.

Uzun Həsənin hakimiyyətinin sonuna doğru Ağqoyunlu-Osmanlı savaflarında məğlubiyyət, ara müharibələrinin və hərbi-köçəri əyanlarının qiyamlarının qızıışmasına səbəb olmuş, nəticədə əhalinin vəziyyəti ağırlaşmış, həyata keçirilən iqtisadi islahatlar gözlənilən nəticəni verməmişdi.

Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasəti. Uzun Həsənin Ağqoyunlu dövlətində hakimiyyətə gəldiyi vaxt Konstantinopolu fəth edən Osmanlı sultanı II Mehmed həm Avropa, həm də Şərqi istiqamətində geniş miqyaslı işğallara başlamış, Qərblə-Şərqi birləşdirən ənənəvi tranzit ticarət yollarını nəzarət altına almaq siyasətini önə çıxarmışdı. II Mehmed Osmanlı ərazisində inkişaf etməkdə olan toxuculuq sənayesini xammal mənbəyi ilə təmin etmək üçün əsas ipək istehsalı mərkəzləri olan

Iran, Cənubi Qafqaz, xüsusilə də Azərbaycanı ələ keçirməyə cəhd edirdi.

Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən Şərqə yönəlmiş Osmanlı işğallarının qarşısını almaq, Aralıq və Qara dəniz sahillərində Avropa ölkələri ilə birbaşa tranzit ticarət əlaqələrini bərpa etmək, Avropa ölkələrindən dövrün hərbi texnikasının son nailiyyətlərini odlu silah, artilleriya əldə etmək, həmçinin Osmanlı dövləti kimi qüdrətli rəqibə qarşı Avropa ölkələrində müttəfiq axtarmaq məqsədi ilə geniş diplomatik fəaliyyətə başlamaq məcburiyyətində qalmışdı.

Ağqoyunlu və Osmanlı dövlətləri arasında qarşıdurma XV əsrin 50-60-cı illərində Trabzon məsələsi ilə əlaqədar yaranmışdı. Əsası XIII əsrin əvvəllərində III Xaç yürüşü zamanı qoyulmuş Trabzon imperatorluğu hərbi-siyasi baxımdan kiçik olsa da, Qara dəniz ticarətində Şərqlə-Qərb arasında əsas körpü kimi mühüm iqtisadi əhəmiyyət daşıyırdı. Trabzon Ağqoyunlular üçün hərbi-strateji və iqtisadi baxımdan mühüm önəm kəsb edirdi. Belə ki, Trabzon Ağqoyunlu tacirləri üçün Qara dəniz ticarətinə çıxış baxımından mühüm məntəqə olmaqla yanaşı, Ağqoyunlu dövlətinin Osmanlıya qarşı hərbi-strateji müttəfiqi rolunu oynayır. Digər tərəfdən Uzun Həsənin Trabzon imperatoru III Alekseyin bacısı Teodora-Dəspinə ilə evlənməsi bu əlaqələri daha da möhkəmləndirirdi.

Osmanlı hökmdarı II Mehmedin 1460-1461-ci illərdə Qara dəniz sahilində mühüm strateji və iqtisadi əhəmiyyəti olan Trabzonu işğal etmək cəhdləri Ağqoyunlu dövlətinin maraqlarına ciddi zərbə oldu. 1461-ci ildə Trabzona doğru hücum keçən Osmanlı qoşunlarının Qoyluhisar savaşıda Ağqoyunlular tərəfindən məğlub edilməsindən sonra başlanmış sülh danışıqları Yassı-Çəmən barışığının bağlanması ilə nəticələndi. Sara xatun bütün diplomatik bacarığını

ortaya qoymaqla Osmanlı-Ağqoyunlu savağını dayandırmağa nail olsa da, II Mehmedi Trabzonu işğal etmək fikrindən daşındıra bilmədi. Beləliklə, 1461-ci ilin payızında Trabzonun fəthi ilə Ağqoyunlu dövləti Qara dənizə yeganə çıxış yolunu və hərbi strateji müttəfiqini itirdi. Bu dövrdə Diyarbəkər və ətraf əraziləri əhatə edən, elə də böyük hərbi potensiala malik olmayan Ağqoyunlu dövləti əsas rəqibi olan Qaraqoyunlu dövləti ilə qarşıdurmada olduğuna görə Trabzonun itirilməsi faktı ilə razılaşımaq məcburiyyətində qalmışdı. II Mehmedin Trabzonu işğal etməsi Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərinin daha da kəskinləşməsinə səbəb oldu.

XV əsrin 50-60-cı illərində Osmanlı işğallarının qərbə doğru genişlənməsi Avropa dövlətlərinin də Şərqdə Osmanlıya qarşı müttəfiq axtarışlarına təkan verdi. Bu istiqamətdə təşəbbüs əvvəlcə Roma papaları, sonra isə Venesiya respublikasına məxsus idi. II Mehmedin Aralıq və Qara dəniz ticarət mərkəzlərini ələ keçirib Şərqlə-Qərb tranzit ticarətində əsas vasitəçi olan Venesiya tacirləri üzərinə ağır gömrük vergisi qoymaqla Osmanlı-Venesiya müharibəsinə(1463-1479) səbəb oldu. Məhz bu dövrdən etibarən Ağqoyunlu dövlətinin Avropa ölkələri, xüsusilə də Venesiya ilə geniş diplomatik əlaqələri başlandı.

XV əsrin 60-70-ci illərində Andrea Kornoro, Lazaro Kvirno, Katerino Zeno, İosafat Barbora, Ambrocio Kontarini və s. Venesiya səfirləri Ağqoyunlu sarayında, Hacı Məhəmməd, Həsən Əzən, Murad bəy və digər Ağqoyunlu səfirləri isə Avropa ölkələrində geniş diplomatik danışıqlar aparırdılar. Geniş diplomatik fəaliyyət nəticəsində Ağqoyunlu dövləti ilə Venesiya respublikası, Vatikan, Neapol krallığı, Macarıstan və Kipr arasında Osmanlıya qarşı ittifaq və birgə müharibə planı hazırlandı. Plana əsasən Ağqoyunlu qoşunları Aralıq dənizə sahilinə çıxmalı, Avropadan göndərilən odlu silah

və artilleriyanı əldə etdikdən sonra müttəfiqləri ilə birlikdə İstanbula yürüşə başlanmalı idi.

1472-ci ilin yazında Ağqoyunlu qoşunları əldə edilmiş razılığa uyğun olaraq Qeysəriyyə yaxınlığında Osmanlı ordusunu məğlub edərək Aralıq dənizi sahilinə çıxsa da, Avropa müttəfiqləri vaxtında gəlib çıxmadılar və Beyşehr savaşında məğlub olan Ağqoyunlular Aralıq dənizi sahilini yenidən itirdilər. Beləliklə Uzun Həsənin Avropadan odlu silah almaq və müttəfiqləri ilə Aralıq dənizi sahilində birləşmək planı xristian dövlətlərinin xəyanəti nəticəsində boşa çıxdı. Qışın yaxınlaşması ilə əlaqədar hərbi əməliyyatlar təxirə salınsa da, Ağqoyunlu-Osmanlı savaşlarının yeni səhifəsi 1473-cü ilin yayında bərpa olundu.

1473-cü ilin avqustun 1-də baş vermiş Malatya savaşında Uzun Həsənin tətbiq etdiyi hərbi taktika Ağqoyunlulara uğur gətirsə də 1473-cü ilin avqustun 11-də Otluqbeli(Tərcan çayı sahilində) döyüşündə Ağqoyunlu dövləti məğlub oldu. Ağqoyunluların məğlubiyətinin əsas səbəbləri əsasən müttəfiqlərinin xəyanəti və Osmanlı ordusunun güclü artilleriya və odlu silahlara malik olması ilə bağlı idi. Ağqoyunlu dövləti məğlub olsa da, Osmanlı ordusuna vurulmuş ağır zərbələr onların Şərqə doğru işğallarının qarşısını aldı və II Mehmedin Azərbaycanı ələ keçirmək planı baş tutmadı.

Ağqoyunlu dövlətinin süqutu. Osmanlı dövləti ilə aparılmış ağır savaşlar, ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin kəskinləşməsi, hərbi-köçəri əyanların mərkəzdənqaçma meyilləri Ağqoyunlu dövlətinin zəifləməsinə səbəb oldu. 1474-cü ildə Uzun Həsənin oğlu Uğurlu Məhəmmədin Şirazda atasına qarşı qiyam qaldırması hərbi-köçəri əyanların separatizm meylinin parlaq nümunəsi idi. Şiraz qiyamı ərəfəsində Təbrizdə olmuş Venesiya səfiri Ambrocio Kontarininin verdiyi

məlumatlar dövlətin daxili durumunun qeyri sabit olmasını bir daha təsdiq edir. Uzun Həsən böyük çətinliklə oğlunun qiyamını yatırmış və Uğurlu Məhəmməd Osmanlı sarayına sığınaraq Sultan II Mehmedin qızı ilə evlənmişdi. Ölkə daxilində siyasi sabitliyi bərpa edən Uzun Həsən 1474-1475-ci illərdə Gürcüstana yürüş edərək Tiflis daxil olmaqla Şərqi Gürcüstanı Ağqoyunlu dövlətinə birləşdirmişdi. Bu Ağqoyunlu dövlətinin xarici siyasət sahəsində demək olar ki, sonuncu uğur oldu. 1478-ci ildə görkəmli siyasətçi, bacarıqlı dövlət xadimi və yenilməz sərkərdə olan Uzun Həsənin ölümü ilə Ağqoyunlu dövlətinin tənəzzülü daha da sürətləndi. Doğrudur, Sultan Yaqubun (1478-1490) hakimiyyəti dövrü nisbi sakitlik şəraitində keçsə də, Ağqoyunlular 1480-ci ildə Misir və Suriya hökmdarının qoşunlarını məğlub etsə də bütün bunlar öləri xarakter daşıyırdı. Belə ki, Sultan Yaqubun ölümündən sonrakı dövr Ağqoyunlu tarixində Bayanduri şahzadələrinin və ayrı-ayrı feodal qruplaşmalarının hakimiyyət uğrunda aramsız müharibələri ilə yadda qalmışdır. 1490-cı ildə tayfa başçılarından olan Sufi Xəlilin yardımı ilə hakimiyyətə Sultan Yaqubun kiçik yaşlı oğlu Baysunqur(1490-1492) gətirildi. 1491-ci ildə Sufi Xəlili məğlub edən Diyarbəkr hakimi Süleyman Bəy Bican oğlu Baysunquru hakimiyyətdə saxlasa da, faktiki olaraq Ağqoyunlu dövlətinin idarə edilməsini öz əlinə aldı. 1492-ci ildə Ağqoyunlu əmirlərindən olan Əbih Sultan Bərdə yaxınlığında Baysunqurun qoşunlarını məğlub edərək Ağqoyunlu taxtına Uzun Həsənin nəvəsi Rüstəm Mirzəni (1492-1497) çıxardı. 1497-ci ildə Ağqoyunlu taxtını ələ keçirmiş Uğurlu Məhəmmədin oğlu Gödək Əhmədin qısa müddətli hakimiyyəti dövrü xüsusilə əlamətdardır. Belə ki, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, hərbi-köçəri əyanların müqavimətini qırmaq məqsədi ilə

şəriətdə nəzərdə tutulmayan qeyri-qanuni vergiləri və irsi soyurqalları ləğv etmək kursu əsasında islahatlar yolunu tutan Gödək Əhməd feodalların qiyamı nəticəsində hakimiyyətdən salındı. 1497-1499-cu illərdə Ağqoyunlu taxtı uğrunda Bayanduri şahzadələri Əlvənd Mirzə ilə Murad Mirzə arasında gedən şiddətli mübarizə Ağqoyunlu dövlətinin iki hissəyə parçalanması ilə nəticələndi. Onlar arasında 1500-cü ildə bağlanmış Əbhər sülhünə əsasən Azərbaycan Əlvənd Mirzəyə, Fars və Əcəm İraqı isə Murad Mirzəyə verildi. 1501 və 1503-cü illərdə iki hissəyə bölünmüş Ağqoyunlu dövlətini Səfəvilər dövləti əvəz etdi.

Sual 4. XV əsrdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu. XV əsr Azərbaycan mədəniyyəti.

Siyasi quruluş və idarəetmə sistemi. XV əsrdə orta əsrlərin inkişaf dövrünü yaşayan Azərbaycanda Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətləri mövcud olmuşdur. Bu dövlətlərin siyasi quruluşu və inzibati idarə sistemi XIII-XIV əsrlər Azərbaycan dövlətlərinin siyasi sistemindən o qədər də fərqlənmirdi. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Şirvanşahlar dövlətlərinin idarəçilik forması mütləq monarxiya xarakteri daşıyırdı. Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu hökmdarları əsasən «padişah», Şirvan hökmdarları isə «şah» titulları qəbul edirdilər. Bununla yanaşı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları bəzi hallarda «əmir», «sultan», «sahibqıran» kimi titullardan da istifadə edirdilər. Uzun Həsən özünün Osmanlı və Teymuri sultanları səviyyəsində hökmdar olduğunu qeyd etmək məqsədilə *sultan* titulu qəbul etmişdi. Hökmdarların hakimiyyəti qeyri-məhdud və irsi xarakter daşıyırdı.

Azərbaycanın cənub vilayətləri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin metropoliyası, yeni mərkəzi ərazisi idi. Hər iki dövlətin paytaxtı Təbriz şəhəri olmuşdur. Cənubi Azərbaycan bilavasitə padşahın və ya sultanın özü, onun mənşəb sahibləri tərəfindən idarə edilirdi. Başqa vilayətlərə isə (Kürdüstan, İraq-i Ərəb, İraq-i Əcəm və s.) sülalə üzvlərindən canişinlər təyin olunurdu.

Sülalə üzvlərindən və yaxud yüksək rütbəli əmirlərdən seçilən *lələsi* (atabəyi) şahzadənin yanında olurdu. O, şah tərəfindən təyin edilir və şahzadənin bütün hərbi, mülki və maliyyə işlərini onun adından idarə edirdi. Məsələn, Cahanşah İsfahan əyalətini oğlu Məhəmməd Mirzəyə verərkən Şahzadə həddi-buluğa çatmadığından əyalətin bütün işləri lələ Məhəmmədə tapşırılmışdı.

XV əsrdə Azərbaycan dövlətlərinin idarə olunmasında ən mühüm vəzifələrdən biri «əmirül-üməra» mənşəbi sayılırdı. Faktiki olaraq idarə sistemində hökmdardan sonra ikinci şəxs sayılan əmirül-üməra dövlətin hərbi qüvvələrinə rəhbərlik edir və yalnız hökmdara tabe olurdu.

Bu dövr Azərbaycan dövlətlərinin idarə olunmasında vəkilin də xüsusi rolu olmuşdur. Vəkil şahın adından çıxış edir, bəzi hallarda isə şahın əvəzçisi rolunu icra edirdi. Mənbələrin məlumatına əsasən bir sıra hallarda vəkil əmirül-üməra mənşəbindən də üstün hesab edilirdi. İnzibati-idarəçilik aparatında əhəmiyyətli yer **baş vəzir** və **vəzirlərə** məxsus idi. Baş vəzir dövlətin maliyyə sisteminin tənzimlənməsinə, mülki-inzibati idarələrə, xarici siyasət məsələlərinə rəhbərlik edirdi.

Sədr ruhani idarəsinə, vəqf əmlakının idarə edilməsinə rəhbərlik edir, hökmdarın fərmanlarını şəriət qanunlarıyla əsaslandırır. Dövlətin məhkəmə sistemində şeyxülislam, qazı və ya mufti başçılıq edirdi. Qaraqoyunlu

və Ağqoyunlu dövlətləri inzibati baxımdan əyalətlərə, vilayətlərə, şəhər və kəndlərə bölünürdü.

Dövlətin müharibə, sülh, taxta varislik və s. kimi mühüm siyasi məsələlərini sülalə üzvləri və əmirlərin **kənqaş** adlanan qapalı müşavirəsi həll edirdi.

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu sarayında digər vəzifələr də (*eşik-ağası, qapıçı, möhrdar, xəzinədar, əmiraxur* və s.) vardı. Bundan başqa, mənbələrdə *münşi əl-məmalik, mustovfi, qazi əlqüzzat, divanbəyinin* də adları çəkilir.

Sosial-iqtisadi münasibətlər. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin sosial-ictimai münasibətlər sistemində əmlakın hüquqi vəziyyəti, mülkiyyət münasibətləri, vergi və mükəlləfiyyətlər məsələsi mühüm yer tuturdu. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi XV əsrdə Azərbaycanda torpaq mülkiyyətinin ənənəvi növləri cüzi dəyişikliklərlə qalırdı. Dövlətin idarəsi altında olan torpaqlar əraziyi-divani, hökmdara və hakim sülalənin üzvlərinə məxsus olan torpaqlar əraziyi-xassə adlanırdı. Əraziyi divanidən əldə edilən gəlirlər dövlətin ümumi xərclərinin ödənilməsinə, əraziyi-xassədən gələn gəlirlər isə hakim sülalənin saxlanılmasına sərf edilirdi. Dini idarələrin, ocaq, pir, müqəddəs ziyarətgahların torpaqları vəqf-i xeyri, din xadimlərinə məxsus torpaqlar isə vəqf-i əhli adlanırdı. Feodalların xüsusi mülkiyyətində olan torpaqlar mülk adlanırdı. Mülk torpaqları irsən keçə bilər, alqı-satqı obyektinə çevrilə bilər, bəxşiş kimi verilə bilərdi.

XV əsrdə artıq şərti torpaq mülkiyyətinin yeni növü olan soyurqal iqtanı tamamilə əvəzləmişdi. XIV əsrin 60-cı illərindən meydana çıxan soyurqal hərbi və ya mülki xidmət müqabilində verilən torpaq mülkiyyəti növü idi. İqtadan fərqli olaraq soyurqal sahibləri öz torpaqlarını irsi olaraq varislərinə verə bilərdilər. Digər tərəfdən soyurqal

sahibləri iqtadardan fərqli olaraq soyurqal ərazisində vergi, polis və məhkəmə immuniteti hüququna malik idi.

Sosial-ictimai münasibətlər sisteminin nizamlanmasında vergi və mükəlləfiyyətlər mühüm rol oynayırdı. Qaynaqların məlumatına görə XV əsrdə əhali üzərinə çoxsaylı vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulmuşdu. Bəzi hökmdarların, xüsusilə də Uzun Həsən və Əhməd Ağqoyunlunun islahatları nəticəsində vergilərin sayı və həcmi nisbətən yüngülləşdirilsə də bu yalnız ötəri xarakter daşımışdı.

İqtisadi həyat. Bütün orta əsrlər boyu olduğu kimi XV əsrdə də Azərbaycanın iqtisadiyyatının əsasını əkinçilik, heyvandarlıq və sənətkarlıq təşkil edirdi. XIV əsrin son rübündə Azərbaycanda hakimiyyət uğrunda çekişmələr, Toxtamış və Teymurun işğalçı yürüşləri ölkə iqtisadiyyatına güclü zərbə vursa da, XV əsrin əvvəllərində siyasi sabitliyə doğru gedən proseslər, Qaraqoyunlu dövlətinin yaranması iqtisadi dirçəlişə şərait yaratdı. Ağqoyunlu dövlətinin yaranması, xüsusilə də Uzun Həsənin həyata keçirdiyi islahatlar müvəqqəti də olsa məhsuldar qüvvələrin inkişafına, əhalinin sosial-iqtisadi durumunun yaxşılaşmasına səbəb oldu. Ölkə iqtisadiyyatının ənənəvi sahələrindən olan əkinçilikdə dənli bitkilər, xüsusilə də buğda, arpa, çəltik və s. istehsalı aparıcı yer tuturdu. Azərbaycanın əlverişli təbi-coğrafi şəraiti Kür, Araz, Əhər, Qarasu, Qızılüzən çayları boyunca taxıl məhsulları istehsalının yüksəlişi üçün zəmin yaradırdı. Ölkə ərazisində süni suvarma sistemlərinin kanallar, arxlar, kəhrizlər şəbəkəsinin geniş yayılması taxılçılıqla yanaşı bağçılıq və bostançılıq məhsullarının istehsalı üçün də əlverişli idi. XV əsrdə Azərbaycanda səfərdə olmuş ispat səyyahı R.Q.de Klavixo, İtalyan səyyahı K.Zeno, I.Barbora, A.Kontarini və başqalarının gündəliklərində əkinçilik, bağçılıq və

bostançılıq məhsulları haqqında maraqlı məlumatlar öz əksini tapmışdır.

XV əsrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm sahələrindən biri heyvandarlıq idi. Heyvandarlıq sahəsində aparıcı yeri iri və xırda buynuzlu heyvanların saxlanması təşkil edirdi. Əkinçiliyə nisbətən daha məhsuldarlığı ilə seçilən heyvandarlıq üçün Azərbaycanda zəngin olan çəmənliklərlə yanaşı, əlverişli qışlaqların olması xüsusilə önəmli əhəmiyyət kəsb edirdi. Heyvandarlıq məhsulları ölkənin daxili tələbatını ödəməklə yanaşı Azərbaycanın ixrac potensialının mühüm bir hissəsini təşkil edirdi. XV əsrdə heyvandarlıqda atçılıq Azərbaycanın strateji məhsullarından sayılırdı.

Ticarət. Bu dövrdə Şərqi mühüm ipəkçilik mərkəzlərindən sayılan Azərbaycan Avropa ölkələrinin maraq dairələrinin kəsişdiyi ölkələrdən biri idi. Azərbaycanın ən başlıca ipək istehsalı mərkəzi Şirvan bölgəsi hesab edilirdi. Şamaxıda istehsal edilən xam ipək və ipək parçalar Avropa ölkələrində xüsusilə yüksək qiymətləndirilirdi. XV əsr ispan səyyahı Rui Qonsales de Klavixo və italyan səyyahı A.Kontarininin Şamaxının əsas ipəkçilik mərkəzi olması, Şamaxı ipəyinin yüksək keyfiyyəti haqqındakə məlumatları bunu bir daha təsdiq edir.

XV əsrdə Azərbaycan şəhərləri beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət mərkəzi kimi də məşhur idi. Azərbaycanda istehsal edilən yüksək keyfiyyətli ipəkçilik və digər sənətkarlıq məhsulları «Böyük ipək yolu» vasitəsilə bir sıra Şərqi və Qərbi ölkələrinə ixrac edilirdi. Şərqlə-Qərbi tranzit ticarətində əsas vasitəçi olan Venesiya və Genuanın Təbrizdə ticarət faktoriyaları fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanın ixrac məhsulları Hələb, Dəməşq, Kaşan, Bursa, İstanbul, həmçinin Venesiya

vasitəsilə Avropa ölkələrinə göndərilirdi. Mənbələrin məlumatına əsasən, Azərbaycan ərazisindən Təbriz-Hələb, Təbriz-Bursa, Təbriz-Trabzon kimi beynəlxalq əhəmiyyətli tranzit ticarət yolları keçirdi. XV əsrin II yarısından etibarən Azərbaycanı Xəzər dənizi və Moskva knyazlığı vasitəsilə Avropa ilə birləşdirən Şimal ticarət yolu (Təbriz-Mahmudabad- Şamaxı-Moskva) xüsusi önəm kəsb etməyə başlamışdı.

Şəhərlər. Bütün orta əsrlər dövründə olduğu kimi XV əsrdə də Azərbaycan şəhərlər ölkəsi kimi tanınırdı. Bu dövrdə də əsrlər boyu paytaxt olmuş Təbriz Azərbaycanın ən məşhur şəhəri idi. Qaynaqların məlumatına əsasən Təbriz şəhərində 200-300 min əhali yaşayırdı. XIV əsrin son rübü və XV əsrin əvvəllərində dəfələrlə dağıntılara məruz qalan Təbriz Hülakülər dövrünə nisbətən tənəzzül çağını yaşasa da, XV əsrin ortalarından başlayaraq yenidən inkişaf yoluna çıxmışdı. Təbrizin ticarət və sənətkarlıq məhsullarından əldə etdiyi gəlirin ən böyük Avropa ölkəsinin qazancından çox olması faktı şəhərin iqtisadi əhəmiyyətini bariz nümayiş etdirir.

Azərbaycanın mühüm şəhərlərindən biri də Şamaxı idi. Şirvanşahlar dövlətinin Bakı ilə yanaşı paytaxt şəhərlərindən biri olan Şamaxı mühüm ipəkçilik və sənətkarlıq mərkəzi olmaqla bərabər Şimal tranzit ticarət yolunun əsas qovşağı hesab edilirdi. Təxmini hesablamalara görə Şamaxıda 10 minə qədər ailə yaşayırdı. A.Kontarini Təbrizə nisbətən kiçik olsa da Şamaxının maddi nemətlərin bolluğu baxımından ondan daha əlverişli olduğunu qeyd edirdi.

XV əsr Azərbaycan şəhərləri içərisində Sultaniyə şəhərinin də özünəməxsus yeri vardır. Son tarixi araşdırmalar sübut edir ki, XIV əsrin son rübündə Təbriz dağıntılara məruz qaldığı üçün XV əsrin ortalarına qədər

Azərbaycanın ən mühüm ticarət mərkəzi rolu Sultaniyə şəhərinə məxsus olmuşdur. Əmir Teymurun dağılmış vəziyyətdə olan Beyləqanı abadlaşdırmaq və şəhərə suvarma arxı çəkdiyməsindən sonra Beyləqan dirçəliş yoluna qədəm qoymuşdu. XV əsrdən etibarən Bakı Azərbaycanın əsas liman şəhərinə çevrilməklə yanaşı, Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı, neft, zəfəran, duz istehsalı mərkəzi kimi də məşhur idi. Bu dövrdə Ərdəbil, Dərbənd, Marağa, Gəncə və s. Azərbaycanın mühüm şəhərləri sırasına daxil idi.

Elm. XV əsrdə də tarixi səciyyəli salnamələr, əsərlər əsasən hökmdar saraylarında, hökmdar səfərişi ilə, taxt-tac sahiblərinin mənafeələrinə və tələblərinə uyğun şəkildə yazılırdı. Bu dövrdə yaşamış tarixçi və coğrafiyaşünas Əbdürrəşid ibn Salih ibn Nuri əl-Bakuvi «Kitab təlxis əl-asar və əcaib əl-malik əl-qəhhar» («Abidələrin xülasəsi və qüdrətli hökmdarın möcüzələri») adlı əsərin (ərəb dilində) müəllifidir.

Bu dövrdə Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun sarayında Əbubəkr Tihrani, İdris Bidlisi, Fəzlullah Ruzbihan Xunəci (Xunci) kimi tarixçilər fəaliyyət göstərmişlər. Əbubəkr ət-Tihrani əl-İsfahani İrand tarixçisi olsa da, Azərbaycan tarixinə daha çox xidmət etmiş şəxs kimi tanınmışdır. O, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahla Teymuri sultanı Əbu Səid arasında bağlanmış sülh müqaviləsinin, bir sıra dövlət sənədlərinin, dövlətlərarası yazışmaların («məktubların») mətnlərinin müəllifi olmuşdur. Əbubəkr Tihrani Ağqoyunlu dövlətinin banisi Uzun Həsənə də xidmət etmişdir. Tarixçi bir müddət Uzun Həsənin sarayında münşi («katib») vəzifəsində çalışmış və bu hökmdarın göstərişilə «Kitabi-Diyarbəkriyyə» əsərini yazmışdır.

«Kitabi-Diyarbəkriyyə» XV yüzillikdə yazılmış dəyərli əsərlərdəndir. Kürd mənşəli İdris Bidlisinin də

ümumtürk, Azərbaycan tarix elminə xidmət etdiyi şübhəsizdir.

Ağqoyunlu sultanı Yaqubun sarayında xidmət etmiş tarixçilərdən biri də Fəzlullah Ruzbihan Xunəci (Xunci) idi. Onun «Tarixi-ələmarayi Amini» adlı əsəri vardır.

Mənbələrdən məlum olur ki, Uzun Həsənin göstərişi ilə Qurani-Kərim ilk dəfə türk (Azərbaycan) dilinə tərcümə edilmiş və onun hüsurunda oxunmuşdu.

Xəttatla miniatürçü rəssamın birgə fəaliyyəti bu dövrdə də Azərbaycan mədəni mühitinin əlamətdar hallarından olmuşdur. Azərbaycanda mövcud olan Şirvan və Təbriz miniatür məktəblərində xeyli rəssam çalışırdı. Təbiidir ki, bu yüzillikdə baş vermiş bir sıra hərbi-siyasi hadisələr miniatür rəssamlığının inkişafına müəyyən dərəcədə mənfi təsirini göstərdi.

Memarlıq. Azərbaycanın memarlıq abidələri meydana gəldiyi tarixi dövrün ictimai-siyasi, iqtisadi, ideoloji hadisələrini, tikinti texniki səviyyəsini əks etdirən, həmin dövrün digər sənət sahələri haqqında xeyli məlumat verən obyektlərdir.

XV əsr Azərbaycan memarlığının təkamülündə klassik yetkinlik çağıdır. Bu zaman ölkənin tikinti sənətində XIII və XIV əsrlərə xas olmuş axtarış və eksperiment vüsəti duyulmurdu. Bu dövrün Azərbaycan memarlıq obyektləri artıq sabitliyi və bitkinliyi ilə seçilirdi. Bu əsrdə xatirə tikililəri nisbətən (XI-XIV əsrlərə) az idi. Dini tikililərin inşasında isə XV əsrdə çox böyük irəliləyiş vardı.

1465-ci ildə Təbrizdə tikilmiş «Göy məscid» (yaxud Cahənşah məscidi) orta əsr Azərbaycan memarlıq dekorunun az qala bütün nailiyyətlərini özündə toplamışdır. «Göy məscid»in diqqəti cəlb edən başlıca cəhəti inkişaf etmiş kaşı bəzəyidir. Məscidin bəzəyində

göy və mavi rəngli kaşılardan daha çox istifadə olunmuşdur. Məhz buna görə də həmin memarlıq abidəsi «Göy məscid» adlanır.

Həmin əsrin Şirvan abidələrinin əsas kütləsi Bakıda və Abşeron kəndlərindədir. Bunlar məscidlər, karvansaralar, hamamlar və xatirə tikililəridir. Lakin «Planlaşma prinsipi və memarlıq bədii həllin ümumiliyi, binaların bir-birinə yaxın illərdə tikilməsi və kompleksin qısa bir dövrdə formalaşması (XV yüzilin ikinci rübündə) belə bir fikir oyadır ki, Şirvanşahlar sarayı ansamblı bir memarın nəzarəti altında inşa edilmişdir.

Şirvanşahlar sarayı kompleksi XV əsrin «təxminən 10-cu illərində tikilmişdir». Saray kompleksi aydın surətdə düşünülmüş plana, sxemə malikdir. Bu sxemə əsasən kompleks iki hissəyə (rəsmi və şəxsi istifadə məqsədli) ayrılır.

Təbrizdə 1483-cü ildə «Həşt behişt» («Səkkiz cənnət») adlanan iri saray kompleksi tikilmişdi.

Memarlıq obyektlərinin və bitki örtüyünün uzlaşdırılması Təbrizin memarlıq inkişafında önəmli yer tutmuşdur. Təbrizdə böyük bağlar var idi. Uzun Həsən tərəfindən əsası qoyulmuş «Baği-nəsiyyə» və Sultan Yaqubun tikdirdiyi «Baği-şimal» («Şimal baği») bu dövrün şəhərsalma fəaliyyətinin nadir incilərindəndir.

Beləliklə, XV əsrdə Azərbaycan memarlığının və şəhərsalma sənətinin ən gözəl nümunələri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin paytaxtı olmuş Təbrizdə və Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı Bakıda yaradılmışdı.

Sual 4. Azərbaycan Səfəvilər dövləti.

Səfəvilərin Ərdəbil hakimliyi. Monqol əsarəti dövründə Azərbaycanda xarici feodal zülmünə qarşı mübarizə kəndli və sənətkarların mənafeyini əks etdirən sufi-dərviş təriqətləri meydana çıxdı. Ərdəbildə sufi-dərviş

təriqətlərinin əsasını Səfiəddin İshaq əl Müsəvi əl Ərdəbili (1252-1334) qoyulmuşdur.

Şeyx Səfiəddin bir “rəhbər” mürşid kimi geniş əhali kütləsi içərisində geniş şöhrət qazanır və özünə çoxlu tərəfdarlar toplayır. Bütün Ərdəbil əhalisi onun müdiri arasında əhalinin bütün təbəqələri təmsil olunurdu.

Mənbələrdə Səfvi şeyxlərindən Hacı Əli və İbrahim Şeyxşah haqqında məlumat çox azdır. Onların dövründə Səfəvi şeyxlərinin nüfuzu xeyli artmışdır.

Şeyx Cüneydin dövründə (1447-1460) səfəvilərin nüfuzunun artması Qaraqoyunlu Cahanşahı narahat etməyə başladı. Onun tələbi ilə Cüneyd Azərbaycanı tərk edərək Türkiyəyə gedir. Lakin II Murad “Bir taca iki baş sığmaz” deyərək onu qəbul etmir. O, bir müddət Qaraman əmirliyinin ərazisində qalır. Tezliklə türk varsaq tayfası onun tərəfinə keçir. 1447-1453-cü illərdə Cüneyd Türkiyə ərazisində və onun sərhəd rayonlarında yaşayır. Ağqoyunlu Uzun Həsən Diyarbəkirdə Cüneydi yaxşı qarşılayır və onun sərhəd rayonlarında yaşayır və öz bacısı Xədicə bəyimi ona verir. 4 il müddətində Cüneyd Diyarbəkirdə özünə çoxlu tərəfdar toplayır. 1459-cü ildə Ərdəbili qayıtmaq istəyir. Lakin əmisi Cəfər onu Ərdəbilə buraxmır.

O, ətrafına çoxlu müdirilər toplayaraq Dağıstana yürüş təşkil edir. Burada birinci məqsəd guya dinsiz çərkəzlərə islamı qəbul etdirmək, digər tərəfdən qənimətlər ələ keçirməklə özünün iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq idi. Şirvanşah I Xəlillulah ilə qızılbaş qoşunları 3 mart 1460-cı ildə Samur çayı sahilində baş verən döyüşdə Cüneydin qoşunları məğlub edilir, özü isə öldürülür.

Cüneydin oğlu Şeyx Heydər (1460-1488) atasının siyasətini davam etdirərək, Ağqoyunlularda dostluq münasibətlərini saxlayır, dayısı Uzun Həsənin qızı Marta

(Aləmşah) ilə evlənir. Onun dövründə müdirlər 12 imamın şərəfinə başlarına 12 qırmızı zolaqla papaq qoymağa başladılar. Ona görə də səfəvilərin tərəfdarları “Qızılbaşlar” adlandırılmağa başlandı. Şeyx Heydər 3 dəfə (1483-1487, 1488) Dağıstana yürüş etmiş və çoxlu qənimətlər əldə etmişdir. Onun müvəffəqiyyətləri Ağqoyunlu Yaqubu və Şirvanşah Fərrux Yaşarı narahat etməyə başladı. Şeyx Heydər Şirvana növbəti yürüşü zamanı Şirvan qoşunları Ağqoyunlu qoşunlarının köməyi ilə 1488-ci il iyulun 8-də Tabasaranda Şeyx Heydər qoşunlarını məğlub etdilər, özünü isə öldürdülər.

Şeyx Heydər ölümündən sonra Səfəvilər zəiflədi. Ağqoyunlu Sultan Yaqub Ərdəbili tutdu və ora öz hakimini təyin etdi. Yaqub Heydər 3 oğlunu – Sultanəli, İsmayıl və İbrahimi həbs edib şərq mənbələrinə görə İstəxr qalasına saldırdı. Yaqubun ölümündən sonra Ağqoyunlu taxtı uğrunda mübarizə başladı. Hakimiyyəti ələ keçirən Rüstəm Mirzə Baysunqura qarşı mübarizədə şeyxlərdən istifadə etmək qərarına gəlir. Sultanəli və Ağqoyunlu sərkərdəsi Eybə Sultanın başçılıq etdiyi Rüstəmin qoşunları Baysunqurun qüvvələrini əzdi. Şeyxlərin nüfuzunun artması Rüstəmi narahat etməyə başlayır. Qəsd yolu ilə şeyxləri aradan qaldırmaq planı baş tutmur. Sultanəli öz tərəfdarları ilə Ərdəbilə getməyi qərara aldı. Rüstəm Mirzə Eybə Sultanın başçılığı ilə onun ardınca 5 min qoşun göndərir. Sultanəli qardaşı təriqətin başçısı elan edib, onları Ərdəbilə yola salır, özü isə Ərdəbildən bir qədər aralı Şəməsi adlanan yerdə Ağqoyunlu qüvvələri ilə döyüşə girir. Burada səfəvi qüvvələri məğlub edilir, Sultanəli isə öldürülür. Ağqoyunlu qüvvələri Ərdəbilə daxil olur İsmayılı axtarmağa başlayırlar. Müriddlər İsmayılı əvvəl şeyxlərin məqbərəsində, sonra isə Uba adlı ara həkiminin evində gizlətdilər. Onun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Səfəvi

tayfaları Gilan həkimi Mirzə Əlinin yanına apardılar. Onu Rüstəm bəy, Məhəmməd bəy Türkmən qardaşı əməl və 80 mürid müşayiət edirdi. Rüstəm Mirzə bir neçə dəfə İsmayılı tələb etmiş, lakin istədiyinə nail ola bilməmişdir.

İsmayıl 6 il Lahicanda qalmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanda siyasi vəziyyət gərginləşmiş, Ağqoyunlu dövləti zəifləmiş, hakimiyyət uğrunda Ağqoyunlu sülaləsinin varisləri arasında mübarizə daha da kəskinləşmişdir.

Səfəvi dövlətinin yaranması. Şah İsmayılın xarici siyasəti. XV əsrin ikinci yarısında Azərbaycan siyasi vəziyyəti ölkənin mərkəzləşdirilmiş dövlət ətrafında birləşdirilməsini tələb etdirildi. Feodal pərakəndəliyi, feodalların özbaşınalığı, onlar arasındakı çəkişmələr təsərrüfat əlaqələrinin genişlənməsinə, məhsuldar qüvvələrin inkişafına mane olurdu. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri ara müharibələrinə son qoya bilmədi. Yaqubdan sonra Ağqoyunlu taxt-tacı səkkiz nəfər 10 il mübarizə aparmışdır. Bu mübarizə ölkənin təsərrüfatını pozur, oturaq əhalinin dinc əməyinə mane olurdu. Ona görə də oturaq əhali ilə hərbi köçərilər arasında ziddiyyətlər kəskinləşir. Bütün bunlar xalqın səbir kasasını doldurmuş, feodal zülmünə qarşı xalqın mübarizəsini gücləndirmişdir. Bu hərəkət obyektiv olaraq əhalinin ara müharibələrinə və feodal özbaşınalığına son qoymaq, mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq tələbatını əks etdirirdi. Belə bir dövlətin yaranması sənətkarlıq və kənd təsərrüfatının inkişafında maraqlı olan oturaq əhalinin mənafeyinə daha uyğun idi.

Ölkənin pərakəndəliyindən tacirlər daha çox zərər çəkir, ona görə də onlar mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmasına yaxından kömək edirdilər. Çoxlu miqdarda gömrüyün azaldılması, karvanların basqınlardan

qorunması yalnız mərkəzləşdirilmiş dövlət şəraitində mümkün idi.

İri feodalların özbaşınalığından əziyyət çəkən xırda və orta feodallar da mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranması ehtiyacı duyurdular. Bir sözlə, əhalinin əsas təbəqələri mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaranmasına tərəfdar idilər.

Mərkəzləşdirilmiş dövlətin yaradılması, xarici təhlükədən müvəffəqiyyətlə qorunmaq baxımından da irəli gəlirdi.

1499-cu ilin avqustunda İsmayıl öz tərəfdarı ilə Lahicanı tərk edərək Ərdəbilə gəldi. Onu Hüseyn bəy Şamlı (lələ), Xülafə bəy, Dədə bəy və başqaları müşayiət edirdi. Yolda onlara çoxlu tərəfdarlar qoşuldular. Lakin İsmayıl Ərdəbildə çox qala bilmədi. Şəhərin hakimi Əli bəy Cakir Əlvəndin adından Ərdəbili tərk etməyi tələb etdi. Qızılbaşlar Talışa getməli oldular. Talış hakimi Mirzə Məhəmməd onlara qışı Ərçivanda keçirməyə icazə verdi.

1500-ci ildə İsmayıl öz tərəfdarları ilə Ərzincana gedir. Burada İsmayılın ətrafında 7 min mürid toplanır. Onun qoşunlarının əsasını Azərbaycan tayfaları-şamlı, rumlu, əfşar, zülqədər, varsaq, ustaclı, təkəli və başqa tayfalar içərisindən çıxmış müdirlər təşkil edirdi.

Qızılbaşlar Azərbaycanı birləşdirmək üçün Ağqoyunlular və Şirvanşahla mübarizəyə başladılar. Qızılbaşlar Təbrizə hücum etməklə dərhal üç düşmənlə – Əlvənd və Murad qardaşları və onları müdafiə edən Fərrux Yaşarla qarşılaşmalı idi. Ona görə də qızılbaş yanlarının yığıncağında birinci olaraq, Şirvan üzərinə hücum etmək qərarı alındı. İsmayılın məqsədi öz düşmənlərini birləşməyə qoymamaq, onları ayırmaq idi. 1500-ci yazında qızılbaşlar Şirvana hücum etdi. Qoyun ölümü adlanan adlanan yerdə Kürü keçərək Şirvan torpaqlarına daxil oldular. Qızılbaşların hücumunu eşidən Fərrux Yaşar Qəbələ mahalının qoşun toplamağa

getdi. İsmayıl müqavimətsiz Şamaxıya daxil oldu. Fərrux Yasar Gülüstan qalasında möhkəmlənməyə çalışdı. 1500-ci ilin payızında Cabanı adlanan yerdə Şirvan qoşunu ilə 7 min qızılbaş arasında döyüş oldu. Döyüşdə Şirvan qoşunları dağıldı, Fərrux Yasar öldürüldü. Qızılbaşlar çoxlu qənimət ələ keçirdilər. Şirvanşahın oğlu Şeyxşah qoşunun qalıqlarını toplayıb müqavimət göstərməyə çalışdı. Lakin buna nail olmadı və dənizlə Gilana qaçdı. İsmayıl qoşuna dinclik vermək üçün Muğana getdi. Bakı qalası Səfəvilərin nümayəndəsinə xərac verməkdən boyun qaçırırdı. Məhəmməd bəy Ustaclı və İlyas bəyin başçılığı ilə oraya qoşun göndərildi. Lakin onların tələblərinə baxmayaraq möhkəm qala divarları olan Bakı təslim olmadı. Onun müdafiəsinə Şirvanşahın oğlu Qazıbəyin arvadı başçılıq edirdi. O, səfəvi elçisini və qalanı təslim etməyi təklif edən darğa Əbdül Fəttahı edam edirdi. Bakının mühasirəsinə İsmayıl özü gəlməyə məcbur oldu. Onun əmri ilə qala bürclərindən birinin altından lağım altında nəticədə bürç dağıldı, qızılbaşlar şəhərə daxil oldu. Şəhərin 70 əyanı əllərində Quran İsmayılın qarşısına çıxdı. Qan bahası olaraq min tümən alındı. Şirvanşahların sarayında olan xəzinə qızılbaşların əlinə keçdi.

Şirvan qoşunları Gülüstan və Buğurd qalalarında müqavimət göstərməyə davam edirdilər. Bakını tutduqdan sonra İsmayıl Gülüstan qalasını mühasirə etdi. Cənubi Azərbaycanda vəziyyət getdikcə kəskinləşirdi. Bunu nəzərə alan İsmayıl Gülüstanın mənasız mühasirəsindən əl çəkməyi qərara aldı. O, Əlvəndin qoşun topladığını bildirirdi. Tarixçilər qeyd edirlər ki, İsmayıl “dövlətin sütunlarını” yanına çağıraraq onlardan soruşdu: “Siz Azərbaycan paytaxtını istəyirsiniz, yoxsa Gülüstanı? – Sərkərdələr dedilər: Azərbaycanın paytaxtını istəyirik” Qızılbaşlar Şirvanşahlara böyük zərbə

vursalar da, onu hələlik tamamilə tabe etdirə bilməmişdilər.

İsmayılın Şirvandakı qələbələri onun şöhrətini daha da artırmışdır. Bir sıra Ağqoyunlu əyanları onun yanına qaçmağa başladılar. Ağqoyunluların vəziri Şəmsəddin Zəkəriyyə onun yanına qaçmış və İsmayıl tərəfindən vəzir təyin olunmuşdur.

İsmayıl sürətlə Kürü keçib Naxçıvana doğru irəlilədi. Yolda Ağqoyunlu qüvvələrini əzdi. 1501-ci ilin ortalarında Naxçıvanda Şərur adlanan yerdə qızılbaşlarla Əlvəndin 30 minlik qoşunu üz-üzə gəldilər. Qızılbaşlar 7 min nəfər idi. Böyük qüvvəyə malik olmasına baxmayaraq Əlvənd əsgərlərə inanmırdı. Ona görə də qoşun geri qaçmasın deyərək arxadan dəvələri bir-birinə bağlamışdı. Lakin bu tədbir özünü doğrultmadı. Qızılbaşların təzyiği altında Ağqoyunlu qoşunları qaçmağa başladı. Döyüş qızılbaşların qələbəsi ilə qurtardı.

1501-ci ilin payızında İsmayıl tontənə ilə Təbrizə daxil oldu və özünü şah elan etdi (1501-1524). Beləliklə, paytaxtı Təbriz olan Səfəvi dövləti yaradıldı.

Səfəvilər dövründə azərbaycanlılar dövlətin siyasi həyatında mühüm rol oynayırdılar. Həbi komandanlıq, maliyyə idarələri, vilayətlərin idarə olunması saray vəzirləri Azərbaycan əyanlarının əlində idi.

Səfəvilər kimi güclü bir dövlətin yaranması Osmanlı və özbək Şeybani xanı narahat etməyə başladı. Şeybani ilə İsmayıl arasında düşmənçilik var idi. Onlar yeni-yeni torpaqlar ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparırdılar. 1507-1508-cı illərdə İsmayıl İran torpaqlarını tutmaqla məşğul olarkən Şeybani iqtisadi cəhətdən böyük əhəmiyyət kəsb edən Xorasani ələ keçirmişdi. Bundan şirnikləşən Şeybani xan İsmayıla məktub yazaraq, onun xeyrinə hakimiyyətdən əl çəkməyi tələb edir. O, məktubunda bildirir ki, əks halda "Mən İran və

Azərbaycan sərhədlərinə qoşun çəkərəm, bu ölkələri işğal etdikdən sonra Ərəb İraqına və Hicaza gedərəm”.

Şah İsmayıl münasibətləri pozmaq istəmir, ona yumşaq cavab yazır. O, bundan aha da şirnikləşərək İsmayıla daşa təhqiramiz məktublar yazır. O, İsmayıla “kəşkül və əsa” göndərərək bildirirdi: “Hakimiyyət iddiasını o adam edə bilər ki, ata babadan padşahlar sülaləsinə mənsub olsun. Tərəkəmə ağqoyunluların qohumluğuna arxalanaraq, hakimiyyət iddiasına düşmək, bəlkə o zaman mümkün olardı ki, mənim tək yeddi iqlim padşahı meydanda olmasın”.

Şah İsmayıl Xorasana çatan kimi Şeybani xan tələsik heratdan Mərvə çəkilərək əsas qüvvələrlə birləşməyə çalışdı. O, Mərv qalasını möhkəməndirərək əsas qüvvələri gözlədi. Qızılbaşların qalanı bir həftə mühasirədə saxlaması bir nəticə vermədi. Şah İsmayıl hərbi hiylə işlədərək Şeybanini qaladan çıxarmağı və açıq döyüşə girməyi qərara aldı. İsmayıl əsas qüvvələri ilə Mərvdən 15 km, aralı Mahmudi kəndi yanında mövqə tutdu. Şah İsmayıl aldadıcı fəndlə Şeybaninin qüvvələrini açıq döyüşə çəkdi və onları darmadağın etdi.

Şeybaninin məğlubiyətindən sonra İsmayılın Osmanlı sultanı Bəyazidə qarşı münasibəti dəyişdi. Şeybaninin başının dərisinə saman dolduraraq ona göndərdi. Türkiyənin daxilində olan çəkişmələrdən istifadə edərək qızılbaş sərkərdəsi Nurəli xəlifə Qarahisar və Malatyanı tutdu. Məhəmməd ustaclı isə Diyarbəykrə ələ keçirdi. 1512-ci ildə Səlim atasını taxtdan salaraq hakimiyyəti ələ keçirdi. İsmayıl isə onun digər varisləri arasında olan ziddiyyətlərdən istifadə edərək, hakimiyyətə qızılbaş tərəfdarları olan şəxsləri gətirməyə çalışırdı. Lakin Sultan Səlim öz hakimiyyətini möhkəmləndirdikdən sonra Səfəvilərə qarşı mübarizə məqsədi ilə bir sıra tədbirlər həyata keçirirdi. Bütün

dövlətlərin səfirləri Sultan Səlimin hakimiyyətini tanımaq üçün Ədirnəyə gəldilər. Onların içərisində Səfəvi səfiri yox idi. Bu Səlimi daha da qəzəbləndirdi. Səlim Səfəvilərə qarşı hərbi əməliyyata başlamazdan əvvəl aşağıdakı tədbirləri həyata keçirirdi:

1. Avropa ölkələri Moskva, Macarıstan, Venesiya, Moldaviya və Valaxiya ilə sülh müqaviləsi bağladı, qərbdə olan hərbi əməliyyatları dayandırdı.

2. Yardım üçün özbək hakimi Übeydulla xanla razılığa gəldi.

3. Ölkənin daxilində Səfəvi tərəfdarlarına divan tutdu. 7-dən 70 yaşına qədər 40 min kişi qeydə alınıb edam edildi

4. Səlim 1514-cü ildə Ədirnədə divan çağırırdı və süni üləmalarını buraya dəvət edərək onların adından qızılbaşlara qarşı dini müharibə elan etdi.

Səlimin göstərişi ilə dövlətin hər yerindən qoşun toplandı. Sultan yeniçərilərin döyüş ruhunu yüksəltmək məqsədi ilə hərəsinə 1000 axça paylatdırdı. Sivasda Sultan 140 minlik qoşuna baxış keçirdi. Beləliklə, bütün Osmanlı qüvvələr tam hazır vəziyyətdə gətirildi.

Sultan Səlim Səfəvilərlə Türkiyə arasında axan Çaysu çayını keçib Ərzincana daxil oldu. Bundan əvvəl İsmayılın göstərişi ilə Ərzincanın hakimi Nurəli Xəlifə oranı tərk etmişdi. Sultan Səlim İsmayıla məktub yazır, lakin cavab İsmayıl ölkənin içərilərinə çəkirdi. Qızılbaşların geri çəkilməsi türk qoşunlarının ruhdan salır, onlar sultandan geri dönməyi tələb edirdilər. Səlim İsmayıla təhqirlərlə dolu 3 məktubu göndərir. “Əgər sən qorxaq deyilsənsə döyüşə gəl, yox əgər belə deyilsə, get babaların kimi dərvişliyini et”.

İsmayıl ona təmkinlə cavab yazır və içərisinə tiryəklə dolu qab qoyur. Məktubun sonunda deyilir: “... nalayiq sözlərin mənası yoxdur. Bunlar ola bilsin ki,

bərşikəsə (həşişçəkən) münsirlərin və tiryək mühərrirlərinin nəşədən beyinləri qurduğu zaman yazılmış və eləcə də göndərilmişdir". İsmayıl Səlimi sultan və padşah kimi tanımadığını bildirdi. Səlim məktub gətirən şəxsi öldürmüş və demişdir: "Mən onun (İsmayılın) ardınca cəhənnəmə qədər də olsa gedəcəyəm". O, İsmayıla təhqirlərlə dolu 4 məktub göndərmiş və Tərcana doğru hərəkət etmişdir. Buradan Mustafa Paşanı Bayburd qalasına göndərməyi, özü isə Təbrizə hücum etməyi qərara alır. Bunu eşidən İsmayıl Osmanlılarla döyüşə girmək qərarına gəlir. Səlim Maku yaxınlığında Çaldıran düzündə döyüş mövqeyi tutur. Mənbələrdə hər iki tərəfin qoşunlarının sayı haqqında müxtəlif məlumat vardır. İran dili mənbələrlə Osmanlı ordusunun sayı 200 min, qızılbaşların sayı 20 min, türk mənbələrində qızılbaşların sayı 80 mindən 150 minədək olduğu qeyd edilir. Döyüş 1514-cü il avqustun 23-də baş verdi. Osmanlıların taktikası ilə yaxından tanış olan Məhəmməd xan Ustaclı və Nurəli Xəlifə Rumlu gecə hücumu ilə təşəbbüsü ələ almağı irəli sürdülər. Onlar göstərdilər ki, yalnız gecə hücumu ilə Osmanlıların odlu silahdan istifadə etməsinə imkan verməmək olar. Lakin Durmuş xan bunun əleyhinə çıxaraq bildirdi ki, "sənin (Məhəmməd Ustaclı) elə kəndxudaçılığın Diyarbəkirdə işə keçir. Burada şah İsmayıl əyləşib, rəy və göstəriş onunkudur". Şah İsmayıl isə bu sözləri təsdiq edərək dedi: "Mən harami deyiləm ki, karvan yolunu kəsəm, qoy allah məsləhət bildiyi kimi olsun".

Səlim qızılbaş atlılarını yaxına buraxmaq və top atəşi ilə onları məhv etmək niyyətində idi. Burdan xəbərdar olan İsmayıl məqsədi isə sürətli hücumla Osmanlı qoşunlarının ön cərgəsini məhv etməklə odlu silahlardan atəş açmağa imkan verməməkdən ibarət idi. Döyüşün başlanğıcında İsmayılın başçılıq etdiyi hissə

rəqibin sağ cinahına böyük zərbə endirdi. Lakin sol cinahında Məhəmməd xan Ustaclının hücumu müvəffəqiyyətli olmadı. Bu isə Osmanlılara toplardan atəş açmağa imkan verdi. Onların silah üstünlüyünü ortaya çıxdı. Osmanlıların mühasirəsinə düşən İsmayıl qolundan və çiyindən yaralandı. Səfəvilər məğlub oldu. İsmayıl əvvəlcə Təbrizə, sonra isə daha şərqə çəkildi. Çaldıran döyüşündə hər iki tərəfdən 5 min nəfər öldürüldü. İsmayıl təkbətək döyüşdə görkəmli türk pəhləvanı Əli bəy Maqquc oğlu öldürüldü. Səfəvilərin görkəmli sərkərdələri Məhəmməd xan Ustaclı, Hüseyn bəy Lələ, Xadim bəy, Sarı Pir Ustaclı döyüşdə öldürüldü. Türklərdən isə Həsən paşa, Üveys bəy, Süleyman bəy döyüş meydanında qaldılar.

Mənbələrdə qeyd olunur ki, səfəvilərin məğlubiyyətinin əsas səbəbi Şah İsmayılın məğrurluğu, özünə həddindən artıq güvənməsi, qızılbaşların sayca az olması, İsmayılın döyüşə yaxşı hazırlaşmaması və yaxın adamlarının düzgün məsləhətinə qulaq asmaması, osmanlıların mükəmməl odlu silaha və çoxlu nizami qoşuna malik olması idi.

Osmanlı qoşunları Azərbaycanın Xoy, Mərəndə şəhərini ələ keçirib Təbrizə yaxınlaşdı. Xalq hər yerdə onlara ciddi müqavimət göstərirdi. Sentyabrın 6-da I Səlim Təbrizə daxil oldu. Lakin o, Təbrizdə 9 gün qala bildi. Xalqın müqaviməti nəticəsində I Səlim geri çəkilməli oldu.

Çaldıran döyüşü nəticəsində Ərzurum şəhəri daxil olmaqla Qərbi Anadolu, Mosul daxil olmaqla Şimali Mesopotamiya Türkiyənin əlinə keçdi. Bağdad daxil olmaqla ərəb İraqı qızılbaşların əlində qaldı.

Osmanlı Türkiyəsi ilə Azərbaycan Səfəvi dövləti arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsindən Avropa dövlətləri istifadə etdilər. Bu iki türk dövlətini bir-birinə

qarşı qoymaqla onlar Türkiyənin Avropaya doğru yürüşünün qarşısını alaraq niyyətində idilər. Həmçinin onlar Şərqi iki böyük dövlətini bir-biri ilə toqquşdurmaqla Avropa monarxlarının Asiyada qəsbkar siyasətinin həyata keçirilməsinin əlverişli zəmin hazırlamaq məqsədi güdürdülər. Çaldıran vuruşmasından sonra macar kralı və alman imperatoru şah İsmayılə yaxınlaşmağa cəhd etdilər. Lakin onlar bu mərhələdə öz niyyətlərinə nail ola bilmədilər. İttifaq baş tutmadı.

Çaldıran döyüşündən sonra İsmayıl Osmanlı ilə müqavilə imzaladı və bundan sonra fəal xarici siyasət yeridə bilmədi, əsasən dövlətin daxili işləri ilə məşğul oldu.

İsmayıl Cənubi Qafqazda öz mövqeyini möhkəmlətmək üçün tədbirlər gördü. 1517-ci ildə qızılbaşlar Şərqi Gürcüstana hücum etdi və buranı Səfəvi dövlətinə birləşdirdilər. 1522-ci ildə Kartli çarı David Səfəvilərə xərac verməkdən imtina etdiyi üçün Səfəvi qoşunları oraya yürüş təşkil edərək Tiflisi tutdular.

Səfəvilərin Şirvana hücumu ilə Fərrux Yaşar öldürülsə də, Şirvanşahlar öz müstəqilliklərini itirməmişdilər. Fərrux Yasardan sonra 1501-ci ildə Şirvan taxtına Qazı bəy keçdi. 6 aydan sonra oğlu Sultan Mahmud tərəfindən öldürüldü. Sultan Mahmud qəddar, qaniçən olduğundan 1502-ci ildə hakimiyyətdən salındı və Şeyxşah (II İbrahim) hakimiyyətə gəldi. Sultan Mahmud isə İsmayılın yanına qaçdı və ondan qoşun alaraq, Şirvana hücum etdi. Şeyxşah Gülüstan qalasına çəkildi. Qalanın mühasirəsi 3 ay davam etdi. Sultan Muradın qulluqçusu onun başına kəsib Şeyxşaha apardı. 1505-1506-cı illərdə Şeyxşah Səfəvilərə bac və xərac verməkdən boyun qaçırdı.

Ismayıl 1509-cu ilin sonunda yenidən Şirvana hücum etdi. Şeyxşah Buğurd qalasına sığındı. Şamaxı, Bakı, Dərbənd və b. şəhərlər qızılbaşlar tərəfindən tutuldu. Açıq döyüşə girməkdən çəkinən Şeyxşah İsmayıla çoxlu hədiyyələr göndərərək ona yaxınlaşdı. Oğlu Sultan Xəlili girov kimi Səfəvi sarayına göndərdi. Sultan Xəlil İsmayılın qızı Pərixan xanımla evləndi. Beləliklə, Şirvanşahlar Səfəvilərin vassalına çevrildi. 1523-cü ildə İsmayıl Şeyxşahın qızı ilə evləndi. Şeyxşahın ölümündən sonra hakimiyyətə Sultan Xəlil (II Xəlilullah) (1524-1535) keçdi.

Azərbaycan Səfəvilər dövləti XVI əsrdə. Səfəvi-Osmanlı müharibələri.

I Şah İsmayılın ölümü, I Şah Təhmasibin hakimiyyətə keçməsi, daxili vəziyyət. Azərbaycan Səfəvi imperatorluğunun qurucusu olan I Şah İsmayıl 22 may 1524-cü ildə, 37 yaşında Sərab şəhəri yaxınlığında xəstələnib vəfat etdi. Şah İsmayılın yerinə 1514-cü ildə anadan olmuş böyük oğlu, Təhmasib keçdi. Əmir əl-üməra, həm də mülki və dini məsələlər üzrə şahın müavini, yeni vəkili olan Div soltan Rumlı şahın atabəyi kimi, onun azyaşlı olmasından istifadə edərək dövlət işlərinə nəzarəti ələ alsada, tayfa əmirləri arasında gedən çəkişməyə son qoya bilmədi. Bu arada mərkəzi idarə bir qədər sarsıldı. Ustaclı Mustafa soltan çox keçmədi ki, əmir əl-üməralıqda Div soltan Rumlunun ortağı oldu. Ancaq bundan Div Soltan Rumlı razı qalmadı. O, dərhal Zülqədər və Təkəli əmirləri ilə birləşib Mustafa soltana qarşı çıxdı. Savaşıda bir çox Təkəli əmirləri ölsə də, Ustaclı əmirləri idarə işlərindən uzaqlaşdırıldılar. Ancaq bu hadisədən sonra Təkəliyə Çohə soltan əmir əl-üməralıqda Div soltanın ortağı oldu

(1525). 1526-cı ildə Ustaclı bəyləri Mustafa soltanın başçılığı altında yenidən toplanıb Div soltanı Rumlu və Çohə soltan Təkəliylə Sultaniyyə (1526), Ərdəbil (1527) və Naxçıvanda (1527) savaşı, ancaq axırıncı döyüşdə Mustafa öldürülür. 1527-ci ildə Təkəli bəyləri Div sultan Rumlunu da öldürüb iqtidarı ələ aldılar. Çoha sultan rəqibsiz əmir əl-üməra və həm də vəkil oldu. Boş qalan vəzifələrə Təkəli bəyləri gətirildi. Ancaq bu, başqa qızılbaş tayfalarının qısqanclığını artırdı. Eyni zamanda, bu çəkişmələrdə bişmiş şah da artıq iqtidara tam sahib olmaq istəyirdi. Şahın göstərişi ilə Herat valisi Hüseyn xan Şamlının dəstəsi Qəzində Çohə soltanın evinə hücum etdilər. Çohə soltan qaça bilsə də 1531-ci ildə öldürüldü.

Vəkil olmaq və dövlət işlərini ələ almaq üstündə qızılbaş əmirləri arasında 1524-1534-cü illərdə baş vermiş bu çəkişmələr dövləti xeyli sarsıtmışdı. Artıq bu çəkişmələrdə böyük təcrübə qazanmış şah 1534-cü ildən hakimiyyətə nəzarəti ələ alır.

Şirvan və Şəkinin qəti tabe edilməsi. Mərkəzləşmiş Azərbaycan dövlətinin yaranması prosesinin başa çatması. 1524-cü ildə Şeyxşah II İbrahim vəfat etdi. Onun Məhəmməd Mirzə, Müzəffər Mirzə və Soltan Xəlil adlı üç oğlu vardı. Yerinə I Şah İsmayılın qızı Pəriخان xanımın əri Soltan Xəlil II Xəlilullah adı ilə hakimiyyətə gəldi. Onun hakimiyyətinin ilk illərində Şirvanda mərkəzdən qaçma hallarına təsadüf olunmasa da, Şirvanın mərkəzə tam tabe edilməsi artıq gündəmdə idi. II Xəlilullah 1535-ci ildə öz əcəli ilə vəfat edir və yerinə qardaşı oğlu Şahrux, Şirvanda hakimiyyətə keçir. Şah Təhmasib dərhal Çuxur-Səd hakimi Məhəmməd bəy Ustaclı ilə Şirvanın yeni hakiminə fərman və xələt göndərdi. Ancaq bu zaman Şirvanı Şahrux deyil, onun vəkili Hüseyn bəy və bir qrup başı pozuq yerli əmir idarə

edirdi. Elə buna görə də, Şirvanda daxili çəkişmələr getdikcə artırdı.

Şirvandakı bu çəkişmələr zamanı Mahmudabad və Salyanda bir nəfər qələndərin başçılığı ilə (1537-1538) yerli hakimiyyətə qarşı çıxış oldu. Onun dəstəsi Şamaxıya yaxınlaşdı. Onlara qarşı qüvvə çıxara bilməyən Şahrux və yerli əmirlər Buğurd qalasına çəkildilər. Qələndərin dəstəsi Şamaxını tutdu. Amma məqsədləri aydın olmadığına görə, onlar bir müddətdən sonra şəhəri tərk edib Salyana doğru yola düşdülər. Onları Şahruxun dəstəsi izləyirdi. Salyan yaxınlığında baş verən savaşa qələndərin dəstəsi dağıldı.

Daxili sarsıntı keçirən Şirvan əmirləri içərisində mərkəzdənqaçma meylləri də baş qaldırmışdı. I Şah Təhmasib qardaşı Əlqas Mirzə, Müntəşa sultan və Qarabağdakı Qacar əmirlərinin başçılıq etdiyi 20 minlik hərbi dəstəni 1538-ci ildə Şirvana yolladı. Onlar Şamaxı, Surxab, Qəbələ, Gülüstani tutdular. Şahruxun vəkili başda olmaqla, bir çox Şirvan əyanı öldürüldü. Şirvanda şahlıq ləğv edilib, bura vilayət statusu verildi. Şirvan vilayətinin birinci valisi I Şah Təhmasibin qardaşı Əlqas Mirzə oldu.

Şəki hakimi Həsən bəyin oğlu Dərviş Məhəmməd (1524-1551) dövründə Şəki ilə Səfəvilərin arası da getdikcə pisləşirdi. 1538-ci ildə Səfəvi qoşunu Şirvanda Buğurd qalasını mühasirə edən zaman Dərviş Məhəmməd Şahruxa kömək edirdi. Ancaq Şirvan tutulduqdan sonra, Şəki hakimi Dərviş Məhəmməd xanın Səfəvilərlə əlaqələrini yenidən yaxşılaşdırıb Şəkinin daxili sərbəstliyini qoruyub saxlamaq istəyirdi. O, hətta I Şah Təhmasibin dul bacısı Pərixan xanımla evləndi. Lakin, Pərixan xanım öldükdən sonra onun Səfəvilərlə münasibətləri yenidən pozuldu. Dərviş Məhəmməd I Şah

Təhmasibin Şirvan valisi olan və şahlıq həvəsi ilə yaşayan qardaşı Əlqas Mirzə ilə yaxınlaşdı.

Hətta o, Soltan Süleyman Qanunin (1520-1566) tərəfindən Təhmasibə qarşı savaşa Əlqas Mirzəyə qardaşı Şahnəzərin başçılığı ilə kömək də göndərmişdi. I Şah Təhmasib 1548-ci ildə Sevindik bəy Əfşarın başçılığı ilə 2500 nəfər qorçu dəstəsini Şəkiyə, Dərviş Məhəmmədi cəzalandırmağa göndərdi. O, Kiş qalasına çəkilib qoruna bildi. 1551-ci ildə I Təhmasib onunla birdəfəlik hesablaşmaq üçün Ərəşə gəldi. Burada vassalı Kaxetiya çarı Ləvənd də onunla birləşdi. Dərviş Məhəmməd xan şahı qarşılamağa gəlmədi. Şəki əyanları və əhali Kiş, Gələsən-görəsən qalaları və Sığnağa çəkildilər.

Top atəşi ilə Kişin qala divarları dağıdıldı. Qalanın kutvalı Mahmud bəy savaşı davam etdirməyin mənasız olduğunu görüb, qapıların açarını şaha verdi. Sığnaq döyüşçüləri də döyüşü dayandırdılar. Dərviş Məhəmməd gecə ikən 400 nəfərlik dəstə ilə Gələsən-Görəsəndən çıxıb qaçmağa çalışdı. Amma qaça bilmədi və öldürüldü. Beləliklə, Şəkinin sərbəstliyinə son qoyuldu. Şah Toygün bəy Qacarı Şəki hakimi təyin etdi.

Səfəvi-Osmanlı müharibələri. Osmanlı dövlətinə qaçmış Üləma bəy Təkəli I Soltan Süleyman Qanunini (1520-1566) Səfəvi imperatorluğuna qarşı müharibəyə yönəldə bildi. Bu vaxt şah Təhmasib özbəklərlə müharibə aparırdı. Osmanlıların baş vəziri İbrahim paşanın 90 minlik ordusu, öndə isə Üləma bəyin 10 minlik qoşunu olmaqla, 1534-cü ildə Azərbaycana daxil oldular.

Ülamə bəylə bağlı olan bir çox Səfəvi əmiri osmanlıların tərəfinə keçdilər. Təbriz tutulduqdan sonra İbrahim paşa Üləma bəyi Ərdəbilə, Xosrov paşanı isə Əlincə qalasına göndərdi. Təbriz daxil olmaqla, tutulan Azərbaycan torpaqlarının bəylərbəyi Üləma Təkəli oldu.

Həmin ilin iyul ayında bir bölük qoşunla I Soltan Süleyman Qanuni özü də Təbrizə gəldi. Bu xəbəri eşidən Şah Təhmasib qardaşı Sam Mirzəni, Heratda qoyub özü geri qayıtdı. Soltan Süleyman I Şah Təhmasibə yazdığı məktubda onu qorxaqlıqda günahlandıraraq savaşa çağırırdı. Ancaq I Təhmasib I Soltan Süleymana göndərdiyi cavab məktubunda özünün döyüş taktikasını ona anladaraq bir qızılbaş döyüşçüsünə qarşı on osmanlı döyüşçüsü durduğu halda, meydan savaşına girməyin yersiz olduğunu bildirmişdir.

1534-1535-ci illərdə Bağdadda qışlayan I Soltan Süleyman 1535-ci ilin yazında yenə Təbrizə doğru döndü. Şah Təbriz və onun ətrafındakı əhalini köçürüb, bütün ərzağı, heyvanları, başqa yerlərə daşıdırdı. Özü isə Sultaniyyəyə çəkildi. İbrahim paşa Təbrizə daxil oldu. Şah iki dəfə barışıq istədi, ancaq rədd cavabı aldı. Dərcəzeyndə boş yollarla hərəkət edən osmanlılar Əmir soltan Rumlu və Çıraq soltan Ustaclının qızılbaş ordusu ilə qarşılaşdılar. Bu savaşda xeyli itki verib geri çəkildilər. Bidlisə qədər osmanlıları izləyən I Şah Təhmasibin sərdarı Bəhrəm mirzə Van və Ərcişi də tutdu. 1534-1535-ci il savaşları hər iki tərəfin saysız-hesabsız insan itkisi hesabına başa çatdı.

Şirvanda Əlqas Mirzə və Burhan Mirzənin qiyamları. Osmanlıların Azərbaycana yeni yürüş təhlükəsi yarandığı bir vaxtda Şirvan bəylərbəyi Əlqas Mirzə Şirvanda müstəqil dövlət qurmaq istəyirdi. Hələ 1546-cı ildə Şirvandan Qəzvinə qaçıb gəlmiş Oruc ağa Rumlu bu barədə Şaha xəbər vermişdi. Şah 1546-cı ildə Urgənc oğlunu danışıq üçün Əlqas Mirzənin yanına göndərdi. O, tabe olmayacağını bildirsə də, Şahın qoşunla Şirvana gəldiyini eşidən kimi anası Xanbəyi xanımı bağışlanması üçün onun yanına göndərdi. Xanbəyi xanımın xahişi ilə şah onu bağışladı. Əlqas

Mirzə Cavadda şahlığa sədaqətli qalacağına and içdi. Hətta şahın Gürcüstan və Çərkəzistana 1547-ci il yürüşlərində də iştirak etdi.

1547-ci ildə Şah Təhmasib geri döndükdən sonra Əlqas Mirzə yenə də öz müstəqilliyini elan edib adına xütbə oxutdurdu və sikkə zərb etdirdi. Bu vaxt Yevlaxda olan şah İbrahim xan Zülqədər, Hüseyn Sultan Rumlunu 5 min əsgərlə Şamaxıya göndərdi. Əlqas Mirzənin ailəsi sığındığı Gülüstan qalası mühasirə edildi. Döyüşlərdə ordusunu itirən Əlqas Mirzə Dağıstandan Azova, oradan Kəffəyə və Kəffədən isə İstanbula getdi. Şirvan qalaları tutulub onun bütün tərəfdarları öldürüldü. 1547-ci ildə Şah oğlu İsmayıl Mirzəni Şirvana bəylərbəyi qoyub Təbrizə qayıtdı.

Şirvanda yerli əmirlərin də arasında mərkəzdənqaçma meyində olanlar vardı. Hələ 1544-cü ildə Qaytaqdan Şirvana gələn Burhan Mirzəni Əlqas Mirzə bir neçə dəfə məğlub etmişdi. Bir çox mənbələrdə Burxan Mirzənin Xəlilullahın oğlu olduğu göstərilmişdir. 1548-ci ildə o, yenidən Qaytaqdan Şirvana gəldi və yerli əmirlərin bir çoxu onun ətrafına toplandılar. Burxan Mirzə Şirvanda yeni qiyamı baş qaldırdı. Ancaq o, 1549-cu ildə Buğurd dərəsində öz əcəli ilə öldü. Qiyamçıların Şirvan taxtına namizədliyini irəli sürdükləri Mehrab və 1550-ci ildə Qurbanəli də aradan götürüldü.

Soltan Süleyman ordusunun yeni yürüşləri. I Şah Təhmasibin barış təkliflərini qəbul etməyən I Soltan Süleyman Qanununin ordusu 1548-ci ildə yenə Səfəvi imperatorluğuna yürüş etdi. Əvvəlki döyüşlərdə olduğu kimi I şah Təhmasib yenə də odlu silahla təchiz olan osmanlılara qarşı öz süvarisini açıq çöllərdə döyüşə çıxarmadı. Yolboyu ərzaq quyularda gizlədilir, əhali köçürülür, süvari ordu isə tez-tez yerlərini dəyişirdi. O, ağıllı, taktiki hərəkətlərlə Osmanlı ordusuna zərbələr

vururdu. Bilirdi ki, itki verən və səbri tükənən soltan geri dönməyə məcbur olacaqdır. Osmanlı Soltanın yanında olan Əlqas Mirzənin köməyinə qızılbaş əmirlərindən heç biri gəlmədi və əksinə, onlar şahın qulluğuna getdilər. Əlqas Mirzənin Həmədan tərəfdən hücum edən qoşunu məğlub edilərək, özü də əsir götürülüb Qəhqəhə qalasında ömürlük həbs cəzasına məhkum olundu. Soltan isə Təbrizi tutsa da, burada dörd gündən artıq qala bilmədi. Geriyə qayıdarkən Vanı ələ keçirdi. Vanın tutulması Təhmasibə çox pis təsir etdi. O, oğlu İsmayıl Mirzəni Qars qalasının təmiri ilə məşğul olan osmanlılar üzərinə yola saldı. Təhmasib özü isə Ərciş və Əhlətə tutdu. İsmayıl Mirzə Karsı tutduqdan sonra Ərcişdə atası ilə birləşdi. Təhmasib Trabzon ətrafına qədər hərəkət etdi.

I Şah Təhmasib 1551-1554-cü illərdə Ərciş, Adilcivaz, Əhlət qalalarını alaraq Muşa qədər yürüş etdi. Oğlu İsmayıl Mirzə isə Ərzurum bəylərbəyi İskəndər paşanı məğlub etdi. Bununla şah Təhmasib Şərqi Anadoluda möhkəmlənmək və Osmanlı hökmdarını müqavilə bağlamağa məcbur etmək istəyirdi. Səfəvi hökmdarı dəfələrlə Soltana barışmağı təklif etmişdi. Bu barışın I Şah Təhmasib üçün həm maddi və həm də mənəvi əhəmiyyəti vardı. O, Səfəvi dövlətinin varlığını təhlükədən qurtarmaq istəyirdi.

Ancaq I Soltan Süleyman Qanuni 1554-cü ildə, dördüncü dəfə Şərq səfərinə çıxıb İrəvan, Qarabağ, Naxçıvana hücum etdi. Yol boyu I Şah Təhmasibin qüvvələri otlaqları, tarlaları məhv edib, əhalini köçürmüşdü. Şah Bazarçaya doğru geri çəkildi. Naxçıvanda Şahın süvariləri qəfil həmlələrlə osmanlıların üzərinə yürüşlər edirdilər. Ciddi çətinliklərlə qarşılaşan Osmanlı ordusu Ərzuruma qayıtdı. Osmanlı ordularının ardınca Anadoluya daxil olan qızılbaşlar döyüşlərin

birində Soltanın ən yaxın adamlarından olan Sinan bəyi əsir götürdülər. Yürüşlərdən yorulmuş Osmanlı ordusu içərisində narazılıqlar yaranmışdı. Soltan ordudakı bu narazılıqlar və Azərbaycana son yürüşdəki uğursuzluqlarla hesablaşmağa məcbur oldu.

Amasiyada may 1555-ci ildə iki ölkə arasında barış andına imza atıldı. Bu barışa görə Şəhrizor və Van ətrafı, İmeretiya, Menqreli, Quriya osmanlılara verildi. Mesxiya, Kartili və Kaxetiya Səfəvi hakimiyyəti altında qaldı. Bu barış I Şah Təhmasibin ən böyük uğurlarından oldu. O, Səfəvi dövlətinin varlığını qoruyub saxlaya bildi. Bununla o özünün çox bacarıqlı bir dövlət başçısı olduğunu göstərdi. I Şah Təhmasib bir sıra iqtisadi, siyasi və hərbi-strateji səbəblərlə bağlı olaraq 1555-ci ildə paytaxtı da rəsmi olaraq Təbrizdən Qəzvin şəhərinə köçürüldü.

22 avqust 1576-cı ildə II Şah İsmayıl hakimiyyətə keçdi. Çox keçmədi ki, II Şah İsmayıl 1577-ci ildə müəmmalı şəkildə öldü.

1578-ci il fevralın 13-də şah seçilən Məhəmməd Xudabəndi gözləri zəif görməklə yanaşı, həm də iradəcə möhkəm adam deyildi. Onun razılığı ilə toplantıdakı əmirlərin hər birinin öz tayfasının ağsaqqalı olması qərarlaşdırıldı.

XVI yüzilliyin 70-ci illərində Osmanlı dövləti ilə yeni savaqlar. Ölkə daxilində tayfalararası çekişmələr Osmanlı dövləti üçün də çox əlverişli oldu. III Murad (1574-1585) bəhanələrlə 1578-ci ildə Amasiya barışığını pozub, Qars qalasının bərpa olunması haqqında göstəriş verdi. Osmanlı dövləti Zaqafqaziyaya ordu yeridib, Xəzərin qərb sahillərindəki liman məntəqələrini tutmaq və Volqa-Xəzər beynəlxalq karvan yolu üzərində nəzarəti ələ almaq istəyirdi.

Osmanlı dövlətinin vəziri Qara Lələ Mustafa paşa III Sultan Muradın əmrinə görə Gürcüstan, Şirvan və

Azərbaycanı tutmalı idi. Vəzir Lələ Mustafa paşanın ordusu avqust 1578-ci ildə Ərdəhan tərəfdən hücumla keçdi. Ustaclı Məhəmməd Toxmaq xanla Qacar İmamqulu xan 15 minlik qoşunla ordusunun sayı onlardan qat-qat çox olan Lələ Mustafa paşa ilə qarşılaşdılar. Çıldırda 1578-ci ilin avqustunda baş verən döyüşdə Səfəvi bəylərbəyiləri məğlub oldular. Osmanlılar Gürcüstanın xeyli torpaqlarını tutub Şirvana doğru irəlilədilər.

Qanıq (Alazan) çayı sahilində Osmanlılar Türkman Əmir xan və Qacar İmamqulu xanın qüvvələri ilə qarşılaşdılar (sentyabr 1578). Səfəvi ordusu ilk döyüşdə qələbə çalsa da, Əmir xan oğlu Sultan Murad xanın səhvi nəticəsində baş verən ikinci döyüşdə xeyli itki verdi.

Mollahəsəndə gedən döyüşlərdə (noyabr 1578) Krım qüvvələri dağıldı və ələ keçirdikləri qənimətlər geri alındı. Adil Gəray əsir götürüldü. Özdəmir oğlu Osman paşa Dərbəndə çəkildi. Mollahəsən qələbəsindən sonra qızılbaş əmirləri Şah qərargahından Osman paşanın təqib olunması, Dərbəndin tutulması barədə əmr alsalar da, ona əməl etməyib Qarabağa döndülər. Qızılbaşların bu səhvindən Osman paşa istifadə edib, Dərbənddə möhkəmlənərək Şirvana nəzarəti öz əlində saxlaya bildi.

Osmanlıların yeni yürüşləri Təbrizin tutulması.

Osmanlı qoşunu baş vəzir Osman paşanın başçılığı ilə 1585-ci ildə Təbrizi tutdu. Yeni qalalar tikildi və köhnələri bərpa olundu. Osman paşa xadim Cəfər paşanı Təbrizə hakim təyin etdikdən sonra, buranı tərk etdi. Təbrizin tutulmasından bir qədər sonra Osman paşa özü də öldü. III Soltan Muradın ordusu 1589-cu ilə qədər Şirvan, Gürcüstan, Çuxur-Səd, Qarabağ və Azərbaycan vilayətlərini tamamilə ələ keçirdilər.

I Şah Abbasın hakimiyyətə gəlməsi, osmanlılarla 1590-cı il barışıqı. I Şah Abbas ölkə daxilindəki

çekişmələri aradan qaldırmaq üçün Osmanlı hökuməti ilə barışmağa məcbur oldu. Eyni zamanda Osmanlı dövləti üçün də müharibəni davam etdirməyin bir çox çətinlikləri var idi. Bir tərəfdən uzun sürən müharibələr Osmanlı dövlətində maliyyə çətinlikləri yaratmışdı və digər tərəfdən tutulan torpaqları əldə saxlamaq üçün çoxlu güc tələb olunurdu. Hər iki tərəfin barışığa çox ehtiyacı var idi. İlk addımı I Şah Abbas atdı. O, 1590-cı ildə Həmzə Mirzənin oğlu Heydər Mirzəni İstanbula göndərdi. 1590-cı ildə tərəflər arasında müqavilə imzalandı. Barışığa əsasən məzhəb ayrılığına görə insanlar incidilməməli, peyğəmbərin xələflərinə qarşı hər cür pis hərəkətə yol verilməməli, 22 mart 1590-cı ilə qədər hər iki tərəfin əllərindəki torpaqlar özlərində qalmalı, sülh əhdnaməsinə ciddi əməl olunmalı idi. Belə ki, Təbriz, Qərbi Azərbaycanın bir sıra bölgələri, Çuxur-Səd, Şirvan, Gürcüstan, Qarabağ və Luristan, Nihavənd, Şəhrizor Osmanlı dövlətinə verildi.

Daxili çekişmələrlə son qoyulması, I Şah Abbasın islahatları. I Şah Abbas öz daxili siyasətində dövlətin milli mahiyyətini dəyişmək fikrində olmamış və əslində onun möhkəmləndirilməsi tədbirlərini həyata keçirmişdir. Bu dövləti quran da, yaşadan da türklər idi. Belə ki, 1628-ci ildə dövlət quruluşunda müxtəlif vəzifələrdə olan 92 əmirdən 54 nəfəri türk, 15 nəfəri türkləşmiş və türk dilindən savayı ayrı dil bilməyən qulam və qalanı isə qeyri-türklərdən ibarət olmuşdur.

I Şah Abbas hərbi islahatında Osmanlı dövlətinin yeniçəri hərbi institutunu örnək olaraq qəbul edərək, qulam, tufəngçi nizami alaylarını yaratmış və bir qədər sonra isə topçu taqımını da təşkil edib, əsgəri təşkilatı təkmilləşdirərək, dövləti hərbi-siyasi baxımdan gücləndirməyə müvəffəq olmuşdur.

Beləliklə, I Şah Abbas islahatları və daxili siyasətindəki uğurları sayəsində bir tərəfdən bürokratik dövlət aparatını genişləndirmiş, digər tərəfdən mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirməyə müvəffəq olmuş və onun türk əmirlərindən ibarət olan mərkəzi və yerli idarələrə qeyri-türk elementlərini də qismən cəlb etməsi dövlətin cənub, cənub-şərq bölgələrindəki mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin qarşısının alınması işinə xidmət etmişdir. Ölkə miqyasında mərkəzdənqaçma hallarının, əmirlər arasındakı çəkişmələrin qismən aradan qaldırılması iqtisadiyyatın təkamülünə, məhsuldar qüvvələrin inkişafına müsbət təsirlər göstərmişdir.

I Şah Abbas dövründə qızıldan zərb olunmuş sikkələrin vəznə də dəqiq məlum deyil. Bu zaman dövriyyədə I Şah Abbasın sikkə islahatı və fərmanı əsasında abbası adı ilə gümüşdən zərb edilən sikkələr üstünlük təşkil edirdi. Abbasinin rəsmi çəkisi bir misqal, yəni 4,64 qram idi. Sikkələrin dinarla dəyərinə gəldikdə isə 1 abbası 200, I şahı 50, 1 bisti 20, 1 qazibəyi 5 dinar olub, I tümən isə 100000 dinara, yaxud 50 abbasiyə bərabər idi.

Osmanlı dövləti ilə yeni savaşı (1603-1612). I Şah Abbas 1598-ci ildə Herat savaşında Din Məhəmməd xanı məğlub etdi. Nəticədə Nişapur, Məşhəd, Herat, Mərv daxil olmaqla, bütün Xorasan özbəklərdən geri alındı. Səfəvi imperatorluğunun sərhədləri yenə Ceyhun çayına çatdı.

I Şah Abbas ciddi hərbi hazırlıqdan sonra Osmanlılar tərəfindən tutulmuş torpaqları geri qaytarmaq üçün 14 sentyabr 1603-cü ildə Təbrizə doğru hərəkət etdi. 21 oktyabr 1603-cü ildə I Şah Abbas Təbrizi tutdu.

Culfa və Naxçıvan asanlıqla tutuldu. Qızılbaş ordusunun gəlişini gözləyən Ordubad əhalisi də osmanlılara qarşı çıxdılar.

Qızılbaşlar İrəvanda çox böyük müqavimətlə qarşılandılar. İrəvanda topla, tufəngli 10 min nəfər osmanlı qüvvəsi vardı. 1603-cü ilin sonunda başlanan savaşı 8 iyun 1604-cü ilə qədər getdi. Çox çətinliklə İrəvan da tutuldu. Osmanlı ordu başçılarında Şərif paşa və Xızır paşa da əsir alındı. Şah onların hər ikisini sərbəst buraxdı. Xızır paşa öz ölkəsinə getdi. Çuxur-Sədə Əmirgünə xan Qacar bəylərbəyi qoyuldu.

I Şah Abbas Qarabağı tutmamışdan oraya Ziyadoğlulardan Hüseyin xan Qacarı bəylərbəyi təyin etmişdi. Hüseyin xanın qoşunu Araz çayına tökülən Qozluçay üzərində düşərgə salmışdılar. Davud paşanın osmanlı dəstəsi Hüseyin xanı məğlub edib düşərgəsini dağıtdı. Bunu eşidən şah qorçubaşı Allahqulu bəyin başçılığı altında Gəncəyə beş minlik dəstə göndərdi.

Cığaloğlu Sinan paşanın başçılığı altında osmanlı ordusunun yaxınlaşdığını (1604) eşidən şah ənənəvi döyüş taktikasına əl atdı. Osmanlı sərhədlərində tutduğu qalaları dağıtdırdı. Əmirgünə xan Çuxur-Səddən yerli əhalini ölkənin içəri bölgələrinə köçürdü. O bilirdi ki, qış vaxtı ağır silahlı Osmanlı ordusu yürüşlər edə bilməyəcəkdir. Yaz, yay hücumlarını pozmaq üçün isə Osmanlı ordusunun keçəcəyi yollar kənarında otlaqları, tarlaları dağıtdırdı. Nəticədə, Təbrizə doğru hərəkət edən iki Osmanlı ordusundan heç biri uğur əldə edə bilmədi. Əksinə, itki də verərək geri çəkildilər. I Şah Abbas dağıtdığı qalaları bərpa etdirib buraya tufəngçi və topçular yerləşdirdi. Şah Abbas 1604-1605-ci ilin qışını Təbrizdə keçirdi.

Qoşun toplanması üçün yeni fərmanlar verdi. Bu vaxt Şirvanda savaşı davam edirdi. Şamaxı, Bakı və Dərbənddən başqa, Şirvanın qalan yerləri geri alınmışdı.

I Şah Abbas Vandan Cığaloğlunun yeni yürüşlərinin qarşısını almaq üçün Təbrizi

möhkəmləndirirdi. Yeni tikdirdiyi qalada iki-üç illik taxıl, sursat yerləşdirdi. Sonra Allahverdi xanın başçılığı altında Vana qoşun (30 min) göndərildi. Vanda 1605-ci ildə savaşıda Cığal oğlunun qüvvəsi məğlub oldu. O, özü çox çətinliklə qaça bildi.

Çox keçmədi ki, güclü hərbi qüvvə ilə Cığal oğlu Azərbaycana daxil olub Urmiyaya doğru hərəkət etdi. Yenə də Şah Abbas yolboyu bütün ərzağı başqa yerlərdə daşıdırıb, əhalini isə başqa yerlərə köçürdükdən sonra Mərəndə çəkilməmişdi.

Şah Abbas çox ustalıqla döyüşə hazırlıq gördü. Hələdici savaşı 7 noyabr 1605-ci ildə Ərdəbille Sərab arasında oldu. Şah Abbas qələbə çaldı. Cığal oğlunun xeyli döyüş texnikası, ərzaq, sursatı ələ keçirildi. Şah geri çəkilən osmanlıları izləmədi.

Bu qələbədən sonra 1605-1606-cı ilin sərt qışına baxmayaraq, şah Abbas Qarabağa keçdi və Gəncə mühasirə olundu. Kömək gələcəyini gözləyən osmanlılar Gəncənin verilməsi təklifinə razı olmadılar. Gəncənin mühasirəsi dörd ay davam etdi. Gəncə 5 iyul 1606-cı ildə geri alındı, Qarabağa Məhəmməd xan Ziyadoğlu Qacar bəylərbəyi təyin olundu.

Şah Abbas Dərbəndi tezliklə tutub Qafqazda müharibənin taleyini həll etmək istəyirdi. Şah ordusu 27 iyun 1607-ci ildə Şamaxını tutdu. Şahın fərmanı ilə Zülfüqar xan Qaramanlı Şirvan bəylərbəyi oldu. Şamaxı döyüşü ilə savaşı taleyi həll olundu. Bütün Qafqaz yenə də Səfəvilərin hakimiyyəti altına düşdü.

Osmanlı dövləti 1607-1611-ci illərdə Azərbaycana yenə də qoşun yeritdi. Lakin, osmanlılar savaşıda uğur qazana bilmədi və 1612-ci ilin yazında tərəflər arasında sülh müqaviləsi imzalandı.

Qərb və şimali-qərbdə dövlət sərhədlərinin müəyyən olunması işi Çuxur-Səd bəylərbəyli Əmirgünə xan

Qacara, Osmanlı dövləti tərəfdən isə Van hakimi Məhəmməd paşaya tapşırıldı. Tərəflərin nümayəndələri Salmasa gəlib burada iki ay içində sərəhdələri müəyyən etdilər və bu barədə hazırlanan sənədi imzaladılar.

Osmanlı dövləti ilə yeni savaq. I Şah Abbas 1613-cü ildə Gürcüstana qoşun yeritdi. I Şah Abbasın ordusu Gürcüstanı asanlıqla tutdular. Gürcüstanın xeyli xristian əhalisinə islam dini qəbul etdirildi.

Sınıq körpüdə I Şah Abbasın qoşunu Osmanlı qoşunu üzərində qələbə qazandı. Osmanlı ordusu 15 min nəfərə yaxın itki verdi.

Bu uğursuz savaqdan sonra osmanlıların I Şah Abbasa barışıq təklifi ilə onlar arasında Mərənddə 1618-ci ildə 1612-ci il İstanbul müqaviləsinin şərtləri əsasında müqavilə bağlandı. Ancaq bu müqavilədə Səfəvi dövlətinin Osmanlı dövlətinə 1612-ci il müqaviləsinə görə ildə ödəməli olduğu 200 xarvar xanı ipək yarıbayarı azaldıldı. Müqaviləni Osmanlı hökuməti 1619-cu ildə təsdiq etdi.

Barışıqdan xeyli sonra Osmanlı ölkəsində daxili çəkişmələr başladı. Bundan istifadə edən I Şah Abbas 1622-1623-cü illərdə Ərəb İraqına qoşun yeridib Bağdad, Kərbəla, Nəcəfi tutdu. Eyni zamanda Çuxur-Səd bəylərbəyi Əmirgünə xan Qacar Osmanlı tabeliyində olan Axısxanı ələ keçirdi.

I Şah Abbas savaqlardakı uğurları ilə yanaşı asılı bölgələrdəki mərkəzdənqaçma hərəkətlərinin qarşısını da alıb Səfəvi imperatorluğunu daha da möhkəmləndirdi. I Şah Abbas 1629-cu ildə vəfat etdi. Səfi Mirzənin (I Şah Abbasın oğlu) oğlu Sam Mirzə I Səfi Mirzə (1629-42) adı ilə şah oldu.

Səfəvi dövləti XVII əsrin 30-90-cı illərində. Osmanlı dövləti Anadoludan İran körfəzinə çıxan karvan yolu üzərindəki Bağdadın itirilməsi ilə heç cür

hesablaşmaq istəmirdi. I Şah Abbas vəfat etdikdən sonra Bağdadın geri qaytarılması yenə də ön plana çəkildi.

Osmanlı sultanı IV Murad (1623-1640) 1634-cü ildə yeni səfərbərlik keçirib güclü ordu yaratmışdı. Bu xəbəri eşidən şah əsas qüvvəni Təbriz şəhərinə topladı. Müharibə tərəflər arasında yenidən danışıqların başlanması və 1639-cu il mayın 17-də Qəsri-şirində iyirmi yeddi maddədən ibarət sülh müqaviləsinin bağlanması ilə nəticələndi.

XVII yüzilin ikinci yarısında daxili və xarici vəziyyət. II Şah Abbasın dövründə Səfəvi dövlətinin iqtisadiyyatı inkişaf edərək beynəlxalq aləmdə nüfuzu güclənmiş, Avropa və Şərq dövlətləri ilə qarşılıqlı diplomatik əlaqələri də genişlənməmişdi. O, mülayim təbiətli və sülhpərvər olub, qonşu dövlətlərlə qarşılıqlı «dostluq içində» münasibətlərini qoruyub saxlamağa çalışmışdı. Osmanlı dövləti ilə 1639-cu ildə müqavilə bağlandıqdan və qarşılıqlı anlaşma əsasında hüdudlar müəyyənləşdirildikdən sonra tərəflər arasında müharibə təhlükəsi aradan götürülmüş, Səfəvi dövlətinin qərb, şimal-qərb sərhədlərinin təhlükəsizliyi təmin olunmuşdu.

Rusiya ilə Səfəvi dövləti arasında münaqişə 1662-ci ilə qədər davam etmiş və nəhayət qarşılıqlı diplomatik danışıqlarla aradan qaldırılmışdı.

II Şah Abbas 1649-cu ildə Qəndəharı tutub, buradakı hindliləri öz vətənlərinə yola salıb, Şah Cahana (1627-1658) dostluq məktubu yazdı və onunla əlaqələri nizama salaraq dövlətin şərq sərhədlərini möhkəmləndirdi.

1666-cı ildə II Şah Abbas vəfat etdikdən sonra onun böyük oğlu Səfi Mirzə Şah Süleyman (1666-1694) adı ilə hakimiyyətə gəldi. Onun dövründə ölkənin şərq sərhədləri zəifləmiş, özbək xanları isə Xorasana tez-tez hücumlar edir və heç bir ciddi müqavimətlə qarşılaşmırdılar.

Artıq XVII yüzilin 70-ci illərində Səfəvi dövlətində iqtisadi və siyasi böhranın ilk əlamətləri özünü açıq şəkildə büruzə verirdi. Bu vaxt İran körfəzinin mühüm liman məntəqələri yenidən Qərb dövlətlərinin nəzarəti altına düşmüşdü. Dövlət hakimiyyətinin zəifləməsindən mərkəzi və yerli bürokratik aparatın məmurları sui-istifadə edir, vergi və mükəlləfiyyətlər artırır, nəticədə ölkə daxilində narazılıqlar genişlənir, asılı xalqların mərkəzdənqaçma hərəkətləri güclənir və siyasi böhran da getdikcə dərinləşirdi.

XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanın siyasi və sosial-iqtisadi quruluşu. XVI-XVII əsrlər Azərbaycan mədəniyyəti.

Dövlət quruluşu. Şah qeyri-məhdud hökmdar idi. Dövlətin Ali məclisi yalnız məşvərətçi rol oynayırdı. I Təhmasib dövründə Ali məclisin 12 üzvü vardı. Şah mühüm məsələlərin həllində Ali məclisi çağırır, yüksək dövlət xadimlərinin təkliflərini dinləyir, ancaq son qərarı özü verirdi.

Dövlət quruluşunda şahdan sonra **baş vəzir** (vəziri-əzəm) əsas yer tuturdu. Şahın saray münşisi (katibi) **vaqiənəvis** adlanırdı. Ali dini idarəyə **sədr** başçılıq edirdi. **Divan əs-sədərədə** iki sədr fəaliyyət göstərirdi. Biri sədri-xassə, digəri isə sədri-ammə (və ya sədr əl-moqufat) adlanırdı.

İnzibati-ərazi bölgüsü əsasında dövlətin geniş ərazisi təbii sərhədləri ilə bir-birindən ayrılan 4 valilik və 13 vilayətə (bəylərbəyliyə) bölünmüşdü. Vilayətləri şah tərəfindən təyin olunan hakimlər idarə edirdi. Vilayətə hakim xan, soltan titulu əmir əl-üməra, yaxud bəylərbəyi rütbəsi ilə təyin olunurdu. Vilayətlərdə bəylərbəyidən sonra əsas yeri əyalət vəziri tuturdu.

Bəylərbəyiliklər **mahallara** bölünürdü. Mahalları şah tərəfindən təyin olunan mahal hakimləri (**sultan və məliklər**) idarə edirdilər. Bu hakimlərə hərbi-inzibati və polis funksiyası verilirdi. Vilayətlərin idarə olunmasında bəylərbəyi müavini (canışın), eşikağasıbaşı, divanbəyi, mehmandar da mühüm rola malik idilər.

Səfəvilər dövründə canışın və **naib əl-hökumə** sinonim kimi işlənmişdir. Bu adı daşıyan məmuru bir qayda olaraq bəylərbəyi özü təyin edirdi. Səfəvi dövləti sistemində başlıca idarəçilik qurumları iki inzibati bölmədən ibarət idi: bəylərbəylik (vilayət) və sultan-məliklik (mahal).

Kənd təsərrüfatı. XVI yüzilin başlanğıcında Azərbaycan torpaqlarının birləşdirilməsi, möhkəm dövlət idarəçiliyin yaradılması ilə ölkənin həyatında dirçəliş başlandı.

XVI-XVII yüzillərdə kənd təsərrüfatında yenə əkinçilik üstün yer tuturdu. Kənd əhalisinin çoxu əkinçiliklə məşğul olurdu. Əkinçi təsərrüfatı başlıca olaraq suvarma özlündə qurulurdu.

Sənətkarlıq və ticarət. Azərbaycanın yaxşı təbii-coğrafi şəraiti, xammal bolluğu, ipəyə, yuna, pambığa, sənət məhsullarına daxili ehtiyacın və beynəlxalq bazar tələbatının artması ölkədə şəhərlərin canlanmasına, sənətkarlıq və ticarətin irəliləyişinə müsbət təsirlər göstərmişdi. XVI-XVII əsrlərdə ölkə miqyasında əmək bölgüsünün dərinləşməsi, ticarətin və sənətkarlığın təkamülü mövcud şəhərlərin inkişaf prosesini sürətləndirmiş, bir çox kiçik yaşayış məskənlərinin şəhərlərə çevrilməsində başlıca amil rolunu oynamışdır. Ancaq Təbriz, Gəncə, Ərdəbil, Marağa, Şamaxı, Ərəş, Bərdə, Naxçıvan, Dərbənd, Culfa ölkənin əsas sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri idilər. Azərbaycan şəhərlərində, hətta bir çox kənd və qəsəbələrdə toxucu,

başmaqçı, dərzi, misgər, dəmirçi, dulusçu, dabbaq, bəna kimi 44-dən çox peşə-sənət sahəsi vardı.

Səfəvi dövlətinin iqtisadi siyasəti sənətkarlığın inkişafına təkan verdi. I Şah Təhmasib sənətkarlardan istehsala görə «mali möhtərifə», satışa görə isə «tamğa» adı ilə alınan vergiləri 1565-ci il fərmanı ilə ləğv etdi. Bu, sənətkarlıq və ticarəti canlandırdı. XVI-XVII yüzildə sənətkarlığın irəliləyişi daxili və xarici bazarlardakı ehtiyacla bağlı idi. Alış-veriş arttdıqca istehsal da genişlənir, istehsal texnikası yeniləşirdi. Məhsuldar qüvvələr canlandıqca sənətin yeni sahələri yaranırdı.

Dövlət xəzinəsi ticarətdən çox qazanc götürürdü. Tacir və sırayı satıcılardan gömrük nəzarətçiləri tərəfindən yollarda «**rəhdari**» adlı yol gömrüyü (rüsüm), şəhərlərin giriş qapısı və bazarlarda isə **bac** (ticarət rüsümü) alınırdu.

Rusiya ilə Azərbaycan arasında alış-veriş Volqa-Xəzər su yolu və Dərbənddən keçən qədim quru karvan yolu ilə aparılırdı. Dərbənd-Şabran-Muşan çölü, Cavad-Ərdəbil-Xalxal-Zəncan-Sultaniyyə-Əhər başlıca ticarət yolu idi. Şamaxı, Ərəş, Təbriz, Marağa şəhərləri də bu karvan yolu ilə bağlı idilər. Volqa çayı ilə gələn gəmilər isə Xəzərin Dərbənd, Niyazabad, Bakı limanlarına yan alırdılar. Tacirlər bu limanlardan yenə də quru karvan yoluna çıxıb mallarını istədikləri şəhərlərə aparırdılar.

XVII yüzilin ikinci yarısında Qərbi Avropa ticarət kapitalı Rusiya kapitalının rəqabəti ilə də qarşılaşdı. 1667-ci ildə Rusiya hökuməti **Culfa ticarət şirkəti** ilə müqavilə bağladı. Müqaviləyə görə şirkət xam ipəyi Rusiyaya satmalı, yaxud Avropaya Rusiya vasitəsi ilə ixrac etməli idi. 1672-ci ildə **Şah Süleyman (1666-1694)** çar **Aleksey Mixayloviç (1645-1676)** yazdığı məktubda Culfa şirkətinin bağladığı müqavilə ilə razılaştığını bildirirdi.

Torpaq sahibliyi. Dövlət torpaqları **ərəziyi-divani**, şah və onun ailə üzvlərinin torpaqları isə **xassə ərazisi** (ərəziyi-xassəyi-şərifə) adlanırdı. Bu ikisi geniş torpaq sahələrini özündə birləşdirirdi. Hər iki əmlakın idarə olunmasına şah özü başçılıq edirdi. Əraziyi-divaninin maliyyə işləri ilə **sərkari-divan**, xassəninki ilə **sərkari-xassə** məşğul olurdu.

Mülki və hərbi qulluqçulara xidmətlərinə görə, dövlət torpaqlarından **soyurqal, tiyul** (çox nadir hallarda iqta) adı ilə ömürlük, yaxud irsi mülklər verilirdi.

Ənənəvi **vəqf** əmlakı xeyli genişlənmişdi. Vəqf əmlakına geniş torpaq sahələri ilə yanaşı kəhrizlər, dükanlar, rastabazarlar, sənətkar karxanaları, karvansaralar, dəyirmanlar, hamamlar və s. daxil idi. Vəqflər iki yerə bölünürdü. Bunlardan **vəqfi-xeyriyyə** dini idarələrin, **vəqfi-əhliyyə** isə din xadimlərinin mülkləri idi.

Feodalların şəxsi torpaq sahibliyi **mülk** idi. Mülk sahibinin islam qanunları əsasında dövlətdən torpaq almaq hüququ vardı. **İcma** torpaq sahibliyinə **camaat** da deyilirdi. Bu torpaqlar kənd icmaçılarının - camaatın istifadəsində idi.

Hakim zümrə. Kəndlilər. XVI-XVII yüzillərdə hakim zümrə dörd əsas qola bölünürdü: 1. Yarımköçəri qızılbaş tayfalarının hərbi əyanları (başqa tayfalardan və şah qvardiyası sıralarından olan hərbcilər də buraya daxil idi, ancaq onlar sayca çox deyildi); 2. Ali müsəlman ruhaniləri; 3. Mərkəzi və yerli idarələrin mülki məmurları; 4. Qədim oturaq yerli əyanlar.

Vergi və mükəlləfiyyətlər. Kənd və şəhər əhalisi dövlətə, sahibkarlara müxtəlif vergilər ödəyirdilər. Eyni zamanda bir çox mükəlləfiyyətlər daşıyırdılar. Səfəvilər dövründə vergilərin toplanmasında bir çox illər Uzun Həsənin Qanunnaməsi əsas götürülmüşdü. Ağqoyunlu Sultan Yaqubun 1488-ci il fərmanında adı keçən 27,

Ağqoyunlu Qasımın isə 1498-ci ildə soyurqal haqqındakı fərmanında xatırladılan 31 növ vergi və mükəlləfiyyətin demək olar hamısı qüvvədə qalırdı.

Malcəhət (xərac) başlıca vergi olub, torpağın münbitliyinə və ya yığılan məhsulun həcminə görə alınırdı. Vergi ümumi məhsulun 1/5, yaxud 1/3 hissəsinə bərabər idi. **Bağbaşı** bağlardan toplanılan məhsulun 1/10 həcmində alınırdı; **Çobanbəyi** otlaqlardan istifadə əvəzinə alınırdı. Ələfə və üləfə ordunun ərzağı və atlarına verilən yem, **ulaq** nəqliyyat mükəlləfiyyəti, **qonalgə** yol gedən elçi, qasid məmura verilən yer və ərzaq, rəsmi-sədərə baş ruhani xeyrinə yığılan rüsum, rəsmi-vüzərə vəzirlərin xeyrinə alınan rüsum, **rüsum daruğəyi** polis rəisi üçün alınan rüsum, rüsumi-ümmal maliyyə idarəsi işçiləri üçün alınan rüsum idi.

XVI-XVII yüzillərdə Azərbaycanda torpaq rentası məhsul, pul və biyar şəklində mənimsənilirdi. Avarizat adlı vergi məhsulla da, pulla da alınır və bəzən isə işləyib ödəmə şəklində yerinə yetirilirdi. Ancaq əvvəlki yüzilliklərdə olduğu kimi vergilər əsasən məhsul (natura) şəklində ödənilirdi.

Mədəni həyatın ümumi səciyyəsi. XVI əsrin başlanğıcında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranması, tarixi Azərbaycan torpaqlarının gerçəkdən ilk dəfə vahid dövlətin tərkibinə qatılması sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində olduğu kimi mədəniyyətin inkişafında da geniş perspektivlər açdı. Ölkə daxilində feodal çəkişmələrinə son qoyulması, nisbi sakitliyin təmin edilməsi, xarici iqtisadi əlaqələrin bərpa edilməsi, iqtisadi və mədəni dirçəlişin əsas təminatçısı rolunu oynadılar. Digər tərəfdən, Səfəvi hökmdarlarının, xüsusilə də Şah I İsmayıl və Şah I Abbasın dövrün mükəmməl dini və dünyəvi təhsil görmüş ziyalıları olması, mədəniyyətin bütün sahələrinə xüsusi qayğı və ehtiram göstərmələri

XVI-XVII əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin yüksəlişinə mühüm təsir göstərmişdi.

Bütün bunlarla yanaşı XVI-XVII əsrlərdə Azərbaycanda mədəniyyətin, yalnız yüksələn xətt boyu inkişaf etməsini düşünmək yanlışlıq olardı. Belə ki, bu dövrdə Azərbaycanın mədəni inkişaf perspektivləri qarşısında ən böyük əngəllərdən biri müəyyən fasilələrlə bütün XVI əsr və XVII əsrin ilk yarısı boyu davam etmiş Səfəvi-Osmanlı savaşı olmuşdu.

Səfəvi-Osmanlı savaşılarında demək olar ki, bütün hərbi əməliyyatların Azərbaycan ərazisində getməsi, təsərrüfat sahələrinin, yaşayış məskənlərinin, xüsusilə də mədəniyyət mərkəzləri olan Təbriz, Gəncə, Şamaxı, Naxçıvan və s. kimi şəhərlərin dəfələrlə dağıdılması, insan potensialının ciddi itki ilə üzləşməsi, mədəniyyət xadimlərinin əsir aparılması, didərgin düşməsi mədəni inkişafın ümumi fonuna olduqca mənfi təsir göstərmişdi. Bəzi Səfəvi hökmdarlarının, Şah I Təhmasibin tövbə fərmanı, Şah II Abbas və Şah Hüseyinin mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrinə qoyduqları yasaqlar da inkişaf prosesində izsiz ötüşməmişdi. Bununla belə, qeyd edilən faktlar zəngin tarixi köklərə söykənən Azərbaycan mədəniyyətini inkişaf yolundan sapdırma bilməmiş, XVI-XVII əsrlər xalqımızın tarixində xüsusi mərhələ təşkil etmişdi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı, 1994
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) I hissə. Bakı, 2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. III cild.

5. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, 2007
6. Fərzəlibəyli Ş. Azərbaycan və Osmanlı imperiyaları. (XV-XVI əsrlər). Bakı, 1995
7. Fərzəlibəyli Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı, 1983
8. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 2008
9. Nağıyev S. Qızılbaşlıq haqqında. Bakı, 1997
10. Cəfərli N. Səfəvilər dövləti. Bakı, 2000
11. Həsənəliyev Z. Səfəvi dövləti. Bakı, 2000
12. Kazımi P. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işi. Bakı, 2008

**MÖVZU № 4. “Azərbaycan XVIII əsrdə.
Azərbaycan XIX əsrin birinci yarısında. Azərbaycanın
bölüşdürülməsi”.**

P L A N:

- 1. Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında.**
- 2. Azərbaycan xanlıqlar dövründə.**
- 3. Azərbaycan XIX əsrin birinci yarısında**

Sual 1. Azərbaycan XVIII əsrin birinci yarısında.

Səfəvi dövlətinin tənəzzülü və XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda xalq azadlıq hərəkatının qüvvətlənməsi. XVIII əsrin əvvəllərində tərkibinə bir çox ölkələrlə yanaşı, Azərbaycanın da daxil olduğu Səfəvi dövləti dərin iqtisadi və siyasi tənəzzül dövrü keçirirdi. Şah, saray əyanları və dövlət məmurları boşalmış dövlət xəzinəsini doldurmağın yeganə yolunu vergi və mükəlləfiyyətlərin sayını, həcmi artırmaqda görürdülər. Bu məqsədlə onlar yeni-yeni vergi növləri "ixtira" edir, vergi toplamaq üsulunu daha da sərtləşdirirdilər. Saray əyanları və dövlət məmurlarının fıtvalarına uyan, dövlət işlərindən uzaqlaşaraq günlərini məscidlərdə ibadətdə və hərəmxanada eyş-işrətdə keçirən iradəcə zəif şah Sultan Hüseyn 1699-cu ildə vergi sistemini "qaydaya" salmaq məqsədilə 15 yaşına çatmış hər kəsin siyahıya alınması barədə əmr verdi. Əhalinin var-dövləti və əmlakı da siyahıya almırdı. Yeni şahın məmurları siyahı tərtib etməkdə çətinlik çəkirdilər; imkanı olan şəxslər ailəsi və əmlakı ilə birlikdə acgöz şah məmurlarının təqibindən qaçaraq əlçatmaz yerlərdə gizlənidilər. Belə halların qarşısını almaq məqsədilə şah yeni bir fərman verdi:

"Gizlənən şəxsi kim tapsa və şaha bu barədə xəbər versə, onun başı şaha, əmlakı isə xəbər verən adama çatacaqdır".

Siyahıyaalma üç il - 1699-cu ildən 1702-ci ilədək davam etdi. Siyahıya daxil edilən şəxslərdən əlavə olaraq yeni vergilər tələb olundu. Vergilər əvvəlkilərdən üç dəfə artıq idi. Tezliklə şahın vergi toplayanları əhalidən yeni qayda üzrə üçillik vergi yığmağa başladılar.

XVIII əsrin əvvəllərində, təqribən 1700-1703-cü illərdə Azərbaycanda, xüsusilə Şirvanda keçən quraqlıq özü ilə dəhşətli aclıq gətirmişdi. Bu isə bahalığa, bazarlarda qiymətlərin bir neçə dəfə artmasına səbəb olmuşdu.

Feodal istismarının həddini aşması, Səfəvi dövlətinin bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da şah üsuli-idarəsinə və yerli feodallar əleyhinə üsyanların baş verməsinə səbəb oldu. XVIII əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ilk üsyan 1707-ci ildə Car-Balakən bölgəsində alovlandı. 1709-cu ildə Şimali Azərbaycanda-Şirvan hüdudlarında daha bir silahlı üsyan baş verdi. 1711-ci ildə Car camaatı yenidən silaha əl atdı. Onlar Şamaxı şəhərinə hücum edib, Şirvan bəylərbəyinin malikanəsinə od vurmağı qərara aldılar.

1709-cu ildə Qəndəhar şəhərini zəbt edib İsfahanı hədələyən əfqan qəbilələri mərkəzi hökumətə Azərbaycanda baş verən üsyanları yatırmağa macal vermirdi.

Şirvan üsyanı. 1722-1735-ci illərdə Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətlərinin Rusiya tərəfindən işğal olunması. Səfəvi dövlətinin ağır günlərində şah Sultan Hüseyn Rus dövlətindən kömək almaq üçün onunla yaxınlaşmağı qərara aldı. Bu məqsədlə 1713-cü ildə "dostluq və ticarət müqaviləsi" bağlamaq üçün Fəzlulla bəyi Peterburqa göndərdi.

I Pyotrun 1714-cü ildən başlayaraq Xəzər dənizinin Şərq sahillərini öyrənmək üçün Bekoviç-Çerkasskinin başçılığı ilə buraya ekspedisiya göndərmişdi.

I Pyotr Xəzər dənizinin qərb sahillərini öyrənmək məqsədilə Azərbaycandan, xüsusilə karvan yolu ilə Şirvandan keçməklə Səfəvi dövlətinə özünün yaxın adamlarından birini - A.P.Volinskini göndərirdi.

Hacı Davud 1721-ci ilin avqust ayında Şirvan bəylərbəyliyi mərkəzi olan Şamaxı şəhərini tutdu. Şəhər alınarkən buradakı zəngin bazarın, karvansaraların, xarici ölkədən gələn tacirlərin, o cümlədən rus tacirlərinin bir neçə milyonluq malı qarət olundu.

1721-ci ildə İrəvan xanının qoşunlarını məğlub edən Hacı Davudun dəstələri Gəncə şəhərini mühasirə etsələr də, onu ala bilmədilər.

Rusiyanın ona qarşı mənfi münasibətindən xəbər tutan Hacı Davud özünə arxa tapmaq məqsədilə Osmanlı imperiyasına müraciət etdi.

Şimali Azərbaycanın Xəzər sahillərində möhkəmlənmək arzusunda olan Osmanlı imperiyası vaxt itirmədən Hacı Davudla əlaqə yaratdı. Hacı Davud Türkiyədən hərbi kömək istəməklə bərabər həmin dövlətin himayəsini də qəbul etməyə söz verdi. I Pyotrun 1722-ci il yürüşündən sonra Türkiyə Hacı Davudu himayəyə qəbul etdi (1722-ci il, dekabr). Əks təqdirdə, I Pyotr Türkiyə himayəsində olan şəxsə qarşı cəza ekspedisiyası göndərdiyini açıqlamağa cəsarəti çatmazdı.

Xəzərsahili əyalətlərə yürüş etmək üçün zəmin yarandı. Əvvəlcə yürüşə 1723-cü ildə başlamaq planlaşdırılmışdı. Əfqan qəbilələrinin 1722-ci ilin martında İsfahan yaxınlığında şah qoşunlarını məğlubiyyətə

uğratması və Səfəvilərin paytaxtını mühasirəyə alması xəbəri yürüşün bir il qabağa çəkilməsinə səbəb oldu.

Qəti addım atmazdan əvvəl I Pyotr Xəzərsahili əyalətlərin sakinləri arasında yürüşün səbəbini doğrultmaq məqsədilə "Manifest" çap edib, xüsusilə rus ordusu hərəkət edəcək istiqamətdə yerləşən şəhər və kəndlərə göndərdi. "Manifest" də yürüşün əsil səbəbi, mahiyyəti ört-basdır edilir və göstərilir ki, rus ordusunun bu yürüşdə məqsədi Şirvan üsyanı zamanı Şamaxıda qətl və qarətə məruz qalmış rus tacirlərinin intiqamını almaq, habelə Rusiya dövlətinin dostu olan Səfəvi şahına qarşı qalxan üsyançılara, xüsusilə Hacı Davuda və Surxay xana cəza verməkdən ibarətdir. I Pyotr "Manifest"ində həmçinin yerli əhaliyə əmin-amanlıq da vəd edirdi.

1722-ci il avqustun 23-də rus qoşunları heç bir müqavimət görmədən Dərbənd şəhərinə daxil oldu. Rusiyaya qayıtdıqdan sonra I Pyotr hərbi ekspedisiyalar göndərməklə Xəzər sahilinin qərbində yerləşən bütün əyalətləri tutub Rusiyaya ilhaq etmək qərarına gəldi. Bu cəhətdən böyük hərbi strateji və iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən Bakı qalasını almaq əsas vəzifə idi.

Bakıya dəniz vasitəsilə yürüş hazırlandığı bir zamanda - 1722-ci ilin oktyabrında İsfahan əfqan qəbilələri tərəfindən zəbt edildi. 1722-ci ilin dekabrında başda polkovnik Şipov olmaqla rus eskadrası Ənzəli limanına daxil olub, heç bir müqavimətə rast gəlmədən Rəşt şəhərini tutdu.

Səfəvi dövlətin zəifləməsindən istifadə edən Osmanlı imperiyası da öz qoşunlarını Cənubi Qafqaza doğru yeritdi. Osmanlı qoşunları vaxt itirmədən Cənubi Qafqaza daxil olaraq Tiflis şəhərini işğal edib, şərqə doğru irəlilədilər.

Türkiyə tərəfindən bütün Cənubi Qafqazın tutulması təhlükəsi
I Pyotru Bakını işğal etməyə tələsdirdi.

1723-cü il iyulun 21-də rus donanması Bakı limanına daxil oldu. Ciddi müqavimət göstərməsinə baxmayaraq, Bakı qarnizonu çoxsaylı orduya və hərbi texnikaya malik olan düşmən hücumuna tab gətirmədi və bombardman nəticəsində şəhərdə baş verəcək yanğının, tələfatın qarşısını almaq məqsədilə qalanı yadelli işğalçılara təslim etməyə məcbur oldu.

Bakı qalası alındıqdan sonra burada yerli inzibati hakimiyyət edildi və komendantlıq idarəsi yaradıldı. Bakının ilk komendantı knyaz Baryatinski təyin olundu. Bakıdan sonra ruslar asanlıqla Salyan şəhərini işğal etdilər.

Şahın onu səlahiyyətlərdən məhrum etməsindən xəbəri olmayan İsmayıl bəy şahdan heç bir icazə almadan 1723-cü il sentyabrın 12-də göstərilən şərtlər əsasında Peterburqda Rusiya ilə müqavilə imzaladı. Rusiya əvəzində Səfəvi şahına öz hakimiyyətini qorumaq üçün hərbi yardım göstərməyi öhdəsinə götürdü.

Beləliklə, 1722-1723-cü illərdə Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətləri Rusiya tərəfindən işğal edildi. 1721-ci ildə isə Şirvan üsyanı nəticəsində Şamaxı ətrafında gələcək Şamaxı xanlığının təməli qoyulmuş oldu. Lakin II Təhmasib əvvəlcədən hüquqi əsasdan məhrum olan bu müqaviləni təsdiqləməkdən qəti boyun qaçırdı. İsmayıl bəy vətən xaini elan olundu və geri qayıtmağa cəsarət etməyib ömrünün sonunadək Rusiyada qaldı.

1724-cü il İstanbul müqaviləsi. 1724-cü il iyulun 12-də İstanbulda Rusiya ilə müqavilə imzalandı. Həmin müqaviləyə əsasən Türkiyə tərəfi Rusiyanın işğal etdiyi Xəzərsahili əyalətləri Səfəvilər tərəfindən "Rusiyaya güzəşt edilmiş kimi" təsdiq etdi. Rusiya tərəfi isə öz

növbəsində Türkiyə tərəfindən Qərbi Qafqazın və Cənubi Azərbaycanın işğalına etiraz etməyəcəyini bildirdi. İstanbul müqaviləsinin əsas maddələrindən biri, Xəzərsahili əyalətlər istisna olmaqla, Şirvana həsr edilmişdi. Müqaviləyə görə, Türkiyənin Şirvanda qoşun saxlamağa ixtiyarı yox idi. Münaqişələr baş verdikdə sultan bura yalnız Rusiyanın razılığı ilə qoşun çəkə bilərdi. İstanbul müqaviləsinə əsasən Şirvan Türkiyənin himayəsi altında yarımüstəqil xanlıq elan olunurdu. Artıq bu zaman yerli əhali arasında müəyyən nüfuz qazanmış Hacı Davud Türkiyə tərəfindən Şirvan xanı təsdiq edildi.

İstanbul müqaviləsindən sonra Türkiyə bütün sərhəd boyu Cənubi Qafqaza öz qoşunlarını yeritdi. İrəvan, Xoy şəhərləri tutuldu. Təbriz mühasirəyə alındı. Borçalı və Qazax könüllü olaraq Osmanlı hakimiyyətini qəbul etdi.

1725-ci ilin mayında Təbriz uğrunda döyüşlər yenidən başlandı. Təbrizi aldıqdan sonra Osmanlı əsgərləri 1725-ci ilin avqustunda Gəncə şəhərini ələ keçirdilər.

1725-ci ilin sonlarında Osmanlı əsgərləri Azərbaycanın sonuncu istehkamını, İstanbul müqaviləsinə görə, Osmanlı işğal zonasına daxil olmayan Ərdəbil şəhərini də almağa müvəffəq oldular. 1725-ci il dekabrın 18-də Ərdəbil şəhərinin alınması İstanbulda atəşfəşanlıqla qeyd edildi.

Çarizmin Azərbaycanın Xəzərsahili əyalətlərində iqtisadi siyasəti. I Pyotru xüsusilə "ağ neft" maraqlandırır. I Pyotrun Matyuşkinə verdiyi əmrində deyilirdi: "Ağ neftdən min pud və ya nə qədər mümkünə göndər".

Pyotr Xəzərsahili əyalətlərdə bitən bəzi texniki bitkilərin Rusiyada yetişdirilməsinə göstəriş verdi. I Pyotr

hətta tut ağaclarını qıran şəxsi edam edəcəyi barədə qərar da verdi. Rusiyanın iş adamları Xəzərsahili əyalətlərdə yetişdirilən xam ipəyə daha çox əhəmiyyət verirdilər. Rusiyanın rəsmi dairələrində belə rəy yaranmışdı ki, Şirvanın elə bir kəndi yoxdur ki, orada ipəkçiliklə məşğul olunmasın. Şirvanın ipəkçiliyindən istifadə edərək I Pyotr xam ipəyi bir sıra Qərbi Avropa ölkələrinə, o cümlədən İngiltərəyə, Hollandiya, Fransa və Polşaya ixrac etmək fikrində idi.

Rus tarixçisi P.Butkov yazır ki, 1724-cü il İstanbul müqaviləsindən sonra I Pyotr briqadir Rumyantsevə tapşırırmışdı ki, erməniləri Xəzərsahili əyalətlərdə istədikləri şəhərlərdə yerləşdirmək gərəkdir, lazım gələrsə, yerli əhalini qovub, erməniləri həmin yerlərdə məskunlaşdırsın.

Hər iki dövlət nümayəndələrinin imzaladığı Nabur sazişinə əsasən 1726-cı ildən başlayaraq rus qoşunları silah işlətmədən Müşkür, Niyazabad, Cavad, Salyan, Lənkəran, Astara, Qızılağac, Taliş dağlarının bir hissəsini tutdular. 1727-ci ildə onlar Şeşpara, Rustov, 1728-ci ildə isə Quba və Təngiyə sahib oldular.

Azərbaycan torpaqları Osmanlı hakimiyyəti dövründə (1723-1735-ci illər). Osmanlı işğalına məruz qalmış vilayətlərdə əvvəlki inzibati-ərazi bölgüsü kiçik dəyişikliklərlə saxlanılmışdı. Azərbaycan torpaqları *vilayətlərə* (əyalətlərə), onlar da *sancaqlıqlara* bölünmüşdü. Vilayətlərin ərazisi, adətən, əvvəllər mövcud olan bəylərbəyliklərin ərazisinə uyğun gəlirdi. Ancaq Gəncə vilayətinin ərazisi keçmiş Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyiinin ərazisinə nisbətən xeyli kiçik idi. Qazax sancaqlıq kimi qonşu Tiflis vilayətinin, Göyçə gölünün şimal-şərqində yerləşən Lori, Pəmbək isə İrəvan vilayətinin tərkibinə daxil edilmişdi.

Sancaqlıqların ərazisi əvvəlki *ölkələrin*, bəzi hallarda *mahalların* ərazisinə uyğun gəlirdi. Sancaqlıqlar öz növbəsində *mahallara* və *nahiyələrə* bölünürdü. Nahiyələr də, adətən, bir neçə kənddən ibarət olan *qəriyələrə* ayrılırdı.

Vilayətlərdə ali hərbi-inzibati, həmçinin siyasi hakimiyyət hərbi dövrdə *sərəsgər*, dinc vaxtlarda isə *mühafız* adlandırılan Osmanlı, sərkərdələrinə məxsus idi. Sancaqbəyilər, mahal və nahiyə naibləri isə əsasən yerli feodallardan təyin olunurdu.

Osmanlı hakimiyyət orqanları işğal olunmuş yerlərdə əhalinin siyahısını tutub hər sancaqlıq, vilayət üçün vergi qanunnaməsi tərtib edirdilər. Xüsusi vergi dəftərlərində kişi əhalisi və vergilər əks olunurdu. Ticarət və sənətkarlıqda Səfəvilər dövründə alınan vergilər olduğu kimi saxlanmışdı. Bir sıra hallarda Osmanlı hakimiyyət orqanları vergilərin yığılmasını müqatiyə verirdilər. Osmanlılar Təbrizdəki zərbxananın işini qaydaya salmağa çalışırdılar.

Xarici işğalçılara qarşı xalq azadlıq mübarizəsi. 1724-cü ilin yayında Salyanda Rusiya əleyhinə çıxış baş verdi. 1727-ci ildə Muğan hakimi Ramazan Osmanlı və rus hakimiyyətlərinə qarşı çıxış etməyə cəhd göstərdi, lakin müvəffəqiyyətsizliyə uğrayaraq həbs olundu.

1726-cı ildə şəqqaqi və şahsevən tayfaları Osmanlı hakimiyyətinə qarşı üsyan etdilər. Əbdürrəhman paşa qiyamçı tayfaları sakitləşdirə bildi. 1727-ci ilin sonunda Qaradağda böyük xalq azadlıq hərəkatı baş verdi. 1729-cu ilin yayında üsyan yatırıldı.

1730-cu ildə astaralı Musa xan ruslara qarşı qiyam qaldırdı və Osmanlı işğal zonasına keçdi. Lakin bir müddətdən sonra geri qayıtdı.

XVIII əsrin 30-cu illərində Azərbaycan uğrunda Səfəvi-Osmanlı mübarizəsi. Azərbaycan torpaqlarının azad edilməsi. Paytaxt İsfahanla birlikdə İraq, Fars, Xorasanın Əfqanların, Azərbaycanın yarından çoxunun, Gürcüstan və Ermənistanın Osmanlı imperiyasının, Xəzərsahili ərazilərin Çar Rusiyasının əlinə keçməsi Səfəvi hakim dairələrini hərəkətə gətirdi. Bu qüvvələrin və ərazilərin birləşdirilməsində Nadirqulu xan (1689-1747) böyük rol oynadı.

1730-cu ilin sentyabrında Təbrizdə olan Osmanlı qarnizonu təslim oldu. Həmin il Nadir Marağa və Həmədanı da türklərdən geri aldı.

1730-cü ildə Nadir xanın Osmanlılara qarşı uğurlu savaşı çar Rusiyasını Xəzərsahili vilayətlərin Səfəvilərə qaytarılması fikrinə gətirmişdi. Bununla bağlı 1732-ci ilin yanvarın 21-də Rusiya ilə Səfəvilər arasında Rəşt müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə əsasən Rusiya 5 ay ərzində Kür çayının Xəzərə töküldüyü yerdən güneyə yerləşən bütün əraziləri Səfəvilərə qaytarır, Səfəvilər isə bu torpaqların Türkiyənin əlinə keçməsinə yol verməməli idi. Kür çayından Dərbəndə kimi uzanan quzey torpaqlarının qaytarılması üçün ayrıca şərt qoyulmuşdu. Belə ki, İstanbul bağlaşması üzrə (1724-cü il İstanbul müqaviləsi nəzərdə tutulur). Türkiyəyə keçən Şirvan, Ermənistan və Gürcüstanı İran (Nadir xan) osmanlılardan geri almalı, bununla da Xəzəryanı torpaqların Türkiyənin əlinə keçməyəcəyini təmin etməli idi.

Nadir xan Əfşar 1732-ci ildə II Təhmasibin 8 aylıq oğlu III Abbas hakimiyyətə gətirildi. Nadir onun qəyyumu oldu. Nadir «Təhmasibqulu xan» ləqəbini ataraq, vəkildövlət və nayibüssəltənə adını qəbul etdi.

Nadir Osmanlıların tutduqları torpaqların geri qaytarılmasına 1732-ci ilin payızında başladı. İlk olaraq Kirmanşah azad edildi. Ətraf əraziləri tutan Nadir

Bağdadı mühasirə etdi. Bağdad ətrafında olan döyüşdə 1733-cü il iyul ayında Nadir məğlub olaraq Bəhrüza çəkildi. Bağdadda mühasirədə olan Osmanlı qoşununa köməyə gələn Topal Osman paşa Nadiri məğlub etdikdən sonra Bağdada girdi. Çox keçmədən yeni qoşun toplayan Nadir yenidən osmanlılarla müharibəyə başladı. 1733-cü ilin payız və qışında osmanlıları məğlub edən Nadir Bağdadı tutdu. Hər iki tərəf müqavilə imzaladı.

1734-cü ilin noyabr ayında Nadir Gəncəni mühasirə etdi. Gəncənin mühasirəsi 4 ay çəkdi. Nadirin göstərişi ilə Gəncə çayının qarşısı bağlandı, qalanın divarları dağıldı. Bəndi dağıtmağa müvəffəq olan osmanlı qarnizonu təslim olmadı.

1735-ci il martın 10(21)-da Səfəvilərlə Rusiya arasında Gəncə müqaviləsi bağlandı. Müqaviləyə görə ruslar Bakını 2 həftə, Dərbəndi isə 2 ay müddətində azad etməli idilər. Bu şəhərlər üçüncü dövlətə verilməməli idi. Bundan başqa ruslar Dağıstanın Səfəvilərin hökmranlığına keçməsinə razılıq verdi.

1736-cı ildə Muğanda Suqovuşan adlı yerdə qurultay keçirdi. Nadir qurultay iştirakçıları tərəfindən şah elan edildi və 1736-cı il fevralın 26-da taxta oturdu.

Şah seçildikdən sonra Nadirin qarşısında bir sıra ciddi problemlər dururdu. Nadir şah ilk növbədə öz dövlətini möhkəmləndirməli, dağılmış iqtisadiyyatı bərpa etməli, ölkədə olan sosial problemləri nizama salmalı idi. Dövlətinin ərazisini yeni torpaqların tutulması ilə genişləndirən Nadir şah, mərkəzi dövlət hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün bir sıra əhəmiyyətli tədbirlər həyata keçirməyə başladı.

İnzibati idarə sistemində dəyişikliklər. Nadir şah dövlət hakimiyyətini möhkəmlətmək üçün Səfəvi dövlətində olan inzibati-ərazi bölgüsünü dəyişirdi. Bütövlükdə Nadirin imperiyası 4 böyük vilayətə

bölünmüşdü: 1) Azərbaycan (bu vilayətə Gürcüstan, Ermənistan və Qafqazda olan ərazilər daxil idi). 2) İran, 3) Xorasan, 4) Fars.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nadir şah əsas dövlət vəzifələrinə və vilayət hakimliyinə Əfşar tayfasından olan adamları təyin edirdi. Belə ki, 1739-cu ildə Cənubi Azərbaycanın hakimi Nadirin yaxın qohumu olan Əmir Aslan xan Əfşar təyin olunmuşdu. 1743-cü ildə Təbriz xanı, bütün Azərbaycanın sərdarı və İrəvan xanlığının baş komandanı Aşurxan Papalı Əfşar təyin olunmuşdu.

Dövlətin bütün maliyyə idarələri birbaşa şaha tabe edildi. Müstof əl-məmalik şah tərəfindən nəzarətə alınmışdı. Hər vilayət və əyalətlərdən dövlət vergilərinin vaxtında və tam şəkildə yığılmasına həmin vilayət və əyalətlərin hakimləri cavabdeh idi.

Vilayət hakimlərinin hakimiyyətini məhdudlaşdırmaq üçün Nadir vilayətlərə məmurlar (vəkil) təyin edirdi. Bu vəkillər mərkəzdən təyin olunduqlarına görə hakimlərdən asılı deyildilər.

Vergi siyasəti. Böyük bir imperiya yaradan Nadir şahın vergi ödəyən əhaliyə münasibətini şərti olaraq iki mərhələyə bölmək mümkündür. Birinci mərhələ onun şah seçilməsinə qədər olan dövr hesab edilir. Bu dövrdə o, xalqın gözündə əraziləri düşməndən azad edən bir qəhrəman idi. Bu dövrdə Nadir xalqa münasibətdə çox mülayim rəftar edirdi. Nadir şah seçildikdən sonra isə vəziyyət dəyişməyə başladı. Belə ki, ordunu silah-sursatla və ərzaqla təchiz etmək üçün əhalidən vergi toplanması və mükəlləfiyyətləri yerinə yetirmək tələb olunmağa başladı. Vergi və mükəlləfiyyətlərin qaydaya salınması Nadir şahın aqrar siyasətinin tərkib hissəsi idi. Bu zaman artıq dövlətçilik maraqları ilk yerə keçmişdi. Dövlət və şah torpaqlarında, dini idarələrin və ayrı-ayrı feodalların torpaqlarında yaşayan rəiyyətlər formal olaraq

icarədarlar hesab olunurdu. İcarədarlıq irsi idi. Torpaq və otlaq sahələrindən istifadə üçün rəiyyət və elatlar renta verməyə məcbur idilər. Rentanın hər üç növü (işləyib ödəmə, məhsul və pul) alınırdı.

Nadir şahın dövrünün rəsmi vergi sənədi «Dəftəri rokbəyi Nadiri» tərtib olunmuşdur. Bu sənəd əvvəlki kadastrlar əsasında hazırlanmışdı. Nadir şahın vergi siyasəti əslində onun aqrar siyasətinin tərkib hissəsi olub eyni məqsədə xidmət edirdi.

Nadir şahın hakimiyyət dövründə vergi və mükəlləfiyyətlərin əsasını torpaq və gəlir vergisi (malcəhət, üşr, çobanbəyi, nəticə, vocux-i zərbxana); can vergisi (sər-şamar, yasaq-kəş, cizyə) qoşunun təminatı (ulufə, sürsat, əsbi-çapar) hərbi xidmət mükəlləfiyyəti (çərik); şah və dövlət məmurları üçün vergi (rusumat, məhbulat, peşkəs, xəraci-mütərəddidin); dövlət və feodalların xeyrinə olan biyar və yol rüsumu olan rəhdari idi. Nadir şah 1745-ci ildə xəracın pulla yığılmasına göstəriş vermişdi.

Azərbaycanda Nadir şahın hakimiyyətinə qarşı üsyanlar. Antifeodal çıxışlarının ilk əlamətləri XVIII əsrin 30-cu illərinin birinci yarısında, Səfəvi-Türkiyə müharibəsinin gedişi dövründə meydana çıxsada, bu çıxışlar öz zirvəsinə XVIII əsrin 30-cu illərinin ikinci yarısı 40-cı illərin əvvəllərində çatdı. Xalq hərəkatının əsas səbəbi amansız hərbi-feodal diktatura rejiminin qurulması, feodal istismarının görünməmiş həddə çatması, şah ordusunun Azərbaycanda dəfələrlə cəza ekspedisiyaları təşkil etməsi ilə bağlı idi.

Dözülməz yaşayış şərtləri və feodal ağalığına qarşı başlanmış xalq çıxışlarını yatırmaq üçün Nadir cəza ekspedisiyaları göndərmək taktikasına əl atdı. 1737-ci ildə Azərbaycana 20 minlik qoşunla gələn Nadirin qardaşı İbrahim xan Car, Tala, Muxax əhalisinin çıxışlarının

əvvəlcə danışıqlar yolu ilə sakitləşdirməyə müvəffəq olsa da, 1737-ci ilin yayında yenidən çaxnaşma baş verdi. İbrahim xan tərəfindən məğlub edilən dəstələr Dağıstana çəkilərək gizləndilər. 1738-ci ildə 30 minlik qoşunla çaxnaşma ocağını söndürmək üçün İbrahim xan Car istiqamətində yürüşə başladı. Canik dağı yaxınlığındakı dar bir dərədə İbrahim xanın qoşunları tələyə düşdü. İran ordusunun böyük bir hissəsi başda İbrahim xan olmaqla məhv edildi, sağ qalanlar isə qaçmaqla canlarını qurtardılar.

Car üsyanı və qardaşı İbrahim xanın ölüm xəbərini Hindistanda eşidən Nadir şah 1739-cu ildə Abdal Qəni xanın başçılığı altında Azərbaycana cəza dəstələri göndərdi. Qəni xan öz qoşunlarını Cənubi Azərbaycan, Xorasan və Gürcüstanın hərbi dəstələri ilə gücləndirərək 1741-ci ilin fevralında Alazan vadisinə yaxınlaşdı. Nadirin qoşunları çətinliklə olsa da üsyançıların müdafiə istehkamlarını ələ keçirdilər və bir neçə ay ərzində Car və Tala kəndlərini qarət etdilər. Sağ qalan əhali qaçıb dağılışdılar, yaşayış məskənlərində heç bir həyat əlaməti qalmadı.

1741-ci ilin yazında Orta Asiyaya yürüşünü başa vuran Nadir şah 100 minlik ordu ilə Şimali Azərbaycan və Dağıstana yürüşə başladı. Bu böyük ordunun bütün xərcləri yerli əhəlinin üzərinə düşürdü. Nadir bütün vergi imtiyazlarını ləğv edərək, çox böyük qəddarlıqla ötən illərdən qalmış vergi borclarının toplanmasına başladı. Ordunun ləng hərəkətini gören Nadir Fətəli xan başda olmaqla yüngül süvari ordusunu Cara göndərdi. Dağlarda gizələnmiş üsyançılarla ilk döyüş Fətəli xanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. İrandakı rus diplomatlarının məlumatına görə, bu döyüşdə İran tərəfi iki min nəfər itirdi.

1741-ci il yayın əvvəlində Şamaxıya gələn Nadir Heydər bəyin başçılığı ilə 10 000 nəfərlik dəstəni üsyançıların arxasınca göndərərək, özü isə 35 000 qoşunla Bərdə, Qələbə və Şahdağ istiqamətindən Qazıqumuqa doğru hərəkət etdi. Əfşar ordusu üsyançıları elə bir vaxda yaxaladı ki, rəhbərlik arasında ixtilaf yaranmışdı. Buna görə də İran qoşunlarının ilk hücumlarına davam gətirməyərək dağlara dağılmışdılar və Nadirin qoşunlarının irəliləməsi üçün yol açıldı. Nadir üsyançıların ailəsinə divan tutdu. Öz xalqlarına xəyanət edən Surxay xan, Tarku şamxalı, Tabasaran üsmisi Nadirin hüzuruna gələrək əhv olundular.

Feodalların xəyanəti dağlıların müdafiəsini sarsıtırsa da, üsyançılar silahı yerə qoymadılar. Geri çəkilən üsyançılar düşmən qoşunlarını naməlum yerlərə apararaq qəfildən onlara basqın edirdilər. Nadiri hər şeydən çox üsyançı dəstələrinin gecə hücumları narahat edirdi. Əhali bütün ərzaq ehtiyatını özü ilə apardığı üçün Nadirin ordusunda aclıq başladı. İrəliyə yürüşü dayandırılan Nadir şah Çox kəndi yaxınlığındakı Andail dairəsində baş verən döyüşdə məğlubiyyətə düşər oldu. Qışın yaxınlaşması və aclıq Nadiri müvəqqəti dayandıraraq Şirvana qayıtmağa vadar etdi.

Cənubi Dağıstan və şimali-şərqi Azərbaycandakı üsyançılara qarşı yönəlmiş 1741-1742-ci il kompaniyası İran üçün çox ağır başa gəldi. Çox kəndi yaxınlığında Nadir ordusunun məğlubiyyəti xəbəri bütün Avropaya yayıldı və Nadirin məğlubedilməzliyi haqqında mif dağıldı.

1743-cü ildə Şimali Azərbaycanda Nadirin ağalığına qarşı daha bir üsyan qalxdı. Şirvan əhalisi özünü Səfəvi sülaləsinin varisi elan edən yalancı I Sam Mirzənin ətrafında toplandı. 1743-cü ildə Şirvanda bir-birinin ardınca iki yalancı Sam Mirzə üsyanı baş verdi. Bu

üsyandırın əsas hərəkətverici qüvvəsi xalq kütləsi olsa da, üsyanda bəzi yerli feodallar da iştirak edirdi.

1743-cü ilin əvvəlində Avarıstanda peyda olan I Sam Mirzə belə bir məlumat yaydı ki, o, Sultan Hüseynin oğludur və İsfahanın əfqanlar tərəfindən mühasirəsi zamanı etimadüddövlə Məhəməd Mömincanın köməyi ilə paytaxtdan qaçmağa müvəffəq olmuşdur. Sam Mirzə Gürcüstan və Krimda gizlənmiş, Nadirin Dağıstanda məğlubiyyətindən sonra Avarıstana gəlmişdi. Sam Mirzənin ətrafına tezliklə 20 minə qədər adam topladı və Qazıqumıq hakimi Surxay xan da ona qoşuldu. Sam Mirzə və Surxay xan 15 minlik qoşunla yeni Şamaxını ələ keçirdilər. Nadir şah oğlu Nəsrullah Mirzəni böyük ordu ilə Şamaxıya göndərməklə yanaşı, yerli qarnizonları möhkəmləndirmək məqsədi ilə Gəncə, Qarabağ, Çuxursəd, Əhər, Qaradağ və Muğana 10-20 minlik hərdi hissələr göndərdi.

Sam Mirzə əhalini öz tərəfinə cəlb etmək üçün Nadir şahın müəyyən etdiyi bütün vergiləri ləğv etməklə, xalq kütlələri arasında böyük populyarlıq qazandı. Lakin Sam Mirzənin qələbələri uzun sürmədi. Qış qurtaran kimi Şamaxıya yaxınlaşan İran ordusu Nəsrullah Mirzənin başçılığı altında Şirvan düzündəki döyüşdə üsyancıları məğlub etdilər. Sam Mirzə qaçarkən ələ keçirilib qətlə yetirildi. Surxay xan isə Dağıstana qaçaraq gizlənə bildi. Nəsrullah Mirzə Heydər xanı Şamaxı hakimi təyin etdikdən sonra geriyyə qayıtdı.

1743-cü ilin payızında Şirvan bölgəsində yeni yalançı Sam Mirzə peyda oldu. II Sam Mirzə Azərbaycana Cənubi Dağıstana və İranın şimal əyalətlərinə göndərdiyi məktublarında əsas məqsədinin Səfəvi taxtının qanuni varisi kimi hakimiyyəti Nadirin əlindən almaq olduğunu bildirdi. Təbliğət nəticəsində Sam Mirzə Şirvan, Dərbənd və Tabasaranda çoxlu tərəfdar toplaya bildi. Ağsu

yaxınlığında, Şah bağı adlı yerdə baş verən döyüşdə Sam Mirzə məğlubiyyətə uğradıldı.

Şirvanla eyni zamanda Nadir şaha qarşı Şekidə xalq azadlıq hərəkatı başladı.

XVIII əsrin 40-cı illərində Azərbaycanda İran əsarətinə qarşı azadlıq hərəkatı Şekidə xüsusi ilə geniş xarakter aldı. Bu mübarizəyə Dərviş Məhəmməd xanın nəslindən olan Hacı Çələbi Qurban oğlu başçılıq edirdi.

1738-ci ildə Şəkiyə Məlik təyin olunmuş Məlik Nəcəf özünün zülmkarlığı ilə daha məşhur idi. O, şahın qoyduğu vergilərdən artıq vergi toplayır, xalqı soyub talayırdı. Ona görə də Şekli əhli onun qanunsuz hərəkatları haqqında şikayət məktubu yazırdılar. 1741-ci ilin sonunda Dərbənd yaxınlığında “Xaraba İran” adlanan yerdə Hacı Çələbinin başçılığı ilə şəkililərin nümayəndəsi şikayət məktubunu Nadir şaha çatdırıldı. Şah Hacı Çələbiyə fərman verib Şeki mahalına vəkil təyin etdi. Nadir yerli feodallar arasında böyük nüfuza malik olan Hacı Çələbinin vəkil təyin etməklə özünə dayaq yaratmaq istəyirdi. Hacı Çələbi isə Məlik Nəcəfin qanunsuz hərəkatlarına qarşı çıxdığından Məlik Nəcəf Hacı Çələbidən şaha şikayət məktubu yazır. Bir neçə vaxtdan sonra Məlik yenidən Çələbinin hərəkatları haqqında xəbərçilik edir, şah onu 100 tükən cərimə edib. O, cərimənin ödəməkdən imtina edir. Cəriməni onun əmisi verdi. Məlik yenə də Hacı Çələbidən şaha şikayət edir. Şah onu öz hüzuruna çağırır. Lakin Çələbi onun yanına getmədi və 1743-cü ildə öz tərəfdarları ilə hücum edərək Məlik Nəcəfi öldürdü və özünü xan elan etdi. Beləliklə, ilk Azərbaycan xanlığı yarandı.

1744-cü ilin noyabrında Nadir dördüncü dəfə Azərbaycana Şeki üzərinə hücum etdi. Hacı Çələbi isə “Gələsən görəsən” qalasında möhkəmlənərək şaha baş əymədi. Nadirin qoşunları qalaya hücum etdi. Lakin

müvəffəqiyyət qazana bilməyib geri çəkildi. Qalanın müdafiəçiləri hər cür məhrumiyyətlərə və aclığa dözərək Nadirin hücumu qarşısında mətanətlə dayandılar, yaxın adamları şaha “bir ovuc gərəksiz, ac adamlardan öteri” nahaq qan tökməyi məsləhət görmədilər. 4 aylıq mühasirədən sonra Nadir şah geri çəkilməyə məcbur oldu.

1746-cı ilin martında Çələbi Nadir şahın hakimiyyətini tanıdı. Nəcəfin qardaşı Cəfər isə Şəkiyə Məlik təyin edildi. Şahın verdiyi fərmanda deyilir ki, Məlik Cəfər və Hacı Çələbi Şəkiddə vəziyyəti nizama salır və xalqın dinc əməklə məşğul olmasını təşkil etsinlər.

Bu Çələbinin Nadirə təslim olması kimi qiymətləndirilməməlidir. Onu qeyd etmək lazımdır ki, 2 il müddətində qala mühasirə zamanı qalada ərzaq qurtarmış, heyvanlara yem çatmırdı.

1743-1746-cı illərdə baş verən üsyanlar Nadir dövlətini sarstdı.

Beləliklə, Nadirin amansız siyasətinin, aramsız müharibələrin nəticəsi olaraq ölkənin müxtəlif sosial təbəqələri arasında yaranmış ziddiyyətlər sonda dövlətin tənəzzülünə, sui-qəsdlərə və saray intriqalarına gətirib çıxardı və Nadir şah belə bir sui-qəsdin qurbanı olaraq 21 iyun 1747-ci ildə çadırında öldürüldü.

Nadir şahın ölümündən sonra əsasən hərbi güc nəticəsində birləşdirilmiş imperiya dağıldı. Bunun əsas səbəbi imperiya daxilində əmtəə-pul münasibətlərinin və iqtisadi əlaqələrin zəif olması idi.

Sual 2. Azərbaycan xanlıqlar dövründə.

Azərbaycanın XVIII əsrin ikinci yarısındakı tarixi əslində müstəqil və yarıməsliyyətli dövlət qurumlarının - xanlıqların tarixindən ibarətdir. Azərbaycan ərazisində

xanlıqlar başlıca olaraq İran hökmranlığı ilə mübarizədə yarandığından onların meydana gəlməsi ilə sosial-iqtisadi və siyasi şərtləri ümumi xarakter daşıyırdı. Lakin xanlıqların yaranması formaca bir-birindən fərqlənirdi.

Azərbaycan ərazisində ilk müstəqil xanlıqların yaranması XVIII əsrin 40-cı illərinə aiddir. Əgər onlardan bəzisi Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra meydana gəlmişdisə, digərləri hələ Nadir şahın hökmranlığı dövründə onun əleyhinə mübarizə nəticəsində formalaşmağa başlamışdı. Xanlıqların bəzisi isə öz başlanğıcını hələ Səfəvilər dövlətinin tərkibində yarım-müstəqil inzibati varlıq kimi mövcud olduğu dövrdən götürür.

a) Cənub xanlıqları

Qaradağ xanlığı Azərbaycanın cənubunda yerləşən zəif xanlıqlardan biri idi. Onun əsasını qoyan köçəri tayfalardan birinin müdrik başçısı olan Kazım xan (1748-1752) qonşu feodal hakimlərə münasibətdə ehtiyatlı siyasət yeridir, ölkənin daxili işlərini qaydaya salaraq, abadlıq işləri ilə məşğul olur, xanlığın mərkəzi Əhərdə müxtəlif ictimai binalar tikdirirdi. Qaradağ xanlığı 1782-ci ildə Xoy və Qarabağ xanlıqlarının birləşmiş qüvvələri tərəfindən işğal edildi. Bundan sonra Qaradağ xanlığı, demək olar ki, öz müstəqilliyini itirdi.

Təbriz xanlığının banisi Dünbuli tayfasının görkəmli nümayəndəsi Nəcəfqulu xan (1745-1780) olmuşdur. O, Təbrizdə urmiyalı Fətəli xan Əfşarın fəal yardımını ilə möhkəmlənmişdi. Buna görə də Təbriz xanlığı müəyyən vaxt ərzində Urmiya xanlığından asılı vəziyyətdə olmuşdu. Faktiki olaraq Nəcəfqulu xan Təbriz xanlığını Urmiya xanının naibi kimi idarə edirdi. Lakin 1763-cü ildə Fətəli xan Əfşar Kərim xan Zənd tərəfindən məğlub edildikdən sonra Təbriz xanlığı tam müstəqillik qazandı. Nəcəfqulu xanın gördüyü ilk tədbirlərdən biri öz

hakimiyyətini möhkəmləndirmək üçün Təbrizin ətrafına qala divarları çəkdirmək oldu.

Marğa xanlığının əsasını Əliqulu xan Müqəddəm (1747-1750) qoymuşdur. Elə bir əhəmiyyət kəsb etməyən bu xanlıq Ağa Məhəmməd Qacar hakimiyyətə gələnə qədər müstəqil idi.

Ərdəbil xanlığının banisi Şahsevən tayfasının başçısı Nəzərəli xan (1747-1783) olmuşdur. Onun hakimiyyəti dövründə xanlıq inkişaf etmişdi. Nəzərəli xan nikah diplomatiyası vasitəsilə qarabağlı İbrahim xanla dostluq əlaqələri yaratmışdı və Lənkəran xanlığı ilə də mehriban qonşuluq münasibətində idi. İran hakimi Kərim xan Zənd Ərdəbil xanlığını ələ keçirmək üçün cidd-cəhd göstərirdi. Onun məsləhəti ilə Gilan hakimi Hidayət xan Ərdəbildən uzaqlarda olan Nəzərəli xanın üzərinə xaincəsinə basqın edib onu əsir görürdü və Ənzəliyə apardı. Lakin Kərim xanın ölümündən sonra (1779) ərdebillilər Gilana hücum edib Nəzərəli xanı əsirlikdən qurtardılar.

Urmiya xanlığının başçısı Əfşarlar tayfasından olan Fətəli xan Əfşar (1747-1763) idi. Öz sərhədlərini genişləndirmək məqsədi güdən Fətəli xan müəyyən vaxt ərzində Cənubi Azərbaycanda xeyli ərazi tuta bilmişdi. Lakin 1763-cü ildə onun özü Kərim xan Zənd tərəfindən məğlub edildi. Bundan sonra Urmiya xanlığı özünün əvvəlki əhəmiyyətini itirdi.

Xoy xanlığının ilk hakimi Şahbaz xan (1747-1763) olmuşdur. O, Nadir şah dövründə Xoy vilayətinin hakimi olmuş Murtuzqulu xanın oğlu idi. Şah şübhələndiyinə görə, Murtuzqulu xanı qətlə yetirmiş, vilayətə onun oğlu Şahbaz xanı hakim təyin etmişdi. Nadir şahın ölümündən sonra o özünü Xoy xanlığının müstəqil hakimi elan etmişdi. Mülayim siyasət yeridən

Şahbaz xan Fətəli xan Əfşarla dostluq münasibətləri saxlayırdı.

Maku xanlığının banisi Bayat tayfasının başçısı, Nadir şahın sərkərdələrindən biri Əhməd Sultan (1747-1778) idi. Şahın ölümündən sonra vətənə qayıdan Əhməd Sultan Makunu müstəqil xanlıq, özünü isə xanlığın hakimi elan etmişdi. Xanlığın paytaxtı iki tərəfdən dağlarla əhatə olunmuş Maku şəhəri idi. Maku xanlığı öz ətrafında 30 kəndi birləşdirirdi.

Sərab xanlığının əsası Şəqaqi tayfasının başçısı Əli xan (1747-1786) tərəfindən qoyulmuşdur. Nadir şahın ölümündən sonra paytaxtdakı qarışıqlıqdan istifadə edən Əli xan özünü həmtayfaları arasında xan elan etdi. O, Məhəmməd həsən xan Qacarla mübarizədə öz müstəqilliyini qoruyub saxlasa da, Kərim xanın nominal hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olmuşdu. Lakin onun ölümündən sonra Sərab xanlığı yenidən müstəqilliyə nail olmuş, öz sərhədlərini genişləndirməyə cəhd göstərmişdi.

b) Şimal xanlıqları.

Şəki xanlığı XVIII əsrin 40-cı illərinin sonlarına yaxın güclü siyasi qüvvəyə çevrildi. Qəbələ və Ərəş sultanları Şəki xanının hakimiyyətini tanımağa məcbur oldular. 1751-ci ildə Şəki xanı müəyyən müddətə Qazax və Borçalı mahallarını da özünə tabe etdi.

Hacı Çələbinin hakimiyyəti dövründə Şəki xanlığı yeni torpaqlar ələ keçirmək uğrunda Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə fasiləsiz müharibələr aparırdı. Tərəflərin növbə ilə qələbə çaldığı bu müharibələr hər iki ölkənin məhsuldar qüvvələrinin vəziyyətinə dağıdıcı təsir göstərirdi. Hacı Çələbinin ölümündən sonra (1755) hakimiyyət oğlu Ağakəşi bəyə, onun ölümündən sonra isə Hüseyn xana keçdi. Bu dövrdə Şəki xanlığı artıq xeyli zəifləmişdi.

1768-ci ildə bir-biri ilə ittifaq bağlayan Şəki və Quba xanları Şamaxı xanlığına hücum edib, onu öz aralarında bölüşdürdülər. Bir neçə ildən sonra Şəki xanlarının qohumları arasında baş verən çəkişmələr ona gətirib çıxardı ki, 1779-cu ildə Hüseyn xanın ölümündən sonra hakimiyyət Əbdülqədircə, 1781-ci ildə Məhəmməd həsən xana, 1795-ci ilin dekabrında isə Səlim xana keçdi.

Çoxsaylı gömrük növləri ticarətin inkişafına böyük əngəl törədirdi. Xanlığa gətirilən və oradan aparılan bütün mallardan gömrük toplanırdı. Şəkili Məhəmməd həsən xanın dövründə xanlıqda vergilərin toplanmasını hüquqi cəhətdən möhkəmləndirən və hakim sinfin mənafeələrini təmin edən "Dəstur əl-əməl" ("Qanunlar məcmuəsi") hazırlanmışdı. İltizam sistemi, pul, ölçü və çəki vahidlərinin müxtəlifliyi, gömrük maneələri, həmçinin natural təsərrüfatın hökmranlığı ticarət və sənətkarlığın inkişafına mane olur, əmtəə-pul münasibətlərinin artımını ləngidirdi.

Qarabağ xanlığının əsasını Cavanşirlər tayfasından olan Pənahəli xan (1748-1763) qoymuşdur. Xanlıq İran hökmranlığı ilə mübarizədə yaranmış və möhkəmlənmişdir. Pənahəli xan gəncliyində qardaşı Behbudəli bəylə Nadir şahın yanında qulluq edirdi. Lakin 1738-ci ildə qardaşı edam edildikdən sonra Pənahəli xan doğma Qarabağa qayıtdı.

Nadir Şah tərəfindən təqib edilən Pənahəli xan müəyyən müddət Zəngəzur yaylağında, Qara Murtuza bəyin yanında oldu, sonra isə öz tərəfdarlarını toplayaraq, inzibati mərkəzlərə - Gəncəyə, Naxçıvana, Şəkiyə və digər yerlərə yürüşə başladı. Pənahəli xan dinc əhalini öz tərəfinə çəkmək üçün ələ keçirdiyi mal-qaranı, atları onlara bağışlayırdı.

Tezliklə iyirmi minlik heyətdən ibarət Cavanşir-Otuzikilər tayfasının başında duran Pənahəli xan İran əsarətinə qarşı mübarizə aparan üsyançı dəstəyə rəhbərlik etməyə başladı.

Lakin İran və ona düşmən olan yerli feodalların hücumlarından qorunmaq üçün gənc xana etibarlı sığınacaq - qala lazım idi. 1748-ci ildə Pənahəli xanın Kəbirli mahalında ilk iqamətgahı - Bayat qalası yarandı. Qısa müddət ərzində burada qala divarları, bazar, hamam tikildi. Təbriz və Ərdəbildən sənətkarlar dəvət edildilər. Bayat qalasının tikilməsi və Qarabağ xanlığının qüdrətinin artması tezliklə Şəki, Şirvan və Qarabağın bezi feodal müləklərini narahat etdi. Onlar Pənahəli xana qarşı birgə çıxış etmək haqqında razılığa gəldilər. Müləklər Şəki xanı Hacı Çələbiyə məlumat verərək bildirdilər ki, "...Pənahəli xan burada taxta çıxmış, qala və səngər tikdirmişdir. Əgər dəfində bir qədər təxir edilsə, sonra onun qarşısında durmaq mümkün olmayacaqdır".

Şəkili Hacı Çələbi Pənahəli xana qarşı daha qətiyyətlə hərəkət etmək qərarına gəldi. O öz müttəfiqləri ilə Bayat qalasını mühasirəyə aldı və bir ay ərzində onu ələ keçirməyə cəhd göstərdi. Lakin Pənahəli xanın qohumları və "kiçikdən tutmuş böyüyə qədər çoxsaylı təbəələri onun köməyinə gəldilər". Böyük itki verərək məğlub olan Hacı Çələbi Kürün o tayına çəkildi və məyusluqla dedi: "Pənah xan bu vaxtacan bir sikkəsiz gümüş idi, biz gəldik, ona sikkə vurduq və qayıtdıq".

Qarabağ xanlığı Pənahəli xanın varisi İbrahim xanın (1763-1806) dövründə daha da gücləndi. Qarabağ xanlığında əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Pənahəli xan və İbrahim xanın dövründə Mil düzünün keçmiş əsrlərdə dağıdılmış suvarma kanallarını bərpa etmək üçün cəhd göstərilmişdi. Gavurarx,

Luvararx, Saharx, Xanarxı və s. qaydaya salınmışdı ki, xanlar onların istismarından xeyli gəlir əldə edirdilər.

Azərbaycanın ticarət mərkəzlərindən birinə çevrilən Şuşada Qarabağın hüdudlarından da kənar *işlədilən pənahabadi* adlı mis pul kəsirdilər.

Qarabağ xanlığında vergi və mükəlləfiyyətlərin 17 əsas növü var idi: *malcəhət* (yaxud bəhrə), *mirzəyana*, *otaqxərci*, *at arpası*, *dışkirəsi*, *çobanbəyi*, *qırxxana*, *kələntərlikxərci*, *fərraşpulu*, *şərbətçipulu* və s. Vergi və mükəlləfiyyətlərin toplanması soyğunçu xarakter daşıyırdı.

Quba xanlığının banisi Hüseynəli xan (1726-1758) hələ 1726-cı ildə rus hakimiyyət orqanları tərəfindən bu vəzifəyə təqdim olunmuş, rus çarı onu Quba xanı təyin etmişdi. Hüseynəli xan sonralar Gülhan, Altıpara, Doqquzpara icmalarını öz mülklərinə birləşdirdi. Bu yerlərdə olmuş rus səyyahı akademik S.Qmelin göstərirdi ki, Gülhan, Altıpara, Şabran və digər qonşu torpaqlar Quba xanlığının mülkləri idi. Hüseynəli xan xarici siyasətdə Rusiyaya meyl edirdi. Nadir şahın dövründə zahirən ona itaətini bildirən Hüseynəli xan Quba və ətraf rayonları idarə edirdi. Əfşarlar dövlətinin süqutundan sonra Hüseynəli xan müstəqil hakim oldu. 1756-cı ildə Salyan da Quba xanlığına tabe edildi.

Quba xanlığında əhalinin böyük əksəriyyəti kənd təsərrüfatı ilə məşğul olurdu. Dağ kəndlərində arpa, buğda, kətan əkilirdi. Quba Dərbənd və Bakını taxilla təmin etməklə bərabər, Qızılyara və Həştərxana da taxıl göndərirdi.

Quba xanlığının yüksəlişi Fətəli xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə bağlıdır. Onun hakimiyyəti dövründə Quba xanlığı ərazisinə Muğan, Gilan, Ərdəbil və digər yerlərdən buranı özünə daimi yaşayış yeri seçən kəndlilər, sənətkarlar, hətta bəzi feodallar da köçürdülər.

Fətəli xan dövründə Qubada müxtəlif hərbi obyektlər tikilmiş mülki tikililər bərpa edilmişdir.

Lənkəran (Talış) xanlığı. Müstəqilliyi yerli iri feodallardan biri olan Seyid Abbas bəy tərəfindən elan edilmiş bu xanlığın siyasi və iqtisadi mərkəzi qala divarları ilə əhatələnmiş Lənkəran şəhəri idi. Seyid Abbas xanın ölümündən sonra tarixdə talışlı Qara xan kimi tanınan Cəmaləddin Mirzə bəy (1747-1786) taxta çıxdı. Onun dövründə xanlığın siyasi sabitliyinə və iqtisadi inkişafına yönəldilmiş xətt aydın hiss olunurdu. Qara xanın dayağı hakim sinfin əksəriyyətini təşkil edən xırda feodallar idi. Onların köməyi ilə Lənkəran xanı yerli iri feodalların mərkəzdənqaçma meyllərinə qarşı mübarizə apara bilmişdi.

Qara xanın varisi Mir Mustafa xanın dövründə (1786-1814) xarici siyasətdə böyük çətinliklərə baxmayaraq, Talış xanlığı xeyli möhkəmlənmişdi.

Bakı xanlığı. 1747-ci ildə Nadir Şah Əfşarın ölümündən sonra yerli feodallardan Mirzə Məhəmməd ağa şahın Bakıdakı əlaltısı Səlimi qovdu və özünü müstəqil xan elan etdi (1747-1786). Digər xanlıqlarla müqayisədə Bakı xanlığı hərbi-siyasi cəhətdən fərqlənirdi. Onun ərazisi kiçik olub, eni 60, uzununu isə 80 verst idi. Bütün Abşeron yarımadası ilə birlikdə Bakı şəhəri və 39 kənd də onun tərkibinə daxil idi. Bakı xanlığının başında inzibati, maliyyə, hərbi və məhkəmə hakimiyyətini öz əlində cəmləşdirən xan dayanırdı. Hakimiyyətdə olduğu 20 il ərzində Mirzə Məhəmməd xan dağıdılmış təsərrüfatın bərpaası, qalanın möhkəmləndirilməsi, daxili və xarici siyasətlə məşğul olmuşdu. Neft və duz hasilatı, zəfəran becərilməsi təsərrüfatın aparıcı sahələri idi.

Mirzə Məhəmməd xanın varisləri dövründə Bakı xanlığı qubalı Fətəli xandan vassal asılılığına düşdü. 60-

cı illərdə görkəmli dövlət xadimi, qubalı Fətəli xanın başçılığı altında güclənmiş Quba xanlığının Bakı xanlığı ilə əlaqələri möhkəmləndi. Fətəli xan 1766-cı ildə öz bacısı Xədicə Bikəni bakılı Məlik Məhəmməd xana (1768-1784) ərə verdi və bununla Bakı xanlığının Quba xanlığından asılılığını təmin etdi. Həmin dövrdən hökmlü və möhkəm iradəli Xədicə Bikənin təsiri ilə Bakı hakimi əslində Fətəli xanın vassalına çevrildi.

Gəncə xanlığı Gəncə bəylərbeyiliyi əsasında yaranmışdı. Bu bəylərbeyilik irsi olaraq kiçik fasilələrlə XVII əsrdən 1804-cü ilə qədər Qacarlar tayfasının Ziyadlı oynağına məxsus Ziyadoğlular nəslindən idarə olunmuşdur. Xanlığın banisi Qacarlar tayfasının yerli nəslinin nümayəndəsi Şahverdi xan Ziyadoğlu idi. Gəncə istər hərbi-siyasi, istərsə də iqtisadi-təsərrüfat baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi; o, şərq ticarətinin aparıldığı mühüm mərkəz idi. Yarandığı vaxtdan bu xanlıq qonşu feodal hakimlərin hücum obyektinə çevrilmişdi. Bu baxımdan qarabağlı Pənahəli xan, onun varisi İbrahimxəlil xan, həmçinin Kartli-Kaxetiya hakimləri Teymuraz və II İrakli xüsusilə fərqlənirdilər. Gəncə xanları düşmənlə mübarizədə gah bu, gah da digər, daha güclü düşmən arasında hiylə işlətməli olurdular. Şahverdi xanın ölümündən sonra onun oğlu - II İraklinin yardım göstərdiyi Məhəmməd həsən xan (1760-1780) hakimiyyətə gəldi. Lakin iyirmiillik hökmranlıqdan sonra o, doğma qardaşı Məhəmməd xanın (1780) təşkil etdiyi sui-qəsdin qurbanı oldu. Məhəmməd xan isə öz növbəsində II İrakli ilə birgə Gəncəni ələ keçirən Pənahəli xan tərəfindən kor edildi. Bundan sonra Gəncə xanlığı eyni vaxtda qaliblərin təyin etdikləri iki nümayəndə tərəfindən idarə olundu. Qarabağ xanlığının nümayəndəsi Qulu bəy, Kartli-Kaxetiyanın nümayəndəsi isə Ledivan bəy Keyxosrov Androniaşvili idi. Belə

vəziyyət 1785-ci ilə qədər davam etdi. 1785-ci ildə Gəncədə hakimiyyəti Rəhim bəy (1785-1786) ələ aldı. Lakin Qarabağ və Kartli-Kaxetiya hakimləri yenidən Gəncə xanlığının işlərinə müdaxilə etməyə başladılar. Nəticədə hər il II İrakliyə 11500 manat xərac verməyi öhdəsinə götürən Ziyadoğlu nəslinin nümayəndəsi Cavad xan (1786-1804) hakimiyyətə gəldi. O, 1795-ci ildə bu xəracı verməkdən imtina etdi.

Dərbənd xanlığının banisi Məhəmməd Hüseyin xan özünün amansız daxili siyasəti ilə yalnız zəhmətkeş kütlələrin deyil, həm də feodal təbəqənin bir çox nümayəndələrinin nifrətini qazanmışdı.

1759-cu ildə dərbəndlilərin xahişi ilə qubalı Fətəli xan Dərbəndə hərbi yürüş etdi. Dərbəndlilərin özlərinin köməyi ilə şəhər Fətəli xanın əlinə keçdi. Bu hadisədən sonra, demək olar ki, Azərbaycanın Şimal xanlıqlarının Rusiyaya birləşdirilməsində Dərbənd və Quba xanlıqları vahid bir dövlət oldular.

Şamaxı xanlığı yerli feodalların və şəhər əyanlarının xarici və ölkə daxilindəki düşmənlərə qarşı apardıqları inadlı mübarizənin gedişində yarandı. Bir neçə əsr ərzində Şirvanşahlar dövlətinin paytaxtı, sonralar isə Şirvan bəylərbəyliyi mərkəzi olmuş Şamaxı şəhəri, demək olar ki, XVIII əsrin sonlarına qədər həm iqtisadi, həm də ticarət baxımından özünün üstünlüyünü saxlamışdı. Bütün Şirvan əyalətinin ən əsas şəhəri olan Şamaxı, hətta Nadir şah tərəfindən dağıdıldıqdan sonra belə, Azərbaycanın ən mühüm iqtisadi mərkəzlərindən biri olaraq qalmaqda davam edirdi. Nadir şah dövlətinin süqutundan sonra Şamaxının siyasi həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. Nisbətən kiçik ərazidə iki xanlıq yarandı: mərkəzi Ağsu olmaqla, Yeni Şamaxı və mərkəzi Şamaxı olmaqla, Köhnə Şamaxı.

1748-ci ildə Hacı Məhəmmədəli xan başda olmaqla, bir qrup feodal Yeni Şamaxıda hakimiyyəti ələ keçirib, Köhnə Şamaxını hədələməyə başladı. Səfəvi Nəbi Zamavinin oğlu olan Hacı Məhəmmədəli xan Nadir şahın vergiyiğanı idi və eyni zamanda şah ordusunu ərzaqla təmin edirdi. Yerli əhali Nadir şahın bu əlaltısına nifrət bəsləyirdi. İrana meyilli olan Hacı Məhəmmədəli xan yerli əhali üzərinə çoxlu, həm də nəzərdə tutulmayan vergilər qoyurdu. Köhnə Şamaxıda Xançobanı tayfasının sərkərlər nəsindən olan Məhəmməd Səid xan möhkəmləndi. Məhəmməd Səid xanın atası Əsgər bəy və babası Allahverdi bəy böyük mülk sahibi idi. Allahverdi bəyin mülkləri Arazdan Altrağaca qədər uzanırdı. O, öldükdən sonra varislərinə böyük mülklər qalmışdı.

Şamaxıda mövcud olan ikihakimiyyətlilik uzun müddət davam edə bilməzdi. 1763-cü ildə silahlı nöqərlərə və tabeliyində olan elatlara arxalanan Məhəmməd Səid xan Yeni Şamaxını ələ keçirib Hacı Məhəmmədəli xanı əsir aldı. Yeni Şamaxı Köhnə Şamaxıya birləşdirildi və onlar üzərində Məhəmməd Səid xanın hakimiyyəti bərqərar olundu. Beləliklə, hər iki xanlıq birləşdirildi və Köhnə Şamaxı yeni xanlığın mərkəzi oldu. Bu qanlı mübarizədə Məhəmməd Səid xana onun doğma qardaşı Ağası xan böyük yardım göstərdi.

Naxçıvan xanlığının əsasını Kəngərli boyunun başçısı Heydərqulu xan qoymuşdur. Xanlığı gücləndirmək və təcavüzlərdən qorumaq məqsədilə Heydərqulu xan (1747-1763/64) hakimiyyətinin ilk dövründə daha güclü olan Qarabağ xanlığına arxalanırdı. Heydərqulu xanın ölümündən sonra 1787-ci ilə qədər hakimiyyət uğrunda mübarizə nəticəsində Naxçıvan xanlığı zəifləyir, Xoy, Qarabağ, İrəvan xanlıqları, Kartli-Kaxetiya çarlığı və İran arasında ardı-arası kəsilməyən mübarizənin obyektinə çevrilir.

İrəvan xanlığı Çuxursəd bəylərbəyliyi əsasında təşəkkül tapmışdı. Nadir şah qətlə yetirildikdə İrəvan bəylərbəyi Pir Mahmud xan hakimiyyəti əldən verməməyə cəhd göstərmişdisə də, İrəvanda İran ağalığına qarşı üsyana başçılıq edən yerli feodal Mir Mehdi xan özünü xan elan edərək, müstəqil İrəvan xanlığının əsasını qoydu.

Lakin İrəvan xanlığı keçmiş bəylərbəyliyin bütün ərazisini əhatə edə bilmədi. Onun bir hissəsi Naxçıvan və digər xanlıqların tərkibinə daxil edildi. İrəvan xanlığı Azərbaycanın qərbində Göyçə gölü ətrafında yerləşmiş və 15 mahaldan ibarət idi: Qırxbulaq, Zəngibasar, Qarnibasar, Vedibasar, İərur, Suran, Dərək, Saatlı, Tala, Seyidli-Axaclı, Sərdarabad, Gərnı, Abaran, Dərəçiçək və Göyçə. Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri idi.

1751-ci ildə bu xanlığı Urmiya xanı Fətəli xanın sərkərdəsi Azad xan zəbt etdi. 1755-ci ildə Mir Mehdi xanın qardaşı Həsənəli xan İrəvan xanlığını öz hakimiyyəti altına almağa müvəffəq oldu. Daha sonra isə xanlıq taxtına Həsənəli xanın qardaşı Hüseynəli xan keçdi.

Xanlıq əhalisinin böyük əksəriyyətini Azərbaycanlılar təşkil edirdi. İrəvan şəhəri əhalisinin yalnız dördüdə biri ermənilər idi. Xanlığın ərazisində erməni dini mərkəzi "Üçmüəzzin" ("Eçmiədzin"), "Üçkilsə" yerləşirdi, kilsənin başçısı katolikos İrəvan xanı tərəfindən təyin olunurdu. İrəvana yiyələnməyə çalışan qonşu Kartli-Kaxetiya çarları erməni katolikosunun köməyindən istifadə etmək məqsədilə onunla gizli əlaqə saxlayırdılar.

1765 və 1769-cu illərdə gürcü çarlarının İrəvana hücumları nəticəsində xan onlara müəyyən qədər bac verməyə məcbur olmuşdu. Lakin mərkəzi İrəvanda hakimiyyəti ələ almış Kərim xan Zəndin tələbi ilə

Hüseynəli xan Kartli çarı II İrakliyə bac verməkdən imtina etdi.

1779-cu ildə Kərim xan Zəndin vəfatından sonra II İrakli İrəvan xanlığına 20 minlik qoşunla hücum etsə də, güclü müqavimətə rast gəlmiş və geri çəkilməmişdir.

İrəvan xanlığının Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd olması bu dövrdə müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Osmanlılar İrəvanı gürcü təcavüzündən, ermənilərin himayədarı Rusiyanın ekspansiyasından müdafiə edirdilər.

80-ci illərdə İrəvan xanlığında hakimiyyət uğrunda baş verən çəkişmələr nəticəsində xanlıq xeyli zəiflədi və bir müddət Xoy xanlığından asılı vəziyyətə düşdü.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda nüfuzunun artmasından narahat olan Osmanlı sultanı yeni İrəvan hakimi Qulaməli xanı Gürcüstan əleyhinə qaldırmağa çalışdı, lakin Qulaməli xan öldürüldü və yerinə Əliməhəmməd xan keçdi.

II İrakli knyaz Baqratonun başçılığı ilə İrəvan xanının köməyinə min əsgərlik qoşun göndərdi. 80-ci illərin sonlarında İrəvan xanlığı Kartli-Kaxetiya çarlığının asılılığından çıxdı. 1795-ci ildə Ağa Məhəmməd şah Qacarın yürüşü zamanı İrəvan qalası 35 günlük mühasirədən sonra təslim oldu. İran şahı İrəvan hakimi Məhəmməd xanı həbs edərək yerinə Əliqulu xanı qoydu. 1797-ci ildə Ağa Məhəmməd şahın ölümündən sonra əhali Əliqulu xanı İrəvandan qovdu. İran hökmdarı Fətəli Şah Məhəmməd xanı həbsdən buraxaraq yenidən xan təyin etdi. Məhəmməd xan müstəqil siyasət yürüdərək İrandan asılı olmamağa çalışırdı.

Adları çəkilən xanlıqlardan başqa, Kür ilə Araz çaylarının qovuşuğunda **Cavad xanlığı** və Kür çayının

mənsəbində daha bir kiçik xanlıq - **Salyan xanlığı** mövcud idi.

Azərbaycan xanlıqları XVIII əsrin sonunda. XVIII əsrin 80-ci illərinin sonunda bütün hakimiyyəti (Xorasan istisna olmaqla) ələ alan Qacar sülaləsinin banisi Ağa Məhəmməd xan sabiq Səfəvi dövlətinin sərhədlərini bərpa etdikdən sonra tac qoymağı qərarlaşdı. Məlum olduğu kimi, Səfəvi dövlətinin süqutunadək bütün Cənubi Qafqaz, Azərbaycan və Şərqi Gürcüstan bu dövlətin tərkibində idi. Məhz buna görə də Ağa Məhəmməd xan həmin ölkələri özünə tabe etmək fikrinə düşdü.

Ağa Məhəmməd xan hərbi yürüşə başlamazdan əvvəl Cənubi və Şimali Azərbaycan xanlıqlarına, habelə Kartli-Kaxetiya çarlığına fərmanlar göndərdi və onlardan tabelik rəmzi kimi ən yaxın qohumlarından onun sarayına girov göndərməyi tələb etdi. İran sərhədlərindən uzaqda yerləşən Azərbaycan xanlıqları, habelə Kartli-Kaxetiya çarlığı Ağa Məhəmməd xanın hədə-qorxu ilə dolu fərmanını rədd etdilər. İran sərhədləri yaxınlığında yerləşən xanlıqların bir çoxu Ağa Məhəmməd xandan ehtiyat edərək, zahirən də olsa, ona itaətə hazır olduqlarını bildirdilər. Azərbaycan xanlıqlarının əksəriyyətini silah gücünə tabe etməyə hazırlaşan Ağa Məhəmməd xan Fars və Şiraz əyalətlərində baş vermiş üsyanlara görə öz yürüşünü təxirə salmalı oldu.

1793-cü ildə Ağa Məhəmməd xan yenidən Azərbaycan xanlıqlarına fərmanlar göndərərək onlardan tabe olmağı tələb etdi və əks təqdirdə silaha əl atacağını bildirdi.

Azərbaycan xanlıqları ümumi düşməne müqavimət üçün vahid cəbhə yaratmasalar da, Şamaxılı Mustafa xan, Talış xanlığının hakimi Mir Mustafa xan, bakılı Hüseyinqulu xan, naxçıvanlı Kəlbəli xan

yerləşdikləri qalaları möhkəmlətməklə yanaşı, ərzaq ehtiyatları da toplayırdılar. Lakin xanlıqlardan heç biri birləşmək qərarına gəlmədi. Bunun əvəzində onlardan bəzisi özlərinə qüvvətli arxa axtararaq sadələvhlüklə Rusiya dövlətinin vədlərinə inandı və hərbi kömək üçün II Yekaterina hökumətinə müraciət etdi.

Azərbaycan xanlarının və eləcə də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya müraciət etməsindən xəbər tutan Ağa Məhəmməd Ərdəbildən Şimali Azərbaycana üç istiqamətdə 100 min nəfərdən ibarət ordunun hərəkət etməsi haqqında əmr verdi.

Iran ordusunun birinci dəstəsi Muğan, ikinci dəstəsi şahın qardaşı Əliqulu xanın başçılığı altında İrəvan, Ağa Məhəmməd xanın özünün rəhbərlik etdiyi üçüncü dəstə isə Qarabağ istiqamətində irəlilədi.

İrəvana doğru hərəkət edən sərbazlar Naxçıvan qalasının önündə ayaq saxlamalı oldular. Naxçıvanlılar düşməne ciddi müqavimət göstərdilər. Ağa Məhəmməd xanın tabe olmaq haqqında qalaya göndərdiyi tələbə naxçıvanlılar Kəlbəli xanın başçılığı altında düşməne sarsıdıcı zərbələr endirməklə cavab verdilər. Planları pozulmasın deyə Ağa Məhəmməd xan Naxçıvan qalasının mühasirəsindən əl çəkib İrəvana doğru hərəkət etməyi qərara aldı. Müdafiəsi pis təşkil edilmiş İrəvan qalası zəif müqavimət göstərdi və az bir müddət ərzində düşmənin əlinə keçdi.

Ağa Məhəmməd xanın rəhbərlik etdiyi İran qoşunlarının əsas dəstəsi 1795-ci ilin iyun ayında Şuşa qalasını mühasirəyə aldı. Şuşanın mühasirəsi bir aydan artıq davam etdi. İran sərbazlarının Şuşa ətrafında məğlubiyyəti, yubanmaları şahın planlarını alt-üst edə bilirdi. Odur ki, düz 33 gündən sonra Ağa Məhəmməd xan ordusuna Şuşanın mühasirəsindən əl çəkib Tiflis istiqamətində irəliləməyi əmr etdi. Tiflis şəhərini qarət və

darmadağın etdikdən sonra İran sərbazları 1795-ci il sentyabrın 20-də külli miqdarda qənimət, habelə 20 min əsirə şəhəri tərk etdilər.

Ağa Məhəmməd xanın Cənubi Qafqaza dağıdıcı yürüşündən sonra Rusiya Cənub sərhədlərinin təhlükəsizliyini qorumaq və Xəzər dənizindəki hakim mövqeyini saxlamaq, habelə 1783-cü il Georgiyevsk müqaviləsinin şərtlərinə əməl etmək məcburiyyəti qarşısında qaldı. 1795-ci ilin noyabr ayında Mozdok şəhərindən Cənubi Qafqaza ilkin mərhələdə iki istiqamətdə rus qoşunları göndərildi. Tiflisə polkovnik Sıroxnevin başçılığı ilə iki yeger batalyonu, Dağıstan və Azərbaycan istiqamətində isə general-mayor Savelyevin komandanlığı altında piyada batalyonu hərəkət etdi. Ağa Məhəmməd xanın Azərbaycanı tərk etməsinin başlıca səbəblərindən biri də bu oldu.

1795-ci ildə Kartli-Kaxetiya çarlığını, eləcə də Tiflis Şəhərini darmadağın edən İran qoşunları Şuşada qarabağlıların qəhrəmancasına müqavimətinə rast gəlib geri çəkilməyə məcbur oldular.

Cənubi Qafqaza hazırlanan yürüşə rəhbərliyi II Yekaterina özünün sevimlilərindən biri olan V.Zubova həvalə etdi. 1796-cı il aprelin 18-də V.Zubovun başçılığı ilə rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşü başlandı. Rus qoşunları Savelyevin mühasirəyə aldığı Dərbənd qalasına yaxınlaşdı.

Dərbənd qalasında iki həftə qaldıqdan sonra V.Zubov Dərbənd xanlığının idarəsini Şeyxəli xanın Rusiyaya meyil edən bacısı Pəricə xanıma tapşırıraq, Bakı istiqamətində hərəkət etdi.

Bakılı Hüseyinqulu xanın rus qoşunlarının Abşeron yarımadasına yaxınlaşmasına mənfi münasibət bəslədiyindən xəbər tutan V.Zubov təcili olaraq ona məktub göndərdi və yürüşün əsl mahiyyətini ört-basdır

edərək xoş niyyətlə gəldiyini bildirdi. Hüseynqulu xan V.Zubovun səmimiyyətinə inanmasa da, Rusiyanın hərbi texnikasından ehtiyat edərək onu xoş məramla qarşılamayı daha üstün tutdu. 1796-cı il iyun ayının 13-də Hüseynqulu xan V.Zubovun düşərgəsinə yollandı.

İki gündən sonra rus qoşunları general-mayor Raxmanovun başçılığı və Şeyxəli xanın müşayiəti ilə Bakı qalasına, təqribən eyni vaxtda Qubaya daxil oldular. V.Zubovun əmrinə əsasən Qubada Dərbənd xanlığından asılı olmayan müstəqil xanlıq yarandı. Bakıda və Qubada müəyyən miqdarda rus qoşunları saxlayan V.Zubov Şamaxıya doğru irəlilədi. Diplomatiya yolu ilə hərəkət edən Zubov çapar vasitəsilə şamaxılı Mustafa xana hədiyyələr və məktub yolladı.

1796-cı il noyabrın 6-da II Yekaterinanın gözlənilməz ölümü Rusiya dövlətinin nəzərdə tutduğu tədbirlərin həyata keçirilməsini bir müddət təxirə saldı. I Pavel Rusiya qoşunlarının tezliklə Cənubi Qafqazdan geri dönməsi barədə əmr verdi. Rus qoşunları Azərbaycandan çıxıb getdikdən sonra Ağa Məhəmməd Şah 1797-ci ildə ona müqavimət göstərənlərə divan tutmaq məqsədilə Qafqaza, xüsusilə Azərbaycana ikinci yürüşə başlamağı qərara aldı.

Ağa Məhəmməd şah Talış xanlığını zəbt etməyi Süleyman xana tapşırırdı. Düşmənin yaxınlaşdığını eşidən Mir Mustafa xan 200 ailə ilə Sarı adasına köçdü. Lənkəranın yerdə qalan əhalisi əlçatmaz dağlara çəkildi.

Qarabağlı İbrahimxəlil xanın əmri ilə Araz üzərindəki Xudafərin körpüsü uçurulduğuna görə İran qoşunları Araz çayını çox çətinliklə keçə bildilər. Qayıqlardan bəzisi sürətlə axan çay sularına tab gətirməyib çevrildi. Nəticədə bir çox sərbaz həlak oldu.

Düşmənin çayı keçdiyini gören qarabağlı İbrahimxəlil xanın əmri ilə onun döyüşçüləri külli

miqdarda qayığı arabalarla çayın yuxarı başına daşıyıb düşmən düşərgəsindən bir qədər aralıda boşaltdılar. Qarabağlılar qayıqları ağır daşlarla doldurub qaranlıq düşən kimi çaya buraxdılar. Ağır yüklü qayıqlar suda çox üzə bilməyib bir-birinin ardınca sahilədən uzaqlaşmadan batdı. Beləliklə, daşla dolu qayıqlar Arazın məcrasını dəyişdi.

Qəflətən axan sel yalnız sərbazların azuqəsini, geyimini deyil, həmçinin külli miqdarda silahı da aparmışdı. Şah qarabağlıların bu əməlinin əvəzini yerli əhalidən çıxdı. Sərbazlar çəyirtkə kimi kəndlərə daraşib əhalinin son tikəsini əlindən aldılar. Sənətkarlara, xüsusilə dəmirçilərə zorla silah hazırlatdırdılar.

Iran qoşunları Əsgəran qalası ətrafında qarabağlıların güclü müqavimətini qırıb Şuşaya yaxınlaşdılar.

1797-ci ildə İbrahimxəlil xan yenə də Şuşa qalasının müdafiəsinə rəhbərlik etmiş, mərdlik və vətənpərvərlik nümunəsi göstərmişdir.

Hücumun uğursuz olduğunu gören Ağa Məhəmməd şah atəşi qala divarlarının eyni nöqtəsinə vurmağı əmr etdi ki, bəlkə həmin hissədə yarıq əmələ gəlsin. Həqiqətən də toplardan açılan yaylım atəşləri qala divarlarının bir hissəsini zədələyərək düşmən qoşunlarının Şuşaya soxulması təhlükəsini artırdı. Bunu gören İbrahimxəlil xan düşmənin topxanasını susdurmağı qərara aldı. İbrahimxəlil xanın başçılığı altında qalanın qapılarından eyni vaxtda üç yüngül süvari dəstəsi çıxaraq cəld düşmən topxanası üzərinə hücum etdi. Qarabağlıların məqsədini tez duyan Ağa Məhəmməd şah təcili surətdə əks tədbir gördü. O, sərbazları iki hissəyə bölərək, birinə Qarabağ süvarilərinin qarşısını almağı, digərinə isə qala divarı istiqamətində irəliləməyi əmr etdi.

Topxana sıradan çıxarılsa da, düşmən piyadaları tərəfindən yol bağlandığından qələbə qazanmış qarabağlılara qalaya qayıtmaq müyəssər olmadı. İbrahimxəlil xan özünün azsaylı dəstəsi ilə mühasirəni yarıb keçməyə və Dağıstan tərəfə pənah aparmağa məcbur oldu.

Baş müctəhid Hacı Babəklə görüş zamanı Ağa Məhəmməd şah Qurani götürüb ona öz möhürünü basdı və and içdi ki, müqavimətə rast gəlməsə, Şuşada bir nəfərə də toxunmayacaqdır. Şah eyni zamanda Hacı Babəkə tapşırırdı ki, onun gəlişi münasibətilə şuşalıları 500000 əşəfi toplamalıdılar. Lakin Hacı Babək təzminatı 200000 əşərəfiyə endirməyə nail oldu.

Şah tələb etdiyi təzminatı aldıqdan sonra, Qurana and içdiyinə baxmayaraq, sərbazlara şəhəri qarətə icazə verdi.

Lakin sui-qəsd nəticəsində Ağa Məhəmməd şahın Şuşada öldürülməsi (1797-ci il iyulun 4-də) şahın Cənubi Qafqazı fəth etmək planlarını yarımçıq qoydu. Şahın öldürülməsi xəbərini eşidən sərbazlar qeyri-mütəşəkkil vəziyyətdə İrana qaçmağa başladılar. Şuşalıları İran qoşunlarını Araz çayının sahillərinə qədər təqib etdilər.

Şuşada hakimiyyət müvəqqəti olaraq Məhəmməd bəyin əlinə keçdi. O, Ağa Məhəmmədin öldürülməsi xəbərini əmisi İbrahimxəlil xana çatdırıb, ona geri qayıtmağı təklif etdi. Tezliklə İbrahimxəlil xan Şuşaya qayıtdı və minnətdarlıq əvəzinə Məhəmməd bəyə şübhə ilə yanaşmağa başladı. Əmisinin ona qarşı münasibətini görəndə Məhəmməd bəy təqibdən canını qurtarmaq üçün Şuşanı tərk etməli oldu və Şəkiyə pənah gətirdi. Lakin Məhəmməd bəy yanıldı. Şəkiddə Səlim xan onu həbs edərək qan düşməni olan Şamaxılı Mustafa xana təhvil verdi. Mustafa xan Məhəmməd bəyi edam etdi.

Ağa Məhəmməd şahın qətlindən sonra Bakı, Gəncə və İrəvan xanları öz şəhərlərinə qayıtdılar.

İranda Ağa Məhəmməd Şahın qardaşı oğlu Baba xan Fətəli şah adı ilə taxta çıxdı. Elə ilk gündən yeni Şah İranda hakimiyyətini möhkəmləndirməklə məşğul oldu. Beləliklə, Ağa Məhəmməd şahın ölümü və İranda hökm sürən hərc-mərclik nəticəsində Azərbaycan xarici müdaxilədən bir qədər yaxa qurtardı.

Gözləmək olardı ki, yuxarıda sadalanan hadisələrdən sonra Azərbaycan xanlıqları bir mərkəz ətrafında birləşməyin zərurətini dərk edəcək, vahid dövlət yaradacaqlar. Lakin təəssüf ki, belə olmadı. İran qoşunlarının getməsi ilə ölkədə kəskin daxili feodal ara müharibələri başladı.

Bundan istifadə edən İranın yeni hökmdarı Fətəli Şah Cənubi Qafqazı zəbt etmək fikrinə düşdü. Lakin bunun üçün Rusiya ilə münasibətləri qaydaya salmaq lazım idi. Bu məqsədlə Fətəli şah 1797-ci ildə özünün nümayəndəsi Ağa Mir Seyid Həsəni I Pavelin sarayına göndərdi. İran Şahının məqsədini öyrəndikdən sonra I Pavel İran hökumətinə Cənubi Qafqaza olan hər cür iddiadan əl çəkməyi məsləhət gördü. Nümayəndəsinin Sankt-Peterburqdan qayıtmasını gözləməyən Fətəli şah Cənubi Qafqazın bütün hakim feodallarına fərman göndərərək onlardan itaət əlaməti olaraq girov və böyük məbləğdə pul tələb etdi. Rədd cavabını alan Fətəli Şah öz qoşunlarına sərhədi keçməyi və feodal pərakəndəliyi hökm sürən Cənubi Qafqazı ələ keçirməyi əmr etdi.

Cənubi Qafqazı fəth etmək fikrindən daşınmayan Rusiya dövləti artıq hərbi əməliyyatın başlanması vaxtının çatdığını qət etdi. I Pavel qoşunların Cənubi Qafqaza yeridilməsi haqqında əmr verdi. Rusiya dövlətinin tədbirlərindən xəbər tutan İran qoşunları təcili geri

çəkildilər. Belə olduqda Rusiya dövləti də özünün Cənubi Qafqaza yürüşünü dayandırdı.

Sərbazlarının müasir texnika ilə silahlanmış Rusiya qoşunlarından qat-qat zəif olduğunu anlayan Fətəli şah ordusunun təşkilində yeniliklər aparmağa başladı. Döyüşçülərin təlimi üçün Avropa ölkələrindən, əsasən Fransadan hərbi mütəxəssislər dəvət edildi.

Beləliklə, XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz uğrunda birinci Rusiya-İran müharibəsinin başlanması üçün zəruri şərtlər meydana çıxdı.

Sual 3. Azərbaycan XIX əsrin birinci yarısında

Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının başlanması. XVIII - XIX əsrin həddlərində Azərbaycanın daxili və beynəlxalq vəziyyəti çox mürəkkəb idi. Azərbaycan ərazisi xırda feodal dövlətlərinə parçalanmışdı. Qonşu xanlığın ərazilərini ələ keçirmək uğrunda xanlar arasında ardı-arası kəsilməyən ara müharibələri, feodallarla ölkə əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən kəndlilər arasında ziddiyyətlərin güclənməsi, iqtisadi tənəzzül Azərbaycanın daxili vəziyyəti üçün səciyyəvi hal idi. Rusiyanın Cənubi Qafqaz barəsində işğalçı niyyətləri, İran işğalçılarının viranedicilik yürüşləri vəziyyəti daha da gərginləşdirirdi.

Zaqafqaziyanın siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyəti xüsusilə böyük idi. Bu diyarın işğalı ənənəvi rus-türk rəqabətində qüvvələr nisbətini Rusiyanın xeyrinə həll edə bilərdi. Rusiya Mərkəzi Qafqazı hələ fəth edə bilməmişdi. Cənubi Qafqazın istilasını dağlıların ərazilərini şimaldan və cənubdan mühasirəyə almaqdan ötrü əlverişli şərait yarada bilərdi. Nəhayət, rus-İngilis rəqabəti Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın əhəmiyyətini artırır. Rusiyanın bu yerləri işğal etməsi Böyük

Britaniyanın Şərqdə təsirinə, Ost-Hind kompaniyasının inhisarına ağır zərbə endirə bilərdi.

Qərbi Avropa dövlətlərinin də, xüsusən İngiltərə və Fransa'nın Cənubi Qafqaz barədə işğalçı planları var idi. Onlar Rusiyanın bu ərazidə fəal hərəkətlərini diqqətlə izləyir və çarizmin planlarına mane olmağa çalışırdılar.

1800-cü ilin sonunda İngiltərə nümayəndəsi Malkolm İrana gəldi və 1801-ci ilin əvvəlində bu dövlətlə müqavilə bağladı. Siyasi və ticarət müqavilələrini bağlamaqla İngiltərə İranın daxili işlərinə qarışmaq imkanı əldə etdi. İngiltərə hər hansı dövlətin İran üzərinə hücum edəcəyi təqdirdə şaha lazımı qədər xidmət heyəti ilə birlikdə tələb olunan miqdarda hərbi xərc verməyi öz üzərinə götürürdü.

1801-ci il sentyabrın 12-də Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyaya birləşdirilməsi haqqında çar manifesti elan olundu. Rus qoşunları baş komandanı və mülki hakim tərəfindən idarə olunan Tiflis quberniyası yaradıldı. Azərbaycan ərazisinin də bir hissəsi – Kartli-Kaxetiya çarlığının vassal asılılığında olan və onunla birlikdə Rusiyaya birləşdirilmiş **Qazax, Borçalı, Şəmsəddil** sultanlıqları bu quberniyanın tərkibinə daxil edildi. Deməli, Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsi ilə Azərbaycan torpaqlarının Rusiya tərəfindən istilasının başlanğıcı qoyuldu.

I Aleksandr bəzi xanların artıq Rusiya himayəsini qəbul etməyə məcbur olması ilə kifayətlənməmək qərara aldı. O, digər xanlıqları da, ilk növbədə Azərbaycanın Xəzəryanı vilayətlərini ələ keçirməyə çalışırdı. General Knorriqin təşəbbüsü ilə 1802-ci ilin sentyabr-dekabr aylarında Şimali Qafqazda, Georgiyevsk şəhərində siyasi və ticarət məsələləri üzrə danışıqlar üçün çar komandanlığının Şimali Azərbaycan xanlarının və Qafqazın digər hakimlərinin nümayəndələri ilə görüşünü

keçirildi. Danışıqlarda Tarku şamxalı, Qara Qaytaq usmisi, Tabasaran hakimi və d. dağlı hakimlərin nümayəndələri ilə yanaşı, iki Azərbaycan xanlığının – Quba və Talış xanlıqlarının nümayəndələri də iştirak edirdilər. Digər xanlıqların nümayəndələri görüşdə iştirak etmirdi.

İrənin mane olmasına baxmayaraq, Georgiyevskdə dörd ay davam edən danışıqlar müvəffəqiyyətlə başa çatdı və 1802-ci il dekabrın 26-da müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, onu imzalayanlar İran hücum edəcəyi təqdirdə ona qarşı çıxmağı öz öhdələrinə götürürdülər. Müqavilə Zaqafqaziyada ticarətin genişləndirilməsini, Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişaf etdirilməsini və s. nəzərdə tuturdu. Müqavilədə deyilirdi ki, onu imzalayanlar «onların öz xahişlərinə görə...Rusiya...himayəsinə» qəbul olunurlar.

Georgiyevsk müqaviləsi bağlandıqdan sonra çar hökuməti həmin müqaviləyə etinasız yanaşaraq Azərbaycan xanlıqlarının ərazilərini zəbt etmək üçün hazırlaşmağa başladı.

Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən istilasını kimi mürəkkəb və ziddiyyətli prosesin öz xüsusiyyətləri vardır.

Rusiyanın Azərbaycanı işğalı prosesində qədim gürcü zadəgan nəslindən çıxmış, 1802-ci ilin sentyabrında Qafqazın baş komandanı təyin edilən general P.D.Sisianov Cənubi Qafqazda Rusiyanın müstəmləkə siyasətinin icraçısı oldu. Çar hökuməti Cənubi Qafqazdakı bütün mülki-hərbi hakimiyyəti qafqazlı Sisianova həvalə edərək, onun vasitəsilə Qafqazı sakitləşdirməyə ümid bəsləyirdi. Sisianov isə Azərbaycan xalqına özünün nifrəti və amansız münasibəti ilə fərqlənirdi. Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının gedişində onun bir çox Azərbaycan

xanlarına göndərdiyi alçaldıcı məktublar buna dəlalət edir.

Rus qoşunları 5 minlik gürcü qoşunu ilə birlikdə Car-Balakəndə yerli əhalinin müqaviməti ilə rastlaşdı. Gürcüstanda antirus, iranpərəst dairələrə başçılıq edən və öz hakimiyyətinin bərpasına çalışan gürcü şahzadəsi Aleksandr isə silahlı dəstəsi ilə Cara gəldi. Qanıq (Alazan) çayı sahilində döyüş baş verdi. Müqaviməti qırıqdan sonra general Qulyakov heç bir hərbi ehtiyac olmadan Balakəni yandırdı. Martın 29-da Car fəth olundu. 1803-cü il aprelin 12-də Car-Balakənin camaatının Rusiyanın hakimiyyəti altına alınması barədə saziş - andlı öhdəlik bağlandı.

Lakin camaatın daxili idarəsinin dəyişməz olaraq qaldığını və əhalinin itaət şərtlərini yerinə yetirmədiyini gören general Qulyakov 1804-cü ilin yanvarında yenidən Cara soxuldu. Car yenidən fəth olundu və yandırıldı. Sonra rus qoşunları Zaqatalaya doğru yeridilər və Zaqatala yaxınlığındakı dərədə carlılar tərəfindən hücumla məruz qaldılar. Qanlı döyüşdə carlılar üstünlük qazanıb qələbə çaldılar. Rus qoşunlarının salamat qalmış hissəsi Muxax kəndinə geri çəkildi, general Qulyakov isə öldürüldü.

1803-cü ilin martında müqavimət göstərmiş adamların əfv olunması barədə carlıların xahişini rədd etmiş Sisianovun şəxsi hərəkəti Carda baş vermiş hadisələrdə az rol oynamadı. O, nəinki əfv etmədi, əksinə öz məktubunda alçaldıcı şəkildə yazdı: «kafir əclaf...İstəyirsiniz ki, mən sizə inanım və əfv edim. Siz mənim gəlməyimi gözləyəcəksiniz və onda mən sizin bütün evlərinizi yandıracağam, sizi yandıracağam, uşaqlarınızın və arvadlarınızın içəlatını dartıb çıxaracağam».

Carlılar yenidən hücumla keçmiş rus qoşunlarına müqavimət göstərməyi davam etdirməyin qeyri-mümkünlüyünü və faydasızlığını görərək təslim oldular.

Car-Balakən camaatının fəthindən sonra qonşu İlisu sultanlığı da Rusiya təbəəliyini qəbul etməli oldu. Sultanlıqda 40-cı illərin ortalarında sultan öz torpaqlarının daxili idarəsində hakimiyyətini qoruyub saxlamışdı.

General Sisianov Gəncə xanlığının ələ keçirilməsinə böyük əhəmiyyət verirdi. Çünki Gəncə qalası rus qoşunlarının Azərbaycanın içərilərinə doğru sonrakı irəliləyişinin açarı idi. Gəncə xanlığı XVIII əsrin 90-cı illərindən rus dövləti ilə səmimi diplomatik münasibətlər saxlayırdı. Xanlığın hökmdarı Cavad xan Sisianovun Rusiya himayəsini qəbul etmək təklifinə rədd cavabı vermədi. O yazırdı ki, 1796-cı ildə «sənin padşahın fərman göndərdi və mən də onun təklifini qəbul edib qalanı təhvil verdim. Əgər indi də sənin padşahın belə fərman göndəribsə, onu mənə göstər. Onda mən onun iradəsini görərək buna uyğun hərəkət edərim». General isə məktublarında özünəməxsus yekəxanalıq və etnasızlıqla Cavad xanı özündən uzaqlaşdırdı, bu da qanlı döyüşlərə gətirib çıxardı.

Rus qoşunları Gəncəni mühasirəyə aldılar. Mühasirə bir ay davam etdi. 1804-cü il yanvarın 2-dən 3-nə keçən gecə rus qoşunları qalaya hücumla başladılar. Onların iki cəhdi dəf olundu. Qalanın müdafiəçiləri inadla müqavimət göstərdilər. Cavad xan və oğlu Hüseynqulu ağa döyüşlərdə qəhrəmancasına həlak oldular. Gəncə xanlığı ləğv olundu və dairəyə çevrildi, şəhər isə öz qədim adını itirdi və I Aleksandrın arvadının şərəfinə Yelizavetpol adlandırıldı. «Gəncə» adını çəkmək qadağan olundu. Bu qaydanı pozanlar cərimə edilirdilər.

Birinci Rusiya-Iran müharibəsi. 1804-cü ilin mayında İran rus qoşunlarının Cənubi Qafqazdan çıxarılmasını tələb etdi. Rusiya bu tələbi rədd etdi. 1804-cü il iyunun 10-da iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər kəsildi və müharibə başlandı.

İran tərəfinin planına görə qoşunlar iki istiqamətdə: İrəvan-Qazax və Şuşa-Gəncə üzərinə hücum edərək Tiflisi tutmalı, sonra şimal-şərqi Qafqazda möhkəmlənməli, Şimali Qafqazı Qızılyar xəttinə kimi rüslardan təmizləməli idi. Rusiya komandanlığı üçün ön planda Azərbaycan xanlıqlarının ələ keçirilməsi dururdu. Rus komandanlığının əmri altında olan qoşunların sayca az olması səbəbindən İrana qarşı ayrıca bir əməliyyat aparmaq nəzərdə tutulmurdu. Başlıca diqqət İran qoşunları hərəkətinin qarşısının alınmasına yönəlmişdi.

Kürəkçay müqaviləsi. Gəncə xanlığı işğal edilən kimi Sisianov Qarabağ xanlığına təzyiqləri gücləndirdi. O, mayor Lisaneviç Gəncədən birbaşa İbrahim xanın yanına göndərərək, Rusiya tabeliyinə keçməyi təklif etdi. Bu zaman Qarabağda iranpərəst və ruspərəst qüvvələr arasında mübarizə getdiyindən vəziyyət olduqca mürəkkəb idi. Son anda Qarabağda rüslara rəğbət bəsləyən Məhəmməd həsən ağanın dəstəsi üstün gəldi. İrəvandan döndükdən sonra Fətəli şah Qarabağ xanlığını ələ keçirməyi qarşıya məqsəd qoydu. Gəncə tutulduqdan sonra rüslar üçün artıq Qarabağa yol açıq idi. Şah öz sarayında əmanət olan Əbülfət ağanı 5 minlik qoşunla atasına yardım və kömək adı ilə Qarabağa göndərdi. Tapşırırdı ki, Məhəmməd həsən ağanı və İrana qarşı olan bir neçə Qarabağ bəylərini şahın hüzuruna göndərsin. İbrahim xan şahın yardımını qəbul etməyib, oğlu Əbülfət ağaya ağır cavab göndərdi, Qarabağ torpağına girməyi ona qadağan etdi. Ancaq oğlu buna məhəl qoymadı. Dizaq mahalının Tuğ kəndində olan İbrahim xan və

Məhəmməd həsən ağa şah qoşununu burada qarşılayıb məğlub etdilər. Qoşunun bütün at və heyvanı ələ keçirildi, sərbazlardan çoxu öldürüldü, bir çoxu əsir düşdü.

Fətəli şahın tabe olmaq haqqında yeni fərmanını cavabsız buraxan İbrahim xan Tiflisə elçi göndərüb Sisianovdan yardım istədi. Mayor Lisaneviç rus əsgəri bölüyü ilə Qarabağa göndərildi.

1805-ci ilin yazında Sisianov iranlıları qabaqlayıb Azərbaycan xanlıqlarını tabe etmək üçün Gəncəyə gəldi. Buradan İbrahim xana məktub yazıb, Rusiya ya İran dövlətlərindən hansına tərəf olduğunu açıq bildirməyi tələb etdi.

Sisianov Gəncənin yaxınlığında Kürək çayı üzərində düşərgə salmışdı. İbrahim xan oğulları Məhəmməd həsən ağa, Mehdiqulu ağa, Xanlar ağa və Qarabağın başqa əyanları ilə birlikdə buraya gəldi. Adam göndərüb kürəkəni, Şəki hakimi Səlim xanı da əyanları ilə buraya çağırırdı. Sonra müqavilə bağlandı: xanlar «Andlı öhdəlik» adlanan müqaviləyə möhürlərini basdılar, Sisianov isə qol qoydu. 1805-ci il 14 may Kürəkçay andlaşması 11 maddədən ibarət idi. Qarabağ xanı Rusiya çarının vassalı olmağa razılığını verir, müstəqil xarici siyasət hüququndan çarın xeyrinə imtina edir, çar xəzinəsinə ildə 8000 çervon bac verməyi öhdəsinə götürürdü. Rusiya dövləti də üzərinə müəyyən təəhhüdlər götürür, daxili idarəetmə ilə bağlı hakimiyyət işlərinin xanın öhdəsində qalacağına söz verirdi.

Şəki xanlığı, əslində Qarabağ xanlığı ilə bir gündə Kürəkçay görüşlərində tabe edildi. Ancaq siyasət işlədərək Şəki xanlığı haqqında andlaşmanın tarixi bir həftə sonraya çəkildi: 21 may 1805-ci il. Hər iki andlaşma bir-birinə bənzəyirdi. Şərtləri də eyni idi. Səlim xan da bir gündə rus ordusunun general-leytenantı oldu, çara baş komandanın vasitəçiliyi ilə ərizə yazıldı. Şəki xanlığına da

500 rus əsgəri göndərildi. Memarlıq incisi olan Şəki xan sarayı kazarmaya çevrildi. Şəki xanlığı üzərinə qoyulan bac 7000 çervon idi.

Sisianov 1806-cı ilin yanvarında Bakıya yetişdi. Xəzərdə indiyə kimi uğursuz vurnuxan Zavalışın donanması da yenidən buraya gəlib Sisianovun əmrinə keçdi. Yubanmadan Bakının verilməsi barədə müqavilə şərtləri Hüseynqulu xana göndərildi. Bu layihədə çox ağır şərtlər irəli sürülürdü: Bakının bütün gəliri Rusiya xəzinəsinə verilməli, xan yalnız Rusiyanın onun üçün ayırdığı aylıqla keçinməli, Bakı şəhəri rusların yaratdığı ayrıca idarə altına keçməli, qalada 1000-ə yaxın rus əsgəri və topları yerləşdirilməli idi. Hüseynqulu xan şərtləri qəbul edəcəyini bildirdi.

Görüş qoşa qala qapısı yaxınlığında, fevralın 8-də oldu. Qala açarları Sisianova verilərəkən o, xanın xalası oğlu İbrahim bəyin tapança atəşi ilə öldürüldü. Rus qoşunları quru yolla qayıtmaqdan çəkildilər. Gəmilərə oturub Hacı Tərxana (Həştərxana) getdilər. Ancaq onun öldürülməsi Bakının tutulmasını yalnız geriyyə çəkdi. İyun ayında isə general-feldmarşal I.V.Qudoviç Qafqaza baş komandan göndərildi. Bu zaman Rusiya-İran savaşı yeni bir mərhələyə daxil oldu.

1806-cı ilin yazında Abbas Mirzə 20 minlik qoşunla yenidən Qarabağ xanlığına soxuldu. Qızılbaş qoşunu Şuşa qalasının iki ağaclığına çatmışdı. Bu zaman Qarabağ xanlığında siyasi durum çox gərgin idi. Hakimiyyət uğrunda iki qüvvə – xanın oğlu Mehdiqulu ağanı və polkovnik Cəfərqulu ağanı (xanın nəvəsi, Məhəmməd həsən ağanın oğlu) xanlığa çıxarmaq istəyənlər kəskin müxalifətə girmişdilər.

Bu zaman İbrahim xan ailəsini Xanbağındakı evindən qalanın iki verstliyinə köçürdü. Bundan istifadə edən düşmənləri mayora xanın xəyanət etdiyini

söylədilər. Xanın təkçə taxtına deyil, varına da göz dikənlər çox idi. Lisaneviç fürsətdən istifadə edərək 200 rus əsgəri ilə xanın evi üstünə gəldi. İbrahim xan özü, Şəkili Səlim xanın bacısı və xanın arvadı, xanın qızı Nəcibə, on üç yaşlı oğlu, 17 nəfər bəy və bəyzadə, mirzə və nökrər qətlə yetirildilər.

Lisaneviç heç bir şey olmayıbmiş kimi tezdən qala xalqını dövlət divanxanası qarşısına yığıb, Mehdiqulu ağanı xanlığa çıxardı.

İyulun 15-də Honaşen yanında 7 saat sürən böyük döyüşdən sonra İran qoşunu çoxlu itki verib məğlub oldu. Abbas Mirzə qoşunla o taya qaçdı.

Döyüşdən sonra Mehdiqulu xan atasının öldürülməsində, evinin qarət edilməsində Lisaneviçi təqsirləndirərək onun buradan uzaqlaşdırılmasını tələb etdi və buna nail oldu.

Qarabağ əyaləti ilə yanaşı İran ordusu daha iki istiqamətdə hərəkət edirdi. İkinci bir qoşun birləşməsi Mil düzündən keçərək Şirvan və Şəki bölgələrini, üçüncüsü isə Bakı, Quba və Dərbəndi ələ keçirməli idi. Üçüncü savaşı istiqaməti İran üçün çox gərəkli sayılırdı.

Ruslar ciddi bir müqavimətlə qarşılaşmadan 1806-cı il iyunun 22-də Dərbəndi ələ keçirdilər. Bakının İran qoşunları tərəfindən tutulmasına yol verməmək üçün rus birləşməsi Dərbənddən buraya yola düşdü. General Qlazenapı əvəz edən general Bulqakov Quba məsələsini sonraya saxladı. Hüseyinqulu xanın İrana qaçması 1806-cı ilin sentyabrında Bakının da müqavimətsiz ələ keçməsi ilə qurtardı. Bulqakov buradan Qubaya döndü. Şeyxəli xanın dağlara qaçması üzündən buranı da döyüşsüz alıb Rusiyaya qatdı.

Şuşada yeznəsi İbrahim xan və bacısı Tubu xanımın başına gətirilən müsibətdən sonra Şəki hakimi Səlim xan xalqı üsyana qaldırıb rus qoşununu buradan

qovdu. Ancaq Dərbənd, Bakı və Qubanın tutulmasından sonra üstünlük bütünlüklə rusalarda idi. Oktyabrın 22-də Şəkiyə göndərilən çar qoşunu Səlim xanın bölüklərini əzib uğur qazandı. Səlim xan da İrana qaçdı. Çar qoşunu buradan üsyan etmiş Car-Balakənlilərin də üsyanı yatırıldı.

Şah hökuməti Qarabağdan fərqli olaraq, bu bölgələrdə çar qoşunları ilə gedən mübarizəyə azacıq da olsa qatıla bilmədi. İran qoşunları yalnız Ağsuya kimi irəliləyə bildi. Şirvan hakimi Mustafa xan onlara qatılıb yardım etməkdən boyun qaçırdı.

1806-cı il döyüşləri nəticəsində Şimali Azərbaycanın başlıca bölgələri rus qoşunlarının əlinə keçdi.

Yerlərdə xalqın müqavimət hərəkatı ilə bağlı olaraq çar Rusiyası ilkin idarəçilik tədbirləri həyata keçirməyə başladı. Qarabağ xanlığı kimi Şəki xanlığı da ləğv edilmədi. Amma burada Səlim xanın hakimiyyəti ləğv edildi. Onun yerinə Rusiyaya sədaqət göstərən Xoylu Cəfərqulu xan qoyuldu. Bakı xanlığı ləğv edilərək birbaşa Rusiyaya tabe edildi.

1808-ci ilin oktyabrın sonunda Naxçıvan ruslar tərəfindən tutuldu. Lakin İrəvanın mühasirəsi uğursuz oldu, ruslar Naxçıvanı da tərk etməli oldular. Uğursuz 1808-ci il döyüşlərindən sonra Qudoviç istefaya çıxdı, yerinə general Tormasov baş komandan təyin olundu.

Gülüstən müqaviləsi. Böyük Britaniya hökuməti qüvvədən düşmüş İranla Rusiya arasında barışıqəə yol verməməyə çalışırdı. 1810-1811-ci illərdə Türkiyə ilə müharibədə Rusiyanın bəzi uğurları sülh bağlanmasını tezləşdirdi. 1812-ci il mayın 16-da Buxarest barışığı imzalandı. Türkiyənin Qafqaz sərhədləri dəyişməz qaldı. Bununla Türkiyə Cənubi Qafqaz torpaqlarının çoxunun Rusiyaya qatılmasını tanımalı olurdu.

1812-ci ilin başlanğıcında Abbas Mirzə 20 minlik ordu ilə yenidən Qarabağa girib Şahbulağı tutsa da, Kotlyarevski tərəfindən geri oturuldu. Həmin ilin yayında Fransanın böyük bir ordu ilə Rusiyaya soxulması İranda ruh yüksəkliyi və sevincə qarşılıandı. Artıq iyul ayında İranın atlı qoşunları Gəncəyə, sonra isə Şəkiyə basqın etdi.

Avqust ayında 10 minlik İran ordusu Talış xanlığına soxuldu. Ancaq burada da yerini bərkidə bilmədi. Ağoğlardan rus qoşunu ilə gələn Kotlyarevski oktyabrın 18-də Aslandüz döyüşündə Abbas Mirzəyə sarsıdıcı zərbə endirdi. Rus ordusu Talış xanlığına yönəldi. 1813-cü il yanvarın 1-də Lənkəran qalası tutuldu. Rusiyanın Qafqazdakı yeni baş komandanı Rtişşev təşəbbüsü bütünlüklə öz əlinə aldı. Rusiyanın Fransaya qarşı 1812-ci il müharibəsində uğur qazanması İranın bütün ümidlərinə son qoydu.

İranın müharibəni uduzması, beynəlxalq münasibətlərin köklü dəyişilməsi sülh işini tezləşdirdi. Yaranmış şəraitdən istifadə edən İngiltərə Rusiya-İran arasında danışıqlarda vasitəçilik etməyə nail oldu. 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağda müqavilə imzalandı. Gülüstan müqaviləsi adı ilə tarixə düşən bu müqavilə ilə Azərbaycan torpaqları iki yerə parçalandı.

Azərbaycan xanlıqlarının ləğv edilməsi.

Rusiyaya qarşı silahlı müqavimət göstərən xanlıqlar – Gəncə, Quba, Bakı – dərhal yox edilmişdi. Yermolov İrandan Tiflisə döndükdən sonra növbə vassal xanlıqlara çatdı. İranla yeni müharibə başlayacağı halda vassal xanlıqların Rusiyaya qarşı çıxacağını yaxşı anlayan baş komandan xan sülalələrini aradan götürmək üçün birbaşa tərxiat üsulları işlətməkdən də çəkinmədi. 1819-cu ildə ilk olaraq Şəki xanlığı ləğv edildi. Sonuncu Şəki hakimi İsmayıl xan erməni generalı Mədətovun göstərişi ilə

zəhərlənərək öldürüldü. Bu haqda İran hökumətinin rəsmi bəyanat verməsinə baxmayaraq, xanlığın bütün xəzinəsi və mülkləri müsadirə edildi. Xan ailəsi var-yoxdan çıxarıldı. Həmin ildə Qazax və Şəmşəddil sultanlıqları, 1820-ci ildə Şirvan xanlığı ləğv edildi.

Qarabağda Mehdiqulu xana qarşı qardaşı oğlu Cəfərqulu ağanı qoydular. Cəfərqulu ağanın adından guya Mehdiqulu xanın Mədətovu öldürmək istəməsi barədə yalan donos yazdırdılar. Mehdiqulu xan İrana qaçmalı oldu. Ruslardan xanlığa yüksələciyini gözləyən Cəfərqulu ağa isə Simbirske sürgün edildi. Qarabağ xanlığının bütün var-dövləti Rusiya xəzinəsinə keçdi, saysız torpaq mülkləri, ilxı və sürüləri müsadirə edildi. 1826-cı ildə Talış xanlığının vassal varlığına da son qoyuldu.

Azərbaycanın bölüşdürülməsinin ikinci mərhələsi. Türkmənçay müqaviləsi. Rusiyanın Türkiyə və İrana qarşı təcavüzkarlıq siyasəti Şərq məsələsinin yenidən kəskinləşməsinə səbəb oldu. Bununla bağlı Rusiyanın başlıca rəqibi olan İngiltərənin, həmçinin Türkiyə və İranın əks siyasəti fəallaşdı. İngiltərə hər vasitə ilə İranda Rusiya mövqeyinin möhkəmlənməsinə mane olmağa çalışırdı. 1814-cü ildə Tehranda İngiltərə ilə İran arasında yeni bağlaşma imzalandı. 1809-cu ildə olduğu kimi, Rusiya ilə savaş başladığı halda İran İngiltərədən ildə 200 min tūmən (2 milyon gümüş rubl) yardım alacaqdı, ancaq bu böyük yardım Britaniya böyük elçisinin nəzarəti altında xərclənməli idi. Rusiya-İran münasibətlərində İngiltərə hökumətinə vasitəçi rolunu oynamaq hüququ verildi.

Türkiyə hökumətinə qarşı 1821-ci ildə Yunanıstanda üsyan baş verdikdən sonra Rusiya ilə Türkiyə arasında münasibətlərin kəskinləşməsi İngiltərə diplomatiyasına öz təsirini göstərdi. Rusiya ilə İngiltərə

arasında yaxınlaşma başladı. Yeni hakimiyyətə gələn I Nikolay 1826-cı il aprelin 4-də İngiltərə ilə Sankt-Peterburqda protokol imzaladı. Protokolun 3-cü bölümü üzrə Türkiyə sultanı yunan-türk danışıqlarında İngiltərənin vasitəçiliyindən imtina edirdi. bununla Türkiyə meydana tək qalırdı, çünki Rusiya və İngiltərənin ona birgə və ya ayrılıqda təsir göstərməsi nəzərdə tutulurdu. Bu, Türkiyəyə qarşı münasibətdə Rusiyanın əl-qolunu açdı. İngilis diplomatiyası belə bir yaxınlaşmanın siyasi qazancı ilə çətin öyünə bilirdi. Buna görə İngiltərə Rusiya-İran münasibətlərində vasitəçilikdən fəal istifadə etməyə, burada güzəştə davranmağa çalışırdı.

1813-cü ildən sonra da Rusiya-İran münasibətləri gərgin olaraq qalırdı. İran öz uğursuzluğu ilə razılaşmırdı.

Rusiya ilə İran arasında ən çox çəkişmə doğuran Gülüstan müqaviləsinin II maddəsi oldu. Bu maddə dövlətlərarası sərhəd məsələsi ilə bağlı idi. Dəqiqlik baxımından II maddə diplomatik standarta tam uyğun gəlmirdi. İran tərəfi bundan istifadə etməyə çalışırdı. Artıq 1815-ci ilin aprelində bu məqsədlə Mirzə Əbdülhəsən xan Peterburqa göndərilmiş və bir ildən çox burada olmuşdu. O, Rusiya Xarici İşlər Nazirliyinə ayrıca bir nota verib, Talış xanlığının və Muğanın İrana qaytarılması məsələsini qaldırdı. Rtişşevin yerinə keçən Yermolov 1816-cı ilin noyabrında sərhədlərlə tanış olub, İrana ərazi güzəşt etməkdən boyun qaçırırdı. Yermolovun İran səfəri də şah hökumətinin ümidlərini doğrultmadı. Bu zaman I Aleksandrın Gülüstan müqaviləsinə ayrıca bir manifestlə xalqa bəyan etməsi Rusiya mövqeyinin dönməz və güzəştə olduğunu göstərirdi.

1818-1821 və 1823-cü illərdə hər iki tərəf təmsilçilərinin görüşləri də, növbəti ildə təzələnen danışıqlar da heç bir nəticə vermədi. Gülüstan müqaviləsinin II maddəsi əslində tərəflərdən heç birini

təmin etmədi. İrəvan xanlığı ələ keçirilməmiş qalırdı. Rusiya məqamın yetişməsinə gözləyirdi.

Rusiyanın paytaxtı Sankt-Peterburqda 1825-ci ildə baş vermiş Dekabristlər üsyanı haqqında xəbər Tehrana ingilis diplomatı Şilan tərəfindən çatdırıldı. Şah sarayı əlverişli vaxt çatdığını düşünərək savaşa girməyi qərara aldı. İyul ayında İran qoşunları sərhədi keçdi. II Rusiya-İran savaşı başladı. İranın başlıca məqsədi Tiflisi tutmaq, rus ordusunu Cənubi Qafqazdan çıxarıb Terekin o tərəfinə qovmaq idi. Rus qoşunlarının başlıca zərbəsi isə Təbrizə yönəlmişdi.

Müharibənin başlanğıcı Rusiya üçün uğursuz oldu. Abbas Mirzənin ordusu Şuşa qalasını iyulun 26-da mühasirəyə aldı. Lakin onun strateji səhvi - Şuşanın 48 günlük uzun çəkən mühasirəsi savaşın bütün gedişinə təsir göstərdi. Abbas Mirzə hücumu sürətlə davam etdirərək dağınıq rus qoşunlarını əzmək yerinə böyük qüvvə ilə Şuşa altında ləngidi. Bu, rus komandanlığına dağınıq qoşunlarını birləşdirmək, strateji təşəbbüsü ələ keçirib əks-hücumə keçmək üçün imkan yaratdı.

Şimali Azərbaycanda «Ümummüsəlman üsyanı». İkinci savaşa xalq öz yurduna dönən keçmiş xanların səsinə səs verib ayağa qalxdı. Sankt-Peterburqa bu barədə raport yazan Yermolov bildirdi ki, qaçqın xanlar «qara camaatı, xüsusilə inamı yüngül olanları üsyana qaldırdılar». O, Azərbaycanda «ümummüsəlman üsyanı» baş verdiyini yazırdı.

İyulun 27-də rus batalyonlarının şəhəri tərk edəcəyini öyrənən gəncəlilər qılınc və qalxanlara qurşanıb şəhər narın qalası üzərinə yürüdülər. Onlar ilk öncə qala həbsxanasını alıb siyasi dustaqları azadlığa buraxdılar. İyulun 28-nə keçən gecə bir çox rus döyüşçüsünü qırıb Gəncəni təmizlədilər. Uğurlu xan asanlıqla azad edilmiş şəhərə girib narın qalada oturdu.

İkinci kütləvi üsyan Talış xanlığında baş verdi. Talış hakimi Mirhəsən xan atası Mustafa xan kimi Rusiya təbəəliyinə keçmişdi. Ancaq çar hərbcilərinin özbaşınalığı və onunla bir nökr kimi davranması xanın dözümlünə son qoydu. Talış xanlığında bu zaman Mirhəsən xan deyil, əslində mayor İliyinski ağılıq edirdi. Xəzər dəniz batalyonu və 50 kazak atlısının komandiri olan bu mayor xanı sıxışdırıb İrana qaçmağa məcbur etdi. Belə bir durum xalqı üsyana qaldırdı. Mirhəsən xan üsyana qalxmış yerli döyüşçülər və bir neçə min İran sərbazı ilə 1826-cı il iyulun 25-də Lənkəranda yerləşən rus qarnizonu ilə döyüşə girdi. Altı gün və altı gecə sürən döyüşdən sonra mayor İliyinski Sara adasına çəkildi. Talış xanlığında da Rusiya hərbi idarəçiliyi devrildi.

Iyulun 26-da Cavad keçidi yanında ruslar daha bir döyüşü uduzdular. Bakı hakimi Hüseynqulu xan bu döyüşdən sonra 3 minlik İran atlısı ilə Bakı üzərinə yollandı. Çoxsaylı avarlı İran donanması da dənizdən onun köməyinə gəldi. Ancaq xanın xalqı ayağa qaldırmaq istəyi baş tutmadı.

Yenə iyulun 26-da Ağsu (Yeni Şamaxı) şəhərini azad etmiş Mustafa xan Şirvanda uğurla irəliləməkdə idi. Mustafa xan avqust ayında Şamaxı və Şirvandan rus qoşunlarını vurub çıxara bildi. Rus əsgərləri Qubaya sarı çəkildilər. Ancaq burada da yerli bəylər xalqı üsyana qaldırmışdılar. Üsyan dalğası rus əsgəri birləşmələrini Şəkiddən də kənara atmışdı.

Avqust ayında Rusiya komandanlığı dağınıq ordu birləşmələrini Gəncə-Tiflis xəttinə yıxdı. I Nikolay Cənubi Qafqazdakı qoşunların baş komandanlığına Paskeviçi təyin etdi. 1826-cı il sentyabrın 3-də Şəmkir altındakı düzənlikdə Zəyəm dağı ətəyində İran və Rusiya qoşunları arasında baş verən döyüşdə ruslar qalib gəldilər. İran qoşunu 1500 əsgər itirərək Gəncəyə çəkildi.

Şemkir altında uğurdan sonra rus qoşunları sentyabrın 4-də Gəncəni tutdular. Həmin ayın 13-də Nizami Gəncəvinin məqbərəsi yaxınlığındakı döyüş də rusların qələbəsi ilə qurtardı. Gəncə döyüşü II Rusiya-İran savaşının ən böyük döyüşü oldu. Bu döyüşdən sonra İran ordusu bir daha özünə gələ bilmədi.

Bu döyüşdən sonra rus komandanlığı üçün 1826-cı il üsyanlarını yatırmaqdan ötrə əlverişli imkan yarandı. Bu, Yermolovun baş komandan vəzifəsində son fəal döyüşləri oldu.

Cənubi Azərbaycanda savaşlar. 1827-ci ilin yanvarında rus qoşunu Qaradağın mərkəzi Əhəri tutdu. General Mədətovun komandanlıq etdiyi qoşunlar Mişgini qarət etdilər. Aprelin 20-də Xudafərin körpüsü tutuldu. Sonra ruslar İrəvana doğru irəlilədilər. İrəvanın iki aylıq mühasirəsi ruslar üçün uğusuzluqla nəticələndi. İyunun 26-da Naxçıvan qalası döyüşsüz tutuldu. Daha sonra ruslar Abbasabad qalasını ələ keçirdilər. Sonra Sərdarabad çökdü. Sentyabrın 26-da İrəvan qalası mühasirəyə alındı. Oktyabrın 1-də qanlı döyüşdən sonra İrəvan qalası tutuldu. I Nikolayın fərmanı ilə İrəvan qalasının adı qraf Paskeviçin tituluna qatıldı.

Paskeviçin Cənubi Azərbaycana girməyi qadağan etməsinə baxmayaraq rus birləşməsinin komandanı Eristov oktyabrın 2-də Mərəndi tutub Təbrizə doğru irəlilədi. Təbrizdə şah qarnizonunun rəisi Allahyar xan müdafiəyə hazırlaşdı. Ancaq Təbriz ruhani başçısı müctəhid Ağa Mirfəttah Təbatəbai rusların tərəfinə keçərək şəhərliləri ardınca apardı. Oktyabrın 13-də rus bölükləri Təbrizə girdilər. Rusiya baş komandanı Paskeviç Şimali Azərbaycanda Yermolovun yol verdiyi yanlış üsullardan qaçmağa çalışır, əhalini və yerli hakimləri qıcıqlandırmırdı. Abbas Mirzənin mərkəzləşdirmə siyasəti isə Cənubi Azərbaycan xanlarını

Rusiya asılılığına doğru sürükləyirdi. Bütün bunlar Rusiya qoşunlarının irəliləməsini asanlaşdırırdı.

Təbriz tutulduqdan sonra Tehran üzərinə yol açıldı. Təbrizi idarə etmək üçün rus hərbiçilərinin və şəhərililərin nümayəndələrindən ibarət Müvəqqəti idarə yaradıldı.

Türkmənçay müqaviləsi. Noyabr ayının 6-da Dehkarqanda Rusiya və İran arasında yeni danışıqlar başlandı. Təzminat məsələsi üzrə bəzi ciddi narazılıqlar yanvarın 7-də danışıqların kəsilməsinə gətirib çıxardı. Rus qoşunları irəli atıldı. Yanvarın 28-də Urmiya, fevralın 8-də Ərdəbil tutuldu. Müqavilənin bağlanması sürətləndi. Fevralın 9-dan 10-a keçən gecə Təbriz yaxınlığında Türkmənçay kəndində müqavilə imzalandı.

Türkmənçay müqaviləsi 16 maddədən ibarət idi. Güllüstan müqaviləsinin bəzi şərtləri burada saxlanmış, təzminat və s. haqqında yeni maddələr əlavə edilmişdi. I maddə ilə tərəflər arasında əbədi barış elan olunurdu. II maddədə İranın Rusiyaya 20 milyon gümüş rubl təzminat ödəyəcəyi bildirilir, III maddədə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Rusiyaya keçdiyi təsbit edilir, IV maddədə sərhədlər müəyyən edilirdi. Xəzər dənizində yalnız Rusiyanın donanma saxlamaq hüququ təsdiq edilirdi. XV maddə ermənilərin İrandan Cənubi Qafqaza köçürülməsi ilə bağlı idi. Müqavilə Rusiya tərəfindən 1828-ci ilin martında, Qacarlar tərəfindən iyul ayında ratifikasiya edildi. Türkmənçay müqaviləsi XIX əsrdə İranın İngiltərə, Fransa, Rusiya və Türkiyə ilə bağladığı müqavilələr üçərində ən ağır idi. Bu müqavilə İranı Rusiyadan asılı duruma gətirdi.

1828-1829-cu illər Rusiya-Türkiyə savaşı. Çar Rusiyası İranla müharibəni qazanandan sonra işğalçılıq istəklərinin yeni nöqtəsinə keçdi. 1828-ci ilin aprelində Rusiya Türkiyəyə müharibə elan etdi.

Müharibə Osmanlı dövləti üçün uğursuz oldu. 1829-cu il sentyabrın 2-də Ədirnədə bağlanan sülh müqaviləsinə görə Ahalsıx paşalığının bir hissəsini Rusiyaya güzəştə getdi. Ədirnə sülhü Cənubi Qafqazın Rusiya tərəfindən zəbt olunmasını təsbit etdi, Rusiyanın Orta Şərqdə və Balkanlarda mövqelərini möhkəmləndirdi.

Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən zəbt edilməsi ilə Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini itirdi. Azərbaycan xalqı zorla iki hissəyə bölündü. Bu tarixi ədalətsizlik nəticəsində torpaqlarımız parçalandı və onların hər biri bir-birindən fərqli sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf yoluna düşməyə məcbur oldu. İşğal nəticəsində Azərbaycan çar Rusiyası zadəganlarının və sənaye sahiblərinin xammal bazasına, rus tacirlərinin satış bazarına çevrildi. Azərbaycan iqtisadiyyatı müstəmləkə iqtisadiyyatı xarakteri aldı. Şimali Azərbaycan Rusiyanın ucqar müstəmləkəsinə çevrildi.

Komendant idarə üsulu. XIX əsrin 30-40-cı illərində müstəmləkə əleyhinə üsyanlar. Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən istila edilməsinin gedişində yeni inzibati idarə sistemi yaradılmağa başladı. Rus qoşunlarına müqavimət göstərən xanlar hakimiyyətdən məhrum edilir, xanlıqlar isə başda komendant olmaqla dairə və əyalətlərə çevrilirdilər. Komendantlar Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı tərəfindən mayor və daha yüksək rütbəli rus zabitlərindən təyin olunurdu. Gəncə və Bakı xanlıqları işğal edildikdən sonra bu ərazilərdə xanlıq idarəçiliyi ləğv edilmiş, komendant idarə sistemi tətbiq olunmuşdu. Bəzi hallarda komendant üsul-idarəsi tətbiq edilməzdən əvvəl qısa müddətə keçid sistemi yaradılırdı. Quba xanlığı 1806-cı ildə işğal edildikdən sonra 1810-cu ilədək yerli bəylərdən təşkil olunmuş müvəqqəti orqan tərəfindən idarə olundu.

Ölkənin yerdə qalan hissəsində – Qarabağ, Şəki, Şirvan və Lənkəran xanlıqlarında işğalın birinci mərhələsində əvvəlki sistem və idarə aparatı saxlanılmışdı. Bu xanlıqlar Rusiyaya müqavilə əsasında ilhaq edilmişdilər. Məhz buna görə də onların xüsusi statusları var idi. Xanların daxili idarəçilikdə hüquqları əvvəlki həcmdə saxlanılsa da, onların səlahiyyət və hakimiyyətləri xeyli məhdudlaşdırılmışdı. Belə ki, xanlıqların ərazisində rus hərbi qüvvələri yerləşdirilir, xanlar isə çar generalları siyahısına daxil edilərək Qafqazdakı baş komandanın tapşırıqlarını yerinə yetirirdilər. Bununla belə, çarizm öz vassallarının xidmətindən imtina etdi və 1819-cu ildə Şəki, 1820-ci ildə Şirvan, 1822-ci ildə Qarabağ və 1826-cı ildə Lənkəran xanlıqları ləğv edilərək komendantlıqlara çevrildi.

Şimali Azərbaycanda Talış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Bakı və Quba əyalətləri, Yelizavetpol dairəsi, Cəbrayıl vilayəti, Qazax və Şəmşəddil distansiyaları yaradıldı. Əzəli Azərbaycan torpaqları olan Naxçıvan və İrəvanı rus çarizmi «Erməni vilayəti»nin tərkibinə daxil etdi. Əyalətlər iki dairədə birləşdirildi. Şəki, Şirvan, Qarabağ və Talış əyalətləri mərkəzi Şuşa olan «Müsəlman əyalətləri dairəsi»nə, Bakı və Quba əyalətləri isə mərkəzi Dərbənd olan «Dağıstan hərbi dairəsi»nə daxil idilər.

Komendant idarə sistemi çarizm tərəfindən bərqərar edilmiş despotik müstəmləkə rejiminin məhsulu və konkret təzahürü idi. Əyalətdə bütün hakimiyyət faktiki olaraq komendantın əlində cəmləşirdi. Komendantlara çox böyük səlahiyyətlər verilmişdi. Hətta hökumət dairələrində də etiraf edilirdi ki, «Cənubi Qafqaz diyarının idarəsi, bəzi əyalətlərin Rusiyaya birləşdirilməsindən 30 ilə qədər vaxtın keçməsinə baxmayaraq, hələ özündə həmin ölkənin keçmiş hakimlərinin hesabatsız, özbaşına

və qeyri-müəyyən idarəçiliklərinin nişanələrini saxlayır». Komendantların özbaşınalıkları görünməmiş cinayətkarlıq və pozuntular doğururdu. Əhali amansız soyğunçuluğa məruz qalırdı.

XIX əsrin 30-cu illərində müstəmləkə əleyhinə üsyanlar. Car-Balakən üsyanı. Müstəmləkə əleyhinə ilk böyük çıxış 1830-cu ildə Car-Balakən camaatlarının ərazisində baş verdi. Bu icmalar 1830-cu ilədək özlərinin daxili muxtariyyətini qoruyub saxlamışdılar. Lakin bu, mütləqiyyətin Qafqazda köhnə idarə sistemini rus hərbi idarəçiliyi ilə əvəz etmək kursuna zidd idi. Çarizmi azad icmaların muxtariyyətini ləğv etməyə təhrik edən əsas amillərdən biri hərbi strateji planlar idi: çar hakimiyyət orqanları camaat torpaqlarından dağlıların milli-azadlıq hərəkatını yatırmaq üçün istifadə etməyə cəhd edirdi. 1830-cu ilin əvvəlində Cara qoşun yeridən ruslar əhalinin müqavimətini qırdı və camaat torpaqlarında 1830-cu il 24 iyun tarixli xüsusi «Qaydalar» əsasında idarə olunan Car vilayəti təşkil edildi. Vilayətin idarə olunması Müvəqqəti vilayət idarəsinə həvalə edilirdi. Rəis və iki müşavir Rusiya hakim dairələrini, 6 kəndxuda isə camaatları təmsil edirdilər. Lakin sonuncular məşvərətçi səsə malik idilər və bütün işləri rəis və 2 məmur idarə edirdi.

Vilayətin əhalisi belə vəziyyətlə barışmaq istəmirdi. Dağlı hərəkatının nümunəsi də carlıları mübarizəyə ruhlandırır. 1830-cu ilin iyununda dağlıların dəstələri Car vilayətlərinin ərazisinə daxil olarkən bir çox sakinlər onlara qoşuldu. Üsyançılar nizami çar ordusunun qarşısında dura bilməyib, yenidən tikilməkdə olan Yeni Zaqatala qalası yaxınlığında məğlub oldular.

1830-cu il sentyabrın əvvəlində dağlıların rəhbərlərindən biri olan Həmzət bəyin 2 min nəfərlik dəstəsi Cara daxil oldu. Carlılar üsyan qaldırdılar və dağstanlılara qoşuldular. Yeni Zaqatala qalasında

yerləşən çar qoşunu, demək olar ki, hər yerdən təcrid olundu. Oktyabrın 15-də baş verən döyüşdə üsyançılar çar qoşununu məğlub etdilər. Lakin kömək alan ruslar əks hücumla keçdilər. Dağlılar Cardan çəkildilər, üsyançılar isə düşmənin üstün qüvvələri ilə üzbuüz qaldılar. Çar qoşunu Car, Köhnə Zaqatala və Göyem kəndlərini hücumla alaraq dağıtdı. 1830-cu ilin dekabrında dağlıların növbəti dəfə Cara daxil olması yeni həyəcanlara səbəb oldu. Bu dəfə ancaq Balakən əhalisi mübarizəyə qalxdı. Üsyançılar yenə də məğlub oldular.

Talış üsyanı. Bir neçə aydan sonra Azərbaycanın cənubunda – Talış əyalətində üsyan baş qaldırdı. Bu əyalətdə kəndlilərin əksəriyyətini – 72,6%-ni dövlət kəndliləri təşkil edirdi. Dağ mahallarında torpaqların çatışmazlığı, vergi yığanların zülmü və özbaşınalığı ilə daha da dərinləşən vergi və mükəlləfiyyətlərin ağırlığı kəndliləri əzab və ehtiyaclarla məhkum edirdi. Sahibkar kəndliləri də ağır istismara məruz qalırdılar. Faktiki olaraq 1824-cü ildən xanlığı idarə edən mayor Ilyinski ona verilmiş hakimiyyətdən açıq və kobud şəkildə istifadə edərək, rüşvət toplamaqla məşğul olurdu. Onun əmrinə əsasən xanlığın 14 sakini istintaqsız və məhkəməsiz Xəzər dənizində batırılmışdı. Xanlıq ləğv edildikdən və Rusiya-İran müharibəsi qurtardıqdan sonra komendant Talışa öz mülkü kimi baxmağa başladı. Onun sərəncamına əsasən vergilər ikiqat həcmdə toplanırdı.

1826-1828-ci illər Rusiya-İran müharibəsi dövründə xan bir çox bəylərlə birlikdə İrana qaçdı. 1831-ci il martın əvvəllərində Mir Həsən xan 30 silahlı atlı ilə Astara çayını keçərək Lənkəran tərəfə hərəkət etdi. Xanın gəlməsi xəbəri kəndli üsyanının başlanması üçün signal oldu. Talış əyalətinin 8 mahalından 5-i həyəcanlarla əhatə olunmuşdu.

1831-ci il martın 10-da üsyançılar Lənkərana yaxınlaşdılar və şəhəri qurudan qismən mühasirəyə aldılar. Üsyançılara qarşı mübarizə məqsədilə yerli əhalidən təşkil edilib Ərçivan kəndində yerləşdirilmiş süvari dəstə bütün heyəti ilə onların tərəfinə keçdi və qiyamçı xanın oğlu Abdulla bəyə qoşuldu. Çar qoşunları martın 20-də Abdulla bəyin dəstəsinə hücum etdi. Qısa müddət davam edən döyüşdə üsyançılar pərən-pərən salındı. Lənkəran qarnizonunun böyük hissəsinin şəhəri tərk etməsindən istifadə edən Mir Həsən xan martın 27-də Lənkərana lap yaxınlaşdı və gecə şəhərin ucqar hissəsinə daxil ola bildi. Lakin artıq martın 30-da hökumət dəstələri Lənkərana köməyə çatdılar və üsyançılar yaxınlıqdakı meşəyə çəkildilər. Martın 31-də ümumi sayı 500 nəfərdən ibarət olub, 2 topa malik olan nizami qoşun dəstələri üsyançılara hücum edərək onları pərən-pərən saldı, xanın Lənkəranı mühasirəyə almaq cəhdi pozuldu.

Xana kömək edən Alar və Driq mahallarının naibləri hökumətlə gizli danışıqlara girərək çarizmin tərəfinə keçdilər. Aprelin 29-da qoşun Əmburandan xanın sonuncu dayaq məntəqəsi olan Driq mahalına hərəkət etdi. Mahal heç bir müqavimətsiz ələ keçirildi. Meşələrdə gizlənen xanın kiçik dəstəsinə həmin vaxt tüğyan edən vəba xəstəliyi böyük zərbə vurdu. Basovun kazak dəstəsi tərəfindən təqib edilən Mir Həsən xan mayın əvvəlində Lənkərana, sonra Astaraya qaçdı. Mayın 7-də xanın cəmisi 20 nəfərdən ibarət olan dəstəsi cənub sərhədini keçərək İrana döndü.

Quba üsyanı. XIX əsrin 30-cu illərində baş vermiş ən böyük üsyan Quba üsyanıdır. Quba əyalətində kəndlilərin böyük hissəsinə dövlət kəndliləri təşkil edirdilər. Bu isə əyalətdə baş verən kəndli hərəkətinin xarakterinə həlledici təsir göstərdi. Əyalət kəndlilərinin narazılığının əsas mənbəyi iltizam sistemi idi. Bu sistemə görə,

müxtəlif dövlət vergilərinin böyük hissəsi ayrı-ayrı şəxslərə iltizama verilirdi. İltizamçılar kəndliləri amansızcasına soyub-talayırdılar. Otlarla iltizama verilməsi heyvandarlıqla məşğul olan kəndlilərin vəziyyətini xüsusilə ağırlaşdırırdı. 1835-ci ildə Quba əyalətinin bütün otları praporşik Şergilov tərəfindən iltizama götürülmüşdü. İltizamçı otları soyğunçu şərtlərlə kəndlilərin istifadəsinə verir, kəndli torpaqlarını ələ keçirir, heyvanlarını Şamaxı əyalətinə sürüb aparır və quru otları saxlayan kəndlilərdən otlar xərç alır.

Dövlət vergilərinin ağırlığını onları toplayarkən yol verilən görünməmiş özbaşınalılar daha da artırır. Polkovnik Gimbut komendant olduqdan sonra vilayətdə özbaşınalıq daha da gücləndi. Vergilər kəndlilərdən qanunla müyyənləşdirildiyindən bir neçə dəfə artırıq toplanır, fərq isə komendant tərəfindən mənimsənilirdi. Əyalətin idarə edilməsi üzrə komendant köməkçiləri olan mahal naibləri də öz rəislərindən geri qalmırdılar. Müflisləşmiş kəndlilər dövlət boyunduruğunu daşımaq iqtidarında deyildilər və nəticədə vergi borcları sürətlə artırdı. Kəndlilərin vəziyyəti elə pisləşmişdi ki, 1836-cı ildə buğda və arpa ilə ödənilən natural vergini ödəməkdən imtina etdilər.

Hökumət dairələrinin Yuxarıbaş mahalı kəndlilərinə Varşavada yerləşən süvari müsəlman alayında xidmət üçün könüllülər vermək təklifi kəndlilərin səbr kasasını dolduran sonuncu damla oldu. Könüllülər tamamilə yerli əhali hesabına təchiz edilməli (silah, at, paltar və s.) olduğundan, əslində çarizm bu aktla çar hakimiyyət orqanlarının əlavə özbaşınalılar üçün mənbə olan yeni mükəlləfiyyət tətbiq edirdi. Bu tələb kəndlilər tərəfindən əsgəri mükəlləfiyyətin başlanması kimi qəbul edildi və 1837-ci ilin aprelində əyalətdə kütləvi kəndli hərəkatının başlanmasına təkan verdi. Hərəkat

Yuxarıbaş mahalında başlandı, sonra iki qonşu mahala yayılaraq tezliklə bütün əyaləti bürüdü.

Gündüzqala kəndində toplanan kətxudalar hərbi dairə rəisi Reutdan əyalətin əhalisini süvarilər verməkdən azad etməyi tələb etdilər. Tezliklə kətxudalar əlavə tələblə irəli sürdülər: dövlət mükəlləfiyyətlərinin azaldılması, komendant Gimbutun vəzifəsindən kənar edilməsi, əhalinin nifrət etdiyi iki mahal naibinin vəzifədən kənar edilməklə əyalətdən çıxarılması. Hərəkət çox sürətlə inkişaf edərək müstəmləkə və feodal əsarətinə qarşı çevrilmiş hərəkət xarakteri aldı. Yaranmış vəziyyətin ciddiliyi hökuməti güzəştə getməyə məcbur etdi. Reutun adından elan olundu ki, Quba əyalətindən süvarilər cəlb olunmayacaqlar. Gimbutun və iki naibin vəzifələrindən götürülməsi tələbləri də yerinə yetirildi. Hökumət bu yolla kəndliləri sakitləşdirməyə, vaxt qazanmağa və əsas tələbləri unutturmağa ümid bəsləyirdi. Reutun taktikası özünü doğrultdu. Kəndlilər evlərinə dağılıdılar və bununla hərəkətin birinci mərhələsi başa çatdı.

1837-ci ilin avqustunda Quba əyalətində kütləvi silahlı üsyan başlandı. Ona Xuluq kəndinin kətxudası Hacı Məhəmməd rəhbərlik edirdi. Dağlıların Şamil tərəfindən rəhbərlik edilən mübarizəsi də Quba əyalətindəki hadisələrin inkişafına, əhali arasında müstəmləkə əleyhinə əhval-ruhiyyənin güclənməsinə təsir göstərirdi. 1837-ci il avqustun əvvəlində Hacı Məhəmməd mürid Əli ilə görüşdü. Görüşdə Əli Şamilin Yuxarıbaş kətxudalarının adına ünvanladığı məktubunu ona verdi. Şamil onları çar hakimiyyət orqanlarının yalançı vədlərinə inanmamağa, əldə silah öz hüquqlarını müdafiə etməyə çağırırdı. Avqustun 20-dən sonra Hacı Məhəmməd üsyan bayrağını qaldırdı. Silahlı üsyana başlamaq çağırışını o, oğlunun Xuluq kəndində keçirilən və 3 yuxarı mahaldan 200-ə yaxın adamın, o cümlədən

kətxudaların iştirak etdikləri toyunda irəli sürdü. Kətxudalar Hacı Məhəmmədə tərəfdar çıxdılar və kəndlərə çaparlar göndərərək, kəndliləri silahlı mübarizəyə çağırdılar.

Hadisələr çox sürətlə inkişaf edirdi. Artıq bir neçə gündən sonra, Barmaq mahalı istisna olmaqla bütün əyalət kəndli üsyanı alovlarına bürünmüşdü. Üsyançılar tərəfindən xan seçilmiş Hacı Məhəmməd Qubaya yaxınlaşdı və onun dörd verstliyində düşərgə saldı. Avqustun 30-da Qubanın mühasirəsi başlandı. Şəhəri qeyri-nizami hərbi qulluqçular da daxil olmaqla sayı təxminən 600 nəfər olan qarnizon qoruyurdu. Lakin onların gücünü üsyançılarda olmayan toplar xeyli artırırırdı. Bunu nəzərə alan üsyançılar şəhərə gizlicə daxil olmağı və düşməne eyni zamanda həm arxadan, həm də öndən zərbə vurmağı qərara aldılar. Sentyabrın 4-dən 5-nə keçən gecə üsyançıların hər biri 4 min nəfərdən ibarət olan iki dəstəsi qərbdən və şərqdən qala divarlarına həmlə etdilər. Hacı Məhəmmədin ən yaxın silahdaşlarından olan kəndli Yarəlini başçılığı ilə sayı 4 min nəfər olan üçüncü dəstə gizlincə şəhərə daxil olmağa cəhd göstərdi. Əvvəlcədən əldə edilmiş razılığa əsasən şəhərlilər üsyançılarla birgə çıxış etməli idilər.

Güclü tüfəng və top atəşləri üsyançılara qala divarları üzərinə qalxmağa imkan verməsi. Yarəlinin dəstəsinin xeyli hissəsi isə şəhərlilərin köməyi ilə gizlincə Qubaya daxil olaraq, şəhər məhkəməsinin binasını ələ keçirdi, şəhərin mərkəzində yerləşən meydana çatdı. Lakin bu zaman üsyançıları gördülər. Qoşun dəstəsi sürətlə üsyançılara hücum etdi. Top atəşi onları meydanı tərk etməyə məcbur etdi. Üsyançılar yaxınlıqdakı evlərə dağılışaraq, inadla soldatların hücumlarını dəf etməyə başladılar. Şiddətli döyüşdə üsyançılarla birlikdə çoxlu şəhərli də vuruşurdu. Lakin onların ayrı-ayrı evlərdə

gizlənmiş pərakəndə qrupları təlim görmüş çar ordularına qarşı dura bilmədi. Axşama yaxın üsyançılar şəhərdən çıxarıldılar.

Kəndlilər Hacı Məhəmmədi tərk edərək, evlərinə dağılışmağa başladılar. Az qüvvə ilə mübarizəni davam etdirməyin mənasızlığını gören Hacı Məhəmməd kəndliləri evlərinə buraxmağı qərara aldı. Özü isə doğma kəndi Xuluqa gələrək, ailəsini götürüb Kürə xanlığına yola düşdü. O, burada Mirzə Məhəmməd xan tərəfindən ələ keçirilib hökumətə təslim edildi. Çar müstəmləkəçilərinin qurduğu məhkəmənin hökmü ilə Hacı Məhəmməd edam edildi. Üsyanın 44 fəal iştirakçısı hərbi məhkəməyə verildi. Yərəli isə dağlarda gizlənə bildi. 1838-ci il Aciaxur döyüşündən sonra o da ruslara tabe oldu.

Şəki üsyanı. Çarizmin müstəmləkə zülmünün xüsusilə ağır olduğu Şəki əyalətində də çıxışlar baş verdi. 1837-ci ildə Şəki xanlığının İranda yaşayan sonuncu hakimlərindən birinin – Səlim xanın oğlu Hacı xan öz nümayəndəsi Məşədi Məhəmmədi əyalətə göndərdi. Özünü Şəki xanının varisi elan edən Məşədi Məhəmməd kiçik dəstə ilə hökumət tərəfindən ələ keçirildi. 1838-ci ilin iyulunda o, Nuxa həbsxanasından qaçdı, Dağıstana gedərək burada rutullu Ağa bəylə əlaqə yaratdı. Həmin ilin avqustun sonlarında Ağa bəyin 5 minlik dəstəsi Şəki ərazisinə daxil oldu. Məşədi Məhəmməd də dəstədə idi.

Əhalinin köməyi rutullu Ağa bəyə sürətlə Nuxaya yaxınlaşmağa imkan verdi. Çar ordusu geri çəkilməyə və qala divarları arxasında gizlənməyə məcbur oldu. Komendant idarəsinin məmurları və varlılar da burada sığınacaq tapdılar. Qafqazın baş komandanı general Qolovinin çara verdiyi məlumatla görə, «yoxsullar və avaralar» üsyançılara qoşulmuşdular.

Bir neçə gün ərzində Nuxa yaxınlığında üsyançılarla ordu arasında toqquşmalar baş verdi, lakin

tərəflərdən heç biri həlledici qələbə qazana bilmədi. Sentyabrın əvvəllərində Nuxa qarnizonu kömək almağa başladı. Sentyabrın 3-də üsyançılar şəhəri tərk etməyə məcbur oldular. Qoşun üsyançıları təqib edərək, onları bir neçə dəfə məğlubiyyətə uğratdı. Məşədi Məhəmməd İranda gizləndi. Şəki əyalətindəki həyəcanlar başa çatdı.

XIX əsrin 30-40-cı illərində baş vermiş üsyanlar Azərbaycan xalqının çarizmin milli və dini müstəmləkəçilik siyasətinə qarşı mübarizəsində ən mühüm mərhələlərdəndir. Məhz bu üsyanların nəticəsində imperiyanın hakim dairələri Azərbaycandakı siyasətlərinə yenidən baxmağa məcbur oldular.

XIX əsrin 40-cı illərində Şimali Azərbaycanda həyata keçirilən islahatlar. Komendant idarə üsulunun ləğvi. Azərbaycanda çarizmin iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsi, diyarın təbii ehtiyatlarının mənimsənilməsi cəhdləri bəzi digər amillərlə yanaşı, komendant üsul-idarəsinin təsiri altında ləngidilirdi. Bu idarəçilik üsulu hətta ali çar məmurlarının etirafına görə, «dövlət gəlirləri üçün soyğunçu, diyarın rifahı, onun sakinlərinin səadəti və mənəviyyatı üçün məhvedici» oldu.

Komendant üsul-idarəsi dövlət xəzinəsinə xeyli ziyan vururdu. Komendantlar, hərbi hissə komandirləri və Rusiya idarə aparatı ilə bağlı olan məmurlar yığılan vergilərin xeyli hissəsini mənimsəyir, xəzinənin torpağını və vəsaitini dağıdırdılar. Hərbi hissələrin zabitləri olan bu hərbi rəislər xəzinə gəlirlərinin sahibi və bölüşdürücüsü vəzifələrinin öhdəsindən gəlməyə qadir deyildilər.

Cənubi Qafqazda inzibati-məhkəmə islahatı haqqında qanun 1840-cı il aprelin 10-da I Nikolay tərəfindən təsdiq edildi. 1841-ci il yanvarın 1-dən islahat hər yerdə tətbiq olundu.

İslahat Cənubi Qafqazın inzibati quruluşunu dəyişərək, onu Ümumrusiya inzibati ərazi bölgüsünə uyğunlaşdırdı. Cənubi Qafqaz diyarı mərkəzi Tiflis olan Gürcüstan-Imeretiya quberniyasına və mərkəzi Şamaxı olan Xəzər vilayətinə bölünürdü. Quberniya və vilayət qəzalara (dairələrə), onlar isə öz növbəsində nahiyələrə (sahələrə) bölünürdü.

Azərbaycan torpaqlarının əksəriyyəti 7 qəzanı – Şamaxı (keçmiş Şirvan əyaləti), Şuşa (Qarabağ əyaləti), Nuxa (Şəki əyaləti), Lənkəran (Talış əyaləti), Bakı (Bakı əyaləti), Dərbənd (Dərbənd, Tabasaran və Qaraqaytaq əyalətləri) və Quba (Samur dairəsi ilə birlikdə Quba əyaləti) qəzalarını özündə birləşdirən Xəzər vilayətinin tərkibinə daxil oldu. Dərbənd və Quba qəzaları xüsusi Dərbənd hərbi dairəsinə daxil edildi.

Çar hökuməti «parçala və hökm sür» prinsipini rəhbər tutaraq Azərbaycan torpaqlarının bəzi hissələrini – Qazax və Şəmşəddil distansiyaları ilə birlikdə Yelizavetpol qəzasını, Car-Balakən vilayəti və İlisu sultanlığından yaradılmış Balakən qəzasını, İrəvan qəzasını və Ordubad dairəsi ilə birlikdə Naxçıvan qəzasını Gürcüstan-Imeretiya quberniyasının tərkibinə daxil etdi. Qəzaların tərkibində nahiyələr yaradıldı, onlardan çoxu keçmiş mahalların ərazilərinə müvafiq gəlirdi. Azərbaycan ərazisində 32 nahiyə yaradılmışdı.

Cənubi Qafqazın ali idarəsi buradakı qoşunların baş rəisinin əlində saxlanılırdı. O, bilavasitə imperator tərəfindən təyin edilir və vəzifəsindən çıxarılırdı. Baş reis general-qubernatora nisbətən daha geniş səlahiyyətlərə malik idi. O, quberniya idarə orqanlarının qərarlarını ləğv etmək, məmurları vəzifələrindən uzaqlaşdırmaq və s. hüquqlara malik idi.

İslahat hərbi-komendant idarələrinin ləğvinə və onların ölkənin daxili quberniyalarındakı idarələrə

müvafiq yeni idarələrlə əvəz olunmasına gətirib çıxardı. Quberniya idarələrinə ali hakimiyyətin nümayəndəsi olan qubernator, Xəzər vilayəti idarələrinə isə vilayət rəisi başçılıq edirdi.

1840-cı il 10 aprel qanunu Cənubi Qafqazın **məhkəmə** sistemində mühüm dəyişikliklər etdi. Qəza məhkəməsi hakimlərdən, çar hakimiyyət orqanları və vergi verən təbəqələrdən olan iclasçılardan ibarət idi. Qəzanın polis və məhkəmə orqanlarında işlərin aparılması üzərində nəzarəti quberniya və vilayət prokurorlarının təqdimatı üzrə diyarın baş rəisi tərəfindən təyin edilmiş qəza prokurorları həyata keçirirdi.

Məhkəmə islahatı həm də bunda ifadə olundu ki, artıq cinayət işlərinə hərbi məhkəmələrdə yox, mülki məhkəmələrdə baxılırdı. Lakin bu islahatın əsas ideyalarından biri – məhkəmənin idarəçilik işindən ayrılması həyata keçmədi və məhkəmə səlahiyyətlərinin bir hissəsi nahiyədən tutmuş diyaradək Qafqaz hakimiyyət orqanlarının əlində qalmaqda idi.

1840-cı il qanunu ruhanilərin əlində ancaq nikah və vərəsəlik işlərini həll etmək hüququnu saxlasa da, Azərbaycanın yerli sakinləri bütün mülki-hüquqi mübahisələrə görə şəriət məhkəmələrinə üz tutmaqda davam edirdilər.

Inzibati-məhkəmə islahatının obyektiv olaraq bəzi müsbət cəhətləri var idi. Çünki o, feodal pərakəndəliyinin aradan qaldırılmasına şərait yaradırdı. İslahat vahid pul, ölçü və çəki sistemlərinin tətbiq olunmasını, rahdar vergisinin ləğvini sürətləndirirdi. Bu isə sabit olan idarə və məhkəmə sisteminin yaradılmasına gətirib çıxarırdı. Bütün bunlar sənaye və ticarətin inkişafına şərait yaradırdı.

Lakin 1840-cı il inzibati-məhkəmə islahatı eyni zamanda çarizmin milli-müstəmləkə zülmünün daha da

güclənməsinə səbəb oldu. Azərbaycanlı məmurlar inzibati idarələrdən və məhkəmələrdən çıxarılır, hər yerdə onların vəzifələrinə rus məmurları təyin olunurdu. Bütün kargüzarlıq ancaq rus dilində aparılırdı. Xəzinə və xüsusi sahibkar torpaqlarında yaşayan kəndlilərdən alınan vergilər artırıldı, pul mükəlləfiyyəti tətbiq olundu, kəndlilər və şəhər yoxsullarının narazılığının daha da artmasına səbəb olan bir sıra digər tədbirlər həyata keçirildi.

Inzibati-məhkəmə islahatı çarizmin sosial dayağı məsələsini xeyli kəskinləşdirdi. İslahatın keçirilməsi zamanı hökumətdə mütləqiyyətin etibarlı dayağı ancaq rus zadəganlığı olmalı, onlar yerli bəylərin və ağaların tiyul torpaqlarında yerləşdirilməli idilər. Bəzi tərəddüdlərdən sonra Baş idarə şurasının Gürcüstan-İmeretiya quberniyası Qazax, Şəmşəddil və Borçalı nahiyələrinin ağaları və mülklərinin kəndlərin idarə olunmasından kənar edilməsi barəsində 1841-ci il 13 fevral tarixli və Xəzər vilayəti bəylərinin kəndlərin idarəçiliyindən kənar edilməsi barəsində 1841-ci il 24 mart tarixli qərarlarına əsasən bəylər və ağalar özlərinin tiyul torpaqlarından məhrum edildilər. Bu qərarlar əhalinin bütün təbəqələrinin narazılığına səbəb oldu.

Müstəmləkə əleyhinə çıxışların, kəndli həyəcanlarının yeni dalğası hökuməti həyata keçirilən siyasətə yenidən baxmağa məcbur etdi. Çar I Nikolay yerli əhalinin islahatdan narazılığının səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün xüsusi müfəttişləri – hərbi nazir qraf Çernişevi və Qafqaz Komitəsinin sədri stats-sekretar Pozeni Cənubi Qafqaza göndərdi. Çernişev və Pozen günahı o zaman artıq gözdən düşmüş Qanın üzərinə qoyaraq, bu islahatın uğursuzluğunu etiraf etməli oldular.

1842-ci ildə Qafqaz işləri üzrə yeni ümumimperiya orqanları – hərbi nazirin sədrliyi altında xüsusi komitə və imperiya dəftərxanasının ayrıca-IV şöbəsi yaradıldı. Çar

hökuməti dağlılarla müharibəni tezliklə başa çatdırmaq və Qafqazda öz mövqələrini möhkəmləndirmək üçün Zaqafqaziya diyarının Baş idarəsi əvəzinə 1844-cü ildə Qafqaz canişinliyini təsis etdi. Canişin mütləqiyyətin «ali hüquqlarının» keşikçisi idi və ona müstəsna dərəcədə geniş səlahiyyətlər verilmişdi. Qraf S.M.Voronsov Qafqaz canişini təyin olundu. O, tam mülki və hərbi hakimiyyətə malik idi və bütün hallarda bilavasitə imperatora müraciət edə bilərdi.

Diyarın inzibati-ərazi quruluşunda da dəyişikliklər edildi. 1846-1849-cu illərdə Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayətlərinin yerində 5 quberniya – Tiflis, Kutaisi, Şamaxı, Dərbənd və İrəvan quberniyası yaradıldı. Bu inzibati-ərazi quruluşu Azərbaycan torpaqlarını daha da parçaladı; demək olar ki, bütün quberniyaların tərkibinə Azərbaycan torpaqları qatılmışdı.

Çarizmin feodallarla ittifaqının möhkəmləndirilməsi. XIX əsrin 40-cı illərinin əvvəllərində Azərbaycanda yaranmış şərait mütləqiyyətə möhkəm sosial dayaq yaratmaq zərurətini diqtə edirdi. imperiya hökumətinə elə bir dayaq lazım idi ki, onun vasitəsilə kəndliləri idarə etsin, dağlıların azadlıq hərəkatını boğmaqda ona arxalana bilsin, Osmanlı Türkiyəsi ilə toqquşma təhlükəsi yaransa ondan yararlansın. Belə bir sosial dayaq ancaq yerli feodallar ola bilərdi.

1842-ci ildə Tiflisdə ağaların şəxsi hüquqları və onların həyata keçirilməsi yolları barədə məsələlərin işlənilib hazırlanması ilə məşğul olan komitə işə başladı. 1843-cü ildə bu komitəni iki yeni komitə əvz etdi: biri «ali müsəlman silkinin», yəni Azərbaycan bəylərinin, digəri isə 1841-ci il reskripti ilə torpaqları müsadirə edilən ağalar məsələsi ilə məşğul olurdu.

Azərbaycan bəylərinin torpaq hüquqları və onların kəndlilərlə qarşılıqlı münasibəti məsələsi M.S.Voronsovun canişinliyi dövründə həll edildi. 1846-cı il dekabrın 6-da çar I Nikolay canişinin adına reskripti imzaladı. Reskript feodalların həm irsi mülk torpaqları, həm də işğal zamanı onların malik olduqları tiyullar üzərində tam nəslə mülkiyyət hüququnu təsdiq edirdi. 1840-1841-ci illərdə müsadirə edilmiş torpaqlar üzərində ağaların və bəylərin mülkiyyətçilik hüququ da tanınırdı. Beləliklə, reskript torpaq üzərində feodalların xüsusi mülkiyyət hüququnu möhkəmləndirərək və feodalların torpaq fondunun toxunulmazlığını təmin edərək tiyuldar bəylərin öz mülkiyyətçilik hüquqlarının tanınması uğrunda apardıqları uzun müddətli mübarizəsinə bir növ yekun vurdu.

Xüsusi sahibkar kəndliləri formal olaraq dövlət kəndliləri dərəcəsinə şamil edildilər və müxtəlif adların (rəiyyət, rəncbər, nöker və s.) yerinə ümumi ad – «mülkədar tabelisi» adını aldılar. Kəndlilər «torpaqdan istifadə müqabilində haqq» kimi mülkədarın xeyrinə müxtəlif mükəlləfiyyətləri yerinə yetirməli idilər. Eyni zamanda kəndlilər torpaq mülkiyyətçilərinin polis nəzarəti altına verilirdilər. Çar hökuməti feodalların torpaq üzərində mülkiyyət və kəndliləri idarə etmək hüquqlarını təsdiq edərək, əvəzində sədaqətlə xidmət göstərməyi, kəndli hərəkətinə qarşı amansız mübarizə aparmağı tələb edirdi.

Reskriptlə şərh olunan və torpaq sahibkarları ilə kəndlilərin qarşılıqlı münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplər 1847-ci il 20 aprel və 28 dekabr tarixli «Kəndli əsasnamələri»ndə konkretləşdirildi. Bu əsasnamələrdən birincisi Şamaxı və Dərbənd quberniyalarının bəy kəndlilərinə, yəni Şamaxı, Şuşa, Nuxa, Lənkəran, Bakı, Quba və Dərbənd qəzalarının xüsusi sahibkar

kəndlilərinə, ikincisi isə Tiflis quberniyasının Yelizavetpol qəzasındakı Qazax və Şəmşəddil nahiyələri ağalarının torpaqlarında yaşayan kəndlilərə aid idi.

1847-ci il 20 aprel «Əsasnaməsi» torpaq mülkiyyətçilərinin üzərinə 15 yaşından yuxarı kişi cinsindən olan hər bir kəndlinin taxılçılıq, maldarlıq və bostançılıq üçün yararlı olan 5 desyatınlik pay torpağı ilə təmin etmək vəzifəsi qoyurdu. Kəndlini torpaqla təmin etmək vəzifəsini irəli sürən qanunverici, hər şeydən əvvəl, xəzinənin və dövlət təhlükəsizliyinin mənafeələrini müdafiə etməyi, sahibkarlar və dövlət üçün torpaq rentasının toplanmasını təmin etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Sahibkar kəndliləri isə islahata qədərki dövrdə olduğu kimi 5 desyatindən az torpaq sahələrindən istifadə edirdilər.

«Əsasnamə»nin əsas maddələrindən biri kəndlilərin mükəlləfiyyətləri məsələsi idi. Qanun kəndli mükəlləfiyyətlərinin müxtəlif növlərini, onların ödənilməsi və yerinə yetirilməsi üsullarını ətraflı surətdə şərh edirdi. Məlcəhət – torpaq sahəsinin kəndlinin vəsaiti hesabına becərilməsi şərtilə istənilən kənd təsərrüfatı bitkisi məhsulunun sahibkarın xeyrinə ayrılan 1/10 hissəsi əsas məhsulla toplanan mükəlləfiyyət idi. Kəndlilər öz pay torpaqlarını sahibkarların iş heyvanı, alətləri və toxumundan istifadə edərək becərdikləri təqdirdə, onlar məhsulun 1/5-dən çox olmayan hissəsini sahibkara verməli idilər. Bu maddə feodal asılı kəndlilərinin, rəncbər və nöqərlər kimi əvvəlki zümrələri, habelə var-yoxdan çıxmış rəiyyətlər üçün nəzərdə tutulmuşdu.

«Əsasnamə» məhsulla ödənilən vergi ilə yanaşı, kəndlilərin bəylərin xeyrinə işləyib-ödəmə rentasını yerinə yetirmələri nəzərdə tuturdu. «Əsasnamə» hər kəndli ailəsi üzərinə sahibkarın tələbilə öz iş heyvanı və alətləri ilə ildə 18 gün ərzində onun təsərrüfatında işləmək üçün

bir işçi vermək təəhhüdü qoyurdu. Hər ailədən işçi verməklə yanaşı, kəndlilər ildə bir-iki gün bütün kənd cəmiyyəti ilə, elliklə sahibkar üçün işləyərək (əvrəz), feodalın göstərişinə görə, kənd təsərrüfatı və ya suvarma işlərini yerinə yetirməyə borclu idilər. Kəndlilər elliklə sahibkar malikanələrində arxlar və yollar çəkməli, köhnə tikililəri təmir etməli idilər. Maldarlar mal-qaranın sahibkar torpağında otarılması müqabilində məbləği müəyyənləşdirilməmiş xüsusi pul vergisi – çöpbaşı ödəməli idilər.

«Əsasnamə»yə görə, kəndlilər feodala nöqərlər də (hər həyətdən 1 kişi, hər 15 həyətdən bir qadın) verməli idilər. Qanun feodala kişi nöqərlərindən həm çöl, həm də ev işlərində istifadə etməyə icazə verirdi. Əvvəllər kəndlilər heç vaxt qadın nöqərlər vermirdilər. Çar müstəmləkəçilərinin özlərindən uydurduqları bu mükəlləfiyyət Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrinə hörmətsizlik idi və elə dərin hiddət doğurdu ki, tezliklə ləğv edildi. Ağalar və kəndlilər arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirən 1847-ci il 28 dekabr «Əsasnamə»si də eynilə belə prinsiplərə əsaslanırdı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı,1994
3. Şükürov K. Azərbaycan tarixi. (Üç hissədə) III hissə. Bakı,2004
4. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007.
5. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı 2010

6. Əliyev F. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanca ticarət. Bakı, 1964
7. Əliyev F. Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı, 1996
8. Hüseynov Y. Qarabağnamələr Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. Bakı, 2007
9. İrəvan xanlığı. Bakı, 2010
10. İsmayıl M. Bağirova M. Şəki xanlığı. Bakı, 1997
11. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989 (sənəd №62, 63, 66, 67)
12. Mustafayev T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı, 2002
13. Sumbatzadə. Ə. Quba üsyanı. Bakı, 1961
14. Qarabağnamələr. I-II-III cildlər. Bakı, 2006,

MÖVZU № 5. “XIX əsrin II yarısında Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsi. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda demokratik və milli-azadlıq hərəkatı”.

P L A N:

- 1. XIX əsrin 60-70-ci illərinin burjuva islahatları. Kənd təsərrüfatı və sənayenin kapitalistcəsinə inkişafı.**
- 2. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının başlaması.**
- 3. Cənubi Azərbaycan 1828-1911-ci illərdə.**

Sual 1. XIX əsrin 60-70-ci illərinin burjuva islahatları. Kənd təsərrüfatı və sənayenin kapitalistcəsinə inkişafı.

Burjuva islahatları. 1861-ci il təhkimçilik hüququnun ləğvi Rusiya kapitalizmin sürətli inkişafı üçün əlverişli şərait yaratdı. Islahatdan sonrakı dövrdə Rusiyada kapitalizmin inkişafının səciyyəvi cəhəti onun “dərininə” və “eninə” inkişafından ibarət idi. Çünki 1861-ci il islahatının yarımçıq xarakter daşması məhsuldar qüvvələrin inkişafına, əmtəə-pul münasibətlərinin tam genişlənməsinə maneçilik törədirdi.

Bu dövrdə Azərbaycan da ucqarlardan biri kimi Ümumrusiya ictimai əmək bölgüsünə cəlb olunmuş, daha geniş surətdə Rusiya bazarına qoşulmuşdu. Zaqafqaziya iqtisadiyyatını kapitalist istismarının tələblərinə

uyğunlaşdırmaq zərurəti bütün kəskinliyi ilə çarizm və rus burjuaziyası qarşısında durmuşdu.

İslahata lazımı hazırlıq aparmaq və layihələr hazırlamaq məqsədilə Qafqaz idarəsinin ali rütbəli məmurlarının daxil olduğu mülkədar kəndliləri məişətinin nizama salınması üzrə Zaqaqqaziya mərkəzi komitəsi təsis olundu.

Zaqaqqaziyada kəndli islahatının hazırlanması yolunda mühüm addımlardan biri Zaqaqqaziya mərz palatasının yaradılması və torpaqların mərzlənməsinə başlanılması oldu. Palata öz işinə 1861-ci il yanvarın 1-dən başladı. Zaqaqqaziya mərz palatasının qarşısında duran başlıca vəzifə Zaqaqqaziyada əkinə yararlı torpaqları, onların sərhədlərini müəyyənləşdirməkdən ibarət idi. Çünki kapitalist münasibətlərinin kənd təsərrüfatına təsiri ilə əlaqədar olaraq əkinə yararlı torpaqlar alqı-satqı obyektinə çevrilirdi və həm də onların dəqiq sərhədləri demək olar ki, yox idi. Lakin, mərzləşdirmə işi ləng həyata keçirilirdi. 1861-ci il iyunun 29-da Zaqaqqaziyanın mərzləşdirilməsi haqqında əsasnamədən keçən 25 il müddət ərzində mərzləşdirilməli olan ərazilərin 4 faizi mərkəzləşdirilmişdi.

1864-1870-ci illərdə çar hökuməti Azərbaycanda feodal münasibətlərinin əsaslarını laxladan bir sıra tədbirlər həyata keçirməyə məcbur oldu. Bu tədbirlərdən neft mədənlərində təhkim olunmuş Balaxanı kəndlilərinin məcburi əməyini 1864-cü ildə ləğv edilməsi, habelə Zəyliyin zəy zavodunda və Naxçıvan duz mədənlərində də eyni şəraitin aradan qaldırılmasını nümunə göstərə bilərik.

Hökumət Azərbaycanda kəndli islahatına bilavasitə hazırlığı davam etdirdi. Gürcüstanda təhkimçilik hüququnun ləğvi haqqında 1864-cü il 13 oktyabr qanunu verdikdən sonra Qafqaz canişinin baş idarəsi Şurasının

qərarı ilə Azərbaycanda islahatı hazırlamaq üçün 1866-cı ildə Tiflis, Bakı, İrəvan və Şuşada bəy komissiyaları adlanan komissiyalar təsis olundu.

Azərbaycanda kəndli islahatının əsas qanuni sənədi 1870-ci il mayın 14-də verilən “Zaqafqaziya quberniyaları: Yelizavetpol, Bakı, İrəvan və qismən Tiflis quberniyaları ali müsəlman silkindən olan şəxslərin, habelə erməni mülklərinin torpaqlarında sakin olan dövlət kəndlilərinin torpaq quruluşu haqqında Əsasnamə” idi. Əsasnamə başlıca olaraq üç məsələyə; kəndlilərin şəxsi asılılığının ləğv edilməsi, torpaq və mükəlləfiyyətlər haqqında məsələlərə toxunurdu. “Əsasnamə” kəndlilərin bəy-torpaq sahiblərindən şəxsi asılılığının ləğvini elan etməklə, feodal asılılığının ən mühüm xüsusiyyətlərindən birini aradan qaldırdı. “Əsasnamə” kəndlilərin torpaq paylarını onların daimi istifadəsinə verdi. Torpaq payının sahəsi müəyyən edilərkən 15 yaşından yuxarı hər bir kişiye 5 desyatin norma müəyyənləşdirilirdi. Qadın və uşaqlar nəzərə alınmırdı. Lakin bu ciddi norma özü də kağız üzərində qaldı. Torpaq sahiblərinə aztorpaqlı mülklərdə bütün yararlı torpaqların 2/3 hissəsini bilavasitə öz ixtisaylarında saxlamaq və çoxtorpaqlı mülklərdə isə 5 desyatin normadan çox olan kəndli torpaqlarının “artıqlarını” kəsmək hüququ verilmişdi. Bu şərtlər nəticəsində Azərbaycan kəndlilərinin islahata qədər istifadə etdikləri çoxlu pay torpaqları mülkədarların xeyrinə əllərindən alındı.

Yaşayış yerləri, təsərrüfat tikililəri, habelə kol basmış bitmiş sahələr də kəndli torpaq paylarının tərkibinə daxil edildi.

İslahat pay torpaqlarını kənd cəmiyyətlərinin və kəndli həyətlərinin mülkiyyətinə deyil, ancaq daimi istifadəsinə verirdi. Əslində isə kəndlilər torpaqsız “azad”

edilmişdilər, torpaq payları yenə də bəy – mülkədarların mülkiyyəti olaraq qalırdı.

Kəndlilərə “torpaq sahibləri ilə könüllü saziş əsasında” öz torpaq paylarını ya bütövlüklə, yaxud da hissə-hissə, elliklə və həm də ayrı-ayrı həyətlərin mülkiyyətini satın almaları üçün yalnız hüquq verilmişdi. Kəndlilər hər kəndli həyatı üçün 15 desyatından çox və 7,5 desyatından az olmamaq şərti ilə torpaq ala bilərdilər.

Dövlət Rusiya quberniyalarından fərqli olaraq, Azərbaycan kəndlilərinə vəsait buraxmırdı. Burada satınalma (vıkup) məcburi hesab olunmurdu. Bütün bunlar Azərbaycanın sahibkar kəndində feodal-asılı münasibətlərin qalıqlarının saxlanılmasına səbəb oldu.

Biyar hər bir desyatın pay torpağından 30 qəpik hesabı ilə pul vergisi ilə əvəz edildi.

Mükəlləfiyyətlərin və onların toplanma qaydası 40-cı illər qanunlarının müəyyən etdiyi kimi qalırdı.

1870-ci il 14 may “Əsasnamə”si 1870-ci il noyabrın 8-də qüvvəyə mindi. Bu zaman Əsasnamənin həyata keçirilməsi qaydalarına nəzarət edən xüsusi komissiyalar yaradıldı. Bəy, mülkədar və kəndli arasında münasibətləri nizama salan xüsusi barışıq vasitəçiləri yarandı.

“Əsasnamə” Azərbaycan kəndlilərinin əksəriyyətini təşkil edən dövlət kəndlilərinə aid edilmədi. 1863-cü il Zaqatala üsyanından qorxmuş çar hökuməti islahatı oraya aid edilmədi. Burada 1913-cü ilə qədər kəndlilərin şəxsi asılılıq vəziyyəti toxunulmaz qaldı.

Azərbaycandakı kəndli islahatı öz obyektiv məzmunu etibarlı ilə burjuva xarakteri daşıyırdı. O, müəyyən dərəcədə kənddə mövcud olan ictimai-iqtisadi münasibətləri kapitalist inkişafı ehtiyaclarına uyğunlaşdırmaq siyasətini əks etdirirdi.

Kəndli islahatı ilə yanaşı məhdud şəkildə olsa da bir sıra burjuva islahatları: məhkəmə və şəhər islahatı da

keçirildi. 1868-ci ildən başlayaraq, Qafqazda və Azərbaycanda barışıq hakimləri seçilmir, təyin olunurdu. Cinayət işlərinə məhkəmə iclaslarının iştirakı olmadan baxılırdı.

1870-ci il iyunun 11-də şəhərlər haqqında yeni “Əsasnamə”nin layihəsini təsdiq etdi. “Əsasnamə”yə əsasən şəhər dumaları yaradıldı. Duma– bələdiyyə üzvləri isə əmlak senzi əsasında dörd il müddətində seçilirdi. Duma seçkilərində vergi verən əhalinin hamısı iştirak edə bilirdi. Şəhər vergiləri verməyən fəhlələr, qulluqçular, ziyalılar bələdiyyə üzvləri seçkilərində iştirak edə bilməzdi.

Şəhər özünüidarəsinin başlıca vəzifəsi təsərrüfat məsələlərinə şəhərin abadlaşdırılmasına, bazarlar tikilməsinə, yerli ticarət, maarif, səhiyyənin himayəsi və s. ilə məhdudlaşdırıldı.

Azərbaycanın inzibati quruluşuna bəzi dəyişikliklər edildi. 1860-cı ildə Dərbənd quberniyası ləğv edildi. Quba qəzası Bakı quberniyasına verildi. Çar Balakən hərbi dairəsi Zaqatala hərbi dairəsinə çevrildi. 1868-ci ildə Bakı, Tiflis və İrəvan quberniyaları hesabına Yelizavetpol quberniyası yaradıldı.

Kənd təsərrüfatının vəziyyəti. 1861-ci il islahatı keçirildikdən sonra ölkədə məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yarandı. İri maşınlı sənaye ilə yanaşı kənd təsərrüfatı da yeni kapitalist əsasları üzərində qurulmağa başladı.

Azərbaycanda iqtisadi inkişafın xüsusiyyətlərindən biri kənd təsərrüfatının əmtəə sahələrinin, habelə mədən və emaledici sahənin inkişafından ibarət idi. Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı artır, bir sıra sahələrdə sahə əmtəə istehsalı kapitalist əmtəə istehsalı dərəcəsinə yüksəlir. Taxıl, qızıl, boya, üzüm, şərab, ipək istehsalı belə xarakter daşıyırdı. Kənd təsərrüfatı

məhsullarının istehsalı sahəsində qəzalar arasında ixtisaslaşma baş verir. Kürboyu pambıqçılıq, Nuxa və Şamaxı ipəkçilik, Quba və Zaqatala bağçılıq sahəsində ixtisaslaşırdı.

Kənd təsərrüfatının inkişafı üçün maşınların və yeni kənd təsərrüfatı alətlərinin tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycanda məhdud olsa da, maşınlardan və yeni alətlərdən istifadə edilməyə başlandı. 1897-ci ildə Yelizavetpol quberniyasında 565 təkmilləşdirilmiş kotan, 10 taxıldöyən və 2 samandöyən maşın, Bakı quberniyasında 53 təkmilləşdirilmiş maşın var idi. Azərbaycanda qabaqcıl kənd təsərrüfatı üsullarının yayılmasında H.B.Zərdabinin 1875-ci ildə nəşr etdiyi “Əkinçi” qəzeti böyük rol oynadı.

İslahatdan sonra əkinçilikdə yenə də əsas yeri taxılçılıq tuturdu. Rusiya bazarlarında taxıla olan tələbatın təsiri altında dənli bitkilərin əkin sahələri genişlənir və onların məhsuldarlığı artırdı. 1885-1887-ci illərdə Azərbaycandan 11 milyon pud taxıl ixrac edilmişdir.

Rusiya toxuculuq sənayesinin tələbatı ilə ipəkçiyə diqqət artırılmışdır. 1850-1860-cı illərdə Azərbaycanda istehsal edilən ipəyin 70 faizi Rusiyaya ixrac edilmişdir. Azərbaycan ipəyi tədricən xarici ölkələrə və ixrac edilməyə başlanır. İslahatdan sonra hər il 200-250 min pud ipək istehsal edilirdi.

Rusiya toxuculuq sənayesinin sürətlə inkişafı Azərbaycan pambığına olan tələbatı daha artırdı. Pambıqçılığın canlanmasına təkan verən amillərdən biri 60-cı illərin əvvəllərində Amerikada vətəndaş müharibəsi ilə əlaqədar olaraq Avropada pambıq parça sənayesində böhranın başlanması, bunun isə Rusiyaya ağır təsir etməsi ilə əlaqədar idi.

XIX əsrin sonlarına yaxın Azərbaycanda pambıq əkilən sahələr 20 min desyatınə çatırdı. Pambıqçılıqda kapitalist münasibətləri daha çox inkişaf edirdi. Muzdlu əməyin tətbiqi pambıqçılığın kapitalist-əmtəə xarakterini göstərən əsas amillərdən biri idi. Kənd təsərrüfatının digər sahələri olan üzümçülük, balıqçılıq və maldarlıqda da muzdlu əmək tətbiq olunurdu.

İri kapitalist neft sənayesinin inkişafı. Başqa sənaye sahələri. İslahatdan sonra sənayenin inkişafı ilə əlaqədar olaraq Rusiyada kapitalizm qəti təşəkkül tapdı. Bu, öz növbəsində ucqarları dünya kapitalist əmtəə tədavülünə cəlb etdi. Ümumrusiya bazarlarının təsiri altında Azərbaycanda neft, dağ-mədən və emaledici sənayenin bir sıra sahələri yaranır və inkişaf edirdi.

Ölkənin təbii sərvətləri içərisində birinci yeri neft tuturdu. Lakin, müqatimə (iltizam) sisteminin tətbiqi neft sənayesinin inkişafına mane olurdu. 1859-cu ildən etibarən Bakıda ağ neft zavodları tikilməyə başlandı

60-cı illərdən başlayaraq, neftdən Rusiyada yanacaq kimi istifadə edilməsi onun inkişafına bir daha təkan verdi. 1871-ci ildə buruq üsulu ilə qazılan ilk quyu neft verdi.

XIX əsrin 70-ci illərində Bakıda 47 kiçik ağ neft zavodu var idi. 1869-cu ildə neft çıxarılmasında muzdlu əməyin tətbiqinə başlandı. Nəticədə neft sənayesinin kapitalistcəsinə qurulması genişləndi. 1872-ci ildə iltizam sistemi ləğv edildi. Torpaqlar müzaidə (hərraca qoyulmaq) yolu ilə sərbəst surətdə satılmağa başlandı. Neft istehsalı ilə məşğul olan şirkətlərin sayı artırdı. 1873-cü ildə 12, 1899-cu ildə 140 neft şirkəti var idi. 70-ci illərə qədər neft istehsalında əsas yeri kapitalistlər tuturdu.

Milli burjuaziyanın yaranması Azərbaycanda kapitalist münasibətlərinin təşəkkülü və inkişafının

məhsuludur. Milli burjuaziyanın dünya neft sənayesinin fəvqündə dayanan Bakı neft sənayesində özünəməxsus yeri vardır. Belə ki, XIX əsrin sonunda Bakı neft rayonunda olan 167 neft müəssisəsinin 49-u azərbaycanlılara məxsus idi. İllik neft istehsalı 100 min pud olan müəssisələrdə azərbaycanlıların payı 33, 34, 100-500 min pud olan müəssisələrdə 48,7 faiz, 500 min – 1 mln. pud olan müəssisələrdə isə 12,5 faiz idi. Milli burjuaziyanın iri neft istehsalı ilə məşğul ola bilməməsinin əsas səbəbi bu sahənin daha böyük miqdarda kapital tələb etmək şərti ilə izah edilir. Azərbaycanlı kapitalistlərin isə belə imkanları yox idi.

XX əsrin əvvəllərində milli burjuaziyanın mövqeyi xeyli möhkəmləndi. Onlar arasında H.Z.Tağıyev, Ş.Əsədullayev, M.Nağıyev, I.Hacinski, L.Manafov, M.Muxtarov və digərlərini göstərmək olar. H.Z.Tağıyevin mədənlərindən 1873-cü ildən 1896-cı ilə kimi 32,8 min. pud neft çıxarılmışdı. XX əsrin əvvəllərində onun mülkiyyətinin dəyəri 16 mln. manata bərabər idi.

XIX əsrin sonunda milli burjuaziyanın payı neftayırın müəssisələr içərisində daha yüksək idi. XIX əsrin 70-ci illərində 46 belə müəssisədən 25-i azərbaycanlılar məxsus olmuşdusa, 1893-cü ildə 100 belə müəssisədən 41-i azərbaycanlıların idi. XIX əsrin sonunda kerosin zavod sahibkarlarının xeyli hissəsini azərbaycanlılar təşkil edirdi.

XIX əsrin son rübünə yaxın fransız, alman və ingilis kapitalı Bakı neft sənayesinə qüvvətli nüfuz etdi. Çar Rusiyası neft istehsalını artırmaq məqsədilə xarici kapitalla hər cür şərait yaradırdı.

1879-cu ildə Nobel qardaşları Bakıda “Nobel qardaşları birliyi” adlı səhmdar şirkəti yaradırlar. 80-ci illərdə fransız kapitalı Bakı neftinə nüfuz etməyə başladı. 1895-1898-ci illərdə Bakıda neft rayonunda 6 ingilis

şirkəti fəaliyyət göstərirdi. ABŞ Bakı neftinə can atsa da, müvəffəqiyyət qazana bilmədi.

Azərbaycan neftinə iri kapitalın qoyulması texniki çevrilişə səbəb oldu. 70-ci illərdən quyuların qazılmasında zərbə üsulundan istifadə edilməyə başladı. Buruq üsulu ilə qazılan quyuların sayı 1873-cü ildə 9, 1889-cu ildə 251, 1900-cü ildə 1710 idi. 1873-cü ildən başlayaraq əl əməyi buxar mühərrikləri ilə əvəz edildi. Neftin anbar və zavodlara toplanmasında boru kəmərlərdən istifadə edilməyə başlandı. 1896-cı ildə 228 km. uzunluğunda 26 boru kəməri çəkilmişdi.

Neft istehsalının artması ilə neft emal edən sənaye də inkişaf edirdi. Nəticədə 1879-cu ildə Qara şəhər zavod rayonu, sonra isə Ağ şəhər zavod rayonu yarandı. 1890-cı ildə Bakıda 148 neft emal edən zavod var idi. 1901-ci ildə təmərküzləşmə nəticəsində onların sayı 101-ə enmiş, lakin istehsal gücü artmışdı.

Neft məhsullarının ixracında da ciddi irəliləyiş müşahidə edilirdi. 1883-cü ildə Bakı-Tiflis dəmir yolunun çəkilməsi, Xəzər gəmiçiliyinin genişlənməsi neft məhsullarının ixracında irəliləyişlərə səbəb oldu.

Xarici ölkələrə neftin daha əlverişli daşınmasını təşkil etmək üçün 1897-ci ilə Bakı-Batumi neft kəməri çəkilməyə başlandı.

Neft sənayesinin inkişafı ilə yanaşı, Azərbaycanda sənayesinin digər sahələrinin də inkişafı müşahidə olunurdu. Bakıda neft emalı müəssisələri ilə bərabər metal emal edici (mexanizmi), tütün, dənüydən və başqa zavod və fabriklər meydana çıxdı. Xatison, Levinson və başqalarının mexaniki emalatxanalarında neft sənayesi üçün dəzgahtar istehsal edilirdi. 1885-ci ildə Bakıda 20 mexaniki emalatxana – zavod var idi. Bakıda gəmi təmiri tərsanələri yaranmış, 1900-cü ildə onların sayı 9-a

çatdırdı. Bununla yanaşı tütün, dənüyüdən müəssisələr də fəaliyyət göstərirdi.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda sənayenin mühüm sahələrindən mis istehsalı təşkil edirdi. Simens qardaşları 1863-ci ildə Gədəbəydə 40 min pud istehsal gücü olan misəridən zavod tikdilər. Simens qardaşları 1865-ci ildə Daşkəsən kobalt zavodunun, 1883-cü ildə Qalakənd misəritmə zavodunun əsasını qoydular. Bu zavodlar dövrünə görə müasir texnika ilə təchiz olunmuşdular.

Dağ-mədən sənayesinin digər sahələri Naxçıvan daş-duz, Cavab və Abşeron şor-duz müəssisələrindən ibarət idi. 1868-ci ildə duz mədənlərinin açıq satış elan edilməsi duz istehsalını xeyli artırdı. Bakı quberniyasında duz istehsalı 1895-ci ildə 887,5 min pud, Naxçıvanda isə 1889-cu ildə 307,2 min pud təşkil edirdi. İstehsal edilən duz İrana, Türkiyəyə və Mərkəzi Rusiyaya ixrac edilirdi.

İltizam sistemi ləğv edildikdən sonra balıqçılıq inkişaf edirdi. Azərbaycanın balıq sərvətləri tezliklə iri kapitalistlərin əlinə keçmiş, onlar balıq təsərrüfatını yeni kapitalist əsasları üzərində təşkil etməyə başladılar. Balıq tutulması ildən-ilə atırdı. 1880-1882-ci illərdə tutulan balığın ümumi miqdarı 736,1 min pud olduğu halda, 1898-1900-cü illərdə 2418,7 min puda qədər artmışdı.

Emaledici sənayedə ipəkşarıma işi mühüm yer tuturdu. Zaqafqaziyada ipəkçiliyin əsas mərkəzi Nuxa qəzası idi. 1861-ci ildə Şəkiddə rus kapitalistləri Voronin qardaşları tərəfindən 1000 pud ipək istehsal edən, Rusiyada ən böyük müəssisə hesab edilən fabrikin əsası qoyuldu. Bununla yanaşı Şuşa, Şamaxı, Ordubad və s. şəhərlərdə kiçik ipəkşarıma və ipəkəçmə fabrikləri var idi. XIX əsrin sonlarında Zaqafqaziyada istehsal edən ipəyin 90 faizi Azərbaycanın payına düşdü. XIX əsrin sonlarında milli burjuazıyanın rolu toxuculuq, pambıq, tütün, ipək və

digər sahələrdə də yüksəlməkdə idi. 1897-ci ildə H.Z.Tağıyev bez istehsalı və satışı ilə məşğul olacaq (əsas kapitalı 2 min. manat olan) səhmdar cəmiyyət yaratdı. 1900-cü ildə onun Bakıda ilk toxuculuq fabriki açıldı. Fabrikdə 1600 nəfər fəhlə işləyirdi. XIX əsrin son onilliyində Azərbaycanda 99 ipəksarıma müəssisəsi olmuşdur ki, onların da 33-ü azərbaycanlıları məxsus olmuşdu.

Milli burjuaziyanın bir hissəsi də yeyinti sənayesində çalışırdı. Unüyütmə və çəltiktəmizləmə müəssisəsi olan azərbaycanlılardan A.Quliyevin, Z.Tağıyevin və Ə.Bacayevlərin, M.S.Kərimovun, Q.A.Rzayevin və A.Rəsulov qardaşlarının rolu xüsusilə qeyd edilməlidir.

50-60-cı illərdə daxili ticarətin aprıldığı şosse yolları xeyli yaxşılaşdırılmışdı. XIX əsrin 60-cı illərində Zaqafqaziyada dəmiryol çəkilişinə başlandı. 1872-ci ildə Poti-Tiflis dəmiryol xətti istifadəyə verildi. 1880-cı ildə Bakı-Balaxanı, Sabunçu və Suraxanı neft mədənlərini birləşdirən dəmiryol xətti çəkildi. Bu yolla əvvəl neft daşınmış, neft kəməri çəkildikdən sonra sərnişin daşınmasına başlanmışdı. 1883-cü ildə Tiflis-Bakı dəmiryolunun çəkilişi başa çatdırıldı. 1900-cü ildə Port-Petrovsk-Biləcəri dəmiryolu istifadəyə verildi. Sonra isə bu yol Ümumrusiya dəmir yol xəttinə qoşuldu.

Xəzər dənizində neft ixracının artması və neft daşıyan donanmanın yaradılmasına ehtiyac duyulurdu. 1859-cu ildə Bakıda böyük liman tikildi. 50-ci illərin sonunda "Qafqaz və Merkuri" səhmdar cəmiyyətinin 15 buxar gəmisi var idi. Neft daşıyan gəmilər 58-dən artıq sahibkara məxsus idi. Onların ən böyüyü Nobel qardaşlarının şirkətləri idi. Azərbaycan kapitalistləri – Hüseynovların – 8, Zeynalov və Aşurovun hərəsinin – 6, Dadaşov və Manafovların hərəsinin 5 iri neft daşıyan yelkənli gəmisi var idi.

Xarici ticarətdən (neft ticarəti) fərqli olaraq daxili ticarət ləng inkişaf edirdi. Azərbaycanın bu və ya digər qəzasında bol olan məhsullar ehtiyac olan rayonlara aparılırdı. Ağdam, Ağdaş və Qazaxda böyük yarmarka tipli bazarlar təşkil edilirdi. Azərbaycanın Rusiya və İranla ticarəti mühüm rol oynayırdı. Azərbaycan tacirləri tez-tez Rusiyanın bazarlarında və təşkil olunan ticarət yarmarkalarında iştirak edirdilər. İslahatdan sonra Azərbaycanda kapitalist müəssisələrinin çoxalması ilə şəhərlər inkişaf edirdi. Neft sənayesinin inkişafı ilə Bakı Qafqazda birinci dərəcəli şəhərlərdən birinə çevrildi. 1897-ci il siyahıya alınmasına görə Bakının əhalisi 123 min nəfərə çatmış və quberniyada yaşayan əhalinin 20 faizini təşkil edirdi.

Sual 2. Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının başlaması.

XX əsrin əvvəllərində iqtisadi böhran nəticəsində müəssisələrin bağlanması, işsizliyin artması, iş və məişət şəraitinin dözülməz olması fəhlələrin siyasi cəhətdən oyanmasına və inqilabi hərəkatın başlanmasına zəmin yaradırdı. 1901-ci ilin mart ayında Rusiya Sosial Demokratik Fəhlə Partiyasının (RSDFP) Bakı Komitəsi yaradıldı. Bakıda fəhlə hərəkatına rəhbərliyi ələ keçirməyə çalışan Bakı Komitəsi Leninqi “İskra” qəzetini və digər inqilabi ədəbiyyatları çap etmək üçün “Nina” gizli mətbəəsini təşkil etdi.

1902-1903-cü illərdə Bakının sənaye müəssisələrində baş verən tətillər, 1903-cü ilin iyul ayında baş verən siyasi nümayiş və ümumi tətillər Azərbaycanda fəhlə hərəkatının yeni mərhələyə qalxdığını göstərirdi.

1904-cü il dekabrın 13-də başlayan Bakı fəhlələrinin ümumi tətili Rusiya proletariatının inqilabi mübarizə tarixində ilk dəfə neft sənayeçiləri ilə fəhlələr arasında dekabrın 30-da bağlanan kollektiv müqavilə ilə başa çatmışdı. Fəhlələr bu müqaviləni “Mazut Konstitusiyası” adlandırmışdılar. Tətillik dekabrın 31-də fəhlələrin qələbəsi ilə başa çatdı.

1905-ci il yanvarın 9-da Peterburqda nümayiş iştirakçılarının gülləboran edilməsi tarixə “Qanlı bazar” günü hadisəsi kimi daxil oldu. XX əsrin birinci xalq inqilabı – 1905-1907-ci illər burjua-demokratik inqilabi başlandı.

“Qanlı bazar” faciəsi Bakıda çox böyük əks-səda doğurdu. Təkcə yanvar ayında Bakıda və Bakı quberniyası ərazisində 25 müəssisənin fəhləsi tətillik etdi. Bakı müəssisələrində başlanan tətillik Azərbaycanın bir çox bölgələrinin işçiləri, o cümlədən Yelizavetpol dəmiryol stansiyasının, Gədəbəy mis mədənlərinin, Ləki yağ zavodunun, Nuxa və Şuşa ipək emalı fabriklərinin fəhlələri də qoşuldular.

Azərbaycanda inqilabi hərəkatın yüksəlişindən narahat olan çarizm Cənubi Qafqazda erməni-müsəlman qırğını törətdi. 1905-ci il fevralın 6-dan 9-dək Bakıda, fevralın 20-21-də İrəvanda, may ayında Naxçıvanda, avqustun 16-21-də Şuşada, 20-26-da yenidən Bakıda erməni daşnakları çarizmin havadarlığı ilə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törətdilər. 1905-1906-cı illərdə çarizmin Azərbaycanda törətdiyi milli qırğın siyasətində “Daşnaksütyun” partiyası və erməni millətçiləri həlledici rol oynayırdılar. Milli qırğınlar nəticəsində 10 minədək adam qətlə yetirilmiş, 158 müsəlman kəndi dağılmış, minlərlə evlər yandırılmışdı.

Çarizm milli qırğınlarla bərabər inzibati tədbirlərə də əl atırdı. Çar hökuməti Azərbaycanda repressiyaları gücləndirmək üçün 1905-ci il fevralın əvvəllərində Bakıda

fövqəladə vəziyyət elan etdi. Çar II Nikolay 1905-ci il fevralın 26-da “Qafqazda tezliklə sülh və sakitlik yaratmaq üçün” yenidən Qafqaz canişinliyini bərpa etdi. Qatı şovinist və ermənipərəst Vorontsov-Daşkov canişin təyin edildi. Bakıda hərbi qubernator vəzifəsi təsis edildi. Ermənilərə havadarlıq edən, türklərə nifrətlə yanaşan Qafqaz canişini Rusiya imperiyasının “Parcala, hökm sür!” siyasətini həyata keçirir, rus qoşunlarına və kazaklara “tatarlara” (azərbaycanlılara) atəş açmaq əmri verirdi.

Çarizmin himayəçilik siyasətindən bəhrələnən ermənilər Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafından azərbaycanlılara nisbətən 10 dəfədən çox mənfəət əldə etmişdilər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 167 neft şirkətindən əksəriyyəti xırda müəssisələr olmaqla cəmi 49 şirkət azərbaycanlılara məxsus olduğu halda, zəngin erməni ailələri 55 orta və iri şirkətin sahibləri idilər. Şərabçılıq, balıq sənayesi, tütün istehsalı kimi gəlirli sahələr də ermənilərin əlində idi. Dünyanın tanınmış iş mərkəzlərindən birinə çevrilən Bakıda 50 minə yaxın erməni toplanmışdı. Erməni tacirləri Bakının iqtisadi həyatında əsas yerlərdən birini tuturdular. Bu cür iqtisadi uyğunsuzluq, hökumətin hər zaman erməniləri himayə etməsi ermənilərlə azərbaycanlılar arasında onsuz da gərgin olan münasibətləri daha da pisləşdirirdi.

Birinci rus inqilabının yüksəlişindən qorxuya düşən çar II Nikolay 1905-ci il dekabrın 11-də Dumaya seçkilər keçirilməsi haqqında fərman imzaladı. Həmin fərmana uyğun olaraq 1906-cı il mayın 31-də Azərbaycanda I Dumaya seçkilər keçirildi. Görkəmli ictimai-siyasi xadimlər olan Əli Mərdan bəy Topçubaşov, İsmayıl xan Ziyadxanov, Məmmədağlı Əliyev, Əsədulla bəy Muradxanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev Dumaya deputat seçildilər. Rusiya müsəlmanlarından seçilən 46

deputat Dumada Müsəlman fraksiyasında birləşdi. Ə.M.Topçubaşov fraksiyanın sədri seçildi. Müsəlman fraksiyası Dumada Kadet partiyasının mövqeyində dayanmışdı. Lakin çar hökuməti I Dumanı 1906-cı il iyulun 7-də buraxdı.

1906-cı ilin sonu, 1907-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda II Dumaya seçkilər keçirildi. Mülkədar və burjua ziyalılarının ləyaqətli nümayəndələri Fətəli xan Xoyski, Məmmədağa Şahtaxinski, Xəlil bəy Xasməmmədov, İsmayıl Tağıyev, Mustafa Mahmudov və Zeynal Zeynalov II Dumaya deputat seçildilər. II Duma 1907-ci il fevralın 20-də ilk iclasına başladı. Müsəlman deputatlar yenə də öz fraksiyalarını yaratdılar. Fraksiyanın hazırladığı on bir bölmədən ibarət proqramda türk xalqlarının bütün sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni problemləri öz əksini tapmışdı. Lakin II Dumanın da fəaliyyəti çar hökumətini razı salmadı. 1907-ci il iyunun 3-də II Duma buraxıldı və III Dumaya seçkilər keçirilməsi haqqında çarın fərmanı verildi.

Yeni seçki qanunu son dərəcə mürtəcə və müstəmləkəçi xarakterə malik idi. Qafqaz, Mərkəzi Asiya və Sibir xalqları siyasi cəhətdən qeyri-yetkin xalqlar hesab edilərək seçki hüququndan məhrum edildilər. Cənubi Qafqaz müsəlmanlarından III Dumaya cəmi bir nəfər – Xəlil bəy Xasməmmədov seçildi. Dumada tək olmasına baxmayaraq X.Xasməmmədov öz üzərinə düşən vəzifələri çox böyük məsuliyyət və ləyaqətlə yerinə yetirirdi.

1912-ci ilin sentyabr-oktyabr aylarında Azərbaycanda IV Dövlət Dumasına deputat seçkiləri keçirildi. Bütün Cənubi Qafqaz müsəlmanlarından yeganə deputat hüquqşünas Məmmədyusif Cəfərov seçildi. O da öz sələflərinin yolunu ləyaqətlə davam etdirdi.

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən siyasi hadisələr (rus-yapon müharibəsi, 1905-1907-ci illər inqilabi, erməni-azərbaycanlı münaqişəsi və s.) Azərbaycan xalqının milli mənlik şüurunun oyanmasına, milli özünüdərkini və milli təfəkkürün inkişafına mühüm təsir göstərirdi.

Bu dövrdə milli hərəkatın başlanmasına iki əsas amil təsir göstərirdi: 1) Milli burjuaziyanın dəstəyi ilə müxtəlif təhsil ocaqlarında təhsil alaraq vətənə qayıdan Azərbaycan gəncləri milli demokratik hərəkatın yaranması və inkişafında böyük rol oynamada başladılar. İxtisasa yiyələnməklə bərabər qabaqcıl Avropa ideologiyası ilə də tanış olan Azərbaycan ziyalıları milli özünüdərk etmə, mənəvi dəyərlər, xalqın tarixi, etnik mənşəyi ilə bağlı məsələlərin araşdırılmasının zəruriliyini anladı; 2) Çarizmin türk-müsəlman xalqlarına qarşı çevrilmiş milli müstəmləkə siyasəti nəticəsində milli hərəkatda “Milliyyət və hürriyyət”, “Məşrutə və müsavət” ideyaları geniş vüsət aldı. M.Ə.Rəsulzadənin dediyi kimi, “Millət inanmağa başladı ki, istiqlal xaricində onun üçün əlavə Azərbaycan yoxdur”.

O dövrün milli ziyalılarımızın qabaqcıl nümayəndələrindən H.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Sabir, Ə.M.Topçubaşov, F.Köçərli, M.Ə.Rəsulzadə və b. milli mətbuatda çıxış edərək xalqın milli təfəkkürünün formalaşmasında mühüm rol oynadılar. Bu işdə H.Zərdabinin və M.Ə.Rəsulzadənin millətçilik və dövlətçilik, C.Məmmədquluzadənin demokrtizm və azərbaycançılıq ideyaları misilsiz rol oynadı. Türk dünyasının görkəmli ideoloqları İ.Qaspiralı, Ə.Hüseynzadə, Y.Akçura oğlu, Ə.Ağaoğlunun türkçülüyə dair fikirlərində obyektiv olaraq Azərbaycanın milli

müstəqilliyinin ümumtürk azadlığının tərkib hissəsi olduğu ideyası öz əksini tapırdı.

Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları imperiyanın müstəmləkə əsarətindən azad olmaq məqsədilə ilk gizli siyasi təşkilatların yaradılmasını vacib bildirdilər. 1902-ci ildə Bakıda M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərliyi ilə “Müsəlman gənclik təşkilatı” yaradıldı. Az sonra həmin təşkilat “müsəlman demokratik “Musavat” cəmiyyəti”nə çevrildi.

Azərbaycanlı fəhlələr arasında milli demokratik ideyaları yaymaq məqsədilə M.Ə.Rəsulzadə, M.H. Mövsümov, M.H.Hacınskinin təşəbbüsü ilə 1904-cü ilin oktyabr ayında “Müsəlman sosial-demokrat “Hümmət” təşkilatı” yaradıldı. “Hümmət” təşkilatı RSDFP Bakı Komitəsinin nəzdində fəaliyyət göstərirdi. 1904-1905-ci illərdə “Hümmət” təşkilatının eyni adlı qəzeti nəşr etdirildi. 1906-1907-ci illərdə təşkilatın “Təkamül” və “Yoldaş” qəzetləri nəşr edilmişdi. Təşkilatın işində N.Nərimanov, M.Əzizbəyov, Ə.Axundov və b. fəal iştirak edirdilər.

1905-1906-cı illərdə erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri milli qırğınlar geniş vüsət aldığı üçün milli demokratik fikirli ziyalılar siyasi partiyalar və müdafiə cəmiyyətləri yaratmağa başladılar. Bu məqsədlə Əhməd bəy Ağaoğlu 1906-cı ildə “Difai” (“Müdafiə”) partiyasını yaratdı. Partiyanın Mərkəzi Komitəsi Bakıda yerləşirdi. Partiyanın Gəncədə, Şuşada, Ağdamda, Bərdədə, Yevlaxda, Tərtərdə, Naxçıvanda, Qarsda, Vladiqafqazda və başqa yerlərdə şöbələri yaradılmışdı. Partiyanın “Qarabağ birlik məclisi” adlı şöbəsi Şuşada yerləşirdi. Kərim bəy Mehmandarovun sədrlik etdiyi şöbənin 400 nəfərlik suvaridən ibarət döyüş drujinası var idi. “Difai” partiyasının Gəncə şöbəsinin sədri Ələkbər bəy Rəfibəyli öz qüvvələrini qaçaq Dəli Alının dəstəsi ilə birləşdirərək Gəncəbasarda erməni daşnaklarına divan tuturdu. Çar hakim dairələri “Difai”

təşkilatından qorxur, onu “Müsəlman döyüş partiyası” adlandırırdılar.

1906-cı ilin avqust ayında Yelizavetpol şəhərində “Qeyrət” təşkilatı yaradılmışdı. Ş.Rüstəmbəyov tərəfindən əsası qoyulan “Qeyrət” təşkilatı öz qarşısına erməni təcavüzünə qarşı mübarizə aparmaq, Azərbaycan xalqının namusunu, qeyrətini, milli mənafeyini qorumaq məqsədini qoymuşdu. “Qeyrət” təşkilatının üzvləri hər həftə Yelizavetpol şəhərinin baş məscidində iclaslar keçirir, xalq arasında tədbiğat aparır, onların müdafiəsinin möhkəmləndirilməsinə çalışır və bu məqsədlə imkanlı adamlardan ianə toplayırdılar.

1907-ci ilin may ayında daha bir müsəlman partiyası olan “Müdafiə” təşkilatı yaradıldı. “Müdafiə” partiyasının rəhbəri korpus topoqrafı, podpolkovnik İbrahim ağa Vəkilov olmuşdur. Yelizavetpol quberniyasının qərb hissəsində və Tiflisə yaxın qəzalarda, əsasən Borçalıda fəaliyyət göstərən “Müdafiə” partiyası Azərbaycan milli hərəkatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Partiyanın amalı Qafqaz müsəlmanlarının ittihadı, ümumi düşməne qarşı mübarizə birliyi, Azərbaycan xalqının azadlığı, maarif və mədəniyyətin inkişafı, nadanlığa, cəhalətə və geriliyə qarşı mübarizə motivlərinə söykənirdi.

“Difai”, “Qeyrət” və “Müdafiə” təşkilatlarının başlıca məqsədi Azərbaycan xalqının erməni daşnakları və millətçiləri tərəfindən soyqırımının qarşısını almaq, tökülən günahsız qanların dayandırılması olmuşdur. Bu təşkilatların fəaliyyətləri nəticəsində azğın erməni millətçilərinin quduz hərəkatlərinin qarşısı bir qədər alınmış, milli qırğın müəyyən dərəcədə dayandırılmışdır.

1905-1907-ci illər inqilabı türk xalqlarının milli mübarizəsinin yüksəlişinə yeni təkan verdi. Rusiya müsəlmanlarının birgə fəaliyyət istiqamətində mübarizəsi

genişlənməkdə idi. Bunun nəticəsi olaraq 1905-ci il avqustun 15-də Nijni-Novqorod şəhərində Ümumrusiya müsəlmanlarının birinci qurultayı keçirildi. Qurultay “İttifaqi-müslümin” adlı Ümumrusiya müsəlman ittifaqını yaratmağı qərara aldı. Rusiya müsəlmanlarının ikinci qurultayı 1906-cı il yanvarın 13-dən 23-dək Peterburq şəhərində qeyri-leqal şəraitdə keçirildi. Qurultayda “Müsəlman İttifaqı”nın Nizamnaməsi və Proqramı müzakirə edilərək qəbul edildi. Proqramda Ümumrusiya türklərini birləşdirmək və çarizmə qarşı vahid cəbhədə mübarizə aparmaq vəzifəsi irəli sürüldü.

1906-cı il avqustun 16-23-də Nijni-Novqorodda Ümumrusiya müsəlmanlarının üçüncü qurultayı keçirildi. Qurultay “Müsəlman ittifaqı”na rəhbərlik etmək üçün daimi yeri Bakı şəhəri olmaqla 15 nəfərdən ibarət Mərkəzi Komitə yaratmağı qərara aldı. MK-nin nəzdində üç nəfərlik büro yaradıldı. Onun tərkibinə Ə.M.Topçubaşov (sədr), A.Aponayev (xəzinədar) və Ə.İbrahimov daxil edildilər.

1905-ci il 17 oktyabr Manifesti çar II Nikolay tərəfindən elan edildikdən sonra bir qrup Bakı liberalı kadetlərin Bakı şöəsi ilə sıx əlaqədə olan Konstitusiyalı Müsəlman Partiyası yaratdı. Partiyanın Proqramında Cənubi Qafqazın öz məclisi (Seym) və milli idarəçilik qurumları olan müstəqil bir bölgəyə çevrilməsi öz əksini tapmışdı.

Azərbaycan xalqının milli-azadlıq mübarizəsində mühüm rol oynamış “Müsavat” (“Bərabərlik”) partiyası 1911-ci ilin oktyabr ayında əvvəllər M.Ə.Rəsulzadə ilə “Hummet” qrupunda çalışmış Məhəmməd Əli Rəsulzadə, Abbasqulu Kazımzadə və Tağı Nağı oğlu tərəfindən yaradılmışdır. Partiyanın adı müsəlmanların ruslarla bərabər hüquqlara malik olmaq, bütün islam dünyasında müstəqilliyə qovuşmaq arzusunu özündə əks etdirirdi.

1913-cü ildə Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi münasibətilə çar hökumətinin verdiyi əhv-ümumidən istifadə edən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycana qayıtdı “Müsavat” partiyasına daxil olaraq onun lideri oldu. Yarandığı ilk dövrlərdə “Müsavat” partiyası qeyri-leqal fəaliyyət göstərməyə məcbur olmuşdu. Üzvlərinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə partiya üzvləri üç nəfərlik dərnəklərdə birləşmişdilər.

“Müsavat”ın 1912-ci ildə qəbul etdiyi birinci Proqramı islami mahiyyətdə idi. Burada müsəlman xalqlarının birliyi, dövlət müstəqilliyi və dövlətçiliyinin bərpasına maddi və mənəvi yardım göstərmək, müsəlmanların birliyi və tərəqqisinə çalışan partiyalarla əlaqə yaratmaq vəzifələri irəli sürülmüşdü. M.Ə.Rəsulzadə öz əsərlərində partiyanın ideologiyasına ciddi təsir göstərir, onun ideya istiqamətini “hümmətçilikdən millətçiliyə”, “islamçılıqdan türkçülüyə” doğru yeniləşdirməyə nail oldu. O, Əli bəy Hüseynzadənin “türkləşmək islamlaşmaq müasirləşmək” ideyasını başlıca istiqamət kimi irəli sürdü.

M.Ə.Rəsulzadə 1915-ci il oktyabrın 2-də “Müsavat” partiyasının oqranı olan “Açıq söz” qəzetini nəşr etdirməyə başladı. M.Ə.Rəsulzadə və partiya üzvlərinin çap etdirdikləri məqalələr Azərbaycanlılar arasında türkçülük və millətçilik ideyalarının yayılmasında mühüm rol oynadı.

“Müsavat” partiyasının yaranması ilə Azərbaycan milli hərəkatı özünün yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Milli-azadlıq hərəkatının yüksəlişində, xalqımızın milli mədəni bir varlıq olaraq dünya millətlərinə tanıtılmasında, Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaradılmasında “Musavat” partiyasının müstəsna xidmətləri olmuşdur.

Sual 3. Cənubi Azərbaycan 1828-1911-ci illərdə.

Türkmənçay müqaviləsindən sonra İrana qatılan və onun 4 əyalətindən birini təşkil edən Azərbaycan əyaləti ərazisinə ilk dövrlərdə cənubda Həmədan, cənub-şərqdə Zəncan və Qəzvin mahalları da daxil idi. Sonralar Azərbaycan əyalətinin inzibati sərhədləri daraldılmış və 1906-cı ildə qəbul olunmuş seçki nizamnaməsində bu əyalətə Təbriz, Urmiya, Xoy, Deyləmçan, Maku, Marağa, Binab, Miyandoab, Sovucbulaq, Dehxarqan, Mərənd, Əhər, Ərdəbil, Meşan, Astara, Xalxal, Sərab, Miyanə və Sainqala mahalları daxil edilmişdi. Say etibarilə azərbaycanlılar həmişə farslardan sonra II yerdə olmuşlar. Gülüstan müqaviləsindən sonra İran hökuməti Cənubi Azərbaycan əyalətində bir sıra nüfuzlu və qüvvətli xanların hakimiyyətini tanımaqla onları ayrı-ayrı xanlıqların hakimi təyin etdi və daxili işlərinə qarışmır, onlardan vergi və əsasən silahlı qüvvə tələb edirdi. Qacarların hakimiyyəti dövründə İran ordusunun əsas piyada və atlı hissələri məhz Cənubi Azərbaycanın müxtəlif təbəqələrindən toplanan qüvvələr idi. Maku, Urmiya, Nəmin və Gərgər kimi güclü xanlıqlar istisna olmaqla qalanları ləğv olundu. Dövlət keçmiş xanlıqların yerinə yaradılmış ayrı-ayrı vilayətlərə lazım bildiyi adamları hakim təyin edirdi. Qacarlar sülaləsinin daxili siyasətində Cənubi Azərbaycan xüsusi yer tuturdu. Fətəli şah dövründə Cənubi Azərbaycan «vəliəhdneşin» (vəliəhd yerləşən yer) hesab edilmiş, «darüssəltənə»(səltənət evi) adlandırılan Təbrizdə isə bundan sonra həmişə Qacarların rəsmi vəliəhdləri oturmuşdular. Bu isə Azərbaycanın İran üçün iqtisadi və siyasi əhəmiyyətindən doğurdu. Vəliəhdin Təbrizdə oturması və onun II paytaxt olması ilk dövrlərdə xarici

diplomatik nümayəndələrin iqamətgahının məhz burada yerləşdirilməsinə səbəb olmuşdu.

Türkmənçay sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra İranla Rusiya arasında diplomatik münasibətlər bərpa edildi. İrana göndərilən səlahiyyətli rus səfirinin iqamətgahı Rusiya və Türkiyənin baş konsulluqları da Təbrizdə yerləşirdi.

Şahzadələr içərisindən təyin olunan valinin (qaimməqam) sərəncamında olan böyük idarə aparatında Təbriz şəhərinin bəylərbəyi əyalətdə yerləşən bütün nizami qoşun və ümumiyyətlə əyalətin maliyyə işlərinə başçılıq edən mustofi və b. daxil idi. Yerlərdə bu aparat nisbətən kiçik miqyasda təkrar edilirdi.

XIX əsrin 30-60-cı illərində Cənubi Azərbaycanda əhalinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik və maldarlıq idi. Təkcə kənd əhalisinin deyil, şəhər əhalisinin də bir hissəsi əkinçilik, bağçılıq, bostançılıq və digər kənd təsərrüfatı sahələri ilə məşğul olurdu. Cənubi Azərbaycanda ən məhsuldar taxılçılıq və meyvəçilik rayonlarından biri idi və əyalətdən taxılla yanaşı quru meyvələr də ixrac olunurdu. XX əsrin 60-70-ci illərinə qədər Cənubi Azərbaycan İranın taxılçılıq və heyvandarlıq bazası hesab edilirdi. Şəhərlərdə müxtəlif sənətkarlıq sahələri-ayaqqabı, saxsı və ya mis qab-qacaq, digər məişət şeyləri, təsərrüfat alətləri və s. istehsalı xeyli inkişaf etmişdi. Rusiya və İngiltərənin İranda əldə etdikləri imtiyazlı müqavilələr nəticəsində xarici malların ölkəyə geniş və maneəsiz axını ilə bağlı Azərbaycandakı bir sıra emalatxanalar və sexlər rəqabətə davam gətirməyərək öz fəaliyyətini dayandırmalı oldular.

Cənubi Azərbaycan şəhərlərində hələ XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərinə qədər də orta əsrlərə xas olan sex quruluşu qalmaqla davam edirdi. Bununla yanaşı daxili

və xarici bazarda rəqibi olmayan malların istehsalı ilə məşğul olan sahələr üzrə muzzdlu əməkdən istifadə edən manufakturaların yaranması və onlara xas münasibətlərin formalaşması prosesi inkişaf edirdi. Şimali Azərbaycan, onun vasitəsilə Qafqaz və Rusiya ilə mədəni, iqtisadi əlaqələrin davam etməsi ilə bağlı Cənubi Azərbaycan XIX və XX əsrin əvvəllərində İranın ictimai-siyasi, mənəvi inkişafında mühüm mövqe tuturdu. Bununla belə XIX əsrdə və XX əsrin əvvəllərində bütün İranda olduğu kimi Cənubi Azərbaycanda da iqtisadi durğunluq özünü göstərirdi. Bunun əsas səbəbi İran dövlətinin Avropa dövlətləri ilə bir-birinin ardınca bağladığı qeyri-bərabər, aldadıcı müqavilələr, o cümlədən ticarət müqavilələri və onlardan aldıkları yüksək faizli borclar və s. nəticəsində ölkədə təslim rejiminin yaranması idi. İran, eləcə də Cənubi Azərbaycan İngiltərə və Rusiyanın sənaye mallarının satış bazarına, eyni zamanda bu ölkələrin, başlıca olaraq çar Rusiyasının sənayesini xammalla təchiz edən mənbəyə çevrildi. İranın ümumdünya bazarına cəlb olunması bəzi sənaye sahələrinin-dağ-mədən sənayesi, kənd təsərrüfatı mallarının emalı ilə məşğul olan sahələrin yaranmasına və istehsalına müsbət təsir göstərirdi. Lakin bu asılı ölkələrə xas olan birtərəfli inkişaf idi.

Xarici bazarda, o cümlədən Rusiya bazarında, pambıq, xammal, boyaq maddələri, yun, gön-dəri, bağırsağ və s. kimi əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarına, həmçinin bəzi sənətkarlıq mallarına olan tələbatın artması həmin sahələrin qismən Azərbaycanda da inkişafına təkan verdi.

XIX əsrin son rübündə xalça istehsalı sənayenin kapitalist münasibətləri inkişaf etmiş ən başlıca sahəsi idi. Təbrizdə pambıq, tütün, xına və s. ilkin emalı üzrə müəssisələr də fəaliyyət göstərirdi. XX əsrin əvvəllərində

ayrı-ayrı müəssisələrdə muzzdu əməkdən istifadə artıq səciyyəvi hal olmuşdu.

İranda xarici kapitalın və feodal üsulu idarəsinin hökmranlığı Cənubi Azərbaycanda da milli sənayenin inkişafı üçün çox böyük maneələr yaradırdı. Belə bir vəziyyətin yaranması xarici bazarın tələbinə uyğun olaraq burada ticarət əkinçiliyinin artmasına, torpağın kapital tətbiqi üçün yeganə sabit obyekt və gəlir mənbəyinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur. Əksərən torpaqsız olan və başqa istehsal vasitələrinə isə qismən malik kəndli əkin üçün sahəsi feodaldan paydarlıq icazəsi əsasında icarəyə götürürdü. Kəndli icazə haqqından başqa, mülkədara əlavə vergilər verir, feodal mükəlləfiyyətləri daşıyırdı. Bundan başqa kəndlilər feodalın torpağını idarə edən mübaşir, kətxuda və başqa məmurların öz xeyirləri üçün təyin etdikləri əlavə vergilər də verməli olurdular.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda kəndlilərdən alınan müstəqim və qeyri-müstəqim vergilərin miqdarı xeyli (10 dəfə) artırıldı. Nəticədə Azərbaycandan Bakı, Tiflis, Petrovska kəndlilərin, kəsbkarlığı gedənlərin güclü axını başladı. 1903-cü ilin məlumatına görə Bakıda Cənubi Azərbaycandan gəlmiş işçilərin sayı yerli işçilərin 22 %-ə qədərini təşkil edirdi.

Vəliəhdin iqamətgahının Cənubi Azərbaycanda yerləşməsi bir tərəfdən bu vilayətin ölkə miqyasında xüsusi mövqeyə malik olmasını şərtləndirirsə, digər tərəfdən də yerli əhalinin yaşayış tərzinin ağırlaşmasına, mənəviyyatının ətalətinə səbəb olurdu. Belə ki, Qacar şahzadələri öz ad, məqam və malik olduqları ixtiyardan istifadə edərək şahın özünün istibdadından daha şiddətli və daha qəddar bir istibdadla xalqı incidirdilər. Əhali həm yerli xanların, həm də hakim sülalənin getdikcə möhkəmlənən hakimiyyətinin zülmünə məruz qalırdı. Azərbaycanda hakim dairələrin zülm siyasəti–

qanunsuzluq, soyğunçuluq, yerli əhalinin müxtəlif təbəqələri içərisində narazılığın artmasına, kütləvi həyəcan və çıxışların baş verməsinə səbəb oldu. 30-cu illərin sonu-40-cı illərin əvvəllərində bir neçə dəfə çıxış oldu, lakin tez də yatırıldı. 1847-ci ildə Zəncanda sənətkarlar, xırda tacir və şəhər yoxsulları hakimə qarşı çıxmış və onu şəhərdən qovmuşdular. 1848-ci ildə Təbrizdə şəhər yoxsulları və sənətkarların çıxışları baş verdi. 1850-ci ildə Zəncanda babilər üsyana qalxdılar. Babizmin banisi Şirazda xırda tacir ailəsində doğulmuş seyid Əli Məhəmməd olmuşdur. O, özünü son imam Mehdi ilə xalq arasında vasitəçi elan etmiş və buna görə 1844-cü ildən Bab (ərəbcə -qapı) ləqəbini götürmüşdür. Zəncanda babilərin sayı 15 minə çatırdı. Onlar şəhər qalasını tutdular. Şəhər 2 hissəyə bölünmüş oldu. Babilər kəndli, sənətkar, tacir və ruhanilikdən ibarət idilər. Ətraf kəndlərdən olan əhali onları gizli olaraq ərzaqla təmin edirdi.

İyunun əvvəlində şahın göndərdiyi qoşun Zəncanı mühasirəyə aldı, lakin üsyançıların ciddi müqavimətinə rast gələrək geri çəkilməli oldu. Dekabr ayında 30 minlik şah qoşunu və feodal dəstələri Zəncanı yenidən mühasirəyə alaraq hücum keçdilər. Üsyançıların çoxu həlak oldu, onun başçısı Məhəmmədəli isə aldığı yaradan 3 gün sonra vəfat etdi. Şah qoşunu silahı yerə qoyan üsyançıların hamısını qırdı. Beləliklə, 1850-ci il dekabrın sonunda Zəncan üsyanı yatırıldı. 1848-1852-ci illərdə bütün İranda babilər hərəkatı məğlub edilsə də, onların tərəfdarları günü-gündən artırdı. Babi üsyanları öz ictimai-siyasi məzmunu və kütləvililiyi ilə başqa çıxışlardan fərqlənir və özünəməxsus yer tuturdu.

XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Cənubi Azərbaycanda xarici imperialistlərə və onlarla əlaqədə olan yerli irtica qüvvələrinə, onların ölkədəki

özbaşınalığına və çapqınlıq siyasətinə qarşı xalqın narazılığı artmağa başlayır, bəzi yerlərdə kütləvi çıxış və tətilər baş verir. 8 mart 1890-cı ildə Nəsrəddin şah bütün İranda tütün almaq, satmaq və emal etmək üçün ingilislərə konsessiya verilməsi barədə müqavilə imzalayır və bu, xalqın böyük narazılığına səbəb olur. Etiraz əlaməti olaraq 19 avqust 1891-ci ildə Təbriz bazarı bağlanır, 20 min nəfərə yaxın adam silahlanır və şah teleqram vururlar ki, heç bir halda bu müqaviləni qəbul etməyəcəklər. Əks təqdirdə Təbrizdəki ingilis konsulluğunu məhv edəcəklər. Şah verilmiş imtiyazları tezliklə ləğv etməyə məcbur oldu və avqust ayının 30-da bu haqda Təbrizə rəsmi teleqram göndərdi. İran xalqlarının, eləcə də azərbaycanlıların müharibə tarixində «Tənbəki üsyanı» kimi məşhur olan bu hərəkətdə Azərbaycanın ticarət burjuaziyası, sənətkarları, onlara qoşulmuş ruhanilər, digər təbəqələrin nümayəndələri iştirak edirdilər. Bu hərəkət Cənubi Azərbaycanda xarici kapitalla, yerli irtica qüvvələrinə və onların hökmranlığına qarşı yönəldilmiş milli-azadlıq mübarizəsinin ilk və çox təsirli mərhələsini təşkil etmiş və xalq arasında siyasi, milli şüurun oyanmasına, formalaşmasına və inkişafına güclü təkan vermişdi. Cənubi Azərbaycanda demokratik fikrin yayılması, milli və siyasi şüurun oyanmasına Şimali Azərbaycanda gedən inqilabi proseslər də güclü təsir göstərirdi.

1905-1911-ci illər İran inqilabı dövründə Cənubi Azərbaycanda İranın başqa rayonlarına nisbətən sosial-ziddiyyətlər, siyasi vəziyyət daha gərgin olmuşdu. Xalq ədalətli quruluş yaradılmasını tələb edirdi. Artmaqda olan hərəkətin təzyiqi altında İran şahı xalqın tələblərini yerinə yetirməyə söz verdi. 1906-cı il avqustun 5-də konstitusiya verilməsi haqqında şah fərmanı elan olundu.

1906-cı ilin sonunda Təbrizdə gizli siyasi qrup və cəmiyyətləri tərəfindən əsası 1904-cü ildə qoyulmuş, RSDFP-nın Bakı təşkilatı və «Hümmət» qrupu ilə yaxın əlaqə və hərəkət birliyi olmuş «ictimaiyyəni-amiyyəni» firqəsi yarandı. Partiyanın proqramı RSDFP-nın proqramı əsasında tərtib olaraq yerli siyasi, sosial-iqtisadi şəraitə uyğunlaşdırılaraq hazırlanmışdı. Təbriz sosial-demokratik təşkilatının «Mərkəzi-e qeybinə» (Gizli mərkəz) Əli Müsyö başçılıq edirdi.

1906-cı il sentyabrın 9-da Məclisə seçkilər keçirilməsi haqqında əsasnamə imzalandı. Sentyabrın 20-də Təbriz üsyançıları öz tələblərinə saraydan müsbət cavab aldılar. Bu uğurlar xalqı daha da ruhlandırdı. Kütləni öz ətrafında birləşdirmək üçün bir mərkəz yaratmaq zərurəti doğdu. Hərəkət başçılarından 20 nəfəri ilk rəsmi siyasi əncümənin —«Azərbaycan əyalət əncüməni»nin əsasını qoydu. 1906-cı ilin noyabr-dekabr aylarında Urmiya, Salmas, Marağa, Ərdəbil, Zəncan, Xalxal, Xoy, Maku, Binav, Astara və b. şəhərlərdə vilayət əncümənləri yaradılmağa başladı. Beləliklə, əncümənin nüfuzu hər yerə yayılmış oldu.

1906-cı il oktyabr ayının 20-dən noyabrın 5-nə kimi Azərbaycan seçkilərində qələbə qazanmış nümayəndələr 1907-ci ilin fevral ayının 8-də Azərbaycan elçiləri adı ilə Tehrana gəldilər və əyalət əncüməninin saraya verdiyi tələblərin məclisdə müzakirəsi zamanı möhkəm dəlillərlə onların həyata keçirilməsi haqqında razılıq əldə etməyə nail oldular. Bu qələbə şahı qorxudaraq mütləq monarxiyanı bərpa etmək fikrinə saldı. Ölkənin hər yerində demokratik qüvvələrə qarşı basqınlar təşkil edildi. Onların qarşısını almağa çalışan demokratik qüvvələr məclis tərəfindən xalq üçün əhəmiyyətli maddələrin olduğu «Konstitusiyaya əlavələr»in qəbul edilməsini ciddi tələb etdilər. Bununla yanaşı sosial-demokratlar irtica

qüvvələri qarşısında inqilabın əsas məqsədlərini, qəbul edilmiş konstitusiyanın həyata keçirilməsini təmin etməyin yolunu kütlələrin gücündə, onların silahlanmasında görürdülər.

Artıq 1907-ci ilin iyun ayında Urmiya şəhərində yüzlərlə silahlı mücahid əncümənin göstərişlərini həyata keçirməyə hazır idi. Azərbaycanın təcrübəsi Tehranda da tətbiq olunmağa başladı. 1907-ci ilin oktyabrında şah tərəfindən məhdud burjua azadlıqlarını nəzərdə tutan Konstitusiyaya «Əlavələr» qəbul edildi. Sənədin təsdiqi inqilab cəbhəsinə qarşı hücum hazırlaşmağa başladı və bu yolda bütün vasitələrdən –Türkiyə, İngiltərə və çar Rusiyasının hakim dairələrinin köməyindən istifadə etməkdən belə çəkinmədi.

Demokratik hərəkata qarşı hücum hazırlamaq məqsədilə Tehranda «Fetovval» və «Səadət», eyni zamanda Təbrizdə «İslamiyyə» adlı irticaçı əncümənlər təşkil edildi. Şah və onun ətrafında toplanmış mürtəce qüvvələr tərəfindən hələ 1908-ci ilin aprel-may aylarından hazırlanmaqda olan hökumət çevrilişi həmin il iyun ayının 23-də həyata keçirildi. Əksinqilab bütün İranda hücum keçdi. İnqilabi mübarizənin mərkəzi Tehrandan Təbrizə keçdi.

İrticaçılar Əmirxiz məhəlləsini Təbriz üsyanının görkəmli rəhbəri Səttar xanın dəstəsi şəhərin cənub-şərqində yerləşən Xiyaban məhəlləsini isə Bağır xanın başçılıq etdiyi hissələr müdafiə edirdilər. Üsyanda kəndlilər, fəhlələr, şəhər xırda burjuaziyası və milli burjuaziya iştirak edirdi. Təbrizin müqaviməti şahı narahat edirdi. Buna görə 1908-ci ilin avqustunda 40 minlik ordu bura göndərildi. Sentyabrın 25-dən Təbriz üzərinə 2 gün davam edən hücum başlandı. Lakin hücum uğursuzluqla nəticələndi və oktyabrın 12-də əksinqilabi qüvvələr şəhəri tərk edib qaçmağa məcbur oldular. Təbriz üsyançılarının

qələbə xəbəri tezliklə İrana, Qafqaza və Avropaya yayıldı. Paris, İstanbul, Nəcəf, Tiflis, Bakı və digər şəhərlərdən Səttar xanın ünvanına təbrik teleqramları göndərildi. Xalq onu «Sərdar-e milli», Bağır xanı «Salar-e milli» adlandı. 1909-cu ilin fevralına qədər Cənubi Azərbaycanın bütün qərb vilayətləri, Maku istisna olmaqla, inqilabçıların əlinə keçdi. Lakin Məhəmmədəli şah Təbrizə göndərmək üçün 40 minlik silahlı qüvvə topladı. 1909-cu ilin yanvarın axırlarında Təbriz yenidən mühasirəyə alındı. Fevral-mart aylarında şəhərə hücum başladı. Mühasirədə olanlar aclıqdan əziyyət çəksələr də qələbə çaldılar. Aprelin 14-də uzun müddət Marağanı qubernatoru olmuş Səməd xanın qoşunları Təbrizə hücum etdilər. Digər tərəfdən, ingilislər və çar Rusiyası açıq müdaxiləyə əl atdılar. Çar Rusiyası xarici konsulluqları və təbəələri müdafiə etmək və guya Təbrizə ərzaq daşınmasını təmin etmək bəhanəsi ilə 1909-cu il aprelin 29-da öz qoşunlarını Təbrizə yeritdi. Bununla da, Təbriz üsyanı yatırıldı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Dərslik.(S. Əliyarlının red. ilə). Bakı, 1996, 2009
2. Azərbaycan tarixi. Dərslik. I cild. Bakı, 1994
3. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 1998, 2007. IV cild.
4. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı 2010
5. Nəbiyev T. Azərbaycanda aqrar münasibətlər. Bakı, 1970
6. Sumbatzadə Ə. XIX əsr Azərbaycan sənayesi. Bakı, 1964
7. Vəliyev T. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariati. Bakı, 1989

8. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992
9. Əzizov E. «Difai»: XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münaqişəsinin ilkin tarixi şərtləri və səbəbləri. Bakı, 2009
10. Həsənov N.A. Oyanmış Təbriz və Səttərhan. Bakı, 1986.
11. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918-ci illər), Bakı, 1996,
12. Mir Mövsün Nəvvab. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası, Bakı, 1993
13. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri, I c., Bakı, 1997, II c.
14. Rus Azərbaycanı. 1905-1920. «Xəzər» jurnalı, 1990, № 1,
15. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerki (1828-1917). Bakı: 1985.
16. Həsənov N. Oyanmış Təbriz və Səttərhan. Bakı: 1986.
17. Tadeusz Svietoshovski. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə. Bakı: 2000.
18. XX əsr Azərbaycan tarixi. Bakı: 2004

MÖVZU № 6. “Azərbaycan 1914-1918-ci illərdə”.

P L A N:

- 1. Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində. Fevral inqilabı və Azərbaycan.**
- 2. Azərbaycan Zaqafqaziya dövlətçiliyi sistemində.**
- 3. 1917-1920-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı.**

Sual 1. Azərbaycan Birinci Dünya müharibəsi illərində. Fevral inqilabı və Azərbaycan.

Azərbaycan müharibə edən dövlətlərin planlarında. 1914-cü il avqustun 1-də başlayan I Dünya müharibəsi dünyanı yenidən bölüşdürmək uğrunda mübarizə aparan iki təcavüzkar hərbi-siyasi bloka – Antanta və Dördlər İttifaqına daxil olan dövlətlər arasında aparılan imperialist müharibəsi idi.

Müharibədə iştirak edən hər iki hərbi-siyasi bloka daxil olan dövlətlərin xüsusi işğalçılıq planları var idi. Həmin hərbi planlarda Qafqaz, xüsusilə də əlverişli coğrafi mövqeyə, zəngin yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərə malik olan Azərbaycan mühüm yer tuturdu. XX sər in ən mühüm strateji məhsulu olan neft uğrunda və Azərbaycan neft sənayesində hakim mövqe uğrunda mübarizə edən hər bir iri kapitalist dövlətinin Azərbaycanla bağlı planları var idi. Müharibə ərəfəsində Bakı nefti uğrunda kəskinləşən mübarizədə ingilis və alman inhisarçı birlikləri arasında rəqabət daha da güclənmişdi. Bu dövrdə Azərbaycan neft sənayesinə

qoyulan 112 milyon manat xarici kapitalın 54 milyonu ingilislərə, 43 milyonu fransızlara və cəmi 10 milyonu almanlara məxsus idi.

Yaxın və Orta Şərqdə ingilislərin mövqelərinə zərbə vurmağa Rusiyadan Qafqazı qoparıb almağa çalışan Almaniya Bakı neftini ələ keçirmək istəyirdi. Almaniyanın əsas məqsədi Qafqazın ən zəngin regionu olan Azərbaycanı Rusiyadan ayıraraq müharibə edən tərəflər arasında bufer dövlətə çevirmək və Bakı neftinə nəzarəti ələ keçirmək idi. Almaniya öz işğalçılıq planlarında Türkiyədən bir müttəfiq kimi istifadə edirdi.

Almaniya Türkiyənin köməyi ilə Qafqazı və On Asiyanı nüfuz dairəsində saxlamaq, Hindistana və Əfqanıstana yol açmaqla Rusiyanın və İngiltərənin mövqelərini sarsıtmaq niyyətində idi. Əvəzində Türkiyəyə Qafqaza sahib olmaq üçün hər cür kömək göstərəcəyini vəd edirdi.

İngiltərə isə Bakı neftini ələ keçirməklə alman kapitalının Bakı neft sənayesinə nüfuz etməsinə mane olmağa, ABŞ-ın dünya neft bazarında nüfuzunu zəiflətməyə çalışırdı.

Rusiya da öz növbəsində Bakı neftindən imtina etmək fikrində deyildi. Üstəlik Rusiyanın bu regionda məqsədi boğazlara sahib olmaq, İstanbulu ələ keçirmək, Türkiyəni bölüşdürməklə onun şərqində Rusiyadan vassal asılılığında olan Ermənistan dövləti yaratmaq idi.

Türkiyənin əsas məqsədlərindən biri Qafqazda öz təsirini gücləndirmək, Rusiya imperiyasında müstəmləkə əsarətində yaşayan müsəlman türk xalqlarını çarizmin müstəmləkə əsarətindən qurtarmaq, Rusiya ilə Türkiyə arasında bufer rolunu oynayan müsəlman dövləti yaratmaq idi.

1914-cü il oktyabrın 31-də Qafqaz cəbhəsində hərbi əməliyyatlar başlandı. Qafqaz cəbhəsi Batumdan

Cənubi Azərbaycandakı Urmiya gölünədək uzanırdı. Türk qoşunları Qars-Batum istiqamətində hücumə keçdilər. Noyabrın 17-dək davam edən ilk döyüşlərdə Türk ordusu qalib gəldi. Bundan ruhlanan Ənvər paşa Sarıqamış istiqamətində hücumə keçərək Qarsı tutmağı qərara aldı. Sarıqamış əməliyyatı 1914-cü il dekabrın 4-dən 1915-ci il yanvarın 18-nə kimi davam etdi. Lakin ağır qış şəraiti, əsgərlərin hərbi sursat və ərzaq çatışmazlığı, hərbi əməliyyat planında ciddi qüsurların olması, rus ordusunun canlı qüvvəsinin və hərbi texnikasının üstünlüyü və s. səbəblərə görə Sarıqamış əməliyyatında türk ordusu ağır itki verərək məğlub oldu. Rus ordusu Təbrizi ələ keçirdi və türkləri Cənubi Azərbaycandan sıxışdırıb çıxartdı. Müharibənin sonunadək Qafqaz cəbhəsində elə bir ciddi dəyişiklik baş vermədi.

Azərbaycanlıların müharibədə iştirakı. Çar Rusiyası əsarət altına aldığı müsəlman türk xalqlarını orduya çağırır, digər sahələrdə olduğu kimi, hərbi sahədə də onların inkişafına mane olurdu. Azərbaycandan rus ordusuna xidmətə yalnız ali müsəlman silkinə məxsus olanlar qəbul edilirdilər. Hərbi məktəblərdə təhsil alan azərbaycanlılar orduda hərbi xidməti davam etdirirdilər. Birinci Dünya müharibəsi illərində rus ordusu sıralarında 200 nəfərdən çox azərbaycanlı zabit qulluq edirdi. Rus Ordusunun məşhur generalları Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Hüseynxan Naxçıvanski, İbrahim ağa Vəkilov və başqalarının hərbi xadim kimi istedadı müharibə dövründə daha da parladı. General-leytenant Əliağa Şıxlinski “Rus artilleriyasının allahı” kimi yüksək ada layiq görülmüşdü. Polkovnik Qalib Vəkilov, rotmistr Teymur Novruzov “Müqəddəs Georqi” ordeninin dörd dərəcəsi ilə təltif edilmişdilər. İlk azərbaycanlı təyyarəçi poruçik Fərrux ağa Qayıbov göstərdiyi igidliyə görə (havada

düşmənin üç təyyarəsini məhv etmişdi) ölümündən sonra “Müqəddəs Georqi” ordeninə layiq görülmüşdü.

Müharibənin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri.

Müharibə cəbhəyanı bölgəyə çevrilmiş Azərbaycanın iqtisadiyyatına çox ağır təsir göstərmişdi. Neft hasilatı aşağı düşmüş, qazma işləri azalmış, dəmir yolu və dəniz gəmiçiliyi daşımanın öhdəsindən gələ bilmirdi. Müharibə başlananda Azərbaycanda 431 milyon pud neft hasil edilmişdisə, 1917-ci ildə bu rəqəm 402 milyon puda enmişdi.

Müharibənin törətdiyi çətinliklər təsərrüfatın digər sahələrində də özünü göstərirdi. Dağ-mədən, ipəkçilik və başqa sənaye sahələrində də gerilik əmələ gəlmişdi. Gədəbəydə mis çıxarılması 1913-cü ildəki 1,8 milyon puddan 1915-ci ildə 103 min puda, mis istehsalı isə həmin dövrdə 49,7 min puddan 2,5 min puda enmişdi. Şuşa və Nuxada fəaliyyət göstərən ipək emalı fabriklərinin yarıdan çoxu işləmirdi. Pambıq parça istehsalı da kəskin sürətdə azalmışdı, 1917-ci ildə Azərbaycanda tütün istehsalı müharibədən əvvəlki səviyyənin 30 %-ni təşkil edirdi. Balıqçılıq sənayesində də istehsal müvafiq olaraq 11,6 min puddan 7,2 min puda enmişdi.

Müharibə illərində kənd təsərrüfatı da böhran keçirirdi. Əkinçilik və maldarlıq xeyli ixtisara düşdü, pambıq əkilən sahələr əsaslı surətdə azaldı, bağçılıq və üzümçülük tənəzzülə uğradı. 1915-ci il iyunun 15-də çar hökuməti “özgə xalqlar”dan olan 18 yaşından 43 yaşadək olan kişilərin müharibə ilə əlaqədar işlərə səfərbərliyə alınması barədə fərman verdi. Arxa cəbhədə işləmək üçün səfərbərliyə alınan azərbaycanlılar əsasən cəbhəyə xidmət edən yardımçı işlərdə çalışırdılar. Çarın fərmanına əsasən 50 mindən artıq azərbaycanlının səfərbərliyə alınması kəndlərdə işçi qüvvəsinin sayını xeyli azaltmışdı.

Müharibə dövründə Azərbaycan kəndinin işçi qüvvəsindən, qoşqu heyvanlarından, əmək alətlərindən, toxumdan, ərzaqdan məhrum edilməsi, Rusiya və xarici bazarlarla əlaqələrin kəsilməsi Azərbaycan kəndində ciddi təsərrüfat böhranına səbəb oldu. Taxıl əkinləri 1914-1915-ci illər ərzində 43 % azaldı, dənli bitkilər əkilən sahələr Yelizavetpol quberniyasında 1913-cü ilə nisbətən 1916-cı ildə 70 %, Şuşa qəzasında isə 80% azaldı. Taxıl istehsalı müharibədən əvvəlki dövrün 60%-nə enmişdi. Davarların və iri buynuzlu mal-qaranın sayı ayrı-ayrılıqda yarım milyon baş azalmışdı. Atların sayı 200 min başdan 81 min başa enmişdi.

Müharibə illərində ərzaq məhsullarının qiyməti dəfələrlə artmışdı. Zəruri ərzaq məhsullarının: çörəyin, ətin, yağın, südün, düyünün və s. qiymətləri 300-500% artmışdı. 1914-cü ilə nisbətən 1916-cı ildə çörəyin qiyməti 226 %, 1917-ci ildə isə 300 % artmışdı. Qaçqınların və əsgərlərin hesabına Bakı şəhərində əhalinin sayı 70 min nəfər artmışdı. Ərzaq böhranı şəraitində əhalinin axını burada vəziyyəti daha da gərginləşdirir, xalqın narazılığını artırır.

1916-cı ilin fevralında Bakıda qadınların aclığa, bahalığa, möhtəkiriyyə qarşı kütləvi etiraz aksiyası baş verdi. Fevralın 14-16-da minlərlə qadın küçələrə çıxaraq, mağazaları, anbarları, ticarət köşklərini yandırdı və dağıtdı. İki gün ərzində polislə toqquşma nəticəsində 64 adam həlak oldu, şəhərə 3 milyon rubl dəyərində ziyan dəydi. Qadınların üsyanını yatırmmaq üçün hökumət Bakıya Tiflis, Port-Petroviç, Dərbənd, Yelizavetpol və s. şəhərlərdən yüzlərlə polis, atlı kazak, artilleriya gətirməyə məcbur oldu. Xalqın narazılığı getdikcə artmaqda davam edir, ölkədə inqilabi şərait yetişirdi.

Fevral inqilabı və Azərbaycan. 1917-ci il fevralın 23-də Petroqradda fəhlələrin tətillə və nümayişi ilə

başlanan demokratik inqilab fevralın 27-də 67 minlik paytaxt qarnizonu əsgərlərinin nümayişi ilə özünün ən yüksək zirvəsinə çatdı. Fevralın 28-də inqilab qələbə çaldı. Elə həmin gün Dövlət Dumasının Müvəqqəti Komitəsi «Petroqradda qayda-qanun yaratmaq, idarə və şəxslərlə əlaqəni təmin etmək» məqsədilə hökumətin funksiyalarını öz üzərinə götürdüyü barədə bəyanat verdi. Bir gün əvvəl isə ölkədə inqilab proseslərinin inkişafında başlıca rol oynamış fəhlə Deputatları Sovetinin Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi öz işinə başladı.

1917-ci il martın 2-də II Nikolay Rusiya çar mütləqiyyəti tarixində son, lakin taxt-tacı tərk etmək haqqında ilk manifesti imzaladı.

Martın 2-də ölkədə real hərbi-siyasi güc olan qurumun – Petroqrad Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin bilavasitə dəstəyi ilə Müvəqqəti hökumət təşkil olundu. Hökumətin öz qarşısında qoyduğu əsas vəzifə ölkədə qayda-qanun yaratmaq və yeni Rusiyada konstitusiya quruluşunu qanuniləşdirəcək Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirmək idi.

Mərkəzdə baş verən hadisələrin mahiyyəti Bakıda dərhal qiymətləndirməsə də, artıq martın 3-də Bakı fəhlələri Petroqrad inqilabçılarını birgünlük tətillə keçirməklə salamladılar. Martın 5-nə keçən gecə yeni hakimiyyət orqanı – Bakı İctimai Təşkilatları Şurası və onun Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi təşkil edildi.

Məmməd Əmin Rəsulzadə o günlərdə yazırdı: «Rusiyanın xalqları öz ürəklərində saxladıkları məqsədlərə, nəhayət ki, çatdılar. Əliqanlı jandarm, bütün xalqın düşməni olan istibdad yıxılmışdır».

Martın 3-də Cənubi Qafqazda mülki hakimiyyət yeni yaradılmış Xüsusi Zaqafqaziya Komitəsinə – OZAKOM-a verildi.

Yeni hakimiyyətin təşkili məsələsində siyasi partiyalar və onların liderləri müxtəlif mövqələrdə dayanırdılar. Menşeviklər belə hesab edirdilər ki, yeni hakimiyyət orqanları, mərkəzdə olduğu kimi, yeni inqilabi demokratiya orqanlarının (Fəhlə, Əsgər və Kəndli Sovetlərinin) burjuaziya nümayəndəli ilə əməkdaşlığı əsasında yaradılmalıdır. Eserlərin fikrincə, Müvəqqəti hökumətin yaranmaqda olan yerli orqanlarına Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetləri nəzarət etməli idi. Bolşeviklərə gəldikdə isə, onlar hələlik eserlərin tərəfində dursalar da, sonradan yalnız özlərinin hakimiyyətə gəlməsi uğrunda açıq mübarizə aparmaq mövqeyinə keçdilər.

Fəhlələrin bir qismi Müvəqqəti hökumətə və onun yerli orqanlarına etimad göstərirdi. Fəhlə Deputatları Sovetləri və İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitələrinin eyni vaxtda yaradılması məhz bu amillə bağlı idi. Bütün bunlar, Rusiyanın digər yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da ikihakimiyyətlik olduğunu göstərirdi.

Martın 7-nə keçən gecə 52 min fəhlə və qulluqçu tərəfindən seçilmiş 52 deputatdan ibarət (bunların 9 nəfəri bolşevik, qalanları isə menşevik və eser idi) Bakı rayonu Fəhlə Deputatları Soveti qəti şəkildə formalaşdı.

Sovet özünün fəvqəladə səlahiyyətləri haqqında bəyanat verdi və fəhlələrin hər cür çıxışlardan çəkinməyə, öz işlərini davam etdirməyə çağırdı.

Burjua hakimiyyət orqanı İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsi də buna oxşar çağırışla əhaliyə müraciət etdi.

Bütövlükdə inqilabın ilk ayları müxtəlif siyasi cərəyanların, partiyaların, sosial təbəqələrin Müvəqqəti Hökumətə etimad göstərmələri və onu müdafiə etmələri ilə səciyyələnirdi. Bu dövrdə cəmiyyətdə nisbi birliyin saxlanılmasına kömək edən daha bir amil ondan ibarət

idi ki, bolşeviklər Sovetlərin partiya tərkibinin dəyişdirmək taktikasına hələ keçməmişdilər. İndiyə qədər yerli hakimiyyət orqanlarının hamısı «bütün demokratiyanın vəhdəti» şüarı altında formalaşır və Sovetlərlə yerli burjua hakimiyyət orqanları arasında spesifik münasibətlər yaranırdı. Partiyalararası münasibətlərin getdikcə kəskinləşməsi və qüvvələrin parçalanması hakimiyyət orqanlarının işini pozur, onun fəaliyyətinə qeyri-sabitlik gətirirdi. Sovetlərlə İcraiyyə Komitəsi arasındakı münasibətlərə təsir göstərən amillərdən biri də Sovetlərdə eser və menşeviklərin çoxluqda olmaları idi.

Fevral inqilabı bütün müsəlmanların, o cümlədən azərbaycanlıların siyasi fəallığını artırdı. Gündəlikdə duran ən vacib məsələlərdən biri təkəcə Cənubi Qafqazın yox, bütün Rusiya müsəlmanlarının pərakəndə halda olan qüvvələrinin birləşdirilməsindən ibarət idi. Hələ Ümumrusiya Müsəlman Şurası yaradılmamışdan əvvəl – 1917-ci il martın 27-də Bakı Müsəlman Milli Şurasının Müvəqqəti İcraiyyə Komitəsi yaradılmış, «Müsavət» partiyasının üzvü, hüquqşünas Məmməd Həsən Hacınski onun sədri seçilmişdi.

Komitənin öz qarşısına qoyduğu əsas məqsədlərdən biri yerli özünüidarə orqanlarında və gələcək Müəssisələr Məclisində müsəlmanların proporsional şəkildə təmsil olunmasına nail olmaq idi.

1917-ci il mayın 21-də Bakı Ərzaq Komitəsinə keçirilmiş seçkilər heç milli hərəkət liderlərinin də gözləmədikləri nəticə ilə başa çatdı: müsəlman bloku 29735 səs sosialistlər (menşeviklər, eserlər, bolşeviklər, daşnaklar) 18061, kadetlər isə yalnız 1028 səs topladılar.

Lakin Bakıdakı «inqilabi demokratiya»nın nümayəndələri müsəlmanların siyasi və ictimai təşkilatlarını qəsdən əksinqilabçılıqda günahlandırmaqda davam edirdilər.

Bu mərhələdə milli intibah qayəsi azərbaycanlıların şüurunda az da olsa iz buraxmış türkçülük ideyalarında ifadə edilirdi. Bu ideologiyayı milli mərkəzlərdə – Bakı və Gəncədə yerləşən ayrı-ayrı qruplar həyata keçirirdilər.

Fevral burjua-demokratik inqilabının qələbəsindən sonra «Müsavət» partiyası leqal şəkildə xalqı öz tərəfinə çəkmək istiqamətində geniş siyasi və təşkilati fəaliyyətə başladı. Partiyanın dövlət quruluşu məsələsinə dair mövqeyi onun taktikasını və fəaliyyət istiqamətini müəyyən edən əsas amillərdən biri idi.

«Müsavət» partiyası federativ demokratik Rusiya tərkibində Azərbaycan milli-ərazi muxtariyyəti və 20 yaşına çatmış azərbaycanlı vətəndaşlara seçki hüququ verilməsi ideyasını irəli sürürdü. Monarxiyanın süqutundan cəmi bir neçə gün sonra Gəncədə Türk Federalistlər Partiyası yarandı. Bu partiya Rusiya dövlətinin muxtar ərazilərin federasiyasına çevrilməsi ideyası ilə çıxış edirdi. Partiyanın yaradıcısı və ideya rəhbəri Nəsim bəy Yusifbəyli idi.

«Hümmət» partiyası 1917-ci il martın 3-də fəaliyyətini bərpa edib, özünün Müvəqqəti Komitəsini yaratdı. Müvəqqəti Komitənin başçısı N.Nərimanov, üzvləri isə M.Əzizbəyov, M. N.İsrafilbəyov və H.M.Sultanov seçildilər. Komitə bolşevik mövqeyində durduğunu bəyan etdi.

Yeni inqilabi şəraitdə Azərbaycan xalqının məqsəd və arzularını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə bağlı ilk addım 1917-ci il aprelin 15-20-də Bakıda keçirilmiş Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında atıldı.

Qurultayda Azərbaycanın siyasi partiya və ictimai təşkilatlarının, həmçinin Şimali Qafqaz, Gürcüstan və İrəvan müsəlmanlarının nümayəndələri iştirak edirdilər.

Qurultay aprelin 20-də keçirilmiş iclasında Qafqaz müsəlmanlarının Müvəqqəti hökumətə, habelə müharibə

və Rusiyanın digər xalqlarına münasibəti məsələlərini müzakirə etdi.

Qafqaz müsəlmanları qurultayı Rusiya Müvəqqəti hökumətinin 1917-ci il 6 mart tarixli qətnaməsinin «Əsgər və Fəhlə Deputatları Sovetinin razılığı ilə bəyan etdiyi prinsiplərini ardıcıl və dönmədən həyata keçirəcəyi müddətdən onun bütün tədbirlərini hər cəhətdən müdafiə etməyi zəruri saydı.

Müharibəyə münasibət məsələsində isə qurultay Rusiya demokratiyasının müharibənin ilhaqsız və təzminatlı qurtarmaq tələbinə qoşulmağı qərara aldı.

Qurultayın müzakirə etdiyi ən mühüm məsələlərdən biri Rusiyanın gələcək dövlət idarə üsulu haqqında idi. Məsələ ilə bağlı iki nümayəndə – M.Ə.Rəsulzadə və Ə.Salihov çıxış etdilər.

M.Ə.Rəsulzadə qeyd etdi ki, vahid Ümumrusiya təşkilatının yaradılmasına mane olan mədəni muxtariyyət proqramı türk xalqlarının yüksələn milli özünüdərk etmə şüuruna ədalətli şəkildə cavab verə bilməz. Rusiya dövlətini ərazi federasiyası əsasında təşkili əleyhinə çıxış edən Əhməd Salihov iddia edirdi ki, belə quruluş aqrar məsələnin həllini çətinləşdirəcək, müsəlman fəhlələr Ümumrusiya sosial qanunvericiliyinin faydasından bəhrələnmə bilməyəcəklər, çünki həmin quruluş şəraitində qanunlar müxtəlif regionlarda fərqli xarakter daşıyacaqdır.

Məsələnin vacibliyin nəzərə alan nümayəndələr Ə.M.Topçubaşovun rəhbərliyi altında bir daha onun müzakirəsinə qayıtdılar.

Nəticədə Rəsulzadənin «Müsəlman millətlərin mənəfətlərini saxlamaq üçün ən uyğun idarə üsulu milli-mədəni muxtariyyəti verən xalq cümhuriyyətidir» - fikrini ifadə edən layihəsinin lehinə 446, əleyhinə 271,

Ə.Salihovun unitar cümhuriyyət təklifinə isə lehinə 271, əleyhinə 442 səs verildi.

Müsavətçilər 1917-ci il iyunun 20-də (yeni təqvimlə 3 iyul) «Ədəmi-Mərkəziyyət» partiyası ilə birləşdilər. Yeni partiya Türk Ədəmi-Mərkəziyyət Müsavat (Türk Federalistlər Partiyası (Müsavat) partiyası adlandı.

Birləşmə nəticəsində «Müsavat» partiyası 1917-ci ilin yayında Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında xalqın milli-azadlıq hərəkatı ideyalarını daşıyan, yüksək nüfuzu olan siyasi qüvvəyə çevrildi.

1917-ci il oktyabrın 22-də keçirilən seçkilərin nəticələri qeyri-sosialist partiyaların ictimai rəydəki rolunun gücləndiyini göstərdi.

Seçkilərin nəticələri isə tamamilə gözlənilməz oldu: «Müsavat» 9617, eserlər 6305, bolşeviklər 3823, menşeviklər 687, daşnaklar 528 səs topladılar. Beləliklə, Zabrat rayonu istisna olmaqla, bütün neft-mədən rayonlarında keçirilmiş seçkilərdə «Müsavat» partiyası qalib gəldi.

Bundan sonra «Müsavat» partiyası diyarda hakimiyyət strukturlarının formalaşdırılması prosesinə ciddi təsir göstərməyə başladı.

«Müsavat» partiyasının 1917-ci il oktyabrın 25-dən 31-dək davam etmiş I qurultayı Azərbaycanın ictimai həyatında və partiyanın özünün siyasi tarixində əhəmiyyətli hadisə idi. Partiya proqramının müzakirəsi və qəbul edilməsi qurultayın ən başlıca məsələsi oldu.

«Müsavat» partiyasının proqramı dövlət quruluşu, fəhlə məsələsi, milli və dini məsələlər, vətəndaş hüquqları, aqrar məsələ və s. sahələri əhatə edən 9 bölmə və 76 maddədən ibarət idi.

«Müsavat»ın I qurultayı partiyanın sonrakı siyasi mübarizəsinin və Azərbaycan milli ərazi muxtariyyəti verilməsinin taktika və strategiyasını müəyyən etdi.

Sual 2. Azərbaycan Zaqafqaziya dövlətçiliyi sistemində.

Oktyabr çevrilişi və Azərbaycan. 1917-ci il oktyabrın 25-də Petroqradda bolşeviklərin silahlı üsyanı nəticəsində Müvəqqəti hökumət devrildi. Oktyabrın 25-26-da Smolnıda keçirilən II Sovetlər qurultayında Sülh və Torpaq haqqında dekretlər qəbul edildi və Leninin başçılığı ilə Sovet hakimiyyətinin əsas qoyuldu.

Bolşeviklərin Petroqradda hakimiyyəti ilə keçirməsi xəbəri alındıqdan sonra – 1917-ci il oktyabrın 27-də Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin fəvqəladə yığıncağı keçirildi. İclasın gündəliyində duran əsas məsələ hakimiyyət məsələsi idi. Bolşeviklərin kəskin etirazına baxmayaraq, menşevik-eser-daşnak bloku 168 səsə qarşı 246 səslə Bakıda ali hakimiyyət orqanı kimi İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinin (ITK) yaradılması haqqında qərarın qəbul olunmasına müvəffəq oldu.

1917-ci il noyabrın 2-də bolşeviklər öz mövqelərini daha da möhkəmləndirmək məqsədilə yenidən bütün hakimiyyətin Sovetə verilməsi məsələsini qoydular.

Bu dövrdə müsavətçilərin bolşeviklərə tərəfdar çıxması da mühüm əhəmiyyət kəsb edən amillərdən biri idi. Rusiyada baş vermiş Oktyabr çevrilişinə loyallıq münasibət nümayiş etdirən «Müsavat» partiyası bundan sonra xalqların öz müqəddəratını təyin etmək hüququnun həyata keçiriləcəyinə ümid edirdi. Sovet hakimiyyətinin ilk sənədləri – «Rusiya xalqlarının hüquq bəyannaməsi» və «Rusiyanın və bütün Şərqi müsəlmanlarına müraciət» bu ümidi daha da möhkəmləndirmişdi.

«Müsavat»ın dəstəyini alan bolşeviklər Xəzər ticarət donanması, bir sıra həmkarlar ittifaqı və şəhər qarnizonu nümayəndələrini öz tərəflərinə çəkə bildilər və Sovetin 1917-ci il 2 noyabr tarixli iclasında onu Bakı şəhərinin ali hakimiyyət orqanı elan edən qərar qəbul edilməsinə nail oldular.

Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin M.V. Basin, N.P.Vatsek, P.A.Caparidze, I.T.Fioletov, S.G. Şaumyan və b. ibarət yeni tərkibi seçildi. İcraiyyə Komitəsinin sədri S.Şaumyan oldu.

Beləliklə, bolşeviklər Sovetdə iştirak edən digər partiyalar – eserlər və menşeviklərlə müsavətçilər arasındakı ziddiyyətlərdən istifadə edərək, Bakı Sovetində əsas vəzifələri asanlıqla ələ keçirə bildilər.

F.X.Xoyskinin rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərən Şəhər Duması bolşevik Sovetinin yeganə mümkün rəqibi kimi qaldı.

1917-ci il dekabrın 12-13-də bolşeviklərlə müsavətçilər arasında münasibətlərin gərginləşməsi şəraitində dəyişdirilmiş seçki qaydası əsasında Bakı Sovetinə seçkilər keçirildi. Nəticələr «Müsavat» partiyası üçün ümidverici olmadı, bolşeviklərin 51 səsine qarşı müsavətçilər 21, daşnaklar 41, sol eserlər 38, sağ eserlər 28, menşeviklər isə 11 səs almışdılar.

Sovetin yeni İcraiyyə Komitəsinə 6 nəfər bolşevik, 5 daşnak, 4 sol eser, 3 sağ eser, 2 müsavətçi daxil oldu.

RSFSR XKS-inə tabe olmaq istəməyən və diyarı anarxiyadan qorumağa çalışan Gürcüstan sosial-demokrat partiyası (menşeviklər), «Müsavat», «Daşnaksütyün» və sağ eserlərin nümayəndələri noyabrın 11-də Tiflisdə keçirdikləri müşavirədə Rusiya bolşevik hökumətinin hakimiyyətini tanımaqdan imtina etdiklərini bildirib. «Müstəqil Zaqafqaziya hökuməti» yaratmaq haqqında qərar çıxartdılar. Həyabrın 15-də

Zaqafqaziya Komissarlığı yaradıldı. Onun tərkibinə Gürcüstandan Y.Gegeçkori (sədr) və A.Çxengeli, Azərbaycandan F.X.Xoyski, M.Y.Cəfərov, X.Məlik-Aslanov, ermənilərdən T.Ter-Qazaryan, X.Karçikyan, A.Ağacanyan, sağ esərlərdən D.Donskoy daxil oldular.

Milli Şuralar vətənpərvər qüvvələri öz ətrafında birləşdirir və yerlərdə hakimiyyəti ələ alırdılar.

Milli hərbi hissələrin yaradılması yerli milli şuraların əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri idi. Lakin yeni silahlı dəstələr yaradılması üçün silah çatmırdı. Bunu nəzərə alan Gəncə Müsəlman Şurası şəhərdə olan keçmiş çar ordusunun 219-cu alayını, həmçinin Qafqaz cəbhəsindən Rusiyaya qayıdan bir neçə hərbi eşelonu tərkisilah etməyə razı oldu. Bu tədbirin həyata keçirilməsi nəticəsində 15 min tüfəng, 70-ə yaxın pulemyot və 20 top əldə edildi. Bu əməliyyat zamanı Gəncə Milli Şurasına Zaqafqaziya Komissarlığının göndərdiyi zirehli qatar kömək etdi.

Dövrün ən kəskin sosial-iqtisadi məsələlərdən biri aqrar məsələnin həlli üçün Zaqafqaziya Komissarlığı bir sıra addımlar atdı. Məsələn, 1917-ci il dekabrın 16-da «Dövlət, keçmiş xanədan, kilsə, monastır, hüquqi şəxslər və sahibkar torpaqlarının torpaq komitələrinə verilməsi haqqında» qanun qəbul etdi. Bu qanuna görə, kəndlilərin alacağı torpaqlar torpaq komitələrinin sərəncamına verilməli, kəndlilər isə torpağı həmin komitələrdən icarəyə götürməli idilər.

Xarici siyasət sahəsində Zaqafqaziya Komissarlığının fəaliyyəti əslində diyarı bolşevik Rusiyasından ayırmaq məqsədi daşıyırdı.

1917-ci il dekabrın 5-də Ərzincanda Zaqafqaziya Komissarlığı ilə Türkiyə hərbi komandanlığı arasında barışıq sazişi bağlandı. 1918-ci il yanvarın 14-də isə Türkiyə komandanlığı Zaqafqaziya Komissarlığına

tərəflər arasında sülh müqaviləsi bağlamaq haqqında danışıqlara başlamaq təklifi ilə müraciət etdi.

1917-ci ilin sonlarında Azərbaycanın və ümumiyyətlə, Zaqafqaziyanın siyasi həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biri Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə seçkilər keçirilməsi oldu.

Seçkilərin nəticələri göstərdi ki, Zaqafqaziyada bolşeviklərin hakimiyyətə gələ bildikləri Bakı şəhəri istisna olmaqla, «Müsavat» və «Daşnaksütyun» partiyaları daha güclü nüfuza malikdir.

Azərbaycan Zaqafqaziya dövlətçiliyi sistemində. 1918-ci ilin əvvəllərində Zaqafqaziyada vəziyyət son dərəcə mürəkkəb olaraq qalırdı. Rusiyanın Almaniya ilə Brest-Litovskda sülh danışıqları boşa çıxdıqdan sonra 1917-ci il dekabrın 6-da alman-türk qoşunları hücumu keçmişdilər. Regionda heç bir nüfuzu və kifayət qədər güclü hakimiyyəti olmayan Zaqafqaziya Komissarlığı özünü buraxmaq məcburiyyətində qaldı. 1918-ci il fevralın 22-də Cənubi Qafqazdan Ümumrusiya Müəssisələr Məclisinə seçilmiş deputatların yığıncağında Zaqafqaziya Seyminin yaradılması və yerli hakimiyyətin bu orqana verilməsi haqqında qərar qəbul edildi.

1918-ci il fevralın 23-də üç əsas partiya fraksiyalarının nümayəndələrindən ibarət olan Zaqafqaziya Seymi öz işinə başladı.

Zaqafqaziya Seymində Azərbaycan siyasi partiyalarının 44 nümayəndəsi var idi. Onlardan hümmətçi menşevik olan 3 nəfər gürcü fraksiyası kimi birləşmişdilər, ancaq bu fraksiya gürcü və erməni fraksiyalarından fərqli olaraq, çox dağınıq şəkildə fəaliyyət göstərdi.

Zaqafqaziya Seymi Y.H. Gegeçkori başda olmaqla Zaqafqaziya hökumətini təşkil etdi.

Seymin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri yaxınlaşan sülh danışıqları üçün hüquqi baza yaratmaq idi.

Zaqafqaziya Seymi hələ Türkiyə ilə sülh danışıqlarına hazırlaşdığı vaxt Brestdə Rusiya ilə Almaniya arasında separat müqavilə imzalanmışdı və onun bir şəraitinə görə Ərdəhan, Qars və Batum Türkiyəyə verilməli idi. Zaqafqaziya Seymi Brest sülhünün bu şərtini qəbul etmədi və Petroqradda XKS adına teleqram göndərərək bildirdi ki, «Brest sülhünü tanımır, çünki Zaqafqaziya heç vaxt bolşeviklərin və Xalq Komissarları Sovetinin hakimiyyətini qəbul etməmişdir». Türkiyə isə Brest sülhünün qərarlarına əsaslanaraq, Zaqafqaziya Seyminə Qars, Batum və Ərdəhanı dərhal boşaltması haqqında ultimatum verdi. Belə bir şəraitdə 1918-ci il martın 14-də Trabzonda Türkiyə ilə Zaqafqaziya Seyminin nümayəndə heyətləri arasında sülh konfransı açıldı.

Konfransda Türkiyə nümayəndəliyi mövqeyini açıqlayaraq bildirdi ki, əgər Zaqafqaziya beynəlxalq hüququn subyektı olmaq istəyirsə, tezliklə Rusiyadan ayrılmalı və öz müstəqilliyini elan etməlidir.

Seymdə mübahisələr getdiyi bir vaxtda Türkiyə tərəfi qətiyyətlə bəyan etdi ki, Zaqafqaziya Seymi ilə sülh Brest-Litovsk müqaviləsinin məlum şərti əsasında bağlanacaq.

Mart ayının 25-də Seymin Rəyasət Heyətinin və fraksiya nümayəndələrinin birgə iclasında Azərbaycan deputatları Türkiyənin ultimatumunu qəbul etmək təklifini irəli sürdülər. Fraksiya adından çıxış edən M.Y.Mehdiyev bildirdi ki, Zaqafqaziya öz müstəqilliyini elan etməsə, müsəlman fraksiyası sülh danışıqlarını müdafiə etməyəcək. Çıxış edən Azərbaycan nümayəndələri Türkiyə ilə müharibə aparılmasına razı olmadıqlarını

bildirirdilər. Bununla belə, X.Xasməmmədov Türkiyəyə güzəştə gedilən ərazilərin siyahısından Batumun çıxarılmasını təklif etdi. O, Bakı neft kəmərinin son məntəqəsi olan Batumun Zaqafqaziyanın tərkibində çaxlanmasını Azərbaycan neft sənayesinin mənafeyinə uyğun hesab edirdi.

Türkiyə tərəfinin güzəştə getmək və Zaqafqaziya rəhbərlərinin reallıqla hesablaşmaq istəməmələri danışıqların pozulmasına gətirib çıxartdı.

Aprel ayının 6-da Türkiyə tərəfi Zaqafqaziya nümayəndələrinə Brest-Litovsk müqaviləsinin şərtlərini qəbul edib-etməmək barəsində 48 saat ərzində cavab verilməsini tələb edən ultimatum təqdim etdi. Eyni zamanda danışıqlara yenidən başlamaq üçün Cənubi Qafqazın müstəqilliyini elan etməsi barədə əvvəlki şərtini çıxardı.

Nümayəndə heyəti başçısı A.Çxengeli Türkiyə tərəfinin ultimatumunu qəbul etmək qərarına gəldi. Lakin gec idi, çünki artıq Türkiyə qoşunları Batumdan başqa həmin ərazilərin hamısını tutmuşdu.

Aprelin 13-də Seymin, hökumətin və fraksiya nümayəndələrinin birgə iclasında danışıqların gedişi müzakirə olundu.

«Müsavat», bitərəflər qrupu və «İttihad» məsələyə münasibətdə eyni mövqedən çıxış edərək, müharibə əleyhinə birgə qətnamə qəbul etdilər.

Lakin Seym elə həmin iclasda Trabzon danışıqlarını dayandırmaq və Türkiyə ilə müharibəyə hazırlaşmaq haqqında qərar qəbul etdi. Ölkədə hərbi vəziyyət elan edildi və Y.Gegeçkori, N.Ramişvili və X. Karçikyandan ibarət Ali Müdafiə Şurası yaradıldı. Azərbaycan nümayəndəsinin bu Şuraya daxil edilməməsinin əsas səbəbi müsəlman fraksiyasının hadisələrin gedişinə təsir imkanlarını azaltmaq idi.

Lakin bu tədbirlər də Türkiyə qoşunlarının irəliləməsini dayandıra bilmədi və onlar 1918-ci il aprelin 14-də Batumu tutdular.

Mart soyqırımı. Bu dövrdə Zaqafqaziyada erməni şovinist millətçi qüvvələr öz məkrli siyasətlərini davam etdirirdilər. 1918-ci ilin yanvarından onlar Bakıda və Zaqafqaziyanın digər bölgələrində müsəlman qırğını törətmək üçün müxtəlif fitnəkarlıqlara əl atır. Bakı Sovetinin orqanlarına, şəhər idarəçiliyinin həlledici vəzifələrinə öz nümayəndlərini soxurdular.

Azərbaycanda milli hərəkatın genişlənməsi, milli-azadlıq carçısı olan «Müsavət»-in nüfuzunun artması «Böyük Ermənistan» xülyası ilə yaşayan daşnakları ciddi narahat edirdi. Daşnaklar mart qırğını törətməklə «Müsavət»-in sosial bazasını, şəhərin müsəlman əhalisini məhv etməyi planlaşdırmışdılar. Bu məqsədlə təxminən 5 min erməni əsgəri müxtəlif cəbhələrdən Bakıya gətirilmişdi. Beləliklə, «Qırmızı qvardiya» adı ilə yaradılan 10-12 minlik ordunun da 70 faizi erməni idi. Əsasən ruslardan ibarət olan Xəzər donanması içərisində xüsusi təbliğat işi aparılmışdı. Həmçinin, Şamaxı və Muğanda ehtiyat rus-molokan silahlı dəstələri də yaradılmışdı.

Azərbaycanlılara qarşı cinayəti həyata keçirmək üçün bəhanə lazım idi. Bu məqsədlə «Evelina» münəqişəsi törədildi. Azərbaycan milyonçusu Hacı Z.Tağıyevin Lənkəranda xidmət edən oğlu Məhəmməd Tağıyev təsadüfən öz əlindəki silahdan açılan atəş nəticəsində həlak olmuşdu, müsəlman alayının zabitləri onun dəfnində iştirak etmək üçün Bakıya gəlmişdilər. Dəfn mərasimindən sonra zabitlər «Evelina» gəmisi ilə Lənkərana qayıtmalı idilər. Əlverişli məqamın yetişdiyini gören ermənilər gizli şəkildə Rus Milli Şurası, Xəzər matrosları, eser və menşevik partiyaları arasında belə bir şayiə yaydılar ki, guya «Evelina» ilə gedən zabitlər

tapşırıq almışlar ki, Lənkəranda olan müsəlman hərbi dəstələri ilə birlikdə Muğandakı rus-molokan kəndlərini məhv etsinlər. Bu təxribat xarakterli şeyiə öz nəticəsini verdi, Bakıda olan bütün qeyri-azərbaycanlı siyasi və hərbi qüvvələr «Evelina» gəmisinin tərksilah edilməsinə tərəfdar oldu. Təcili şəkildə, martın 30-da Bakı şəhəri mədən-zavod rayonlarının İnqilabi Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Komitəyə S.Şaumyan, A.Caparidze, Q.Korqanov, I.Suxartsev, S.Saakyan, M.Yolçıyan, N.Nərimanov daxil edildi. İnqilabi Komitənin təşəbbüsü ilə «Evelina»nın Lənkərana yola düşməsi dayandırıldı və gəmidəki zabitlər tərksilah edildi. Müsəlman əhalisi məscidlərə toplanaraq silahların qaytarılmasını tələb etdi. Vəziyyətin çox ciddi xarakter aldığı görən Azərbaycanın milli təşkilatlarının nümayəndələri İnqilabi Komitəyə gəlib, alınmış silahları «Hümmət» müsəlman bolşevik komitəsi vasitəsilə qaytarmağa cəhd göstərdilər. Martın 30-da N.Nərimanovun evində S.Şaumyanla və həmin gün İnqilabi Müdafiə Komitəsində M.Ə.Rəsulzadə ilə keçirilən görüşlərdə müəyyən razılıq əldə edilməsinə, silahların qaytarılması vədi verilməsinə baxmayaraq, «Hümmət»ə o qədər də etibarı olmayan bolşevik-daşnak koalisiyası sözüne əməl etmədi. Onlar həm də N.Nərimanovun çoxluğu öz ətrafında birləşdirib «sağa meyl etməsindən» narazi idilər. Beləliklə, əvvəlcədən sövdələşmə əsasında bolşevik-erməni koalisiyası, S.Şaumyanın dediyi kimi, «həlledici döyüşlərə hər cür hazırlıq görmüşdü və dərhal bütüq cəbhə boyu hücumu başladı». Martın 30-da axşam saat 5-də Bakıda ilk atəşlər açıldı. Aldatma siyasəti yeridib özdərinin birtərəfliyini elan etmiş «Daşnaksütyun» və Erməni Milli Şurası bu ilk atəşlərdən sonra Bakı Sovetini müdafiə etdilər.

Martın 31-də səhərə yaxın bütün erməni hərbi dəstələrin başçıları və silahlanmış erməni ziyalıları

İnqilabi Müdafiə Komitəsinin qərargahına gəldilər. Onlar qısa vaxtda təlimatlandırılaraq müsəlman məhəllələrinə göndərildilər. Dinc əhalinin qorxudan dəhşətə gətirib istədiklərinə nail olmaq üçün hər cür vəhşiliyə əl atan bolşevik-erməni cəlladları müsəlman qadınlarını daha ağır formada qətl edirdilər: şəhərin tək-cə bir yerində qulaqları, burunları kəsilmiş, qarınları yırtılmış, 57 müsəlman qadının meyiti tapılmışdı. Çoxlu gənc qadını diri-diri divara mıxlamışdılar. Qaçıb canını qurtarmağa çalışan əhalini gülləboran etmək üçün şəhərin müvafiq yerlərində əvvəlcədən pulemyotlar qoyulmuşdu.

Bir çox müsəlman məhəllələri məhv edildikdən sonra, martın 31-də axşamüstü İçərişəhərin alınması əməliyyatı başlandı.

Üç günün 18-21 mart (30 mart-1 aprel)- qətl və qarətlərdən sonra, Fövqəladə İstintaq Komissiyasının ümumiləşdirdiyi hesabına görə, Bakıda «əksinqilabçı» adı ilə 12 min nəfər azərbaycanlı qətlə yetirilmişdi.

Mart qırğınının bir sonra ermənilər bu hadisəni bolşeviklərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş hakimiyyət mübarizəsi kimi təqdim etməyə başladılar.

Martın birinci yarısında Şamaxıya məlumat gəldi ki, Bakıdan Şamaxıya toplar, pulemyotlar və böyük miqdarda hərbi sursatla iki mindən üç minədək erməni qoşun dəstəsi gəlir. Dəstəyə S.Şaumyandan bilavasitə təlimat almış S.Lalayeov başçılıq edirdi.

Lakin həmin dəstə gətirdiyi sursatı və silahı Şamaxı qarnizonuna verməkdən imtina etmiş və bildirmişdi ki, «onların məqsədi Şamaxı qəzasını quldur dəstələrindən təmizləmək, qəzada anarxiyaya son qoyub normal həyat bərpa etməkdir»

Martın 15-də səbh çağı S.Lalayeovun dəstəsi Şamaxıya ilk dəfə hücum edərək, şəhərin müsəlmanlar yaşayan hissəsini top atəsinə tutdu. Bu atışma

nəticəsində dinc əhali arasında çoxlu sayda tələfat oldu. Yalnız axşama yaxın şəhərdə bir qədər sakitlik yarandı.

Nəticədə Şamaxı şəhəri və qəzasının 72 kəndi Bakı Sovetinin bolşevik-daşnak qoşunları tərəfindən dağıldı. Şamaxı qırğınlarında 8 min nəfərə qədər azərbaycanlı öldürüldü, onların 1.653 nəfəri qadın, 965 nəfəri uşaq idi.

Quba qəzasına qırğın törədən quldur cəza dəstəsinə S.Şaumyanın xüsusi səlahiyyətlər verdiyi Hamazasp rəhbərlik edirdi. Aprel ayında qəzanın 122 müsəlman kəndi dağıdılmış, yüzlərlə azərbaycanlı və dağlı, o cümlədən ləzgi məhv edilmişdi.

Göyçay, Kürdəmir, Salyan və Lənkəran bölgələrinin əhalisi də erməni cəza dəstələrindən ciddi ziyan çəkmişdi.

1918-ci ilin mart-aprel aylarında kütləvi qanlı qırğınlar törətmək məqsədilə «Sovet hakimiyyəti»nin daşnak-bolşevik dəstələri Bakı quberniyasından sonra, Azərbaycanın digər ərazilərini işğal etmək fikrində idi. Bakı, Şamaxı, Kürdəmir, Salyan, Quba, Lənkəran şəhərlərini zəbt edib hədəfi Yelizavetpolu (Gəncəni) ələ keçirmək idi. Bunu S.Şaumyan may ayında Xalq Komissarları Sovetinə məlumatında da etiraf etmişdi. Onun fikrincə, Sovet qoşunları Yevlax körpüsünü ələ keçirib Kür boyunca müdafiə xətti tutduqdan sonra onları tez Yelizavetpol (Gəncəyə) yeritmək lazımdır ki, orada, sonra isə başqa yerlərdə ermənilər üsyan etsinlər.

Bakı hadisələri ilə əlaqədar olaraq, müsəlman fraksiyası Zaqafqaziya Seymindən Bakıya müsəlman əhalisini müdafiə etmək üçün qoşun göndərməyi tələb etdi. 1918-ci il aprelin 3-də Zaqafqaziya Seyminin Bakı hadisələrinə həsr olunmuş iclasında Fətəli Xan Xoyski bildirdi ki, «...müsəlman əhalini müdafiə etmək üçün

tədbirlər görülməsə, müəllman nazirlər hökumətin tərkibindən çıxacaqdır».

Zaqafqaziya Federativ Demokratik Respublikasının yaranması. 1918-ci il aprelin 22-də müsəlman fraksiyasının təzyiqi altında Zaqafqaziya Seyminin geniş iclası keçirildi və müstəqil, demokratik, federativ Zaqafqaziya Respublikasının elan olunması haqqında qətnamə qəbul edildi. Aprelin 20-də Bakı hadisələri ilə bağlı məsələnin müzakirəsi zamanı yaranmış hökumət böhranının bir nəticəsi də bu oldu ki, Y.Gegeçkorinin başçılıq etdiyi Zaqafqaziya hökuməti istefa verdi.

Zaqafqaziya hökumətinin sədri A.M.Çxengeli Qafqax cəbhəsinin komandanı Vahib paşaya teleqram göndərdi. Teleqramda deyilirdi: «Zaqafqaziya artıq müstəqil federativ respublika elan edilmiş və bu barədə dövlətlərə məlumat verilmişdir, deməli, Osmanlı nümayəndə heyətinin 1918-ci il 18 mart tarixli bəyanatının şərti də yerinə yetirilmişdir.

1918-ci il aprelin 20-də Zaqafqaziya Seymi sədrinin müavini S.O.Tıqranyan və Seymin üzvü I.Heydərov Zaqafqaziya Seyminin adından Bakı Soveti ilə danışıqlar aparmaq üçün Bakıya yol düşdülər. Bakıya çatandan dərhal sonra I.Heydərov bolşeviklər tərəfindən həbs edildi. Bununla əlaqədar olaraq, Zaqafqaziya Seyminin üzvü Camo Hacinski I.Heydərovun azad edilməsi üçün təcili tədbirlər görməyi təklif etdi.

S.Şaumyanla sövdələşməyə girib, separat danışıqlar aparmış S.O.Tıqranyan isə Bakıdan yalnız 1918-ci il mayın 3-də qayıtdı. O, Seymdəki çıxışında hökumətdən Bakıdakı hakimiyyətə qarşı yönəldilmiş hərbi əməliyyatları dayandırmağı və iğtişaşların dinc yolla həll edilməsi üçün tədbirlər görməyi tələb etdi.

Bundan sonra «Bakı məsələsi»ni Zaqafqaziya Seyminin gücü ilə həll etmək cəhdlərinin əbəs olduğunu gören Azərbaycan fraksiyası yeganə çıxış yolunu Osmanlı qoşunlarının çağırılmasında gördü.

1918-ci il mayın 11-də Batumda Zaqafqaziya və Türkiyə arasında nümayəndə heyətləri səviyyəsində danışıqlar davam etdirildi. Zaqafqaziya hökumətinin sədri və xarici işlər naziri A.Çxengelinin başçılıq etdiyi heyətin danışıqlarında Azərbaycanı M.Ə.Rəsulzadə və M.H.Hacinski təmsil edirdilər. Türkiyə tərəfin təmsilçilərinə xarici işlər naziri Xəlil paşa, Qafqaz cəbhəsi komandanı Vehib paşa və hərbi nazir Ənvər paşa başçılıq edirdilər.

Batum konfransında müşahidəçi sifətində general Otto fon Lossovun başçılığı ilə Almaniya nümayəndəliyi də iştirak edirdi. Lossov Batumda gürcü nümayəndələri ilə gizli görüşlər keçirərək, onlara hərbi və iqtisadi yardım göstəriləcəyini vəd etmişdi.

Batum konfransında Zaqafqaziya Seyminin nümayəndə heyəti Türkiyənin Qars, Ərdəhan və Batum əyalətləri haqqında tələblərini tamamilə tanıdı və bununla da Brest-Litovski müqaviləsinin müddəasını təsdiq etdi.

Batum konfransının gedişində general fon Kressin komandanlığı ilə 3 min nəfərlik alman qoşunu Gürcüstanın Poti limanına çıxarıldı. Onlar yalnız Gürcüstanı tutmaq Azərbaycan və Ermənistanı isə Türkiyəyə saxlamaq niyyətində idilər. Eyni vaxtda hücumu müvəffəqiyyətlə davam etdirən Türkiyə qoşunları 1918-ci il mayın 17-də Gümrünü (Aleksandropolu) ələ keçirdilər və Culfa istiqamətinə çıxdılar. Almaniya və Türkiyə tərəfindən aparılan hərbi əməliyyatlar nəticəsində Batum konfransında gürcülər, azərbaycanlılar və ermənilər Türkiyə ilə ayrı-ayrılıqda danışıqlar aparmağa başladılar.

Digər tərəfdən, Batum konfransında Almaniya nümayəndələri ilə separat danışıqların gedişində və general Fon Kressin təzyiqi nəticəsində Seymin gürcü fraksiyası Gürcüstanın Federativ Zaqafqaziya Respublikası tərkibindən çıxmasını və öz müstəqilliyini elan etməsini qərara aldı. Bununla əlaqədar olaraq, 1918-ci il mayın 25-də Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyasının iclası keçirildi. İclasda Cənubi Qafqazda siyasi vəziyyətin dəyişilməsi ilə əlaqədar olaraq oxunmuş rəsmi bəyanatda deyilirdi ki, Zaqafqaziya Seyminin gürcü fraksiyası, gürcü sülh nümayəndə heyəti üzvləri Batumda gizli danışıqlar aparır, ayrılmağa və Gürcüstanın müstəqilliyini elan etməyə hazırlaşırlar.

Zaqafqaziya Seyminin sədri və üzvləri – K.Çxeidze, A.Sereteli və Y.Gegeçkori gözlənilmədən 1918-ci il mayın 25-də Fətəli xan Xoyskinin sədrliyi ilə keçirilən axşam iclasına gəldilər. A.Sereteli gürcü fraksiyası adından bəyanat verərək xüsusi qeyd etdi ki, «...Zaqafqaziya xalqlarını müstəqillik şüarı ətrafında birləşdirmək mümkün olmadı. Və Zaqafqaziyanın (Respublika nəzərdə tutulur – Red.) parçalanması faktı göz önündədir. Seymin sabahkı iclasında biz Zaqafqaziya Respublikasının ləğv olunması faktını təsdiq edəcəyik».

Cavab nitqində Fətəli Xan Xoyski bildirdi ki, «əgər gürcü xalqının iradəsi belədirsə, bizim ona mane olmağa haqqımız yoxdur. Azərbaycan türklərinə isə yeni vəziyyətlə bağlı olaraq müvafiq qərarlar qəbul etməkdən başqa bir şey qalmır.

Gürcüstan nümayəndə heyəti iclası tərk etdikdən sonra Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası qətnamə qəbul etdi və orada bildirdi ki, Gürcüstan öz müstəqilliyini elan etdiyi halda, biz də öz tərəfimizdən Azərbaycanın müstəqilliyini elan etməliyik.

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin son iclası oldu. Gürcü fraksiyası Zaqafqaziya Respublikasının dağılmasının bütün günahını müsəlman fraksiyasının üstünə yıxdı. Onların fikrincə, müsəlman fraksiyası türkperəst mövqe tutduğu üçün elə vəziyyət yaranmışdır ki, gürcülər onlarla artıq əməkdaşlıq edə bilməz.

Zaqafqaziya Seyminin üzvü Şəfi bəy Rüstəmbəyov gürcü fraksiyası ünvanına kəskin tənqidlə çıxış edərək dedi: «...hesab edirik ki, Zaqafqaziyanın birgə siyasi mövcudluğunun indiki mürəkkəb və məsuliyyətli anında ayrılmaq üçün tutarlı və obyektiv əsaslar yoxdur və burada gürcü xalqının nümayəndələri tərəfindən irəli sürülən amillər, fikrimizcə, az inandırıcıdır. Eyni zamanda gürcülər Zaqafqaziya xalqlarının birgə işləməsini qeyri-mümkün hesab edir və siyasi cəhətdən ayrı yaşamağa can atırlarsa, belə halda Seymin mövcudluğu üçün heç bir əsas qalmır». Buna görə müsəlman fraksiyası belə vəziyyətdə Seymin özünü buraxmasına etiraz etmədi.

Uzun davam edən qarşılıqlı ittihamlardan sonra Zaqafqaziya Seymi Zaqafqaziya Respublikasının parçalanmasını təsdiq edən qətnamə qəbul etdi.

Beləliklə, hakim qüvvələrin təzyiqi altında yaradılmış Zaqafqaziya Respublikası daxili ziddiyyətlərin kəskinləşməsi nəticəsində dağıldı.

Sual 3. 1917-1920-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatı

İrənin dünya müharibəsində özünü bitərəf elan etməsinə baxmayaraq Cənubi Azərbaycanın ərazisi Antanta ilə almanların hərbi əməliyyatları meydanına çevrilmişdi. Bu işə əhalinin vəziyyətini son dərəcə ağırlaşdırmış, ölkədə qiymətlər bahalaşmış, aclıq və yoluxucu xəstəliklər yayılmışdı. 1917-ci il fevral burjuademokratik inqilabının qələbə çalması və Rusiyada

çarizmin devrilməsi xəbəri Cənubi Azərbaycanda da milli-azadlıq və demokratik hərəkatın canlanmasına səbəb oldu. Əhalinin hərəkatına İran Demokrat Partiyasının Azərbaycan əyalət komitəsi istiqamət verirdi. Komitəyə 1905-1911-ci illər İran məşrutə hərəkatında fəal iştirak etmiş və mətinləşmiş Şeyx Məhəmməd Xiyabani başçılıq edirdi.

Rusiyada fevral inqilabının qələbəsi xəbərindən sonra IDP-nin AƏK açıq işə keçdi. Aprelin 7-də Təbrizin Topxana meydanında Konstitusiyanın elan olunmasının 10 illiyi ilə əlaqədar tənənəli mitinq keçirildi. Tədricən əyalətlərdəki təşkilatlar formalaşmağa başladı. Belə ki, Sərab, Ərdəbil, Zəncan, Urmiyada partiya komitələri fəaliyyət göstərirdi.

Aprelin 9-dan «Təcəddüd» adlı qəzet AƏK-nin mətbuat orqanı kimi nəşr olunmağa başladı. Fars dilində çıxan bu qəzet Tehrana və digər İran şəhərlərinə göndərilirdi. Təşkilatın sosial-bazası əsasən orta və xırda burjuaziyanın, ziyalı və aşağı ruhani nümayəndələrindən ibarət idi. Əsas məqsəd və vəzifələr isə xarici işğalçıların ölkədən qovulması Cənubi Azərbaycana muxtariyyət verilməsi idi. Hərəkatın başlanğıcı üçün «azad İran», «bütün xalqların qardaşlığı» kimi çağırışlar, həmçinin İrandakı rus ordusunun sıralarında olan sosial-demokratların bilavasitə təsirilə irəli sürülən «Yaşasın sosializm», «Bütün xalqların zəhmətkeşləri birləşin» kimi solçu şüarlar idi.

Cənubda mübarizə əhval-ruhiyyəsi artdıqca Təbriz, Urmiya və Ərdəbildə dövlət məmurlarının özbaşınalığına qarşı həyəcan və çıxışlar baş verirdi. 1917-ci il iyunun 17-də Təbrizdə başlanan çıxışlar vali Sərdar Rəşidə qarşı çevrilmişdi. Tehran onun istefasına razılıq verdikdən sonra xalqın intiqamından qorxan vali Ala-Qapıda

gizləndi və iyunun 21-də gecə Təbrizi tərk etdi. Üç gündən sonra yeni vali Şərifüddövlə təyin olundu.

Urmiyada da xalq mahalın baş hakimi Etimadüddövlənin özbaşınalığı əleyhinə çıxdı. O, həbs olunaraq ölüm cəzasına məhkum 1917-ci il avqustun 24-də Təbrizdə əyalət komitəsinin konfransı açıldı. Konfransda Təbrizdən və Azərbaycanın müxtəlif vilayətlərindən 490 nümayəndə iştirak edirdi. Konfrans ADR-ə müstəqil elan etdi. Xiyabani başda olmaqla MK-ni seçdi.

Konfrans partiyanın qarşıda duran vəzifələrini müəyyən etdi. Təşkilatın təkamül yolunu seçməsi vurğulandı və yeni şəraitlə bağlı hərəkət xətti təsdiqləndi.

Əncümənlərə olan böyük ehtiyacı nəzərə alan konfrans yaxın zamanda əyalət və məhəlli əncümənlərinə seçkilərin başqa siyasi qruplarla birləşmədən keçirilməsinin zəruriliyini MK-nın nəzərinə çatdırdı. Partiyanın yeni təşkilatları yaranırdı. Onlardan biri də Bakı təşkilatı idi. Bu təşkilatın 1918-ci ilin yanvarından «Azərbaycan» adlı siyasi-ictimai qəzeti də çıxırdı.

Bu dövrdə Azərbaycanda əsas siyasi partiya olan ADR «İctimaiyyənin Amiyun-Mücahid»-in Təbriz təşkilatının keçmiş üzvləri əlaqə saxlayırdılar. Halbuki mərkəzi Tiflisdə yerləşən «Mütərəqqi İranlılar» partiyasının Cənubi Azərbaycandakı şöbələri «Nüsrət», «Əhrar» və s. birləşərək özlərini ADR-ə qarşı qoyurdular. Beləliklə, fevral inqilabından sonra Cənubdakı siyasi canlanma sonrakı daha mühüm hadisələr üçün hazırlıq oldu.

1917-ci ilin noyabr və dekabr aylarında Təbriz, Ərdəbil, Xoy, Urmiya, Sərab, Zəncan və s. şəhərlərdə keçirilən izdihamlı mitinqlərdə əhali ingilis imperialistlərinin əlində oynancağa çevrilmiş Vüsüqüddövlə kabinetinin istefasını tələb edirdi.

1917-ci il noyabrın 28-i və dekabrın 3-də Təbrizdə 2 mitinq xüsusilə izdihamlı idi. Cənubi Azərbaycanı və İranın başqa yerlərini bürüyən çıxışlar nəticəsində Vüsüqqüddövlə və onun əlaltıları 1917-ci ilin sonunda istefa verməyə məcbur oldular.

Oktyabr çevrilişindən sonra rus qoşunları İrandan çıxarıldı. İngilis hökuməti isə 1918-ci ilin yanvarında general Denstervilin xüsusi hərbi dəstəsini İrana göndərirdi. Bu dəstə Ənzəli və Rəşti, sonra isə Bakını işğal etməli idi. Cənuba isə başqa dəstələr göndərildi. Onlar Zəncan və Miyanəni işğal etdilər. Xoy və Urmiyada ingilis zabitlərini komandanlığı altında polis və qoşun dəstələri yerləşdirildi. İngilispərəst Vüsüqqüddövlə yenidən hakimiyyətə gətirildi.

Şimalda erməni daşnak hissələrinin bolşeviklərin himayəsi ilə həyata keçirdikləri soyqırımı cənubda da ingilis-fransız-rus zabitlərinin təhrikilə erməni-aysor və kürdlər tərəfindən törədilirdi. 1918-ci ilin əvvəllərində türk hərbi hissələrinin azərbaycanlılara qarşı törədilən erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq üçün Cənubi Qafqaza və Cənubi Azərbaycana daxil olması vəziyyəti dəyişirdi. Türk qoşunları Maku xanlığını, Urmiya, Səlmas və Təbrizi tutdular. Lakin Osmanlı Türkiyəsinin dünya müharibəsində məğlub olması türk qoşununun həm şimaldan, həm də Cənubdan çıxarılmasına səbəb oldu. Onların yerini ingilis qoşunu tutdu.

1919-cu il avqustun 9-da Vüsüqqüddövlə hökuməti İranı siyasi və iqtisadi cəhətdən İngiltərədən tam asılı hala salan İngiltərə-İran sazişi imzaladı. Bu isə bütün İranda etiraz nümayişlərinə səbəb oldu. Hərəkətin kulminasiya nöqtəsi Təbriz silahlı üsyanına doğru gedirdi. ADR artıq passiv mübarizə mövqeyindən uzaqlaşmış hökumətə qəti surətdə öz tələblərini bildirdi. 1920-ci ilin əvvəlində partiya silahlı üsyana hazırlıq haqqında qərar

qəbul etdi. Bu zaman hökumət nümayişçilərə qarşı cəza tədbirləri həyata keçirirdi. 1920-ci il aprelin ilk günlərində ADR-nin üzvlərindən də bir neçəsi polis tərəfindən həbs olunmuşdu. Belələklə, aprelin 6-da ayağa qalxmış demokratlar silahlanaraq «Təcəddüd» qəzeti redaksiyasında toplandılar.

Aprelin 7-nə keçən gecə redaksiya binasında ADR-nin rəhbərliyi ilə silahlı üsyan planı hazırlandı. «Ədalət» partiyasının üzvləri olan köhnə mücahidlər də onlara qoşuldu. Lakin silahlı mübarizə məsələsində müxalifət təşkil edən doktor Zeynalabdin xan və Əhməd Kəsrəvinin ətrafındakı demokratların bir hissəsi üsyanda iştirak etməməyi qərara aldı. Üsyanın elə ilk günü Təbriz bazarı bağlandı. Əhalinin böyük hissəsi üsyançılarla həmrəy olduqlarını bildirdilər. Üsyana rəhbərlik üçün ictimai idarə heyəti təşkil olundu. Mirzə Taği Pəfət, Zeynalabdin Qiyami və s. ibarət olan bu heyətə Xiyabani başçılıq edirdi.

İİH-nin rəhbərliyi ilə üsyançılar iki gün müddətində demək olar ki, bütün dövlət idarələrini ələ keçirdilər. Belələklə, silahlı üsyan qan tökülmədən qələbə çaldı.

Təbrizdə üsyan qalib gəldikdən və bütün şəhər üsyançıların əlinə keçdikdən sonra İİH əhaliyə fars və fransız dillərində bəyanatla müraciət etdi. Bəyanatda bütün Azərbaycan əyalətində ümumi asayiş yaratmaq, hökumət nümayəndələrinin konstitusiyaya zidd olan siyasətinə son qoymaq və konstitusiyanı sözdən işə keçirmək üsyanın əsas məqsədləri hesab olunurdu.

Xiyabani 24 maydakı nitqində bütün idarələrdən rəsmi sənədlərdə əyalətin adının «Azadistan» yazılmasını, həmçinin Tehranla danışıqlarda dövlətin Azadistanı rəsmən tanımasını tələb etmişdi.

İİH öz fəaliyyətinə Tehrandan göndərilmiş dövlət məmurlarını və hərbi qulluqçuları Təbrizdən qovmaqla başladı.

İran hökuməti üsyan xəbərini alan kimi Təbrizdə mərkəzi hökuməti təmsil edən dövlət məmurlarına göstəriş verdi ki, hərəkət üsyançılar tərəfindən tərkisilah edilməyən kazak dəstələri vasitəsilə yatırılınsın. İlk zərbəni şahzadə Eynüddövlə vasitəsilə həyata keçirmək planlaşdırıldı.

Azərbaycan əyalətinə vali göndərilən və Təbrizə gəlməyə cəsarət etməyən Eynüddövlə Tehrandan verilən göstərişə əsasən Miyanadan çıxaraq Təbrizə tərəf hərəkət etdi. Eynüddövlə İİH-nin 8 maddədən ibarət tələblərini qəbul edəndən sonra aprelin 20-də Təbrizə daxil oldu.

Eynüddövlə üsyanı yatırtmaq haqqında dərhal bir sıra tədbirlər görməyə başladı. Təbriz üsyanından təşvişə düşmüş ingilis imperialistləri də üsyanın yatırılması planının hazırlanmasında iştirak edirdilər.

Mayın 10-da həmin planı həyata keçirməyə çalışan şəxslər Eynüddövlənin evindən çıxdıqları vaxt həbs edildilər. İngilis diplomatı M.Edmondun müxalif qrupları təhrik etməsi planı baş tutmadıqda, ələcsiz olaraq Xiyabani ilə danışığa girdi. Bu danışıqdan sonra hind sipahiləri Təbrizdən çıxarılarq Zəncan yolu ilə Azərbaycandan kənar edildilər. Xiyabani ilə söhbətdən istədiyi nəticəni əldə edə bilməyən M. Edmond Tehrana qayıtmağa məcbur oldu. Bununla da, İran dövlətinin və ingilislərin Təbriz üsyançılarına qarşı qurduğu plan baş tutmadı.

Dövlət idarələri mərkəzi hökumət nümayəndələrindən tamamilə təmizləndi və Azərbaycanda hakimiyyət Xiyabaninin əlinə keçdi.

1920-ci il iyunun 23-də ADP müvəqqəti hakimiyyət orqanı kimi fəaliyyət göstərən İİH əsasında Milli Hökumət (MH) yaratmağı qərara aldı.

Yerli İcraiyyə orqanı olan MH demokratik respublika qaydalarına əsaslanırdı. Xiyabaninin sədrlik etdiyi MH-nin tərkibinə ADP-nin üzvlərindən 20 nəfər daxil oldu.

MH-in sosial tərkibinin rəngarəng olması gələcəkdə onun fəaliyyətinin pozulmasına səbəb oldu.

MH sədri Xiyabani seçilmişdi, maliyyə nazirliyi də bilavasitə onun nəzarəti altında idi.

MH partiya proqramından çıxış edərək Cənubi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı, maarif, maliyyə, ədliyyə və s. sahələrdə islahatlar və başqa tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Milli hökumət ilk növbədə Təbriz əhalisinin həyat şəraitini yaxşılaşdırmaq məqsədilə hökm sürən qanunsuzluq və özbaşınalığa son qoydu, çoxişlənən malların qiymətini aşağı saldı, sabit qiymət müəyyən etdi, xırda tacir, sənətkar və kəndlilərin vəziyyətini nəzərə alaraq Təbrizlə ətraf kəndlər arasında mal mübadiləsinin yaxşılaşması üçün tədbirlər gördü. Vergi sistemi və torpaq mülkiyyəti sahəsində islahat keçirmək üçün layihə hazırlandı. Layihəyə görə kəndli mülkədarlardan torpağı yalnız satın ala bilərdi. Bunun üçün kəndliyə müəyyən edilmiş vaxtda ödəmək şərti ilə bankdan borc pul verilməsi nəzərdə tutulurdu. Komissiya vəqf torpaqlarının həmin yolla kəndlilər tərəfindən satın alınmasını nəzərdə tuturdu.

Göründüyü kimi, Milli hökumət kəndliləri üsyan ətrafında birləşdirmək, hərəkəti daha mütəşəkkil etmək üçün mühüm məsələ olan torpaq məsələsini məhdud şəkildə də olsa həll edə bilməmişdi.

Tehranda Böyük Britaniya nümayəndəliyi isə mərkəzi hökumətin Azadistana (Azərbaycana) hazırladığı

silahlı hücum planının təşkilatçısı idi. Sentyabrın 11-də Təbriz üzərinə qəfil hücum təşkil edildi. Əksinqilabi qüvvələr sentyabrın 12-də Ala Qapını ələ keçirdilər, sentyabrın 14-də isə «Təcəddüd» qəzeti binasını dağıtdılar. Əksinqilabi qüvvələrin sayca üsyançılardan çox olmasına baxmayaraq, üsyançılar sentyabrın 14-dək son damla qanlarına qədər qəhrəmancasına vuruşdular. Sentyabrın 14-də Xiyabani vətənin azadlığı və istiqlalı uğrunda mübarizədə şəhid oldu.

Üsyançılara amansızcasına divan tutuldu. İran irticasının başçısı Müşirüddövlə isə Cənubi Azərbaycanda və İranın müxtəlif yerlərində xalq hərəkatının yatırılmasındakı «xidmətlərinə» görə şah tərəfindən birinci dərəcəli «Taci Kəyan» nişanı ilə təltif edildi.

Beləliklə, Xiyabaninin başçılığı ilə həyata keçirilmiş bu üsyan İrandakı imperialist ağalığına, şahlıq quruluşuna qarşı və azərbaycanlıların öz milli istiqlaliyyəti uğrunda mübarizə tarixində böyük əhəmiyyətə malik oldu. Ş.M.Xiyabaninin siyasi fəaliyyəti, nəzəri-fəlsəfi baxışları Azərbaycan xalqının milli-azadlıq və demokratik hərəkatı tarixində dərin iz buraxmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1998. 7 cildə, 5-ci cild.
2. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, 1992.
3. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
4. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920). Bakı, 1993.
5. Cənubi Azərbaycan tarixinin oçerkləri. 1928-1917. Bakı, 1985.

MÖVZU № 7. “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)”.

P L A N:

- 1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun ilkin addımları. AXC-nin daxili siyasəti.**
- 2. AXC-nin xarici siyasəti.**
- 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu**

Sual 1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması və onun ilkin addımları. AXC-nin daxili siyasəti.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması.

1918-ci il mayın 26-da Cənubi Qafqaz Seyminin sonuncu iclası keçirildi. İclasda çıxış edən Sereteli Gürcüstanın federasiyadan çıxdığını bəyan etdi və Seym özünün buraxılması haqqında qərar qəbul etdi.

Mayın 26-da Gürcü milli şurası tərəfindən Gürcüstanın müstəqilliyi elan edildi və Ramişvili başda olmaqla hökumət kabinəsi yaradıldı. Yeni hökumətin ilk xarici siyasi addımı mayın 28-də Almaniya ilə saziş bağlamaq oldu.

Seymin Azərbaycan nümayəndəliyi mayın 27-də fəvqəladə iclas keçirdi. Yaranmış vəziyyətin çətinliyini nəzərə alaraq yekdilliklə Azərbaycanın idarə olunmasını öz öhdəsinə götürməyi qərara aldı və özünü müvəqqəti Milli Şura elan etdi. M.Ə. Rəsulzadə qiyabi olaraq Milli Şuranın sədri təyin olundu. H. Ağayev, M. Seyidov onun müavinləri seçildilər. Sonra Milli Şuranın 9 nəfərdən ibarət İcraiyyə orqanı yaradıldı ki, onun da sədrliyinə F.X.Xoyski seçildi. Mayın 28-də Milli Şuranın 26 nəfərin iştirakı ilə keçirilən birinci iclasında Seymin buraxılması və Gürcüstanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi ilə əlaqədar

Azərbaycandakı vəziyyət müzakirə edildi. Şuranın üzvü X. Xasməmmədov məruzə edərək təxirə salınmadan Azərbaycanın müstəqil respublika elan edilməsinin zəruriliyini əsaslandırdı. Şuranın üzvlərindən Yusifbəyli, Şeyxülislamov, Seyidov və b. bu fikrə tərəfdar çıxdılar. Milli Şura 24 səsle Azərbaycanın istiqlaliyyətinin elan edilməsi haqqında qərar qəbul edərək (S. M. Qəniyev və C. Axundov bitərəf qalmışdı), 6 bənddən ibarət İstiqlal Bəyannaməsini bəyan etdi.

1) Azərbaycan tam hüquqlu və müstəqil dövlətdir. Cənubi Qafqazın cənub və şərq hissələrindən ibarətdir. Ali hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur.

2) Azərbaycanın siyasi quruluş forması Xalq Cümhuriyyətidir.

3) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti beynəlxalq birliyin bütün üzvləri ilə, xüsusən həmsərhəd xalqlar və dövlətlərlə qonşuluq əlaqələri yaradacaq.

4) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz sərhədləri daxilində milliyətindən, dinindən, cinsindən, ictimai vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarına tam vətəndaşlıq və siyasi hüquqlar verir.

5) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti onun ərazisində yaşayan bütün xalqların sərbəst inkişafına şərait yaradacaq.

6) Məclisi – Müəssisan çağrılana qədər Azərbaycanda ali hakimiyyət xalqın səsvermə yolu ilə seçdiyi Milli Şura və Milli Şuranın qarşısında cavabdeh olan Müvəqqəti Hökumət sayılır.

Bundan sonra Milli Şura F.X.Xoyskiyə hökumətin yaradılmasını tapşırırdı. Azərbaycanın ilk müvəqqəti hökuməti belə tərkibdə təqdim edildi: 1)F.X.Xoyski – Nazirlər Şurasının sədri, Daxili işlər naziri; 2) Xosrovpaşa bəy Sultanov – Hərbi nazir; 3) N.Yusifbəyli – Xalq maarifi və Maliyyə naziri; 4) M.H.Hacinski – Xarici işlər naziri; 5)

X.B.Məlikaslanov – poçt, teleqraf və yollar naziri; 6) Ə.Şeyxülislamov – Əkinçilik və əmək naziri; 7) X.Xasməmmədov – Ədliyyə naziri; 8) M.Y.Cəfərov – Ticarət və sənaye naziri; 9) Camo Hacinski – Dövlət nəzarəti naziri.

AXC-nin yaradılması bütün türk – müsəlman dünyasında çox mühüm tarixi hadisə idi. Azərbaycan Respublikası dünyəvi təməl üzərində qurulan ilk türk dövləti idi. AXC–nin yaradılması ilə XIX əsrin əvvəllərində itirilmiş dövlətçilik ənənələri bərpa edildi.

İstiqlaliyyət elan edildikdən sonra yaranmış dövlətin sərhədlərini müəyyən etmək lazım idi. Ən çətin vəziyyətə Ermənistan düşmüşdü. Ermənistan nümayəndələri Azərbaycan hökumətinə müraciət etmişdilər. Mayın 29-da erməni Milli Şurası ilə danışıqlar barədə F.X.Xoyski Milli Şuraya məlumat verir. Qeyd edir ki, Aleksandropol türklər tərəfindən tutulduqdan sonra ermənilərə dövlət yaratmaq üçün siyasi mərkəz lazımdır. Ona görə də Dağlıq Qarabağa olan iddialarından imtina etmək şərti ilə İrəvan şəhəri onlara güzəştə edilə bilər.

Milli şuranın iclası İrəvanın ermənilərə güzəştə edilməsi barədə öz razılığını bildirdi. İrəvan Milli Şurasının üzvləri M. Seyidov, B. Rzayev, N. Nərimanbəyov buna özlərinin qəti etirazlarını bildirdilər. Lakin Milli Şura etirazı qəbul etmədi.

Gürcüstan ilə sərhəd məsələsi müzakirə edildi. Zaqatala dairəsi məsələsinin həlli əhəlinin ixtiyarına verildi. Yerli əhəlinin rəyi ilə bu məsələ Azərbaycanın xeyrinə həll olundu.

Azərbaycan hökumətinin ilk diplomatik addımlarından biri «Osmanlı imperatorluğu hökuməti ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq» müqaviləsinin imzalanması idi. Müqaviləni Türkiyə tərəfindən Ədliyyə naziri Xəlil Menteşə, Qafqaz

cəbhəsinin baş komandanı Vahib paşa, Azərbaycan tərəfdən Xarici işlər naziri M.H.Hacinski və Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə imzaladılar. Bu, Azərbaycan Cümhuriyyətinin xarici dövlətlə bağladığı ilk müqavilə idi.

Müqavilədə Osmanlı imperiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında daima sülh və möhkəm dostluğun bərqərar olması, göstərilən hüdudlara əsasən Azərbaycanla Türkiyənin geniş sərhədləri olan dövlət olması, dinclik və asayiş möhkəmləndirmək, ölkənin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün əgər ehtiyac olarsa Osmanlı hökumətinin Azərbaycan respublikasına hərbi yardım göstərməyi öz üzərinə götürməsi, dəmiryol yüklərinin daşınmasında tərəflərin öhdəlikləri, azad gediş-gəliş və başqa maddələr irəli sürülürdü. Müqavilə Brest Litovsk müqaviləsinin tərəflər arasında qüvvədə olmasından da bəhs edirdi.

İyunun 4-də imzalanmış müqaviləyə əlavə olaraq iki saziş də bağlandı.

1) Bakı-Batum neft kəmərinə aid olub Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə arasında imzalandı. Tərəflər razılığa gəldilər ki, öz ərazilərində neft kəmərinin fəaliyyətini təmin etsinlər. Bu sazişin imzalanması Azərbaycan Neft sənayesinin işinə müsbət təsir göstərərək onun xarici bazara çıxışını təmin edirdi; 2) dəmir yollarına aid idi və 4 dövlət: Osmanlı imperiyası, Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan Respublikaları arasında imzalanmışdı.

Sazişdə deyilirdi: Keçmiş Rus dövlətinin mülkiyyəti olan dəmir yol nəqliyyat vasitələri müqavilə imzalayan tərəflərin ərazi hüdudlarına uyğun olaraq onlar arasında bölüşdürüləcək. Gürcüstana məxsus dəmir yolları Türkiyə ilə bərabər 28 may müqaviləsinə görə almanların da istifadəsinə verilirdi. Bununla Almaniya Bakı neftinə doğru əhəmiyyətli addım atmış oldu. Milli

hökumət və Milli Şura iyunun 16-da Tiflisdən Gəncəyə köçür. Milli Şura ölkədə yaranmış real vəziyyəti nəzərə alaraq iyunun 17-də keçirdiyi iclasda 2 mühüm qətnamə qəbul etmişdi.

1) Müvəqqəti Hökumətin səlahiyyətləri haqqında. Qeyd olunur ki, Müvəqqəti Hökumət dövlət müstəqilliyini, mövcud siyasi azadlıqları ləğv etmək, aqrar və

b. mühüm məsələlərə dair inqilabi qanunları dəyişdirmək hüququna malik deyil. O, 6 aydan gec olmayaraq milli məclisi çağırmalıdır. Digər məsələlərdə tam bütün hüquqlara malikdir.

2) Milli Şuranın buraxılması, hakimiyyəti F.X.Xoyski kabinəsinə təhvil vermək haqqında. Gəncədə təşkil edilən ikinci hökumətin tərkibinə – F.X.Xoyski, M. Hacinski, B. Cavanşir, X. Məlikaslanov, Ə. Əmircanov, X. Sultanov, N. Yusifbəyli, A. Aşurov, X. Rəfibəyli, Ə. Topçubaşov, X. Xasməmmədov, M. Rəfiyev daxil idi. Bu hökumətdə Müsəlman Sosialist bloku və Hümət iştirak etmirdi.

Azərbaycan Milli Şurası müvəqqəti olaraq öz işini dayandırdı və bütün səlahiyyətləri Müvəqqəti Hökumətə verdi, bir şərtlə ki, o, 6 aydan gec olmayaraq Müəssisələr Məclisini çağıracaq.

İyunun 27-də Azərbaycan dili dövlət dili elan edildi. Dövlət idarələrində rus dilinin işlənməsinə də hələlik icazə verilirdi.

Türk hərbi dəstələrinin Gəncə istiqamətində hərəkəti BXKS-nin böyük narahatçılığına səbəb olmuşdu. 1918-ci il iyunun əvvəllərində Bakı Kommunası Gəncə üzərinə yürüşə hazırlaşdı. Məqsəd türk hərbi dəstələri toplanana qədər istiqlaliliyyətin beşiyi olan Gəncəni dağıtmaq idi. Hərbi əməliyyatların aparıldığı ərazilərdə müsəlman əhalisi yeni talanlara məruz qalmağa başladı. İyunun 23-də Azərbaycan hökuməti hərbi vəziyyət elan

etdi. İyunun 27-si ilə 1-i arasındakı dörd günlük gərgin vuruşma döyüşün taleyini həll etdi. Göyçay ətrafındakı döyüşlərdə Sovetin qoşunlarının Gəncəyə yürüşünün qarşısı alındı və İslam ordusu Bakı istiqamətində hərəkətə başladı. Bakı Sovetinin qoşunları darmadağın edilərək geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar.

BXKS-nin həyata keçirdiyi antiAzərbaycan siyasəti bolşeviklərin tamamilə nüfuzdan düşməsinə və 1918-ci il iyulun 31-də onların istefasına gətirib çıxartdı. Bundan istifadə edən eser-mənşeviklər «Sentrokaspi diktaturası» orqanını yaratdılar. Bununla hakimiyyət həmin orqanın və Sovetin müvəqqəti icraiyyə komitəsinin rəyasət heyətinin əlinə keçdi.

Bu orqan da ilk gündən bolşeviklərə divan tutmaq və ingilisləri Bakıya dəvət etmək mövqeyi tutdu. Yeni hökumət eyni zamanda Bakı Sovetinin antiAzərbaycan siyasətini davam etdirməyə başladı. Lakin nə bu yeni hökumət, nə də onların müttəfiqi olan ingilislər Bakının milli qüvvələr tərəfindən azad edilməsinə mane ola bilmədilər.

Azərbaycan hökumətinin əsas vəzifəsi AXC-nin hakimiyyətini ölkənin bütün ərazisinə yaymaq və Bakını Azərbaycan xalqının düşmənlərindən azad etmək idi. Sentyabrın 15-də ağır döyüşlərdən sonra, Qafqaz İslam ordusu könüllü dəstələrinin köməyi ilə Bakı azad edildi. «Sentrokaspi diktaturası» süqut etdi. Sentyabrın 17-də Milli hökumət Bakıya köçürüldü. Bakı Respublikanın paytaxtı elan edildi. Noyabrın 9-da AXC-nin dövlət bayrağı üç rəngli bayraqa əvəz edildi.

2. AXC-nin daxili siyasəti. Azərbaycan hökuməti ölkənin ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatının müxtəlif sahələrindəki quruculuq işlərini genişləndirməyə başladı. F.X.Xoyski hökuməti Müəssisələr Məclisinin çağırılması üçün hazırlıq işləri

aparırdı. Onun təklifi ilə Azərbaycan Milli Şurası öz işini bərpa etdi və Məclisin çağırmasını öz üzərinə götürdü.

Azərbaycan Milli Şurasının 1918-ci il noyabrın 19-də keçirilən ikinci iclasında (1-ci iclas-16 noyabr) Azərbaycanın ali qanunverici orqanının yaradılması haqqında qanun qəbul edildi. Bu qanuna əsasən tək palatalı parlament 120 nəfərdən ibarət olmalı idi. Milli Şuranın 44 üzvündən əlavə ölkə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən yerli müsəlman əhalisindən (2,75 mln. ümumi əhalinin 1,9 mln-u) daha 36 nümayəndə seçilməsi nəzərdə tutulurdu.

Ölkə əhalisinin çoxmillətli tərkibi nəzərə alınaraq ermənilərə (sayları 500 min) gələcək parlamentdə 21 yer ayrılırdı. Bakıdan olan rus milli şurasına 10 yer ayrılmışdı (ruslar 230 min idilər). Milli azlıqlardan almanlara, yəhudilərə, gürcü və polyaklara – hərəsinə 1 yer verilir. Bakı həmkarlar təşkilatına 3, Bakı neft sənayeçiləri şurası və Ticarət-sənaye ittifaqına – 2 nəfər yer verilmişdi.

Nümayəndələr birbaşa və qapalı seçilə bilərdilər. Qadınlara da islam aləmində ilk dəfə olaraq seçib-seçilmək hüququ verilir.

Bolşeviklər parlamenti boykot elan etdilər. Rus Milli Şurasının bir qrup üzvü onun tərkibindən çıxıb, Rus-Slavyan cəmiyyəti deyilən bir təşkilat yaratdılar. İstiqlali qəbul etməsələr də, öz nümayəndələrini parlamente göndərmək qərarına gəldilər. Bir sıra şəhər və mahallarda seçkilər başa çatdırılmamışdı. Naxçıvan və Borçalının gələcəyi məsələsi qaranlıq qaldığından oradan nümayəndə gəlməmişdi. Odur ki, qanunda nəzərdə tutulduğu 120 deputatın əksəriyyətinin toplanması ilə parlamentin açılışı oldu.

Parlamentin ilk iclası 1918-ci il dekabrın 7-də oldu. İclası Milli Şuranın sədri M.Ə.Rəsulzadə açdı. İclasda Tomsonun nümayəndəsi, İranın baş konsulu,

onun maliyyə müşaviri, Dağlılar hökumətinin sədri Q.Çermoyev, Gürcüstanın nümayəndəsi Karsevadze, Araz respublikasının nümayəndəsi P. Əliyev iştirak edirdi. Ş. Rüstəmbəyovun təklifi ilə Ə. Topçubaşov parlamentin sədri, müavini H. Ağayev, katibi isə R. Vəkilov seçildi. Nazirlər Şurasının sədri F. X. Xoyski Müvəqqəti hökumətin istefası ilə bütün hakimiyyətin parlamente təhvil verildiyini elan etdi. Parlament tərəfindən istefa qəbul edildi. İttihad partiyasının üzvü Q.Qarabəylinin parlamentin açılışı münasibəti ilə siyasi məhbuslara əfv-ümumi verilməsi təklifi qəbul edildi. Daha sonra mandat, təsərrüfat, rəqlament komissiyaları üzvlərinin seçilməsi ilə təsis iclası bağlandı.

Sonrakı iclaslarda maliyyə – büdcə, qanunvericilik təklifləri, aqrar, fəhlə, hərbi işlər və s. komissiyalar yaradıldı. Parlamentdə hökumətin təşkili məsələsi yenə F. X. Xoyskiyə tapşırıldı. Lakin o, səhhətinin pis olması ilə əlaqədar bundan imtina edirdi. Lakin dekabrın 18-də parlament Xoyskidən belə bir ağır günlərdə kabinənin təşkilini öhdəsinə almağı israr etdi. F. X. Xoyski 10 nəfərdən ibarət kabinənin tərkibini və iş proqramını hazırlayıb parlamentin müzakirəsinə verdi. Kabinədə yalnız İttihad partiyası iştirak etməkdən boyun qaçırdı. Dekabrın 26-da F. X. Xoyski kabinəsi təsdiq edildi.

General Tomson həmin kabinəni dekabrın 28-də tanıdığını və Azərbaycanda yeganə qanuni hökumət hesab etdiyini bildirdi. Parlamentin ilk tədbirlərindən biri Paris sülh konfransına nümayəndə heyətinin seçilməsi idi. Nümayəndə heyətinə Ə. Topçubaşov, M. H. Hacinski, Ə. Ağaoğlu, Ə. Şeyxülislamzadə, müşavirlər M.Məhərrəmov, M. Y. Mehdiyev, C. Hacıbəyli, əməkdaşlar Ə. Hüseyinzadə, V. Marçevski daxil idi.

Çoxpartiyalı quruluşa malik parlamentdə fraksiyalar (11 fraksiya var idi) öz bəyannamələri ilə çıxış etdilər. Bu bəyannamələrdə müəyyən məsələlərdə fikir ayrılıqları olsa da, ümumi bir məqsəd var idi: gənc Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığını, milli-siyasi hüquqlarını qoruyub saxlamaq, Azərbaycan xalqının, hökumətinin digər xalqlar və dövlətlərlə, xüsusilə qonşu dövlətlərlə əlaqələri möhkəmləndirmək, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu bərqərar etmək, islahatlar həyata keçirmək, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq. Parlamentin 1919-cu il 3 yanvar tarixli iclasının qərarı ilə qanunverici və icraedici hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə uyğun olaraq parlament üzvünün dövlət orqanlarında işləməsi məqbul sayılmadı. Yalnız nazirlərin eyni zamanda parlament üzvü olmasına icazə verilmirdi. Dövlət qulluğunda işləyən parlament üzvü bir neçə gün ərzində iki vəzifədən birini seçib, parlamentin rəyasət heyətinə bildirməli idi.

Azərbaycan türkcəsi parlamentin istifadə etdiyi dövlət dili statusuna malik idi.

Parlamentin 140-a qədər ümumi iclası olmuşdur. 315 qanun layihəsi təqdim edilmiş, onlardan bir neçəsi rədd edilmiş, qalanları müzakirəyə verilmişdi. Parlamentin təsdiq etdiyi nizamnamələr sırasında Bakı Universiteti, Azərbaycan Dövlət Bankı, Azərbaycan Dövlət əmanət kassalarının nizamnaməsi, mətbuat haqqında nizamnamə var idi. Başqa dövlətlərlə bağlanmış hər hansı bir sənəd və müqavilə parlamentin təsdiqindən sonra qüvvəyə minirdi.

1919-cu il iyulun 21-də Azərbaycan Respublikasının Müəssisələr Məclisinə seçkilər haqqında Əsasnamə qəbul edildi. Əsasnamə 4 fəsildən, 116 bənddən ibarət idi. Əsasnaməyə görə Müəssisələr

Məclisinə seçkilərdə cinsindən, dilindən, milliyyətindən asılı olmayaraq 20 yaşına çatmış bütün Respublika vətəndaşları iştirak edə bilərdilər. Seçkilər aprelin 20-nə (1920-ci il) təyin edildi. Lakin o zaman Bakıda baş verən hadisələr buna mane oldu.

Azərbaycan öz müstəqilliyini elan etdikdən sonra ordunun yaranması məsələsini ən mühüm məsələ kimi irəli sürmüşdü. 1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. Müsəlman korpusu «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» adlandırıldı. Burada xidmət etmək üçün zabit kadrları hazırlamaq üçün qısa müddətli kurslar açıldı, məcburi hərbi mükəlləfiyyət haqqında fərman verildi. Bütün bunların kifayət etməyəcəyini nəzərə alaraq Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski Türkiyə hökumətinə bir diviziya həcmində yardım göstərilməsini xahiş etdi. Bu da 1918-ci il 4 iyun müqaviləsində öz əksini tapmışdı.

Gəncəyə beşinci Qafqaz diviziyası göndərildi. Daha sonra Karpat cəbhəsindən götürülmüş 15-ci Çanaqqala diviziyası da Gəncəyə gəldi. Azərbaycan korpusu ilə birlikdə bu hərbi hissələr Qafqaz İslam Ordusu adı altında birləşdi. Bunun da komandanı Nuru paşa idi.

Lakin 30 oktyabr 1918-ci ildə Yunanistanın Mudros şəhərində Böyük Britaniya ilə Türkiyə arasında bağlanan sazişə görə türk qoşunları Cənubi Qafqazdan geri çağırıldılar. İngilis qoşunları komandanı general Tomson Nuru paşa və bütün türk zabitlərindən Azərbaycanı tərk etməsini tələb etdi. Yalnız

Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edən Nuru paşa və onun silahdaşları Azərbaycanda qaldılar, hökumətə xidmət edəcəklərini bildirdilər. Mudros sazişi Cənubi Qafqazın qapılarını ingilislərin üzünə açdı. Həmin sazişin 11-ci bəndinə əsasən Azərbaycan ingilislərin

nüfuz dairəsi elan edilir, 15-ci bəndinə əsasən isə Azərbaycanın dəmir yolları və neft mənbələri ingilis komandanlığının ixtiyarına keçirdi.

Noyabrın 17-də ingilis qoşunları Bakıya daxil oldular. Tomson özünü Bakının general qubernatoru elan etdi. Şəhər polisi, liman, neft sənayesi, maliyyə idarələri, mətbuat üzərində nəzarət qoyuldu. Noyabrın 22-də Tomsonun tələbi ilə Azərbaycan korpusunun qərargahı Gəncəyə köçürüldü.

Dekabrın 25-də general S. Mehmandarov hərbi nazir, bir neçə gün sonra isə Ə.Şıxlinski müavin təyin olundu. 1918-ci il noyabrın 15-də təşkil edilən baş qərargahın rəisi isə Suleyman Sulkeviç təyin edilir. Qərargah şöbələrinin zabıt kadrları ilə təmin edilməsi problemini həll etmək üçün Azərbaycanda olan rus zabıtlərindən istifadə etmək qərara alındı. Türk əsgər və zabıtləri ruslarla əvəz edilirdi. Azərbaycan hökuməti çox çətin bir vəziyyətə düşmüşdü. Öz kadrları yox idi. Nuru paşanın vaxtı ilə yaratdığı hərbi məktəbin müdavimləri də ordunun təşkilinə cəlb edilirdi.

1919-cu ildə 25 mindən ibarət ordu yaratmaq vəzifəsi qarşıya qoyulmuşdu. Ordunun yaradılması ilə bağlı 1919-cu il üçün nəzərdə tutulmuş dövlət büdcəsindən 399,4 mln. Manat ayrılırdı ki, bu da büdcənin 24%-nə bərabər idi.

Milli Ordu yaratmaq işinin sürətləndirilməsini ölkənin hərbi-siyasi vəziyyətinin kəskinləşməsi də tələb edirdi. Belə ki, mayın 25-də general Denikinın könüllü ordusu tərəfindən Petrovsk və Dərbənd tutuldu. Bu da Azərbaycanda böyük həyəcana səbəb oldu. Bakıda Xüsusi Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Onun tərkibinə N.Yusifbəyli, X.Məlikaslanov, A.Səfikürdski, S.Mehmandarov, M.Y.Cəfərov daxil oldular. İyunun 11-də bütün Azərbaycanda hərbi vəziyyət elan edildi. DMK-nə

ümumi səfərbərlik həyata keçirmək, ölkədə hərbi, müharibə vəziyyəti elan etmək, digər fəvqəladə tədbirlər görmək səlahiyyəti verildi.

Azərbaycan hökuməti başa düşürdü ki, Denikin yürüşünün son məqsədi Azərbaycanı və keçmiş Rusiya imperiyasının digər hissələrini geri qaytarmaq idi. Zaqafqaziyanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Azərbaycan hökuməti 1919-cu il iyunun 16-da Gürcüstan ilə hərbi müqavilə bağladı. Həmin müqaviləni Tiflisdə F.X.Xoyski və S.Mehmandarov imzaladılar. Müqavilədə hər iki dövlət öz üzərinə belə bir öhdəlik götürürdü ki, bunlardan hər hansı birinə hücum edilərsə, özlərinin bütün hərbi silahlı qüvvələri ilə buna qarşı çıxacaq, öz dövlətlərinin suveren hüquqlarının və müstəqilliyinin qorunmasına yönəlmiş diplomatik danışıqlar aparacaqlar.

Ölkədə yaranmış gərgin vəziyyət Azərbaycan hökumətini ordu quruculuğu işində qəti addımlar atmağa sövq edirdi. 1919-cu ilin ortalarında Azərbaycan hökuməti Fransa, Polşa, İngiltərədən silah almağa cəhd etdi. Lakin bu cəhdlər boşa çıxdı. 1919-cu ilin sentyabrında general İ.Usubovun başçılığı ilə nümayəndə heyəti İtaliyaya göndərildi. Oradan 25 min dəst yeni geyim, 25 min dəst köhnə geyim alınması tapşırılmışdı. İtaliya hökuməti Azərbaycana hələlik avtomobil, aeroplan, projektor, odeyal yataq vasitəsi sata biləcəyini bildirdi və onların arasında kontrakt bağlandı. Lakin həmin mallar Azərbaycanın sovetləşməsi ərəfəsində gətirildiyi üçün Azərbaycan ordusu ondan istifadə edə bilmədi, Qırmızı Orduya qismət oldu.

1919-cu ilin sonlarında Azərbaycan ordusu iki piyada və bir süvari diviziyalardan ibarət idi. Birinci piyada diviziyasının qərargahı Gəncədə yerləşmişdi. Bu diviziyanın rəisi general mayor Cavad Şıxlinski idi. İkinci piyada diviziyasının qərargahı Bakıda idi. Rəisi general

mayor İ.Usubov idi. Gəncədə yerləşən suvari diviziyaya general-mayor Teymur Novruz oğlu başçılıq edirdi. Səlim Sultanovun rəhbərlik etdiyi xüsusi süvari diviziyonu, Yunis Şəkərovun atıcı batalyonu üçüncü süvari diviziyasının tabeliyində idi. Gəncədə birinci və ikinci artilleriya briqadaları yerləşmişdi. Azərbaycan ordusunda bu dövrdə 3 zirehli qatar, 4 hərbi təyyarə, 6 zirehli avtomobil, 2 hərbi gəmisi var idi.

Yaranmaqda olan yeni hissələri zabıt kadrları ilə təmin etmək üçün Gəncədəki hərbi məktəb Bakıya köçürülmüş, yenidən qurulub genişləndirilmişdi. Bundan başqa İstehkamçılar məktəbi, Şuşada hərbi feldşer məktəbi, hərbi dəmiryol məktəbi də təsis edilmişdi. 1920-ci il üçün ordunun şəxsi heyətini 40 minə çatdırmaq planlaşdırılmışdı. Orduya könüllü və məcburi 19-24 yaşlı gənclər götürülürdü. İngilis hərbi hissələrinin Zaqafqaziyanı tərk edən vaxt (1919, avqust) öz silahlarının xeyli hissəsini Azərbaycan ordusuna verməsi, Gürcüstanın Azərbaycana müəyyən qədər silah satması ordunun texnikaya artan tələbatını ödəməyə qadir deyildi.

Hərbi sursatlara olan ehtiyacı ödəmək üçün Hərbi Nazirlik hərbi zavod yaratmaq fikrində idi. Çünki mövcud olan emalatxanalarda dəzgahlar, fəhlə alətləri, təmir üçün lazımi materiallar çatışmırdı. Ona görə də bu emalatxanalar bəzən kiçik tələbləri də ödəyə bilmirdi. Hərbi nazirlik bu emalatxanaları birləşdirib hərbi zavoda çevirmək qərarına gəlir.

Zavodun layihəsi, ştatları, xərcləri 1920-ci il fevralın 23-də parlamentdə təsdiq edildi. Lakin bu zavodun yaradılması üçün böyük qüvvə və külli miqdarda vəsait lazım idi.

Çox mürəkkəb şəraitdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti və parlamenti xalqın milli dövlətinin yaranmasını əbədləşdirmək üçün elm,

təhsil, xalq maarifi və səhiyyə məsələlərinin inkişafını da diqqət mərkəzində saxlayırdı. AXC-i yarandığı ilk gündən maarif işlərinə xüsusi fikir vermişdir. 1918-ci il 30 iyun qərarına əsasən Gəncədə Xalq Maarif Nazirliyinin dəftərxanası təşkil edildi. N.Yusifbəyli maarif naziri təyin edilmişdi. Nazirliyin ilk tədbirlərindən biri 1918-ci il 22 sentyabr sərəncamına görə məktəblərin milliləşdirilməsi oldu. 1918-ci il 28 avqust qərarına görə bütün məktəblərdə tədris Azərbaycan dilində keçirilməli idi. Başqa millətlərdən olan uşaqlar üçün rus dilində məktəblər açılması nəzərdə tutulmuşdu. Bu məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Ana dili həftədə 4 dəfə tədris edilməli idi.

Müəllimlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün 1918-ci ildə Gəncədə, Şəki, Zaqatalada qısa müddətli pedaqoji kurslar təşkil edildi və 150 nəfər kurslara qəbul edildi. Bundan əlavə Nazirlik Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müstəqil bir seminariya kimi Qazaxa köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi.

Kadrlar hazırlamaq üçün 1918-ci ildə Göyçayda, Ağdamda, Nuxanın Qutqaşen kəndində ali ibtidai məktəblər açılması haqqında qərarlar qəbul edildi. 1918-ci ildə Zaqatalada 25 ibtidai məktəb açmaq üçün Nazirlik 100 min manat pul ayırmışdı. 1919-cu ilin yayında Bakı, Gəncə, Şəki, Şuşa, Qazax, Qusar, Salyan, Zaqatalada qadın və kişilər üçün pedaqoji kurslar açıldı.

1918-ci ildə Türkiyə ilə bağlanan 4 iyun müqaviləsinə görə Nazirlik Türkiyədən 50 müəllim dəvət etmişdi. 1919-cu il oktyabrın əvvəllərində həmin müəllimlər Azərbaycana gəlib müəllimlik fəaliyyətinə başlamışdılar.

Azərbaycan dilində dərsliklərin yazılması və nəşri üçün də xüsusi komissiya ayrılmışdı. Türkiyədən də dərsliklər alınırdı. Azərbaycan hökuməti ali təhsilin təşkili

və yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını ən əsas vəzifə hesab edirdi. Bakı Universitetinin, Konservatorianın, Pedaqoji İnstitutun, Gəncədə Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun açılması planlaşdırılırdı.

Siyasi şəraitin əlverişsizliyi və maliyyə çətinlikləri üzündən yalnız bir ali məktəbin – Bakı Universitetinin yaradılması üçün imkan əldə edildi.

Azərbaycan Xalq Maarifi nazirinin müavini Həmidbəy Şahtaxtinski görkəmli rus alimi, Cənubi Qafqaz Universitetinin rektoru Razumovskiyyə müraciət edərək Bakı Universitetinin təşkili üçün kömək göstərməsini xahiş etmişdi. Razumovski dəvəti qəbul etmiş və yaradılan komissiyanın sədri seçilmişdi. 1919-cu il mayın 19-da komissiya təsdiq edilir.

Mayın 31-də isə komissiya Bakı Universitetinin yaradılması haqqında qanun layihəsini, Universitet nizamnaməsini, Universitet xərclərini Xalq Maarif nazirliyinə təqdim etmişdi. Universitetin yaradılması haqqında layihə 1919-cu ilin iyul-avqust aylarında qanunvericilik, maliyyə-büdcə komissiyalarında, parlamentin ümumi iclaslarında müzakirə edildi. Universitet komissiyası avadanlıq, təşkilatı və quruculuq işlərinə 3,5 mln. rubl verilməsini xahiş etdi. Maarif naziri Kaplanov həmin məbləği 5 mln.rubl artırmağı lazım bildi. Universitetin açılması məsələsi mübahisələr doğurdu. Mübahisələr Universitetin rus dilində açılması məsələsində fikir müxtəlifliyinin mövcud olduğunu göstərdi. Əhrar, İttihad, bitərəf müsəlman qrupu Universitetin rus dilində açılması əleyhinə çıxdılar.

Universitetin yaradılması işində M.Ə.Rəsulzadə, H.Ağayev, Ə.Pepinov, S.Ağamalı oğlu, C.Hacinski fəal iştirak edirdilər. Tanınmış maarifçi Məmmədəğa Şahtaxtinski «Azərbaycanda Universitet» məqaləsində qeyd edirdi ki, Bakıda Universitetin açılması zəruridir.

Rus dilində açılacaq Universitet tədrisən milliləşdiriləcək və türkləşdiriləcək. Universitet Azərbaycan dövlətinə və türk mədəniyyətinə xidmət edəcəkdir.

1919-cu il sentyabrın 1-də parlament Bakı Universitetinin yaradılması haqqında qanunu qəbul etdi. Həmin iclasda 1919/20-ci tədris ili üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə 100 abituriyent və tələbə göndərilməsi haqqında qətnamə qəbul edildi. Bu tələbələr üçün Maarif Nazirliyinin sərəncamına dövlət xəzinəsi vəsaitindən 7 mln. rubl ayrılırdı: Avropaya göndərilən hər bir adam üçün hər ay 400 frank təqaüd, 1000 frank da yol xərci, Rusiyaya göndərilən hər bir adam üçün hər ay 3 min rubl təqaüd, 3 min də yol xərci. Hökumət təqaüdündən istifadə edən tələbələr təhsil müddəti qurtardıqdan sonra hökumətin müəyyən etdiyi yerdə 4 il xidmət etməli idi. 100 nəfərdən 10-u İngiltərəyə, 23-ü İtaliyaya, 45-i Fransaya, 9-u Türkiyəyə, 13-ü Rusiyaya göndərilməli idi.

Qanuna görə Universitetdə 4 fakültə açılmalı idi: Tarix-filologiya, tibb, fizika-riyaziyyat, hüquq. Lakin bir il müddətinə iki fakültə üçün (tarix-filologiya, tibb) ştat, smeta müəyyən edildi. Bütün fakültələrdə Azərbaycan dilinin keçilməsi məcburi idi. Qəbul zamanı Azərbaycan vətəndaşlarına üstünlük verilirdi.

Rektor 3 il müddətinə seçilir və nazirlik tərəfindən təsdiq edilirdi. 1919-cu ilin 15 noyabr günü Universitetdə birinci dərs günü elan edildi.

Bakı Dövlət Universitetinin açılması Azərbaycan hökumətinin mədəniyyət sahəsindəki böyük qələbəsi idi. 1919-cu il oktyabrın 1-dən Qarabağın erməni məktəbləri üzrə xüsusi müfəttişlik yaradıldı və R.N.Şahnazarov müfəttiş təyin edildi. Nazirlər Şurası Qarabağda yaşayan ermənilərin mədəniyyət, xalq maarifi sahəsində öz müqəddəratını təyin etməsi üçün şərait yaratmış, bunu hüquqi cəhətdən əsaslandıraraq 23 maddədən ibarət

əsasnamə təsdiq etmişdi. Əsasnamədə deyilirdi ki, Qarabağda olan erməni məktəbləri Şuranın rəhbərliyi altında muxtariyyətə malikdirlər.

Sual 2. AXC-nin xarici siyasəti.

1918–1920-ci illərdə AXC-nin xarici siyasətinin əsas məqsədi Azərbaycanın müstəqilliyinin gerçəkləşməsindən ibarət idi. Azərbaycan hökuməti Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması və qorunub saxlanmasında Qərb ölkələrinin himayəsini əldə etmək işinə birinci dərəcəli əhəmiyyət verirdi.

Azərbaycan hökumətinin üzvü Ə.M.Topçubaşov İstanbul, Vyana, Berlində, eləcə də Ermənistan və Gürcüstanın mərkəzlərinə səlahiyyətli səfir təyin edilmişdi. Verilən mandata görə Ə.M.Topçubaşov Azərbaycanın maraqları ilə bağlı geniş səlahiyyətlərə malik idi. O, İstanbulda ikən Ukrayna, İran, Rusiya, ABŞ, İtaliya, İsveç, Hollandiya, Ermənistanın rəsmi nümayəndələri ilə görüşmüş, fikir mübadiləsi etmiş və onlara memorandum təqdim etmişdi. Memorandumda Qafqazın coğrafiyası, onun çar dövründə inzibati bölgüsü, regionun demografik vəziyyəti, Azərbaycan respublikasında mövcud vəziyyət, aparılan quruculuq işləri, erməni probleminin mahiyyəti, mart soyqırımı, Qarabağ məsələsi barədə məlumat verilir, Azərbaycan Respublikasının müstəqil yaşamağa haqqı olduğu əsaslandırılırdı.

Osmanlı Türkiyəsi də Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması üçün əlindən gələni əsirgiməyəcəyini bildirmişdi. Lakin Mudros sazişindən sonra Osmanlı hökumətinin Azərbaycana köməyi minimuma enmişdi. Türkiyə müttəfiqlərindən asılı vəziyyətə düşmüşdü. Müttəfiqlər Osmanlının Azərbaycana diplomatik nümayəndə təyin etməsinə

pantürkizm kimi baxmış, Osmanlı hökumətinə bunu qadağan etmişdi.

1918-ci ilin iyulunda Azərbaycanın İstanbuldakı nümayəndə heyəti buradakı İran konsulluğuna AXC-nin yaranması haqqında bəyannaməni təqdim etsə də, İran konsulu Azərbaycan adlı müstəqil dövləti tanımadığını bildirmişdi. İranın narahatçılığını aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan hökuməti beynəlxalq sazişləri imzalayarkən Qafqaz Azərbaycanı məfhumunu xüsusi ilə vurğulayırdı.

1919-cu ilin sentyabr ayında İranın yeni xarici işlər naziri Firuz Mirzənin nümayəndə heyətinin başçısı sifəti ilə Avropaya gəlməsindən sonra İran heyətinin Azərbaycan istiqlalına münasibəti tam dəyişdi. Hətta hər iki dövlət arasında siyasi və iqtisadi ittifaqın yaradılmasını nəzərdə tutan sənəd də qəbul edildi.

Azərbaycan hökuməti qonşu dövlətlərlə mehriban qonşuluq münasibətlərinin yaranmasına çalışır və mübahisəli məsələlərin danışıqlar yolu ilə həll edilməsi tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Gürcüstandan fərqli olaraq Ermənistanla münasibətlər çox çətin qurulurdu. Normal qonşuluq münasibətlərinin yaranmasına ermənilərin torpaq əldə etmək hərisliyi, törətdikləri vəhşiliklər mane olurdu.

Birinci dünya müharibəsindən sonra qalib dövlətlər müharibədən sonrakı dünyanın vacib məsələlərini həll etmək üçün Parisdə sülh konfransının çağırılmasına qərar verdilər. Dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentində Parisə getmək üçün seçilən nümayəndə heyəti 1919-cu il yanvarın 20-də İstanbula gəldi.

Lakin burada Parisə yola düşmək üçün Fransa hökumətindən üç ay yarım icazə gözləməli oldu. Yalnız aprelin 22-ə ingilislərin köməyi ilə Parisə yola düşə bildilər və may ayında Parisə çatdılar. Mayın 28-də Azərbaycan nümayəndə heyəti ABŞ prezidenti V.Vilsonla görüşə bildi.

Vilsondan Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması, Vilson prinsiplərinin Azərbaycana aid edilməsi, Azərbaycanın Millətlər Liqasına qəbul olunması, ABŞ-la Azərbaycan arasında diplomatik və iqtisadi əlaqələrin bərqərar edilməsi xahiş edilirdi. Lakin prezident Vilson sülh konfransının dünyanın kiçik hissələrə parçalanmasının əleyhinə olduğunu bildirmiş və Azərbaycan nümayəndələrinə konfederasiya ideyasını müdafiə etməyi məsləhət görmüşdü.

Azərbaycan, Gürcüstan və Dağlılar respublikasının nümayəndə heyətləri konfransın rəhbərlərinə göndərdikləri bütün memorandumlarda Qafqazda konfederasiya ideyasına müsbət yanaşdıqlarını qeyd etmişdilər. Lakin ermənilər ərazi sərhəd məsələsinə daha çox əhəmiyyət verir və konfederasiya ideyası əleyhinə təbliğat aparır, Qafqazdakı vəziyyət barədə Avropa və ABŞ ictimaiyyətində yanlış təsəvvür yaradırdılar. Azərbaycan və Gürcüstan nümayəndələrinin etirazına baxmayaraq ermənilər Türkiyənin 7 şərq vilayətini, keçmiş İrəvan quberniyası, Tiflis və Yelizavetpol quberniyalarının cənubunu və Qars torpaqlarını tələb edirdilər. Azərbaycan nümayəndə heyəti ermənilərin təbliğatına qarşı Avropa və Amerikanın özündə əks-təbliğat işini təşkil etməyə məcbur oldu.

Azərbaycan nümayəndələri ingilis, fransız dillərində bir neçə kitabça hazırlayıb çap etdirmiş, Avropada və Amerikada yayılmasını təşkil etmişdilər. Bu kitabçalarda Azərbaycanın tarixi, əhalisinin antropologiyası və etnik tərkibi, təsərrüfatı, Azərbaycan Respublikasındakı vəziyyət, ermənilərin təcavüzkar hərəkətləri haqqında məlumatlar verilirdi. Azərbaycan nümayəndə heyətinin ən əhəmiyyətli təbliğat işlərindən biri «Paris sülh konfransına Qafqaz Azərbaycanı sülh

nümayəndəliyinin tələbləri» adlı kitabın hazırlanması idi. Kitabda Azərbaycanın tarixi haqqında dəyərli məlumatlar verilirdi. Bu sənəd üç mühüm tələb ilə bitirdi: 1) Sülh konfransı Azərbaycanın müstəqilliyini tanıсын. 2) Nümayəndə heyəti sülh konfransının işinə cəlb olunsun. 3) Azərbaycan Respublikası Millətlər Liqasının üzvlüyünə qəbul edilsin.

Azərbaycan nümayəndə heyətinin diplomatik fəaliyyətinin mühüm uğuru 1920–ci il yanvarın 11–də Paris konfransının Ali Şurası tərəfindən Azərbaycanın istiqlalının de-fakto tanınması və Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlərin subyektinə çevrilməsi idi. Bakıda 20–dən artıq xarici dövlətin diplomatik nümayəndəliyi yaradılmışdı.

Sual 3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu

1919-cu ilin sonu və 1920-ci ilin əvvəllərində Azərbaycanda vəziyyət çox gərgin idi. Bir tərəfdən sovet müdaxiləsi təhlükəsi, ictimai qüvvələrin, siyasi partiyaların qütbləşməsi, Azərbaycanın inkişaf yollarına dair baxışların, mövqelərin bəzi bəzi, iqtisadi və maliyyə böhranının üst-üstə düşməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin vəziyyətini xeyli gərginləşdirdi.

Parlamentdə və hökumətdə də parçalanma baş verdi. Mövcud quruluşu devirmək yolunu seçən qruplar meydana gəlmişdi. 1920-ci ilin yanvarında Antanta ölkələri tərəfindən Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması baş verəcək təhlükəni sovuşdurmadı. Sovet Rusiyasının Azərbaycanın daxili işlərinə müdaxiləsi genişləndi. Sovet Rusiyası millətlərin təyini – müqəddərat hüququna dair verdiyi çoxsaylı bəyannamələrə məhəl qoymayaraq Azərbaycanın müstəqilliyini tanımır və onun Rusiyadan ayrılması kimi siyasi bir aktla razılaşmaq istəmirdi.

Bu zaman «Müstəqil Sovet Azərbaycanı» şüarı və müstəqil Kommunist partiyasının yaradılması məsələsi irəli sürüldü. Bütün kommunist təşkilatlarını: RK(b)P Bakı təşkilatını, «Hümmət», «Ədalət» təşkilatlarını KP halında birləşdirmək lazım idi. 1919-cu ilin mayında keçirilən Ümumbakı partiya konfransında beynəlmiləl prinsip üzrə Azərbaycan KP-nin yaradılmasına rəy verildi.

1920-ci il fevralın 11-də Bakıda fəhlə klubu binasında gizli şəraitdə Azərbaycan kommunist təşkilatlarının 1 qurultayı oldu. Qurultayda bütün kommunist partiyalarının Az. KP-ı adı altında birləşdirildiyi bəyan edildi və 43 nəfərdən ibarət MK seçildi.

RK(b)P-nin bölməsi kimi yaranan Azərb. KP-nin I qurultayı partiya təşkilatlarını mövcud hökuməti, yeni AXC-ni yıxmağa və Sovet hökumətini qurmağa istiqamətləndirdi. 1920-ci ilin yanvar – fevral aylarından Rusiya Azərbaycanı işğal etmək planını hazırlayırdı. Azərbaycanı işğal etmək işini asanlaşdırmaq üçün ermənilərin Qarabağa hücumu təşkil edildi. Qızıl Ordu ilə razılığa gələn ermənilər Novruz bayramı günlərində qəflətən Xankəndi qarnizonuna hücum etdilər. Hərbi Nazirliyin gördüyü təcili tədbirlər nəticəsində erməni hərbi hissələri Xankəndindən kənarlaşdırıldılar. Lakin ermənilər rusların köməyi ilə Əsgəran qalasını ələ keçirdilər. Əsgəran qalasını geri almaq və Qarabağda erməni qiyamını yatırtmaq üçün Azərbaycan hökuməti general Həbib Səlimovun başçılıq etdiyi ordunun böyük bir hissəsini Qarabağa göndərməyə məcbur oldu. Əsgəran qalası tezliklə azad edildi və Qarabağ qiyamı yatırıldı.

Rusiya Qarabağ hadisələrini təşkil etməklə Azərbaycan hökumətinin diqqətini ora yönəltmək istəyirdi. Belə də oldu. Qarabağda baş verən hadisələr Azərbaycan parlamentində müzakirə edildi. Parlamentin bəzi üzvləri Qızıl Ordunun köməyinin zəruri olduğunu

qeyd etdilər. Rusiya Azərbaycan hökuməti daxilində özünə arxa yaratmaq istəyirdi. Buna da müəyyən dərəcədə nail olmuşdu. Azərbaycan hökuməti şimal sərhədlərdə olan qoşunları Qarabağa yönəltməklə Azərbaycana giriş yolunu açmış oldu.

1920–ci il aprelin 25–dən 26–na keçən gecə rus qoşunları Azərbaycana şimaldan hücum etdilər. Xaçmazı, Yalamanı tutdular və Bakının girəcəyində dayanaraq Azərbaycan hökumətinə hakimiyyəti təhvil vermək haqqında ultimatum

göndərdilər. Ultimatumu müzakirə etmək üçün aprelin 27–də parlamentin iclası keçirildi. İclasda xeyli davam edən müzakirələrdən sonra qan tökülməməsi üçün müəyyən şərtlər daxilində təslim olmağa qərar verildi.

Parlament hakimiyyəti aşağıdakı şərtlərlə hakimiyyəti təhvil verdi:

- 1. Sovet hakimiyyəti tərəfindən idarə edilən Azərbaycanın tam müstəqilliyi saxlanılır;**
- 2. Azərbaycan Kommunist Partiyasının yaratdığı hökumət müvəqqəti orqan olacaqdır;**
- 3. Hər cür xarici təzyiqlərdən asılı olmayaraq, Azərbaycanın qəti idarə formasını Azərbaycan Fəhlə, Kəndli və Əsgər Deputatları Soveti simasında Azərbaycanın ali qanunvericilik orqanı müəyyən edəcəkdir;**
- 4. Hökumət idarələrinin bütün qulluqçuları öz yerlərində qalır və yalnız məsul vəzifə tutan şəxslər dəyişdirilir;**
- 5. Yeni təşkil olunan müvəqqəti kommunist hökuməti parlament üzvlərinin həyatının və əmlakının toxunulmazlığına təminat verir;**
- 6. Hökumət qızıl ordunun döyüşlə Bakıya girməsinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görəcəkdir;**

7. Yeni hökumət kimin tərəfindən təşkil edilməsindən asılı olmayaraq, Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoymaq məqsədi güdən bütün xarici qüvvələrə qarşı qəti tədbirlərlə və bütün vasitələrlə mübarizə aparacaqdır".

Lakin XI ordunun ön dəstələri artıq aprelin 27-nə keçən gecə, Bakıda kommunistlərin çıxışlarının başlanmasına qədər Bakı əməliyyatının həyata keçirilməsinə başladı.

Aprelin 27-də saat 1-ə 5 dəqiqə işləmiş, Azərbaycan parlamentinə ultimatum verilməsindən 12 saat əvvəl, A.Mikoyan, Q.Cəbiyev və Q. Musabəyovu gətirən "III Beynəlmiləl" zirehli qatarı Samur körpüsündən keçdi və yol boyu qəflətən yaxalanmış azsaylı və pərakəndə ordu hissələrinin müqavimətini qırmaqla Bakıya doğru hərəkət etdi. İki saatlıq qanlı vuruşmadan sonra zirehli qatar Yalama stansiyasını ələ keçirdi.

Aprelin 27-də axşam saat 21-də Biləcəri stansiyası sovet zirehli qatarları tərəfindən tutuldu, səhər saat 4-də isə "III Beynəlmiləl" zirehli qatarı Bakı stansiyasına gəldi.

Bununla da, Azərbaycanın 23 aylıq istiqlalına son qoyuldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti az bir müddət yaşadı. Ancaq o, XX əsrdə Azərbaycan xalqının həyatında tarixi bir iz qoydu.

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. Azərbaycan tarixi. V cild. Bakı, 2001.
2. İsmayıl Məmmədov. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2005.
3. Nəsimzadə N. Azərbaycan demokratik Respublikası. Bakı, 1990.
4. Nəcəfov B. Azərbaycan demokratik Respublikası. Bakı, 1992.

5. Rəsulzadə M. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, 1990.
6. Məmmədzadə M.B. Azərbaycan milli hərəkatı. Bakı, 1992.
7. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992.
8. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində. (1918-1920). Bakı, 1993.
9. Nərimanov N. Məqalələr və nitqlər. Bakı, 1989. cild.

MÖVZU № 8. “Azərbaycan Sovet hakimiyyəti illərində”.

P L A N:

- 1. Azərbaycan 20-30-cu illərdə.**
- 2. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə.**
- 3. Azərbaycan 50-80-ci illərdə.**

Sual 1. Azərbaycan 20-30-cu illərdə

Sovet rejiminin qurulması. Azərbaycanda 28 aprel hadisələri demokratik cümhuriyyətin süqutu, kommunistlərin hakimiyyətə gəlməsi, Qızıl Ordu tərəfindən Azərbaycanın işğal edilməsi ölkəmizin tarixində yeni bir dövrün başlanması idi. Yeni tarixi şəraitdə keçmiş imperiya üsullardan istifadə etməyin qeyri-mümkün olduğunu başa düşən bolşeviklər Azərbaycana qoşun yeridərkən onlar nəinki milli müstəqilliyin əleyhinə çıxmış, əksinə özlərini onun qorunub saxlanmasının təminatçıları kimi təqdim etməyə çalışmışdılar.

Respublikada hakimiyyət yeni yaradılan oyuncaq Müvəqqəti Hərbi İnqilab Komitəsi ələ aldı. Onun tərkibinə ancaq azərbaycanlılar (N.Nərimanov, M.Hüseynov, Ə.Qarayev, A.Sultanov) seçilmişdi. Komitənin sədri Nəriman Nərimanov idi. İnqilabi Komitə respublikanın yeni hökumətini-Xalq Komissarları Şurasının tərkibini təşkil etdi. Onun da tərkibi azərbaycanlı kommunistlərdən ibarət idi. Bu təşkilatın geniş real səlahiyyəti yox idi. Real hakimiyyət əslində RK(b) P-nin yerli təşkilatı olan AK(b)P-ə məxsus idi. Respublikanın müstəqilliyi tam formal xarakter daşıyırdı.

Qızıl Ordu tutduğu ərazilərdə özbaşınalıqlar törədir, müqavimət göstərən vətənpərvərləri məhv edirdi. Əsgərlər və zabitlər soyğunçuluq edirdilər. Əhali, banklar talanırdı. Yığılan sərvətlər, qızıl-gümüş, 300 min ton neft, 750 min pud pambıq və çoxlu ipək əvəzsiz Rusiyaya daşınmışdı. Ordu hissələri terror diktaturasının əsas silahı idi.

Yerlərdə köhnə idarəçilik aparatı ləğv edilirdi. Polis əvəzinə fəhlə-kəndli milisi təşkil olunurdu. Mülki və cinayət işlərinə baxmaq üçün xalq məhkəmələri yaradılırdı. Onlara yalnız fəhlə və kəndlilər üzv seçilə bilərdilər.

Əksinqilaba, təxribata və möhtəkiriyyə qarşı mübarizə üçün Fövqəladə Komissiya (FK) təşkil edilmişdi. Siyasi işlərə Ali İnqilabi Tribunal baxırdı. İlk illər FK-nın funksiyasını XI ordunun xüsusi şöbəsi həyata keçirirdi.

Bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsinin ilk günlərində Azərbaycanda diktatura bərqərar oldu.

Azərbaycan hökuməti tərəfindən terroru həyata keçirən əsas təşkilat Fövqəladə komissiya idi. XI Ordunun xüsusi şöbəsinin məmurları hər hansı qəzaya qoşun göndərdikdən sonra varlı adamların bir hissəsini həbs edir, bir hissəsini isə güllələyirdilər. İlk günlərdən yüzlərlə günahsız adam onların qanlı əməllərinin qurbanı olmuşdu.

1920-ci ilin aprelindən 1221-ci ilin avqustuna qədər 48 min azərbaycanlı (əsasən ziyalılar) məhv edildi. Bakıda (Nargin adasında), Gəncədə, Şəkiddə, Qazaxda və başqa yerlərdə «inqilab düşmənlərinin» güllələnməsi üçün xüsusi yerlər ayrılmışdı.

Rusiya Azərbaycanı özündən iqtisadi və hərbi cəhətdən asılı vəziyyətə salmaq üçün tədbirlər görürdü. 1920-ci il sentyabrın 30-da RSFSR və Azərbaycan SSR arasında hərbi- iqtisadi ittifaq haqqında müqavilə

bağlandı. Azərbaycan Ordusu, xalq təsərrüfatını və xarici ticarəti idarə edən orqanlar, təchizat orqanları, dəmiryol və su nəqliyyatı, poçt-teleqraf idarələri maliyyə işləri Moskvaya tabe edildi.

Mayın 5-də İnqilab Komitəsi torpağın milliləşdirilməsi haqqında dekret verdi. 1920-ci ilin avqustun 26-dan taxıl ticarəti dövlət inhisarına alınmışdı. Bakının əsasən erməni və rus fəhlələrindən təşkil edilmiş xüsusi ərzaq dəstələri kəndlərə göndərildi və camaatın taxıl, yağ, mal-qara, yem əllərindən alındı.

1920-ci il mayın 15-də meşələr, sular, yeraltı sərvətlər dövlət mülkiyyəti elan olundu. Mayın 27-də neft sənayesi, bütün iri sənaye sahələri milliləşdirildi. İyunda banklar, Xəzər ticarət donanması, balıq sənayesi müəssisələri, tütün fabrikləri, sement, şüşə, yağ, sabun fabrikləri, sentyabrda dəmir, mis filizi mədənləri, oktyabrda pambıqtəmizləmə zavodları milliləşdirildi. Təsərrüfatı idarə etmək üçün Azərbaycan Təsərrüfatı Şurası təşkil edildi. Yerli və yüngül sənaye sahələrində firmalar ləğv edildi, 200-dən çox müəssisə milliləşdirildi. 272 xüsusi neft sənaye firması ləğv olundu. Neft və neft məhsulları ticarəti dövlət inhisarına alındı. Neft sənayesi və ticarətini idarə etmək üçün birbaşa Moskvaya tabe olan «Azneftkom» yaradıldı. Onun sədri Serebrovski Azərbaycan hökumətini tanımırdı. Neftin cəmi 15 faizindən Azərbaycan sovet respublikası istifadə edə bilərdi.

Rusiyanın Azərbaycandakı siyasətinin əsil mahiyyətini başa düşən və ona qarşı etiraz N.Nərimanovu respublikadan uzaqlaşdırmaq üçün 1922-ci il martın 12-də Zaqafqaziya Respublikası Federativ İttifaqında (ZRFI) İttifaq Soveti sədrilərindən biri, 1923-cü il yanvarın 2-də Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqı (SSRI) Mərkəzi

İcraiyyə Komitəsi (MIK) sədrlərindən biri vəzifəsinə seçmişdilər.

Təkpərtyalı sistemin formalaşması. 1920-ci ilin 23 sentyabr tarixli AIK-in dekreti ilə kənd və maliyyə inqilab komitələri əvəzinə yalnız yoxsul və ortabab kəndlilərin seçə və seçiləbildiyi Müvəqqəti hakimiyyət orqanı-Yoxsullar Komitələri («kombat»lər) təşkil olunmağa başlanmışdı. Bakı kəndlərində kənd Sovetləri fəaliyyət göstərirdi. 1921-ci ilin baharından inqilab və yoxsul komitələri ləğv olunub əvəzinə Fəhlə və Kəndli Deputatları Sovetləri «seçilməyə» başlandı.

1921-ci ilin mayın 6-da Bakıda Azərbaycan SSR I Sovetlər qurultayı keçirildi. Qurultayda Azərbaycan SSR Konstitusiyası qəbul olundu. Proletar diktaturası, əslində Moskvaya tabe oyuncaq bolşevik rəhbərlərinin hakimiyyəti respublikada yaranmış siyasi və iqtisadi sistem qanuniləşdirildi. Fəhlə sinfinə hüquqi üstünlüklər verildi, xalqın parçalanmasına daha münasib şərait yaradıldı. Qurultay qanunverici orqan Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsini və icraedici orqan – Xalq Komissarları Sovetini (XKS) seçdi.

Respublikada başqa siyasi partiyalar, demək olar ki, qadağan edilmişdi. İttihadçılardan, menşeviklərin, xalqçı sosialistlərin çoxu bolşevik platformasını qəbul etdilər. Qalanları gizli fəaliyyətə başladılar. «Əhrar» partiyası fəaliyyətini dayandırdı. Üzvlərinin bir hissəsi gizli fəaliyyət göstərən Musavat partiyasına daxil oldu.

Bolşevik rejiminə qarşı mübarizə. Xalq üsyanları. İstilaçı rus ordusuna, yeni rejimə qarşı ilk üsyan Gəncədə başladı. Üsyanın əsas səbəbi yeni hakimiyyətin siyasətindən ümumi narazılıq idi. Onun başlanmasına bilavasitə təkan verən bolşeviklərin Azərbaycan hərbi hissələrinin «sinfi baxımdan yad ünsürlərdən təmizlənməsi» tədbirləri oldu. Buna qarşı

qəti narazılıq edən zabit və əsgərlər silaha əl atdılar. Üsyana Gəncə və ətraf kəndlərin sakinləri qoşulub. Mayın 25-dən 26-na keçən gecə üsyançılar XI Ordunun hissələrinə hücum edib Mayın 26-da şəhərin müsəlman hissəsinə tam nəzarət olunurdu. Lakin Gəncənin erməni hissəsini tutmaq cəhdi nəticə vermədi. Erməni əhalisi Qızıl Ordunun tərəfini saxlayaraq, hərbi dəstələr təşkil etmişdilər və üsyançılara qarşı hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak edirdilər. Mayın 26-da üsyana başçılıq etmək üçün generallar Cavad bəy Şıxlinski, Məmməd Mirzə Qacar, polkovnik Cahangir bəy Kazımbəyov və başqalarından ibarət hərbi şura yaratdılar. Mayın 27-də Qızıl Ordunun hissələri üsyançılara qarşı hücumu keçdi. Lakin böyük itkilərlə geri çəkildilər. Mayın 28-də buraya yeni üç diviziya gətirildi, şəhər top atəşinə tutuldu. Çoxlu dağıntılar, insan tələfatı baş verdi Hərbi sursatla dolu anbar partladıldı. Qüvvələr qeyri-bərabər olsa da üsyançılar böyük qəhrəmanlıq göstərdilər. Nəhayət düşmən şəhərə daxil oldu və hər küçə uğrunda döyüş aparmağa məcbur oldu. Yalnız mayın 31-də Qızıl Ordu şəhəri tam nəzarət altına ala bildi. Əsgərlər və erməni könüllüləri şəhərin küçələrini əsl soyqırım meydanına çevirdilər. Minlərlə dinc sakin, o cümlədən qadınlar, qocalar, uşaqlar qətlə yetirildi.

Üsyandan sonra Gəncədə Azərbaycan İnqilab Komitəsinin fəvqəladə komissarı H. Sultanov rus hərbiçilərinə «xalq düşmənlərinin» axtarışında böyük kömək göstərirdi. Yüzlərlə Gəncə sakini həbs edilir. Azərbaycanın böyük maarifpərvəri və yazıçısı Firudin bəy Köçərli də var idi. Bülşeviklər 13 mindən çox adamı qətlə yetirdilər.

Gəncə üsyanından sonra Milli Ordu və XI Ordu arasında yaranmış qarşıdurma mayın ortalarında Tərtərdə insan qırğınına səbəb olan yeni üsyan dalğası yaratdı və bu bütün qarabağa yayıldı. Qarabağın müxtəlif

yerlərində yerləşən Azərbaycan milli Ordusunun Şəki, Tatar, Cavanşir, Ağdam suvari alayları, Bakı piyada alayı və iki topçu dviziyası XI Ordunun, yerli hakimiyyətin və erməni daşnaqlarının hərəkətlərinə biganə qalmış və onların qarşısını almağa cəhd göstərirdilər. Odur ki, xalq milli orduya inanırdı. Bu isə bolşevik hakimiyyətini narahat edirdi və o XI Ordunun qarşısına milli ordumuzu tərkiləşdirmək vəzifəsini qoydu.

Bolşevik ordusunun 2 dviziyası hərbi əməliyyatı iyunun 10-da başladı. «qırmızılar» hərbi təyyarələrlə Tərtəri və ətraf kəndləri bombardman etdilər. Azərbaycan əsgərləri igidlilə vuruşurdular. Lakin qüvvələr qeyri-bərabər idi və qoşunlarımız geri çəkildi. Düşmən Tərtəri ələ keçirdi. Dinc əhaliyə qarşı düşmən cəza tədbirləri apardı. Bəzi kəndlər tamamilə məhv edildi. Minlərlə kəndli doğma yurdlarından didərgin düşdülər.

Bu zaman Qafqazda və Zaqafqaziyada Qızıl imperiyaya qarşı mübarizə aparan qüvvələri birləşdirməyə cəhdlər göstərilirdi. Dağıstandan bir qrup türk zabiti və əsgəri general Nuru paşanın rəhbərliyi ilə Şuşaya üsyan etmiş xalqa köməyə gəldi. Üsyançılar Qarabağda sovet hakimiyyətini devirib, Nuru paşanı Qarabağın diktatoru elan etdilər. Lakin XI ordunun əlavə hissələri ermənilərin iştirakı ilə iyunun 11-də Ağdamı, iyunun 14-də isə Xankəndini və Şuşanı tutdular. Azərbaycan Ordusunun əsgərləri vətəni tərk etməyə məcbur oldular.

İyunun əvvəllərində Nuxa, Göyçay, Quba və başqa bölgələrdə də xalq üsyanları baş vermişdi.

Qarabağ hadisələrinin davam etdiyi günlərdə Zaqatalada üsyan başlandı. May ayında burada kütləvi həbslər aparıldı ki, bu da xalqın etirazına səbəb oldu. İyunun 5-də üsyançılar Zaqatalaya daxil oldular, kommunistləri həbs etdilər. Üsyançılar bu bölgədə

yerləşən milli ordunun suvari alayı da qoşuldu. Birləşmiş hərbi qüvvələrinin başında peşəkar hərbiçi Əhmədiyev və Hafiz Əfəndi dururdular. Onlar iyunun 7-də Qaxa daxil oldular. Qumıx çayı ətrafında düşməni məğlub etdilər. İyunun 16-da Qarabağdan Qırmızı Ordunun hərbi qüvvələri təcili Zaqatalaya keçirildi və iyunun 18-də şəhər yenidən işğal olundu.

1920-ci ilin yayında Şəmkir qəzası Müşkürlü kəndi ətrafında üsyan baş vermişdi. Burada 29 kişi, 49 qadın şəhid olmuşdu. Üsyan yatırılmışdı.

Cavanşir qəzasında Sultan bəyin başçılığı ilə üsyan baş vermişdi. Avqustda Lənkəranda da üsyan məğlub edildi.

Bolşevik rejiminə qarşı müəssisələrdə, neft sənayesində sabotaj, tətillər təşkil edilirdi. Bakıda «Yanar ürək» adlı diversiya qrupu fəaliyyət göstərirdi.

Bu dövrün üsyanları məğlubiyətə uğradı, çünki onlar bir-birilə əlaqədə olmadan vahid mərkəzdən idarə idarə olunmadan, müxtəlif vaxtlarda və plansız keçirilirdi, onlar ümumi xalq üsyanına çevrilmədi və əvvəlcədən məğlubiyətə məhkum idi.

Ermənistanın Naxçıvanı və Dağlıq Qarabağı ələ keçirmək cəhdləri. Azərbaycanın bolşevikləşməsi və XI Ordunun burada yerləşməsinə baxmayaraq ermənilər Azərbaycana qarşı ərazi iddialarından əl çəkmirdilər.

Azərbaycanın ərazisi olan Qarabağa, Naxçıvana, Zəngəzura və b. bölgələrə erməni təcavüzü davam edirdi. 1920-ci ilin yayında Azərbaycanın siyasi vəziyyətinin mürəkkəbliyindən istifadə edən Ermənistan hökuməti təcavüzü gücləndirdi. Həmin ilin axırlarında erməni hərbi hissələri Zəngibasarı dağıtdı və Naxçıvana doğru irəlilədi. Lakin türk qoşunu tərəfindən Naxçıvanın nəzarət altına alınması ermənilərin qabağında sipər oldu. İyunun 6-da XI ordu hissələri Zəngəzur istiqamətində

hücumla keçən erməni qoşunlarının qarşısını aldı. Lakin iyulun axırında Ermənistanda məğlub olmuş üsyançıları təqib etmək bəhanəsi altında Ermənistan qoşunları Zəngəzura yenidən hücumla keçdi və Zəngəzurun böyük bir hissəsini zəbt etdi. XI Ordu buna biganə qalırdı, çünki Sovet Rusiyasını o torpaqların hansı millətin əlində olması deyil, bütün Qafqazı bolşevik təsirinə salmaq maraqlandırır. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda «inqilab» baş verdi. Noyabrın 30-da AK(b)P MK-nin siyasi və təşkilat bürolarının birgə iclası keçirildi. İclasda N. Nərimanova xüsusi bəyanat hazırlanması tapşırıldı. Bu bəyanatın əsas prinsiplərindən birinə əsasən Azərbaycanla Ermənistan arasında sərhəd məsələsinin mövcudluğu inkar edilirdi. Bu o demək idi ki, Azərbaycan Zəngəzurun bir hissəsinin işğalı ilə razılaşırdı. Bəyanatın digər prinsipinə əsasən Azərbaycan Qarabağın dağlıq hissəsinə öz müqəddaratını təyin etmək hüququ verirdi.

1920-ci il dekabrın 1-də elan olunmuş belə bir məsuliyyətsiz bəyanat nəticəsində Azərbaycan ermənilərin işğalı ilə razılaşırdı. Lakin Qarabağın Dağlıq hissəsi və Naxçıvan məsələsi gündəlikdə qalırdı və Ermənistan hökuməti Qarabağın Dağlıq hissəsini öz tərkibinə daxil edilməsi məsələsini irəli sürdü. 1921-ci il iyunun 27-də AK(b)P MK özünün siyasi və təşkilat bürosunun birgə iclasında bu məsələyə baxmağa məcbur oldu. Bu dəfə milliyətçə azərbaycanlı olan kommunistlər birləşərək yekdilliklə Ermənistanın iddialarını rədd etdi.

Lakin RK(b)P-nın Qafqaz bürosu rəhbərliyinin erməni və gürcü çoxluğu Qarabağ məsələsini Ermənistanın xeyrinə həll etmək fikrinə düşdü. 1921-ci il iyunun 4-5-də RK(b)P Qafqaz bürosunun iclasında Qarabağ məsələsi müzakirə edildi. İclas səs çoxluğu ilə Dağlıq Qarabağı Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil etmək haqqında qərar qəbul etdi. Lakin iclasda N.Nərimanovun təkidi ilə

Qarabağ məsələsinin Azərbaycan SSR üçün böyük əhəmiyyətə malik olduğunu nəzərə alaraq bu məsələnin RK(B) P MK-nin qəti qərarına keçirilməsi haqqında qərar qəbul edildi. N.Nərimanovun V.I.Leninə bu məsələ ilə bağlı teleqrama vurdu və məktub yazsa da, bu bir nəticə vermədi.

1921-ci il iyulun 5-də MK-nin Qafqaz bürosunun plenumu RK(b)P MK-nin rəyini nəzərə alaraq aşağıdakı qərarı qəbul etdi: «Müsəlmanlarla ermənilər arasında milli bəziğin zəruriliyi, yuxarı və aşağı Qarabağın iqtisadi əlaqəsi əsas götürülərək Dağlıq Qarabağ Azərbaycan SSR-in hüduqlarında saxlanılsın; ona inzibati mərkəzi muxtar vilayətin tərkibindəki Şuşa şəhəri olmaqla geniş vilayət muxtariyyəti verilsin».

1921-ci il sentyabr ayında AK(b)P MK-nin Təşkilat və Siyasi Bürosunun iclasında Qafqaz Bürosundan Dağlıq Qarabağa geniş vilayət muxtariyyəti verilməsi haqqında məlum qərarına yenidən baxılmasını xahiş edən qətnamə qəbul edildi. 1921-ci il oktyabrında Qarabağın məsul işçilərinin konfransının qəbul etdiyi qərarla deyilirdi ki, Dağlıq Qarabağa ayrıca vilayət muxtariyyətinin verilməsi məqsədəuyğun hesab edilməsin. Lakin respublikanın bu məsələdə fikri mərkəz üçün həlledici deyildi.

RK(b) P MK-nin Zaqafqaziya ölkə komitəsinin 1923-cü il iyunun 27-28-də keçirilmiş plenumu Q. Orconikidzenin təzyiqi ilə ultimatum formasında bir aylıq müddət ərzində Dağlıq Qarabağa vilayət muxtariyyətinin verilməsi barədə AK(b)P MK-ya tapşırıq verdi. Həmin qərarı yerinə yetirməyə məcbur olan Azərbaycan MİK «Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılması haqqında» dekret verdi.

Qarabağın Dağlıq hissəsinə muxtariyyət statusunun verilməsi Azərbaycan tərəfindən bu torpaqların ermənilərə məxsus olmasının qismən də olsa etirafı idi.

Bu isə Ermənistana və onun himayəçilərinə gələcək siyasi oyuncaq üçün bir «əlyeri» qoymaq idi. Bu belə də oldu.

SSRI-nin yarandığı vaxt meydana çıxan «Qarabağ muxtariyyəti» oyunu, elə SSRI-nin dağılmasında da həll edici amilə çevrildi. Necə deyərlər quyu qazan o quyuya özü düşdü.

Ermənilərin Naxçıvana da böyük iddiaları var idi. Bu məsələnin Azərbaycanın xeyrinə həll olunmasında Türkiyənin inkar edilməz rolu oldu. XI Qızıl Ordu Ermənistanı tutub sovetləşdirdikdən 3 gün sonra 1920-ci il dekabrın 1-də Bakı Sovetinin təntənəli iclasında N. Nərimanov AK(b)P MK Siyasi və Təşkilat bürolarının bir gün əvvəl keçirilmiş iclasının Q. Orconokidze, Sarkis, L.Stasova, Q.Katipski və b. təzyiqi ilə qəbul olunmuş qərarı əsasında hazırlanmış bəyanatla çıxış etdi. Bəyanatda deyilirdi: «Zəngəzur və Naxçıvan qəzalarının ərazisi Sovet Ermənistanının bölünməz ərazisidir...». Naxçıvan əhalisi bu qərara tabe olmadı, kəskin etiraz çıxışları baş verdi. Ermənistan nümayəndələri diyara buraxılmadı. B. Vəlibəyov dekabrın 24-də Ermənistan İnqilab Komitəsi tərəfindən Naxçıvanda Fövqəladə Komissar təyin edildi. Lakin qəzəblənmiş xalq onu Naxçıvana buraxmadı. Dekabrın 28-də Ermənistan İnqilab Komitəsi Naxçıvanı müstəqil Sovet Respublikası kimi tanıdı. 1921-ci ilin əvvəllərində burada RSFSR, Azərbaycan və Ermənistan nümayəndələrinin iştirakı ilə əhalinin rəy sorğusu (referendum) keçirildi. Naxçıvan camaatının böyük (90%) hissəsi Azərbaycanın tərkibində qalmaq arzusunu bildirdi. Naxçıvanın statusu 1921-ci ilin martın 16-da Moskvada RSFSR və Türkiyə arasında imzalanmış xüsusi müqavilə ilə həll olundu. Tərəflər razılaşıdılar ki, Naxçıvan ərazisi Azərbaycanın tərkibində qalmaq şərti ilə Naxçıvan SSR təşkil edilə bilər.

Müqavilənin III bəndində göstərildi ki, bu torpağı üçüncü dövlətə güzəştə getmək olmaz, əks təqdirdə onun hər hansı bir hissəsi Türkiyəyə güzəşt edilə bilər. Aprel ayında Türkiyə qoşunları Naxçıvanı tərk etdilər. Naxçıvan Ölkə İnqilab Komitəsi 1921-ci il sentyabrın 10-da səlahiyyətlərini Naxçıvan MİK və XKS-nə verdi. 1921-ci il oktyabrın 13-də Qarsda Rusiyanın iştirakı ilə bir tərəfdən Türkiyə, o biri tərəfdən Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikaları birlikdə dostluq haqqında müqavilə imzaladılar. Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsində qeyd olunurdu ki, Naxçıvan vilayəti Azərbaycanın himayəsi altında muxtar ərazi təşkil edir. Xəritə çəkildi və orada Naxçıvanın ərazisi dəqiq göstərildi. 1923-cü ilin əvvəllərində Naxçıvan Respublikasının respublika muxtariyyəti ləğv edildi, ona ölkə muxtariyyəti verildi. Naxçıvan ölkə İcraiyyə Komitəsi yaradıldı. 1924-cü il dekabrın 9-da Azərbaycan MİK Naxçıvan ölkəsinin Azərbaycan SSR tərkibində Naxçıvan muxtar SSR-ə çevrilməsi haqqında qərar qəbul etdi.

RSFSR və SSR-nin yaradılması. Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstanda sovet respublikaları tez bir zamanda hərbi və iqtisadi müstəqilliklərini itirsələr də, siyasi müstəqilliklərini, beynəlxalq subyekt statuslarını saxladılar. Çox tez bir vaxtda aydın oldu ki, yaxın gələcəkdə Şərqdə «dünya inqilabı» ideyalarının bəhrəsini görmək olmayacaq. Onda bolşevik elitesi hakim olduğu ərazilərdə vahid dövlət, sovet imperiyası yaratmağa başladı.

Zaqafqaziya federasiyasının yaradılması yolunda ilk addım 1921-ci ilin aprelinde atıldı. Belə ki, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dəmir yol idarəçiliyinin, iyulda isə xarici ticarət orqanlarının birləşdirilməsi haqqında saziş imzalandı.

1922-ci il martın 12-də Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitələrinin səlahiyyətli konfransı və respublikalar arasında ittifaq müqaviləsini təsdiq etdi. Hərbi işi, maliyyəyə, xarici ticarətə, yollara, rabitə vasitələrinə, əksinqilabla mübarizəyə rəhbərlik edən ittifaq soveti və iqtisadi siyasəti müəyyənləşdirən Ali İqtisadi Şura təşkil olundu. Zaqafqaziyaadakı müstəqil respublikaların hüquqlarının əllərindən alınmasında növbəti mərhələ bu respublikaların Federativ İttifaqının əvəzinə bir dövlət Zaqafqaziya Sovet Federativ Sosialist Respublikası (ZSFSR) yaradılması oldu.

Zaqafqaziya Sovetlərinin Bakıda keçirilmiş I qurultayında (1922, 10-13 dekabr) ZSFSR Konstitusiyası qəbul edildi. Ali orqan Zaqafqaziya Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi seçildi. MİK Rəyasət Heyətinin sədrləri Azərbaycandan S.Ağamalı oğlu, Gürcüstandan M.Sxakaya və Ermənistandan S.Ambarsumyan oldular. MİK-nin sessiyasında Zaqafqaziya Xalq Komissarları soveti seçildi.

1922-ci il dekabrın 30-da Moskvada SSRI Sovetlərinin qurultayında RSFSR, Ukrayna SSR, ZSFSR və Belorusiya SSR SSR İttifaqında «kəonüllü surətdə» birləşdilər. N.Nərimanov SSRI Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədrlərindən (dörd sədrdən) biri seçildi.

Yeni iqtisadi siyasət. Sovetləşmənin ilk dövründə sosializm quruculuğu planını həyata keçirməklə əlaqədar düzgün iqtisadi konsepsiyanın olmaması, zorakılıq və fəvqəladə tədbirlərin tətbiq edilməsi, maddi maraq prinsiplərinə əməl edilməməsi ölkədə vəziyyətin daha da gərginləşməsinə səbəb olurdu.

Sovet Rusiyası rəhbərliyi xalq təsərrüfatını bərpa etmək və sosializm quruculuğunu genişləndirmək üçün 1921-ci ilin mart ayında keçirilmiş RK(b)P-nin X qurultayında yeni iqtisadi siyasət planını qəbul etdi. Bu

plana əsasən vətəndaş müharibəsi dövründə tətbiq edilən ərzaq sapalağı məhsul vergisi ilə əvəz edildi. Başlıca məqsəd ölkəni dağıntıdan xilas etmək, fəhlələrlə kəndlilərin ittifaqını möhkəmlətmək, sosialist iqtisadiyyatının təməlini yaratmaq, kapitalist ünsürlərini tədricən ləğv etmək idi.

Azərbaycan kəndliləri ağır vəziyyətdə olduqlarına görə respublikada ərzaq vergisinin tətbiq edilməsi 1922-ci ilə qədər təxirə salındı. Azərbaycanda ərzaq vergisi əvəzinə könüllü məhsul rüsumu – “çanaq” müəyyən edilmişdi ki, bu da hər təsərrüfatdan 20 girvənkə hesabı ilə kəndlilərin öz üzərlərinə taxıl vergisi qoyması yolu ilə yığılırdı.

Azərbaycanda yeni iqtisadi siyasətin yerli şəraitə uyğun tətbiq edilməsinin bir sıra xüsusiyyətləri var idi. 1922-ci il martın 5-də Azərbaycan SSR MİK-nin üçüncü sessiyası respublikada kənd təsərrüfatı məhsulu vergisi haqqında qanun verdi. Həmin qanuna əsasən Azərbaycan SSR-də məhsul vergisi RSFSR-də olduğundan fərqli idi. Orada məhsul vergisi torpaq sahəsinə görə təyin olunurdu. Azərbaycanda isə bu vergi ancaq əkin sahələrinə görə müəyyən edilmişdi. Məhsul vergisi Sovet Rusiyasına nisbətən respublikamızda miqdar etibarilə xeyli az müəyyən edilmişdi.

Lakin 30-cu illərin ortalarına kimi davam etməsi nəzərdə tutulmuş Yeni iqtisadi siyasət uzun sürmədi. 20-ci illərin ikinci yarısından etibarən Yeni iqtisadi siyasətin əsas prinsipləri olan azad ticarət, icarə sistemi, fərdi təsərrüfatların inkişafı, müəssisələrin xarici konsessiyaya verilməsi və s. iqtisadi tədbirlərdən imtina edilməsi Yeni iqtisadi siyasətin tədricən ləğv edilməsinə səbəb oldu.

Sənayeləşdirmə xəttinin, və zorakı kollektivləşmənin həyata keçirilməsi və onların ağır nəticələri. 20-ci illərdə sosializm quruculuğu planının ən mühüm tərkib hissəsi ölkədə sosialistcəsinə

sənayeləşdirməni həyata keçirməkdən ibarət idi. İlk növbədə ağır sənayeni inkişaf etdirmək vəzifəsini təxirə salmadan həyata keçirmək lazım idi.

AK(b) P MK-nın 1926-cı ilin mayında keçirilən plenumu qarşıdakı 5 ildə respublika sənayesinin inkişaf perspektivləri barədə məsələ müzakirə etdi. Plenum bu vəzifələrin həlli ilə əlaqədar yüksək ixtisaslı mütəxəsislərin və ixtisaslı fəhlə kadrların hazırlanmasını bir nömrəli vəzifə hesab etdi.

İ.V.Stalin 1929-cu il dekabrın 27-də keçirilmiş aqrar marksistlərin konfransında qolçomaqların sıxışdırılması və məhdudlaşdırılması siyasətindən əlliklə kollektivləşdirmə əsasında onların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasətinə keçməyi günün əsas məsələsi elan etdi.

ÜİK (b) P MK-nın 1930-cu il yanvarın 5-də qəbul etdiyi “Kollektivləşmənin sürəti və kolxoz quruculuğuna dövlət tərəfindən yardım edilməsi tədbirləri haqqında” qərarı ilə kolxoz quruluşunun qələbəsi və qolçomaqların bir sinif kimi ləğv edilməsi siyasəti daha da möhkəmləndirildi. Qərar da göstərilirdi ki, hazırkı mərhələdə kənd təsərrüfatı arteli kolxoz quruculuğunun əsas forması, könüllülük isə başlıca prinsipidir. Qərara əsasən bütün ölkə ərazisi kollektivləşmənin sürətinə görə 3 zonaya bölünmüşdü. Azərbaycan kollektivləşməni 1933-cü ilin yazında başa çatdırmalı olan III zonaya daxil edilmişdi.

Azərbaycan rəhbərliyi tələm-tələsik faiz dalınca qaçaraq yarışma prinsipindən istifadə etmək, əlliklə kollektivləşməni 1930-cu ilin yazına qədər başa çatdırmaq qərarına gəlmişdi. Bəzi mahallar – Quba, Şəki-Zaqatala, lənkəran və s. əlliklə kollektivləşmə rayonları elan edilmişdilər. Hətta Gəncə və Sabirabad dairələri arasında bir neçə ay ərzində kollektivləşməni başa çatdırmaq barədə müqavilə də imzalanmışdı. Yerli

partiya, sovet orqanları, komsomol təşkilatları, inzibati, zorakılıq yolu ilə kəndliləri kolxoza cəlb edirdilər, kolxoza könüllü daxil olmayanların əmlakını müsadirə etməklə həbs və sürgün etdirir, “kulak”a saldırır, siyasi hüquqlardan və s. məhrum etdirirdilər. Yerlərdə məsələni qəti şəkildə kəskin qoyaraq belə bir şüar irəli sürmüşdülər: “Kim kolxoza daxil olursa, o, sovet hökumətinin düşmənidir”.

30-cu illərin əvvəllərinə qədər repressiyalar, cəza tədbirləri əsasən qolçomaqlara, varlı kəndlilərə, köhnə mütəxəssislərə qarşı yönəldilmişdi. Sonrakı illərdə partiya-sovet işçiləri, elm və mədəniyyət xadimləri, hətta fəhlələr və yoxsul kəndlilər də həbs edilir, ağır cəzaya məhkum edilirdilər. 1934-cü il dekabrın 1-də Leninqradda S.M.Kirovun öldürülməsindən sonra SSRİ MİK Rəyasət Heyəti terror aktı ilə əlaqədar bu cür təhqiqat işlərinə 10 gün ərzində prokuror və vəkil olmadan baxılması, şikayət verməyə icazə verilməməsi haqqında qərar qəbul etdi. “Üçlük” deyilən ölümsaçan təşkilat işə salındı.

Şəxsiyyətə pərəstişin daha da güclənməsinin siyasi nəticəsi sərt mərkəzləşdirilmiş, avtoritar idarə üsulunun bərqərar olması, sosializmin bütün qələbələrinin ilhamvericisi və istiqamətvericisi hesab edilən Kommunist partiyasının sərt diktaturasınının yaradılması oldu. İ.V.Stalin sosializm quruculuğunun bütün çətinliklərini ziyankarlıq konsepsiyası ilə əsaslandırmağa çalışır, cəmiyyətdə qorxu, inamsızlıq mühiti yaradırdı. ÜİK (b) P MK-nın fevral-mart (1937-ci il) Plenumdakı çıxışında ölkədə geniş ziyankarlığın mövcud olduğunu, sinfi düşmənlərlə kəskin mübarizə aparılmasınının zəruri olduğunu bildiren İ.V.Stalin vurğulamışdı: “Sosializm quruculuğu sahəsində repressiyalar hücumun zəruri ünsürüdür”.

1937-ci il fevral–mart plenumunun qərarları Azərbaycan partiya təşkilatı tərəfindən bəyənildi və rəhbərlik üçün qəbul edildi. Azərbaycan XDİK-da rəhbər vəzifələr tutan Sumbatov-Topuridze, Yemelyanov, Markaryan, Qriqoryan, Borşev, Malyan, Koqan və digər qeyri millətlərin, xüsusilə ermənilərin nümayəndələri minlərlə dinc, günahsız azərbaycanlıların məhv edilməsində və Sibirə sürgün edilməsində xüsusi qəddarlıq göstərdilər. Beriyanın və Mikoyanın şəxsinə möhkəm arxaya malik olan bu antiazərbaycanlı qüvvələr xalqımızın düşünən beyinlərini, görkəmli xadimlərini “xalq düşmənləri”, “millətçilər”, “pantürkistlər”, “panislamistlər”, “terrorçular”, “cəsuslar”, “diversiyaçılar” və s. saxta ittihamlar əsasında qətlə yetirdilər. Bir çox qocaman kommunistlərə, milli azadlıq və milli demokratik hərəkatın fəal iştirakçılarına, elm, maarif və mədəniyyət xadimlərinə divan tutdular.

1937-ci ildə xalqa “xəyanətdə”, “əksinqilabi” və “cəsusluq” fəaliyyətində günahlandırılan bir qrup partiya və dövlət rəhbərləri, o cümlədən Azərbaycan K(b)P MK-nin katibləri Ə.Qarayev, R.Axundov, M.Nərimanov, Zaqafqaziya Federasiyası XKS-nin sədri Q.Musabəyov, Azərbaycan MİK-nin sədri S.M.Əfəndiyev, Azərbaycan XKS-nin sədri H.Rəhmanov, XKS-nin sədr müavini D.Bunyadzadə, xalq komissarları H.Sultanov, A.Sultanova, Q.Cuvarlinski və başqaları amansız repressiyanın qurbanları oldular.

Təkcə bir məhkəmə prosesi – R.Axundov və H.Sultanovla bağlı uydurma “əksinqilabçı-üsyancı-terrorçu mərkəzin”, burjua-millətçi təşkilatın (Şamaxı işi) işi ilə əlaqədar 1700 adam, o cümlədən 20 xalq komissarı və müavini, 34 rayon icraiyyə komitəsinin sədri, 52 raykom katibi, 8 professor və başqaları məhv edildilər.

1938-ci ildə Azərbaycan SSR Xalq Torpaq Komissarlığı sistemində, “əksinqilabi-burjua-millətçi, üsyankar-terrorçu, ziyankar təşkilatın işi (Kirovabadda), Q.Vəzirov və digər hərbiçilərin işi, “Azneft” işi ilə bağlı “Xəzər” gəmiçiliyində 3300 nəfər cəza tədbirlərinin qurbanı oldu.

Beləliklə, 30-cu illərdə inzibati-amirlik sisteminin bərqərar edilməsi, sərt mərkəzləşdirilmiş avtoritar rejimin yaradılması, İ.V.Stalinin şəxsiyyətinə pərəstişin güclənməsi nəticəsində insan hüquq və azadlıqlarının cinayətkarcasına pozulması ölkədə amansız diktatura rejiminin yaradılmasına səbəb oldu, 100 minlərlə günahsız insanlar amansız repressiyanın qurbanlarına çevrildilər.

Sual 2. Azərbaycan İkinci Dünya müharibəsi dövründə

İkinci dünya müharibəsinin başlanması. Faşist Almaniyasının SSRİ-yə hücumu və Azərbaycan müharibə edən ölkələrin hərbi-siyasi planlarında. 1939-cu il sentyabrın 1-də səhər çağı faşist Almaniyası «Vays» («Ağ») şərti adı altında Polşaya hücum planına uyğun olaraq müharibəyə başladı və sürətlə Varşavaya doğru irəlilədi. Faşist Almaniyasının Polşaya hücumu ilə İkinci dünya müharibəsi başlandı və çox qısa bir zamanda Avropanın, Asyanın, Afrikanın, Amerikanın bir çox ölkələrini özünə cəlb etdi, Hind və Sakit okean sahillərinə, Atlantik okeanı və Şimal buzlu okeanı sahillərinə, Uzaq Sakit okean adalarına, İndoneziya və Avstraliya sahillərində geniş əraziyə yayıldı.

1941-ci il iyunun 22-də gecə saat 4 radələrində faşist Almaniyası hücum etməmək haqqında 1939-cu il müqaviləsini kobudcasına pozaraq, böyük zərbə qüvvəsi ilə Sovet İttifaqına basqın etdi. Güclü döyüş texnikasına

və müasir hərbi təcrübəyə malik olan alman-faşist orduları, «Barbarossa planı» əsasında ildirim sürətilə SSRİ-yə 3 istiqamətdə – «Şimal», «Mərkəz» və «Cənub» istiqamətlərdə hücum keçdi, çox qısa zamanda Pribaltikanın, Ukrayna və Belarusiya SSR-nin xeyli hissəsini, Krımı ələ keçirdi, Moskva istiqamətində irəliləməyə başladı. Almaniya Barents dənizindən Qara dənizədək 5 min kilometrlik cəbhə boyu irəliləyirdi. Beləliklə, SSRİ üçün Böyük Vətən Müharibəsi başlandı və SSRİ xalqları 1418 gün ağır sınaqlara, dözülməz məşəqqətlərə, qəhrəmancasına sinə gərdi.

«Edesveys» planına görə Qafqazın işğalı feldmarşal Listin «A» qrupu ordusuna tapşırılmışdı. Həmin plana görə Qafqaz 5 işğal rayonuna bölünməli idi. Onlardan biri də Azərbaycan rayonu idi. Qafqaz uğrunda döyüşlərdə «Ost» planında Bakının işğalı 1941-ci il sentyabrın 25-nə müəyyən edilmişdi.

ABŞ və İngiltərənin Qafqaz siyasətində Azərbaycan və Bakı neftinə sahib olmaq marağı özünü qabarıq göstərirdi. ABŞ və İngiltərə hər vasitə ilə Azərbaycana və Bakıya yiyələnməyə, onu özünün nüfuz dairəsinə çevirməyə ciddi cəhdlər göstərirdilər. Onların hazırladıqları «Vilvet» planına görə Sovet ordusu Qafqazdan çıxarılıb Stalinqrada aparılmalı, burada isə faşistlərə qarşı ingilis-amerikan hərbi hissələri vuruşmalı idi. Beləliklə, Azərbaycan və xusussən Bakı nefti istər düşmən qüvvələrinin və istərsə də «müttəfiqlərin» xarici siyasət diplomatiyasında və işğalcılıq planlarında diqqət mərkəzində idi.

Müharibənin ilk günündən Azərbaycan xalqı «Hər şey cəbhə ucun, hər şey qələbə ucun!» şüarı ilə alman faşizminə qarşı mübarizəyə qalxdı. 1941-1945-ci illərdə Azərbaycandan orduya 700 minə qədər adam səfərbər olunmuşdu ki, onların 11 mindən çoxu qadın idi.

Ölkədə istehsal edilən neftin 70-75%-ni, aviasiya benzini istehsalının 85-90%-ni Bakı verirdi. Ümumiyyətlə, müharibə illərində Bakı neftçiləri 75 milyon ton neft, 22 milyon ton benzin, 22 milyon ton sürtgü yağları, 6,5 milyard kubmetr qaz istehsal etmişdilər.

1941-1943-cü illərdə Azərbaycan xalqı ölkənin müdafiə fonduna 15,5 kq qızıl, 952,5 kq gümüş, 311 milyon manatlıq istiqraz verdi, müharibə dövründə 1,5 milyard manatlıq istiqraz və lotereya aldı, tank və təyyarə dəstələri fonduna 230 milyon manat pul ayırdı.

Müharibə illərində milli diviziyaların və legionların yaradılması, azərbaycanlı döyüşçülərin cəbhədə, partizan və antifaşist müqavimət hərəkatında iştirakı. Müharibənin elə ilk dəqiqələrində faşist ordularının basqınına məruz qalmış əfsanəvi Brest qalasının müdafiəsində 40 nəfərdən çox həmyerlimiz iştirak etmişdi.

Böyük Vətən Müharibəsi illərində Azərbaycanda yaradılan dörd milli diviziya – 77-ci, 223-cü, 402-ci və 416-cı diviziyalar şərəfli döyüş yolu keçərək Azərbaycan xalqının və Böyük Vətən Müharibəsi tarixinə qızıl hərflərlə daxil oldu. Bu diviziyalardan başqa 227-ci və 271-ci diviziyalar da komplektləşdirildi ki, onların da şəxsi heyətinin 30%-dən 70%-ə qədəri azərbaycanlı idi. Simferopolun azad edilməsində göstərdiyi qəhrəmanlığa görə 77-ci diviziya SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 24 aprel 1944-cü il tarixli Fərmanı ilə «Simferopol diviziyası» fəxri adı verilmiş, onun şərəfinə Sapundağda abidə ucaldılmışdı. Suvorov ordenli 77-ci diviziya müharibə illərində 10.900 km-lik döyüş yolu keçmiş, yüzlərlə kənd və şəhəri faşistlərdən azad etmişdir.

416-cı Suvorov ordenli Taqanroq atıcı diviziyası 1942-ci il noyabrın 30-dan 1945-ci il mayın 2-dək olan dövrdə – 27 ay fasiləsiz vuruşmalarda 2500 km-dən artıq şərəfli

döyüş yolu keçmiş, 7900 kv.km–lik Sovet ərazisini düşməndən azad etmiş, 40 çayın üzərindən adlanmış, düşmənin 22 mindən artıq canlı qüvvəsini məhv etmiş, 5474 nəfəri əsir götürmüş, onlarla tankını, 195 topunu, 210 pulemyotunu, 31 minomyotunu, 800 atəş nöqtəsini, 68 anbarını məhv etmiş, 17 tank, 8 özüyəriyən qurğu, 297 top, 1067 əl pulemyotu, 818 avtomaşın, 240 parovoz ələ keçirmişdi. 416-cı diviziyanın 8 döyüşçüsü Sovet ittifaqı Qəhrəmanı adını almış, 11 nəfəri Lenin ordeni, 358 nəfəri Qırmızı Bayraq ordeninə layiq görülmüşdü.

Ukrayna ərazilərinin alman – faşist işğalçılarında azad olunmasında fəal iştirak edən 223-cu Azərbaycan diviziyası Bolqarıstanın, Macarıstanın, Rumıniyanın, Yuqoslaviyanın azad edilməsində böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu diviziya Yuqoslaviyanın paytaxtı Belqrad uğrunda göstərdiyi rəşadətə görə “Belqrad diviziyası” fəxri adına layiq görülmüşdü. 223-cu diviziya 3660 km qəhrəman döyüş yolu keçmiş, 8200 kv km ərazini işğalçılardan azad etmiş, düşmənin 55 min əsgər və zabitini məhv etmiş, faşistləri ağır itkilər verməyə məcbur etmişdir.

271-ci Azərbaycan diviziyası Polşanın və Çexoslovakiyanın faşistlərdən təmizlənməsi uğrunda aparılan döyüşlərdə fərqlənmişlər. 1943-cü ilin sentyabrında “Donetsk” əməliyyatında göstərdiyi rəşadətə görə 271-ci diviziyaya fəxri “Qorlovka” adı verilmişdi.

Şəxsi heyətinin 70 faizə qədəri azərbaycanlı olan 227-ci atıcı diviziya Taman yarımadasının faşistlərdən azad edilməsində fərqləndiyinə görə ona «Temyurq» fəxri adı verilmişdi.

Azərbaycan mühacirəti müharibə illərində. Milli legionların yaradılması. Müharibənin başlanması, ilk vaxtlarda alman-faşist ordularının müvəffəqiyyətləri ilə

əlaqədar azərbaycanlı döyüşçülərin bir hissəsində yeni bir düşüncə tərzini yaratdı və onlar itirilmiş müstəqilliyi bərpa etmək uğrunda mübarizəyə başlayaraq sanki bolşevik Rusiyasından və Stalindən intiqam almaq istəyirdilər. Sovet rejimi ilə razılaşmaq istəməyən bir çox azərbaycanlı döyüşçülər qəsdən əsir düşür və Azərbaycanın milli istiqlalını yenidən bərpa etmək ümidi ilə alman əsgərləri ilə birlikdə bolşevizmə qarşı birgə mübarizə aparırdılar. Eyni zamanda bolşevik istilasından sonra Almaniyada və digər Avropa ölkələrində mühacir olmuş azərbaycanlılar Vətən həsrəti ilə yaşayırdılar. Mühacirlər əsir düşmüş azərbaycanlıların içərisində ayrıca milli legionların yaradılması və ən mühümü isə Almaniyanın Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması istiqamətində intensiv iş aparırdılar.

Milli legionların yaradılmasında görkəmli vətənpərvər, xalqını və Vətənini sevən mayor Əbdürrəhim bəy Fətəlibəyli-Dudənginskinin böyük xidmətləri olmuşdur. O, Baltikyanı döyüşlərin birində almanlara əsir düşmüş və 1941-ci ilin noyabrında Hitlerə məktub yazaraq Azərbaycan legionlarının yaradılması fikrini bildirmişdi. Rozenberqin təklifi ilə Hitler 1941-ci il dekabrın 22-də Milli legionların yaradılması haqqında əmr verdi. 1942-ci ilin baharında Milli legionların yaradılması işinə başlandı. İlk legionlar işğal altında olan Polşada yarandı. Legionlara rəhbərlik edənlərin 20-25 faizi alman zabitləri idi. Həmin legionlarda 1941-ci ildə Almaniya dövlətinə olunan M.Ə.Rəsulzadənin «Ucrəngli bayraq» əsəri əldən-ələ gəzirdi. Səbiq legionçulardan Məhəmməd Gəngərli və Kərrar Ələsgərlinin məlumatlarına görə «Boz qurd», «Cavad xan», «Aslan» və b. taburlarda qruplaşdırılan Azərbaycan legionerlərinin sayı 70 mindən çox idi.

Bütün legionerlər alman forması geyinməyə məcbur edilirdi. Lakin onların sol qollarında üçrəngli bayrağımız və ay-ulduz həkk olunmuş fərqlənmə nişanı var idi.

Bu döyüşlərdə F.Dudənginski xüsusilə fərqlənmişdi. Azərbaycanlı legionerlərin bu uğurları alman komandanlığı tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi.

Sual 3. Azərbaycan XX əsrin 50-80-cı illərində.

Azərbaycan bilavasitə alman-faşist təcavüzünə məruz qalmasa da müharibənin bütün ağırlığı burada da hiss olunmuşdur. Sənayenin ümumi məhsulu 1940-cı illə müqayisədə 22 % aşağı düşmüş neft hasilatı təqribən yarıbayarı azalmışdı.

Müharibə dövründə texniki bitkilər məhsulunun xeyli azalması nəticəsində istehlak malları istehsalı kəskin sürətdə aşağı düşmüş, pambıq və barama istehsalı xeyli azalmışdı. Müharibə ərəfəsində 3304,1 min nəfər Azərbaycan əhalisi 17, 65% azalmışdı.

1945-ci il mayın 26-da SSRI DMK «Silah istehsalının azaldılması ilə əlaqədar olaraq sənayeni yenidənqurmaq sahəsində tədbirlər haqqında» qərar qəbul etdi. Qərara əsasən 8 saatlıq iş günü illik məzuniyyətlər bərpa olundu.

1956-cı il fevralın 14-də Azərbaycan televiziyası ilk yoxlama verilişi ilə işə başladı. 1966-cı ildə Bakı, Şuşa, 1969-cu ildə Şuşa-Naxçıvan radiorele xətti ilə Bakı televiziya stansiyası ilk dəfə Moskvadan rəngli televiziya proqramını göstərmək imkanı əldə etdi.

1967-ci ildən Bakı metropoliteninin ilk stansiyalarında qatarlar şütüməyə başladı.

İctimai-siyasi həyat. Müharibədən sonra ölkənin ictimai-siyasi həyatında da köklü dəyişikliklər baş verdi. 1946-cı il fevralın 10-da SSRI Ali Sovetinə yeni seçkilər keçirildi. Mart ayında SSRI Ali Soveti XKS-ni Nazirlər sovetinə çevirmək haqqında qanun qəbul etdi. Onun

sədri isə I.V.Stalin təsdiq olundu. Tezliklə partiya nizamnaməsi pozulur, ali orqanlar vaxtında çağrılmırdı. Stalinin şəxsiyyətə pərəstiş, ətrafındakıların partiya və dövlətə zidd hərəkətləri totalitar rejimin formalaşmasına səbəb oldu. 1949-cu il aprelin 12-də şəhər və rayon milis orqanlarında siyasi idarələr yarıldı, avqustun 9-da paytaxtlarda, o cümlədən Bakıda milisə xüsusi hüquqlar verildi, oktyabrın 130də milis SSRI Dövlət Təhlükəsizlik Nazirliyinin tabeliyinə keçdi. Əsassız repressiyalar başlandı. Bu ilk növbədə əsirlikdə olmuş müharibə iştirakçılılarına qarşı çevrilmişdir.

Elm, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində də ideoloji çərçivə gücləndirildi. Azərbaycanda «Lisenko məktəbinə» uyğunlaşmayan bioloqlar- M.Ə.Axundov və başqaları təqib olunurdular. XX əsrin tarixinə aid tədqiqatlar «ÜİK(b)P tarixinin qısa kursu»nun təsiri altında qalmışdı, faktlar saxtalaşdırıl, təhrif edilirdi. Həqiqəti yazmaq cəhdlərinin qarşısı dərhal alınır və cəzalandırılırdı.

Görkəmli alim və ictimai xadim, filosof, akademik Heydər Hüseynovun 1949-cu ildə çap olunmuş «XIX əsr Azərbaycan ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən» əsəri Stalin mükafatına layiq görülsə də tezliklə hökumətin qərarı ilə mükafat ləğv edilmiş, müəllif təqiblərə məruz qalaraq intihar etmək məcburiyyəti qarşısında qalmışdı. Səbəb isə əsərdə bir neçə səhifədə Şeyx Şamilin müridizm pərdəsi altında apardığı azadlıq mübarizəsinin guya rus xalqına qarşı çevrildiyinin göstərilməsi idi.

Türk dünyasının ən böyük eposu olan «Kitabi Dədə Qorqud» dastanı feodal-xan Eposu» kimi damğalanaraq qadağan edilmişdi. Böyük tarixçi alim A.A.Bakıxanov xan və bəyləri müdafiə etməklə, M.Kazımbəy « çarizmin sadıq qulu» olmaqla günahlandırılan akademik M.A.Dadaşzadə

«Türkiyə sazişi», M.Rəfili «kosmopolit» damğası ilə işdən uzaqlaşdırılmış, S.Vəliyev sürgün olunmuşdu.

1953-cü il martın 5-də I.V.Stalinin vəfatından sonra Sov. IKP MK-nın birinci katibi seçilən I.S.Xruşovun idarəçilik sistemində etdiyi dəyişikliklər Azərbaycandan da yan keçmədi.

M.C. Bağırov rəhbərlik metodlarında yol verdiyi kobud səhvlərə görə Azərbaycan KP MK-in birinci katibi vəzifəsindən azad edilərək Kubeşov neft birliyinə rəis müavini göndərildi. Lakin Lakin tezliklə həbs edilərək SSRI Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyası tərəfindən ölüm cəzasına məhkum edildi. 30-40-cı illərin siyasi repressiyalarının həyata keçirilməsində xüsusi canfəşanlıq edən Y.Sumbatov-Topuridze, X.Qriqoryan, R.Markaryan və b. da öz qanlı əməllərinə görə layiq olduqları cəzanı aldılar.

1954-cü il fevralın 14-16-da AKP-nın XX qurultayı akademik imam Daşdəmir oğlu Mustafayevi MK-nın birinci katibi seçdi. Sadıx Rəhimov Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Rəyasət Heyətinin sədri təyin olundular.

I.Mustafayev 1954-59-cu illərdə xalqın vəziyyətini yaxşılaşdırmaq istiqamətində bir sıra tədbirlər gördü. O, Azərbaycan dilinin rəsmi dövlət dili statusu almasına çalışdı. Kargüzarlıq işləri ana dilində aparılmağa başlandı. İqtisadi müstəqilliyin təmin olunması üçün bir sıra ciddi addımlar atıldı. Bakıda azərbaycanlıların sayı xeyli artdı. Yerlərdə partiya komitələrinin katibləri azərbaycanlılardan təyin edildi.

Bu dövrdə respublikada pambıq istehsalı azaldı, taxıl, kartov, tərəvəz, meyvə, çay yarpağı istehsalı isə nisbətən çoxaldı. Bütün bunlar onun vəzifədən kənarlaşdırılması üçün mərkəzə əsas verdi.

1956-cı ildə Sov. İKP MK-nın XX qurultayı Stalinin şəxsiyyətə pərəstişini pisləyərək, «demokratiyanın dərinləşməsi» üçün tədbirlər planı müəyyən etdi. Birinci növbədə, islah əmək Düşərgələri Baş idarəsi ləğv edildi və ailə üzvlərini üzərindən «xalq düşməni» damğası götürüldü. Lakin bəraət siyasi mühacirlərə aid edilmədi.

Azərbaycanda milli oyanış əlamətlərini hiss edən Mərkəz növbəti dəfə Dağlıq Qarabağ məsələsini ortaya atdı. Ermənistanda antitürk əhval-ruhiyyə yenidən qızıqırdı. İrəvan Pedaqoji İnstitutunun Azərbaycan bölməsi bağlandı. Azərbaycan Pedaqoji Texnikumu İrəvandan Xanlar rayonuna köçürüldü. C.Cabbarlı adına Dram Teatrı, Azərbaycan dilində qəzetlər bağlandı, «Qarabağ hərəkatı» ləqəlləşdi. 1958-ci ildə erməni katalikosu Bakıya səfəri zamanı Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsi, Bakıda erməni ruhani seminariyasının açılması, erməni kilsələrində zəng vurulmasına icazə verilməsi kimi təkliflər irəli sürmüş, lakin rədd cavabı almışdı. Mərkəz də öz növbəsində mübahisəli ərazilər olan digər respublikalarda arzu olunmaz reaksiya doğuracağından çəkinərək Azərbaycanda məkrli siyasətindən əl çəkdi. AKP MK-nın 1959-cu il iyul plenumunda A.D.Mustafayevin yerinə Vəli Yusif oğlu Axundov MK-nın birinci katibi seçildi. Bu dövrdə bütün ölkədə aparılan islahatların uğursuzluğu kommunizm qurulacağını bəyan edən, 1961-ci ilin oktyabrında keçirilmiş Sov. İKP-nin XXII qurultayının qərarları belə ölkənidüşdüyü ağır vəziyyətdən xilas edə bilmədi. Qurultayda qəbul edilmiş nizamnaməyə görə bir nəfər dalbadal iki dəfədən artıq partiyanın seçkili orqanlarına seçilə bilməzdi. Hakimiyyəti əlində saxlamaq istəyən N.S.Xruşşov partiyayı parçalamaq, onun təşkilatlarının diqqətini təsərrüfat məsələlərinə, islahatlara yönəltməyə cəhd göstərirdi. Azərbaycanda da birbaşa AKP MK-ya

tabe olan sənaye-istehsal, kolxoz-sovxoç istehsalat idarələri, şəhər, dağlıq rayon partiya komitələri təşkil olundu.

Sov.İKP MK-nın 1964-cü il 14 oktyabr plenumunda N.S.Xruşçov vəzifəsindən azad edilərək yerinə L.I.Brejnev Sov. İKP MK-nın birinci katibi seçildi. 1966-cı ildən isə o, Baş katib oldu. Partiya, sovet, həmkarlar ittifaqları və komsomol orqanları təşkilatca yenidən ərazi prinsipi üzrə quruldu, kənd, rayon partiya komitələri bərpa olundu.

Siyasi həyat. Azərbaycan SSR H. Əliyevin rəhbərliyi dövründə. XX yüzilliyin 60-cı illərinin sonuna yaxın Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatını dərin böhran bürüdüyü, olduqca mürəkkəb, ağır bir şəraitdə, respublikamızın iqtisadi inkişaf göstəricilərinə görə keçmiş Sovetlər Birliyində sonuncu yerdə olduğu bir zamanda, 1969-cu ilin iyulunda hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev 1969-1982-ci illərdə Azərbaycana rəhbərlik etmişdir. Uzun illər Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləyən, 1967-1969-cu illərdə bu orqana rəhbərlik edən Heydər Əliyev respublikada idarəçiliyi gücləndirməyə, rüşvətxorluğa, korrupsiyaya qarşı barışmaz mübarizə aparmağa başladı. Heydər Əliyev mərkəzdəki nüfuzundan respublikanın sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı üçün səmərəli istifadə etməyə çalışırdı.

Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi birinci mərhələ – 1969-1982-ci illər XX əsr Azərbaycanının ictimai-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf tarixində ən parlaq dövr hesab edilir. Bu illərdə əldə edilmiş uğurlar, Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətinin düzgünlüyünü və həyatiliyini göstərir.

Tezliklə mərkəzdə böyük nüfuz qazanan, öz rəhbərlik prinsipləri ilə fərqlənən Heydər Əliyev 1976-cı ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosu üzvlüyünə namizəd və 1982-ci

ildə Sov.İKP MK Siyasi Bürosuna üzv seçilmişdi. Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə (1969-1982-ci illərdə) 250-dən çox zavod, fabriklər, istehsal sahələri və digər istehsal müəssisələri istifadəyə verilmiş, 630 min yeni iş yeri açılmışdı. Müasir istehsal sahələri yaradılmış, metallurgiya, radiotexnika elektrotexnika sahələri inkişaf etdirilmişdi. Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və qayğısı nəticəsində yapon texnologiyası əsasında məişət kondisionerləri zavodu tikilib istifadəyə verilmişdir. Bakı, Gəncə, Sumqayıt və digər şəhərlərdə yeni istehsal sahələri açılmış, abadlaşdırma aparılmışdı.

1982-ci ildə Heydər Əliyev görkəmli, böyük iş təcrübəsinə malik, mərkəzdə böyük nüfuzu olan bir siyasi xadim kimi Sovetlər Birliyində yüksək vəzifəyə seçildi. SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 22 noyabr 1982-ci il tarixli qərarı ilə Heydər Əlirza oğlu Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini təyin edildi və 1987-ci il oktyabrın 21-ə kimi bu vəzifədə yüksək bacarıqla işlədi.

Azərbaycan SSR-in sənayesi 70-80-ci illərdə. XX yüzillikdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi və mədəni inkişafının ən yüksək mərhələsi 70-ci illərlə 80-ci illərin birinci yarısına düşür.

Bu illərdə neft sənayesində uzun illərdən bəri yığılıb qalmış problemlər həll edilmiş, Azərbaycan neft sənayesinin inkişafı yeni mərhələyə daxil olmuşdu. Respublikada neft tariximizin son yüzilində 1 milyard ton neft çıxarılmışdı. Təkcə, 1971-ci ildə 18 milyon tondan çox neft hasil olunmuşdu. 70-ci illərdə Azərbaycana yeni texnologiya və «Şelf-2», «Şelf-3», «Şelf-4», «Şelf-5» qazma qurğuları gətirildi. Bu, respublikada yeni neft sahələrinin açılmasına – «İstiqlal» və «Dədə Qorqud» qurğularının işə salınmasına səbəb oldu. Xəzərdə «28 aprel», «Bahar», «Azəri», «Günəşli» və digər zəngin neft və qaz kondensatı yataqları aşkar edildi.

70-80-ci illərdə respublikanın neft maşınqayırma sənayesi öz inkişafının yeni mərhələsinə daxil olmuş, sahənin strukturunda ciddi dəyişikliklər baş vermiş, əsas sexlər yenidən qurulmuş, yeni istehsal sahələri işə salınmışdı. 1985-ci ildə Dərin dəniz özülləri zavodu, 1983-cü ildə Qroznı-Bakı neft kəməri istifadəyə verilmişdi.

“Yenidənqurma” və Azərbaycan. Dağlıq Qarabağ konflikti. Artıq 80-ci illərin ortalarında sovet ölkəsinin ictimai-siyasi, iqtisadi və mənəvi həyatında böhran yaranmışdı. Böhranlı vəziyyətin simptomları hələ 70-ci illərin ortalarından görünürdü, - elmi-texniki tərəqqi ləngiyirdi, sənayedə avadanlığın mənəvi aşınması, infrastrukturun zəifliyi, təbii ehtiyatlar hasilatının çətinləşməsi və bahalaşması, maddi ehtiyatlar qıtlığının meydana gəlməsi təzahür edirdi.

Hakim üsuli-idarənin mənəvi dayağı olan kommunist ideologiyası iflasa uğramaqda idi. Onun təbliğ etdiyi ehkamlarla qurulmuş cəmiyyət, "böyük gələcək" haqqında uydurma iddialarla həyat həqiqətləri arasında ziddiyyətin dərinləşməsi böhranın mühüm səbəblərindən biri idi.

Dünya dövlətlərinin mövcud satış və xammal bazarlarını, tranzit imkanlarını yeni real qüvvələrə müvafiq yenidən bölüşdürmək cəhdləri də SSRİ-nin iflasını sürətləndirirdi. Onu növbəti böhranlı vəziyyətdən qurtarmaq üçün 80-ci illərin ikinci yarısında cəhdlər göstərildi. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasına rəhbərliyi ələ keçirdikdən sonra həqiqi siyasi məqsədini eklektik ideoloji və dövlətçilik sistemi yaratmaq cəhdləri ilə pərdələyən M.S.Qorbaçov Mərkəzi Komitənin 1985-ci il Aprel plenumunda iqtisadi və sosial-mədəni tərəqqinin "sürətləndirmə konsepsiyası"nı irəli atdı. Elmi-texniki tərəqqini, cəmiyyətin maddi-texniki bazasını inkişaf etdirmək, istehsal münasibətlərini təkmilləşdirmək, bütün

ictimai, siyasi və ideoloji təsisatlar sistemini fəallaşdırmaq, "insan amilinin rolunu yüksəltmək" üçün sözdə təşəbbüslər edildi. Əməyin təşkili, təsərrüfat hesabının tətbiqi, çoxukladlı iqtisadiyyatı, eləcə də icarə sistemini, kooperasiyanı inkişaf etdirmək, müxtəlif mülkiyyət formalarına əsaslanan təsərrüfatlara bərabər imkanlar yaratmaq haqqında qanun və qərarlar qəbul olundu. Lakin onların işləməsi üçün münasib şərait yaranmadı. Əvvəlki direktiv aktlar kimi, bu qanun və qərarlar da gözlənilən nəticələri vermədi.

Hələ güclü olan rəqiblərinə zərbə vurmaq üçün "islahatçılar" Sov.İKP MK-nın 1987-ci il Yanvar plenumunda yeni siyasi xətt - "aşkarlıq və demokratiya xətti"nin qəbul edilməsinə nail oldular. Əvvəllər stalinizm, 20-30-cu illərin partiya liderlərinə qarşı terror, sosializm quruculuğunun "Lenin prinsipləri"ndən sapınmalar ciddi tənqid olundu. Partiyanın totalitar idarəçilik metodları, qeyri-humanist, milli ayrı-seçkiliyə əsaslanan, xalqları parçalamaq, düşünən beyinlərdən məhrum etmək, insanları mütiləşdirmək, robotlaşdırmaq siyasəti ifşa olundu. 1988-ci ildə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri vəzifəsini ələ keçirdikdən sonra Qorbaçov partiya amirliyinə qarşı daha ciddi addımlar atmağa başladı.

1989-cu ildə ilk dəfə çoxmandatlı sistem əsasında SSRİ xalq deputatları seçkiləri təşkil olundu və təbii ki, deputat mandatlarının çoxunu partokratlar aldı. Azərbaycandan seçilən SSRİ xalq deputatlarının da hamısı partnomenklatura siyahısından idilər. Buna baxmayaraq, öz işinə 1989-cu il mayın 25-də başlamış SSRİ xalq deputatlarının I qurultayında "qeyri-formal" deputatlar da sanballı bir qrup təşkil edə bildilər, bu da siyasi müxalifətin formalaşmasına şərait yaratdı.

"Yenidənqurma" iqtisadiyyata ciddi zərbə vurdu, cəmiyyəti "siyasiləşdirdi", Kommunist Partiyasının

nüfuzunu sarsıtdı və imperiyanı daha dərin böhrana saldı. Mərkəzdənqaçan qüvvələr gücləndi, buna qarşı Moskva müxtəlif məkrli tədbirlərə əl atdı, respublikalar arasında konfliktlər, münaqişələr sərtləşdi. Türkdilli xalqların Türkiyə Respublikasına təbii meyli şovinistlər, xüsusən qatı erməni millətçiləri tərəfindən potensial təhlükə kimi qiymətləndirilirdi. Hakim dairələrdə yüksək vəzifə və nüfuz sahibi olan Heydər Əliyev M.Qorbaçovun sonralar etiraf etdiyi kimi, "yenidənqurma prosesini, demokratikləşmə prosesini çox qızgınlıqla, ürəkdən bəyənməsinə", "Siyasi Büronun fəal üzvü və son dərəcə ciddi rəhbər" olmasına baxmayaraq, nəinki 1987-ci ilin oktyabrında idarəçilikdən uzaqlaşdırıldı, hətta xalqın gözündən düşməsi üçün böhtançı təbliğat obyektinə çevrildi.

Qarabağ münaqişəsinin başlanması. Moskva mərkəzdənqaçan qüvvələri zəiflətmək üçün ənənəvi "parçala, hökm et" siyasətindən daha geniş istifadə etdi, milli münaqişələri qızışdırdı, xalqlar arasında qanlı nifaq saldı. İmperiyanın müxtəlif bölgələrində əvvəldən məharətlə hazırlanmış milli münaqişə ocaqları alovlandırıldı.

"Yenidənqurma"nın elan olunmuş cəlbedici məqsədləri Azərbaycan xalqında, xüsusən ziyalılarda ümidlər doğurmuşdu. Xalq arasında demokratik ideyalar yayılırdı. Bundan narahat olan mərkəz mühüm geosiyasi dəyəri olan Azərbaycanı və deməli, bütün Cənubi Qafqazı əldə saxlamaq üçün yenidən uydurma "Dağlıq Qarabağ problemi"ni qızışdırdı.

80-ci illərin ikinci yarısında, SSRİ-də "yenidənqurma" prosesini mərkəzdənqaçan qüvvələr fəallaşdırdığı vaxt erməni amilindən "Bəla imperiyası"ni dağıtmaq istəyən dövlətlər də geniş bəhrələnməyə çalışdı.

Həm Rusiya, həm də Avropa tərəfindən himayə olunduqlarını gören erməni millətçiləri türk soyqırımına, terrora əsaslanan qanlı siyasətlərini - "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq kimi sərsəm xülyanı reallaşdırmaq cəhdlərini yenidən fəallaşdırdılar.

Rəsmi Moskva 1987-ci ilin noyabrında Parisdə dövlət başçısının əsabələrindən biri olan akademik Abel Aqanbekyanın dili ilə Qarabağ hərəkatına müsbət münasibətini, qeyri-rəsmi olsa da, bütün dünyaya bildirməkdən çəkinmədi. Aqanbekyan "Humanite" qəzetinin 1987-ci il 18 noyabr tarixli sayında dərc olunmuş müsahibəsində Dağlıq Qarabağın Ermənistana verilməsinin məqsədəuyğun olmasını və bu barədə dövlət başçısına təklif verdiyini bildirdi.

"Qarabağ" komitəsinin Azərbaycanda, xüsusən Dağlıq Qarabağda uzun müddət gizli fəaliyyət göstərən yerli təşkilatı "Krunk" adı altında açıq fəal mübarizəyə başlamışdı, "Miatsum" (birləşmə) hərəkatı genişlənirdi.

1988-ci ildə Ermənistan SSR ərazisindən, öz dədə-baba yurdundan - 185 kənddən və başqa yaşayış məntəqələrindən 230 min azərbaycanlı qovuldu, 15 mindən çox kürd və bir neçə min rus Ermənistandan çıxarıldı. Ermənistan, demək olar ki, monoetnik bir respublikaya çevrildi. Bunun üçün əvvəlcədən xüsusi silahlı dəstələr hazırlanmışdı. Ermənistanın Qafan və Mehri rayonlarında bu cinayətkarların vəhşi əməllərindən yaxa qurtaran ilk qaçqınlar 1988-ci il yanvarın 25-də Azərbaycana pənah gətirdilər. Qaçqınların yeni dəstələri fevralın 18-23-də təqiblərdən can qurtarıb Azərbaycana gəldilər.

1988-ci il fevralın 12-də Yerevanda böyük antitürk mitinqi keçirildi. "Ermənistanı türklərdən təmizləməli", "Ermənistanda ermənilər yaşamalıdır!" və başqa millətçi şüarlar səslənirdi. Fevralın 21-də erməni vandalları

Yerevanda qalmış son məscidə hücum edib onu dağıtdılar. Azərbaycan aşiq sənətinin dahisi Ələsgərin qəbri təhqir edildi. Böyük şair Səməd Vurğunun abidəsi uçuruldu. Azərbaycanlılara qarşı terror 1988-ci ilin əvvəllərində Vedibasarda xüsusən genişləndi. Döyülmüş, alçaldılmış, heç yerdən köməyi olmayan 4000 nəfər adam ev-eşiyini atıb piyada, ayaqyalın-başıaçıq, böyük çətinliklərlə qarlı dağ keçidlərini aşıb Azərbaycana gəlməyə məcbur oldu.

Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki ermənilər bundan ruhlanaraq daha fəal siyasi aksiyalar keçirməyə başladılar.

1988-ci ilin əvvəllərindən Xankəndində erməni əhalisi ardı-arası kəsilməyən kütləvi mitinqlər, nümayişlər keçirirdi. Fevral ayının 15-18-də vilayətin, Şuşadan başqa, bütün rayon sovetlərində sessiya keçirildi və DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə verilməsini təklif edən qərarlar qəbul olundu. Mitinqçilərin tələbi ilə fevralın 20-də Vilayət Sovetinin sessiyası DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxarılıb Ermənistan SSR tərkibinə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. SSRİ Ali Sovetindən xahiş edildi ki, bu məsələni müsbət həll etsin. Moskva münafişəni daha da qızıışdırdı. Sov.İKP MK Siyasi Bürosunun Bakıya gəlmiş üzvü sərhədləri dəyişdirməyin yolverilməzliyindən danışır, Yerevana gedən üzvü isə DQMV-dəki separatçılığa haqq qazandırır.

Azərbaycan Respublikasının suveren hüquqlarının tapdalanmasına Moskvanın, Azərbaycan rəhbərliyinin qəti tədbirlərlə cavab vermədiyini görəndə Azərbaycan xalqı böyük həyəcan içində idi. Kortəbii mitinqlər, etiraz nümayişləri keçirilirdi.

1988-ci il fevralın 21-də vilayətin Əsgəran rayonunda ermənilərin iki nəfər azərbaycanlıyı öldürməsi, 19 nəfərin yaralanması vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

Dünya ictimaiyyəti gözündə öz əməllərinə haqq qazandırmaq üçün ermənilər 1988-ci il fevralın 28-də Sumqayıtda Eduard Qriqoryanın fəal iştirakı ilə fitnəkarlıq törətdilər.

Bütün Azərbaycan xalqı bu fitnəkarlığı, onun müəlliflərini və icraçılarını ciddi lənətlədi.

Ermənilər istəklərinə nail oldular. Onlar bu faciəni ağılaşmaz uydurmalarla bəzəyib, beynəlxalq ictimaiyyətdə azərbaycanlılara qarşı mənfi münasibət yaratmağa çalışdılar.

Sumqayıt fitnəkarlığından sonra Ermənistanda hökumətin və "Qarabağ hərəkatı" liderlərinin mütəşəkkil şəkildə təşkil etdiyi qanlı antitürk hərəkatı daha da genişləndi. Bu işdə yaxşı silahlandırılmış erməni qeyri-formal hərbi birləşmələri fəal iştirak etdilər.

Erməni millətçilərinin azərbaycanlılara qarşı qanlı əməlləri nəticəsində Ermənistanda bir nəfər də azərbaycanlı qalmadı. Onların son nümayəndələri - Nüvədi kəndinin əhalisi 1991-ci il avqustun 8-də bir gün içərisində sovet əsgərlərinin köməyi ilə Ermənistandan qovuldu. Azərbaycanlılar sonradan Ermənistan dövlətinin ərazisi olmuş doğma torpaqlarında tam soyqırımına məruz qaldılar.

Ermənistanda azərbaycanlılara qarşı törədilən cinayətlərin Moskvada, habelə müvəffəqiyyətlə aldadılmış dünya ictimaiyyəti tərəfindən soyuqqanlıqla qarşılınması Dağlıq Qarabağda separatçıların əl-qolunu daha da açdı.

Ermənistan SSR Ali Soveti 1988-ci il 15 iyun tarixli qərarı ilə kobudcasına Azərbaycanın daxili işinə qarışaraq, DQMV-ni Ermənistanın tərkibinə qəbul etməyə

razılıq verdi. Azərbaycan SSR Ali Soveti XI çağırış VII sessiyası 1988-ci 17 iyun il tarixli qərarı ilə DQMV Xalq Deputatları Soveti sessiyasının 20 fevral tarixli qərarını qeyri-qanuni akt kimi qiymətləndirdi. İyunun 21-də Vilayət Xalq Deputatları Sovetinin fəvqəladə sessiyası SSRİ Ali Sovetinə müraciətlə Dağlıq Qarabağın Ermənistan SSR-ə verilməsini xahiş etdi. İyulun 12-də Vilayət Sovetinin sessiyasında DQMV-nin Azərbaycan SSR tərkibindən çıxması barədə qeyri-qanuni qərar qəbul olundu.

Moskvanın səlahiyyətli nümayəndəsi A.Volskinin iki xalq arasında kompromis yaratmaq adı altında ermənipərəst missiyası vəziyyəti daha da gərginləşdirdi.

SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti vəziyyəti nizama salmaq üçün Azərbaycanın hüquqlarını yenidən kobud surətdə pozaraq 1989-cu il yanvarın 12-də "Azərbaycan SSR-in DQMV-nin xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında" qərar qəbul etdi. A.Volskinin başçılığı ilə Muxtar Vilayət Xalq Deputatları Soveti, onun İcraiyyə Komitəsi hüququnda birbaşa Moskvaya tabe olan müvəqqəti Xüsusi İdarə Komitəsi (XİK) təşkil edildi, bütün dövlət və ictimai orqanların səlahiyyəti dayandırıldı. XİK vilayətdə qayda-qanunu bərpa etmək əvəzinə onu Azərbaycana bağlayan iqtisadi əlaqələrinin tam qırılmasına, azərbaycanlıların buradan qovulmasına, ermənilərin silahlanmasına və quldur dəstələrində birləşməsinə şərait yaratdı. 1989-cu il iyunun 13-dən başlayaraq vilayətdə azərbaycanlılar yaşayan məntəqələr blokada alındı. Sovet ordu hissələrinin köməyi ilə erməni quldurları -"saqqallılar" Xankəndindən bütün azərbaycanlıları-14 min nəfəri qovub çıxartdılar.

Azərbaycan demokratik qüvvələrinin təkidli tələbi ilə SSRİ Ali Soveti 1989-cu il noyabrın 28-də Dağlıq Qarabağda Xüsusi İdarə Komitəsini ləğv etdi. Vilayətin idarəsi SSRİ Ali Soveti xüsusi komissiyasının nəzarəti

altında Azərbaycan SSR Təşkilat Komitəsinə tapşırıldı. Lakin yenə mərkəz tərəfindən qəti tədbirlər görülməməsi erməniləri yeni təhrikçi hərəkatlərə şirnikləndirirdi. Ermənistan SSR Ali Soveti isə 1989-cu il dekabrın 1-də "Ermənistan SSR-ə Dağlıq Qarabağı birləşdirmək haqqında" qeyri-qanuni qərar qəbul etdi. Xankəndində Ermənistanın dövlət bayrağı qaldırıldı. İdarəçilik işləri, müəssisələr bu respublikanın nazirlik və baş idarələrinə tabe edildi.

İmperiya milli münafişəni daha da dərinləşdirirdi. Lakin bu yolla imperiyanın xalqlar üzərində ağılığını saxlaması artıq mümkün deyildi. Onun süqutu gündəngünə yaxınlaşırdı. İmperiyanın pəncəsindən xilas olmağa çalışan xalqın tələbi ilə 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənkenar sessiyasında respublikanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanat və xüsusən sentyabrda bu barədə Konstitusiya aktının qəbulu ilə əlaqədar Dağlıq Qarabağ münaqişəsi daha da kəskinləşdi. Bu münaqişə Ermənistanın əli ilə Azərbaycana qarşı aparılan təcavüzkar müharibəyə çevrildi.

Milli hərəkatın başlanması. Hadisələrin belə gedişi Azərbaycanda milli hərəkatın qalxmasına güclü təkan verdi. 1988-ci ilin əvvəllərindən ilk kütləvi etiraz çıxışları başlanmışdı. Hərəkat həmin ilin sonunadək, demək olar ki, kortəbii xarakter daşıyırdı. Cəmiyyətdə "Demokratiya və aşkarlıq" şüarı altında ədalət, humanizm, hüquqi dövlət, xüsusən milli suveren hüquqların qorunması haqqında fikirlər plüralizmi yaranmışdı. Yeni ictimai-siyasi təşkilatlar meydana gəlirdi. 1987-ci ilin axırlarında Azərbaycan Dövlət Universitetində (indiki Bakı Dövlət Universiteti) yaradılmış "Yurd" təşkilatı, 1988-cı ilin baharından fəaliyyətə başlayan "Çənlibel", "Müstəqillər", "Qala", "Aşıq Ələsgər", "Ozan" cəmiyyətləri, "Varlıq"

komitəsi, "Azərbaycan Xalq Cəbhəsi"nin (AXC) təşəbbüs qrupu, "Bakı gənc alimlər klubu", "Bakı incəsənət mərkəzi" və başqa təşkilatlar bu hərəkata istiqamət verməyə çalışırdı.

İlk etiraz mitinqi 1988-ci il fevralın 19-da Bakıda keçirildi. Martın 16-da Azərbaycan Elmlər Akademiyasında etiraz mitinqi təşkil olundu. Ermənistanda azərbaycanlıların soyqırımının kütləvi hal almasına qarşı mayın 16-da Dövlət Universiteti qarşısında "Yurd" təşkilatının fəal iştirakı ilə böyük mitinq keçirildi. Mitinqçilər şəhərin Lenin adına baş meydanına (indiki Azadlıq meydanı) istiqamət aldılar. Burada davam edən mitinqdə respublikanın görkəmli ziyalıları çıxış etdilər, xalqı və rəhbərləri respublikanın hüquqlarını müdafiə etməyə çağırdılar. Mitinqçilər Moskvadan və Azərbaycan rəhbərliyindən erməni millətçilərinin azğın hərəkatlarına qanunu əsas götürməklə qəti cavab verilməsini tələb edirdilər. Respublikanın başqa şəhərlərində də mitinqlər keçirilirdi.

Moskva 1988-ci il mayın 21-də Azərbaycandakı canişinini dəyişdirib, Əbdürrəhman Xəlil oğlu Vəzirovu hakimiyyətə - Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin (AKP MK) birinci katibi vəzifəsinə gətirdi. Əbdürrəhman Vəzirov xalqa, onun milli mənafeələrinə zidd siyasəti ilə Dağlıq Qarabağ məsələsində erməniləri öz xəbis niyyətlərini həyata keçirməyə daha da həvəsləndirdi.

Moskvanın Dağlıq Qarabağdakı səlahiyyətli nümayəndəsi A.Volskinin ermənipərəst siyasəti, xüsusən nadir Topxana meşəsində sənaye obyektini tikintisinə başlanması xəbəri bütün xalqı hiddətləndirdi. Noyabrın 15-də Dövlət Universiteti qarşısında, səhəri gün Elmlər Akademiyasının dəyirmi salonunda "Varlıq" cəmiyyəti və

M.Ə.Sabir adına bağda "Yurd" təşkilatının təşəbbüsü ilə mitinqlər keçirildi.

Xalq hərəkatının kortəbii mərhələsinin ən qızğın dövrü noyabrın 17-dən başlandı. Həmin gün səhər Universitet, Akademiya, Politeknik və İqtisad institutları qarşısından nümayişçi dəstələr milisin canlı maneələrini aşaraq, M.Ə.Sabir adına bağa, oradan isə şəhərin baş meydanına gəldilər. Meydanda mitinqçilərin tələbləri oxundu. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzünün dayandırılması, Dağlıq Qarabağda antiazərbaycan siyasəti yeridən qurumun ləğv edilməsi, əks təqdirdə Ermənistana qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq edilməsi, Azərbaycandan olan deputatların SSRİ Ali Soveti sessiyasında Ermənistanın təcavüzü ilə əlaqədar məsələ qaldırması başlıca tələblərdən idi. Bu tələblər Azərbaycan rəhbərliyini qane edirdi, lakin hökumət nümayəndələri mitinqi dayandıрмаğı tələb etdikdə mitinqçilər tələbləri yerinə yetirilməyincə meydanı tərk etməyəcəklərini bildirdilər. Noyabrın 24-də Bakı, Naxçıvan və Gəncə şəhərlərində xüsusi vəziyyət və komendant saati tətbiq edildi. Küçələrə ağır silahlı qoşun hissələri yeridildi.

Meydan səngimək bilmirdi. İnsanlar küçələrə çıxarılmış tankların lülələrinə qərənfillər taxır, əsgərləri camaatın tələbləri ilə tanış edir, qan tökməməyə çağırırdılar. Nümayişçilər meydana Azərbaycan SSR-in oraq çəkikli bayrağı ilə gəlmişdisə, bir neçə gün sonra - noyabrın 19-da burada ilk dəfə 1918-1920-ci illərdə mövcud olmuş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin bayrağı qaldırıldı. Hər gün yüz minlərlə adam tankların, əsgərlərin arasından keçib meydana axışırdı. Çox vaxt mitinqçilərin sayı milyon nəfəri ötürdü. Gecələr meydanda qalanmış tonqalların ətrafında minlərlə adam qalırdı.

Xalq artıq mitinqlə mümkün olan nəticəni əldə etmişdi. Ölkə rəhbərliyi mövcud problemə Azərbaycan xalqının münasibətini bilmişdi. Lakin erməni millətçiliyinə, separatizminə qarşı heç bir tədbir görülmürdü.

Dekabrın 3-də hərbi hakimiyyət mitinqçilərdən meydanı tərk etməyi tələb etdi. Dekabrın 4-də isə gecə hərbiçilər hücum edib zorla meydanı boşaltdılar, burada gecələyən mitinqçiləri həbs etdilər.

Meydan dağılıdıqdan sonra da bir neçə gün Bakıda və başqa şəhərlərdə etiraz tətili və nümayişləri keçirildi. Həmin günlər təkcə Bakıda 14,5 min fəhlə və qulluqçu tətil etmişdi.

Xalq Azərbaycanın üzləşdiyi taleyüklü problemləri həll etməyə qadir siyasətçinin Heydər Əliyev olduğunu dərk edərək, onun yenidən respublikaya rəhbər təyin olunmasını arzulayırdı. Minlərlə adam mitinq və nümayişlərə, xüsusən münəfiqə bölgələrində, Heydər Əliyevin portreti ilə çıxırdı. Xalqı birləşdirib mübarizəni vahid istiqamətə yönəltmək məqsədi ilə bir qrup nüfuzlu ziyalının təşəbbüsü də Xudu Məmmədovun qəfil ölümü ilə (14 oktyabr 1988-ci il) boğuldu.

Xalq Azərbaycan SSR-in SSRİ daxilində iqtisadi və mədəni suverenliyi uğrunda mübarizə aparmağı, hüquqi dövlət, vətəndaş cəmiyyəti qurmağı proqram məqsədi elan edən, lakin kifayət qədər siyasi təcrübəsi olmayan liderlərin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən AXC ətrafında birləşməyə başladı. 1989-cu il martın 13-də AXC təşəbbüs qrupu və "Varlıq" komitəsi arasında siyasi razılaşma əsasında AXC-nin Müvəqqəti Təşəbbüs Mərkəzi təşkil edildi. 1989-cu il iyulun 16-da Bakıda AXC-nin təsis konfransı keçirildi. Cəbhənin Proqram və Nizamnaməsi qəbul olundu. İdarə heyəti formalaşdı. Əbülfəz Elçibəy AXC-nin sədri seçildi.

AXC demokratik - mərkəziyyət prinsipindən imtina etmişdi. Onun konfederativ quruluşu, yuxarı təşkilatların qərarının üzvlər üçün yalnız məsləhət xarakteri daşması, tədbirlərdə iştirakın tam könüllü olması buna imkan yaradırdı. Cəbhə daxilində plüralizm, ən müxtəlif fraksiyaların yaradılması nəzərdə tutulurdu. AXC sədri təmsilçi funksiya daşıyırdı, onun hətta səsvermə hüququ yox idi.

Demokratiya mədəniyyəti hələ formalaşmamış cəmiyyətdə ifrat demokratik nizamnamə ilə çox mürəkkəb siyasi şəraitdə taleyi həll olunan xalqa rəhbərlik edə biləcək güclü təşkilat yaratmaq mümkün olmadı. Bundan yuxarı dairələrdə hakimiyyət uğrunda mübarizə aparən qüvvələr məharətlə istifadə edir, öz adamlarını, xüsusi idarə agentlərini bu təşkilata yeridirdilər.

Radikal tədbirlərə üstünlük verən xalq cəbhəsi liderləri iyunun 29-da Bakıda ümumşəhər mitinqi təşkil etdilər. Əvvəl belə mitinqlərin əleyhinə olan AXC İdarə Heyəti mitinq və tətillər hərəkatının genişləndiyini görüb onu idarə etməyi vacib bildi.

Sentyabrın 2-də Bakı ümumşəhər təttilində tələblərə cavab verilməsə, sentyabrın 4-dən birhəftəlik ümummilli tətillər başlanacağı elan olundu. Ayın 5-də Şimali Qafqaz dəmir yolunda hərəkat tam dayandı.

Sentyabrın 6-da mitinqçilər öz tələblərinə respublika rəhbərliyinə "istefa" tələbini də əlavə etdilər. Bundan sonra AXC və AKP MK arasında danışıqlar başlandı. Tələblərin ödənəcəyi barədə razılıq əldə olundu. Sentyabrın 13-də xüsusi saziş protokolu imzalandı. Sentyabrın 15-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin növbədənkenar sessiyası çağırıldı. Burada DQMV-də XİK-nin ləğvi, Azərbaycan SSR Konstitusiyasına respublikanın sərhədlərinə yalnız ümumxalq referendumu yolu ilə dəyişiklik etməyin mümkünlüyünü nəzərdə tutan

əlavələr edilməsi, suverenlik, vətəndaşlıq və iqtisadi müstəqillik haqqında qanun layihələrinin geniş müzakirəyə verilməsi haqqında qərarlar qəbul edildi.

Suverenlik haqqında qanun layihəsinin ümumxalq müzakirəsi keçirildi. Qanuna respublikada Azərbaycan SSR qanunlarının ittifaq qanunlarından üstünlüyü və onun SSRİ tərkibindən çıxmaq reqlamenti haqqında mühüm bəndlər daxil edildi. Ali Sovetin sentyabrın 23-də öz işini davam etdirən növbədənkenar sessiyası "Azərbaycan SSR-in suverenliyi haqqında" Konstitusiya qanununu qəbul etdi.

Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1989-cu il oktyabrın 5-də AXC-ni rəsmi qeydə aldı.

Xalq hərəkatını boğmaq cəhdləri. Qanlı yanvar. AXC liderlərinin 1989-cu ilin payızından başlayaraq düşünülməmiş addımlar atması, türkcülüyə meyllərini açıq ifadə etməsi də imperiya rəhbərlərini çox ciddi narahat edirdi. Mərkəz belə bir təşkilatın hakimiyyətə gəlməsinə heç vechlə razılaşa bilmirdi.

Təcrübəsiz və hakimiyyətə can atan siyasi liderləri "radikallar"a və "liberallar"a bölüb xalq hərəkatını daxildən parçalamaq, seçkiləri fəvqəladə vəziyyət, komendant saati şəraitində keçirməklə yenə "kommunistlərin" qalib gəlməsinə nail olmaq üçün məkrli siyasət aparılırdı.

Cəlilabadda 1989-cu il dekabrın 8-dən fasiləsiz mitinqlər, tətillər başlandı. İnzibati orqan işçiləri xalqın tərəfinə keçdi. Xalqın tələbi ilə raykomun 57 gün əvvəl təyin olunmuş birinci katibi istefa verdi. Yeni katib paytaxtdan göndərildi. Rayonda hakimiyyətə gəlmək istəyənlər yenidən adamları qızışdırdılar. Vəziyyəti nizama salmaq üçün dekabrın 27-də rayona gətirilən milis dəstələri həbslər keçirdi. Qəzəblənmiş əhali hücum edib raykomun, milisin binalarını dağıtdı, rəhbərləri döyüb

qovdu. Toqquşmalarda 150-dən çox adam yaralandı. Dekabrın 29-da burada "Xalq hökuməti" adlandırılan hökumət fəaliyyətə başladı. Müvəqqəti Təşkilat Komitəsi və Milli Müdafiə Şurası yaradıldı.

İnsanlar Cənubi Azərbaycanda, İran İslam Respublikasında yaşayan qan qardaşları, qohumları ilə mədəni və iqtisadi əlaqələri, gediş-gəlişi bərpa etmək tələbi ilə dəfələrlə rəhbər orqanlara müraciət etmişdi.

Naxçıvan MSSR kimi aztorpaqlı respublikada 17 min kv.m münbit torpaq sahəsi sərhədlə tikanlı məftillər arasında qalmışdı. Bu zonadakı qədim qəbiristanlığa və ziyarətgaha getmək mümkün deyildi. Lakin vəziyyəti düzgün qiymətləndirməyən rəhbər dairələr tədbir görməyə tələsmirdilər. "Sərhəd hərəkəti" isə genişlənirdi.

1989-cu ilin dekabrında Naxçıvan MSSR-də sərhəd boyu 9 minə qədər adam toplanmış, çadırlar qurulmuş, tonqallar qalanmışdı. Xalq cəbhəsi dekabrın 23-də sərhəd dəstəsinin komandirinə ultimatum göndərərək dekabrın 31-dək sərhəddən adamların müəyyən qaydalarla keçməsinə, qohum-qardaşları ilə əlaqə saxlamasına imkan yaratmasını tələb etdi. Lakin razılıq əldə olunmadı.

İmperiyanın rəhbərliyi haqq-ədalətin bərqərar edilməsi uğrunda səsini qaldıran xalqa divan tutmağa hazırlaşdı. Sərhədlərin pozulması bəhanəsi də onun planlaşdırdığı qanlı qırğına bəraət ola bilərdi. Buna görə də sərhədçilərə müqavimət göstərməmək əmri verilmişdi.

Dekabrın 31-də saat 12-də Araz çayı boyu 137 km Sovet-İran sərhədində həyəcanlar başlandı. Sərhəd qurğuları dağıdıldı. Hər iki tərəfdən sahilə toplanmış adamlar Arazı keçib görüşdülər. 1990-cı il yanvarın 7-də isə SSRİ-Türkiyə Respublikası sərhədində həyəcanlar baş verdi. Yanvarın 18-də Biləsuvar və Cəlilabad rayonlarında sərhəd qurğuları dağıdıldı.

1990-cı il yanvarın 11-də AXC Lənkəran şöbəsinin qərarı ilə gecə raykom, daxili işlər şöbəsi, rabitə qovşağı, mətbəe və digər dövlət müəssisələri mühasirəyə alındı, partiya komitəsinin, hökumət orqanlarının fəaliyyəti dayandırıldı. Müvəqqəti Müdafiə Komitəsi təsis olundu.

Bütün bunlar hakimiyyət böhranının, Moskva canişininin respublikadakı hadisələrə nəzarəti tam itirməsinin təzahürü idi. Bununla barışa bilməyən mərkəz 1990-cı il yanvarın əvvəllərindən Azərbaycanda müxtəlif qoşun hissələri, cəza dəstələri yerləşdirdi. SSRİ müdafiə naziri D.Yazov gizlicə Gəncəyə gəlmiş, vəziyyətlə tanış olmuş və respublika rəhbərliyinin də təklifləri nəzərə alınmaqla "Tayfun" adlı qanlı əməliyyat planı hazırlamışdı.

Erməni millətçilərinin təhrikçilik hərəkatları, Azərbaycanın sərhəd kəndlərinə, DQMV-də azərbaycanlılar yaşayan kəndlərə silahlı basqınlar işə gətдикcə artırdı.

Bu hadisələrə müxtəlif vasitələrlə şərait yaradan Moskva öz istəyinə nail olmuşdu. Siyasiləşmiş insanların çoxu AXС-nin 1990-cı il yanvarın 6-7-də keçirilmiş konfransında yeni seçilmiş İdarə Heyətində üstünlük təşkil edən "liberallar"ın deyil, "radikallar"ın ardınca gedirdi. Yanvarın 12-də "radikallar" Milli Müdafiə Şurası (MMSŞ) təşkil etdilər. Məqsəd mövcud özünümüdafiə dəstələrini birləşdirmək, yeni hərbi dəstələr yaratmaq və erməni hərbi birləşmələrin hücumlarının qarşısını almaq idi. Respublikanın rəhbərliyi də gəncləri MMSŞ-nin köməyi ilə milis dəstələrinə cəlb edərək silahlandıraraq cəbhəyə göndərməyə, müəssisələrdə fəhlə drujinaları təşkil etməyə çalışırdı.

AXC-ni dağıtmaq, "demokratik hərəkatı" boğmaq üçün müvafiq vaxt yetişmişdi. Təhrikçilər fəallaşırdılar. Yanvarın 13-də Bakıda bir erməninin iki azərbaycanlı

öldürməsinə cavab olaraq erməni talanları başlandı. 56 nəfər öldürüldü, 112 nəfər xəsarət aldı. Talançı dəstələrin azğın əməllərinə nə yerli hüquq mühafizə orqanları, nə də o zaman Bakıda olan SSRİ Daxili İşlər Nazirliyinin 12 minlik silahlı qüvvəsi mane olurdu. Onlar milli münaqişəyə qarışmamaq əmri almışdılar.

Əhalinin köməyi ilə ermənilərin çoxu evlərdə, məscidlərdə, hərbi hissələrdə sığınacaq tapdı. Talanların qarşısı MMSŞ özünümüdafiə dəstələrinin gücü ilə yanvarın 15-də, demək olar ki, alınmışdı. MMSŞ dəstələri şəhərə nəzarət edirdilər.

1990-cı il yanvarın 13,15,16, 17 və 18-də Azərbaycan KPMK-nın büro iclaslarında respublikadakı vəziyyət müzakirə edilmiş, çıxış edənlər - Ə.Vəzirov, A.Mütəllibov, V.Polyaniçko, E.Qafarova, M.Məmmədov, V.Hüseynov və başqaları, habelə Bakıda olan Y.Primakov və yüksək rütbəli Moskva hərbiçiləri güc tətbiq olunması vacibliyini bildirmişdilər. Etiraz edən və ya başqa təklif verən olmamışdı.

1990-cı il yanvarın 15-də Ə.Vəzirov Moskvaya göndərdiyi teleqramda tələb edir ki "Antisovet, antipartiya şüarları ilə mitinq edən ekstremistlərin liderləri dərhal məsuliyyətə cəlb edilməlidirlər. Bunun üçün hüquqi əsaslar vardır". Ertəsi gün Ə.Vəzirov yenə "ağalarına" teleqram vurub bildirir ki, müxalifətin əlində çoxlu silahın olması Azərbaycanda sosialist quruluşunun məhvini gətirib çıxaracaq və buna görə də dərhal güc tətbiq olunmalıdır. Elə bu vaxt Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin Sədri A.Mütəllibov Moskvaya teleqram vurmuşdu ki, respublikanın SSRİ güc nazirlikləri hərbi kontingentini qeyri-qanuni silahlı birləşmələri tərkisilah etmək üçün əməliyyat keçirəcəkləri müddətdə yerləşdirmək və ərzaqla təmin etmək imkanı vardır.

Xalqa, demokratik qüvvələrə tutulacaq divana hüquqi don geyindirmək üçün fəvqəladə vəziyyət elan olunması vacib idi. Ə.Vəzirov yanvarın 14-də AKP MK bürosunda müzakirə etdikdən sonra çağırdığı Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyəti iclasında "Azərbaycan SSR-in DQMV-də vəziyyətin normallaşdırılması sahəsində təxirəsalınmaz vəzifələr haqqında" qərar qəbul edilməsinə nail oldu. Qərarda DQMV və zəruri olarsa, ona bitişik rayonlarda və sərhəd boyunca fəvqəladə vəziyyət elan olunması və mərkəzdən lazımi köməklik göstərilməsi üçün SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinə müraciət olunması nəzərdə tutulurdu. Azərbaycan Ali Soveti Rəyasət Heyətinin müraciətinə əsasən SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti yanvarın 15-də "DQMV və bəzi başqa rayonlarda fəvqəladə vəziyyət elan olunması haqqında" fərman verdi. Azərbaycan SSR Ali Sovetinə təklif edildi ki, Bakı və Gəncə şəhərlərində, eləcə də başqa yaşayış məntəqələrində qadağan saatları tətbiq edilməsi də daxil olmaqla hər cür lazımi tədbirlər görsün.

Respublika hökuməti iflic vəziyyətində idi. Respublika Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri Moskvaya göndərdiyi şifrəli teleqramlarda bildirirdi ki, respublika xaos vəziyyətindədir, qiyam ərəfəsindədir, qətiyyətli tədbirlər görülməsə, Azərbaycan əldən gedə bilər. İmperiya buradakı hakimiyyət böhranından, bəzi ölkələrdə olduğu kimi, Bakıda da Sovet hakimiyyətinin devriləcəyindən, beləliklə, Azərbaycanı itirəcəyindən qorxub Bakı ətrafına əlavə qoşun hissələri, ağır texnika gətirməyə başladı. MMŞ-nin təşəbbüsü ilə şəhərin girəcəklərində və Bakı qarnizonu hissələrinin ətrafında əhali yük, minik maşınlarını, avtobus və trolleybusları yan-yana düzüb barrikadalar qurdu, piketlər təşkil etdi. Yollarda 26 maneə yaradıldı. Şəhərdəki qoşun

hissələrinin, o cümlədən Salyan kazarmalarının yolu kəsildi.

Bakının hərbi komandanlığı, buna heç bir ehtiyac olmadığı halda, xalqa tutulacaq divana cavab olaraq adamların rusdilli əhaliyə, ilk növbədə hərbi ailələrinə zərər yetirəcəyindən qorxub onları Azərbaycandan çıxarmağa başladı.

Rəsmi Moskvanın Bakıya göndərdiyi emissarları - SSRİ Ali Soveti İttifaqlar Sovetinin sədri Y.Primakov və Sov.İKP MK katibi A.Girenkonun AXC-nin "liberal" və "radikal" qanadları nümayəndələri ilə ayrı-ayrılıqda görüşləri müsbət nəticə vermədi.

Yanvarın 17-dən AKP MK binası qarşısında izdihamlı mitinq başlandı, ümumi tətillər elan olundu. Tələb edildi ki, Moskva Ermənistanın Azərbaycana ərazi iddialarına qəti son qoysun, imperiyanın Bakıya və ətrafına yığdığı qoşunlar Dağlıq Qarabağa və daim erməni basqınlarına məruz qalan sərhəd bölgələrinə göndərsin.

Mitinqçilər xalqa xəyanətdə təqsirkar bildikləri respublika partiya, sovet və hökumət başçıları üçün simvolik dar ağacları düzəltmişdilər. Onlar AKP MK birinci katibi vəzifəsinə öz namizədlərini irəli sürüdü. Xalqın Moskvanın təyin etdiyi canişini istefaya göndərmək, yerinə öz nümayəndəsini gətirmək tələbi qəti rədd edildi. A.Girenko açıqca bildirdi ki, respublika rəhbərliyini Sov.İKP MK deyil, kütlənin dəyişməsi yolverilməzdir.

Mərkəz Naxçıvanda da xalqa divan tutmaq məqsədi ilə fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi üçün təzyiqlər göstərirdi. Yanvarın 18-də Şərur rayonu Kərki kəndinin işğalı vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Xalqın tələbi ilə yanvarın 19-da Naxçıvan MSSR Ali Soveti Muxtar Respublikanın SSRİ tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etdi. Məqsəd Azərbaycanda baş verən hadisələrə,

sovet ordusunun qanlı əməllərinə dünya ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmək idi və bu, müəyyən rol oynaya bildi.

1990-cı il yanvarın 19-da SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti yanvarın 20-də saat 00-dan "Bakı şəhərində fəvqəladə vəziyyət tətbiq edilməsi haqqında" fərman verdi. 155 Xalqı qəfildən yaxalamaq, ona divan tutmaq, qırğın törətmək üçün qoşunlardan istifadə ediləcəyi, aman verilməyəcəyi, habelə ən başlıcası fəvqəladə vəziyyətin elan olunacağı vaxt gizli saxlandı. Fəvqəladə vəziyyət və komendant saati vaxtının elan edilməsi qanlı planları poza bilərdi. Buna görə də AXC İdarə Heyəti komendant saati tətbiq olunduğu təqdirdə orduya müqavimət göstərmədən piketləri götürmək haqqında qərar qəbul etmişdi.

Xalqa məlumat verilməsin deyə yanvarın 19-da saat 19.27-də Azərbaycan Televiziyasının enerji bloku partladılaraq sıradan çıxarılmışdı.

Fəvqəladə vəziyyətin yanvarın 20-də, saat 00-dan başlanmasına göstəriş verildiyinə baxmayaraq, qoşun hissələri yanvarın 19-da saat 21-dən ilk olaraq Türkan-Qala tərəfdən şəhərə yeridildi. "Bakı əməliyyatı"na SSRİ müdafiə naziri D.Yazov şəxsən rəhbərlik edirdi. Bakı qarnizonu qoşunları, gətirilən hərbi hissələr, hərbi gəmilərdən desant, xüsusi cəza dəstələri hücumu keçdi. Ağır hərbi texnika çox asanlıqla barrikadaları dağıtdı. Əsgərlər gözyaşardıcı qazdan istifadə edir, əliyalın adamlara avtomat silahlardan güclü atəş açırdılar. qaçıb sığınacaqlarda gizlənənlər tanklar üzərindəki projektorların köməyi ilə axtarılıb tapılır, gülləbaran edilirdilər. Hərbiçilər təsadüfən yola çıxanları, yaşayış evlərini, təcili yardım maşınlarını, şəhər nəqliyyatını atəşə tutur, yaralıları öldürür, meyitləri yandırır, təhqir edir, adamları tankların tırtılları altına salıb əzabla öldürür, eybəcər hala salırdılar. Şəhərin küçələri öldürülmüş,

yaralanmış adamların, qocaların, qadınların, uşaqların qanına qərq olmuşdu. Əsgərlər tibb müəssisələrini mühasirəyə alaraq yaralı mülki şəxslərin buraya gətirilməsinə, habelə tibbi heyətin yaralılara köməyə getməsinə mane olurdular.

Rəsmi məlumatlara görə, Bakıya və başqa yaşayış məntəqələrinə sovet ordusunun hücumu vaxtı 131 nəfər, o cümlədən 117 azərbaycanlı, 6 rus, 3 yəhudi, 3 tatar öldürülmüş, 744 nəfər yaralanmış, 400 nəfər həbs edilmiş, 4 nəfər itkin düşmüşdür. Evlərə, ictimai və şəxsi nəqliyyat vasitələrinə, şəhər təsərrüfatına və vətəndaşlara böyük maddi ziyan dəymişdi.

Fövqəladə vəziyyət haqqında fərman artıq iş işdən keçəndən sonra, yanvarın 20-də saat 7-də elan olunmuşdu.

Azərbaycan xalqı fəvqəladə vəziyyət şəraitində partizan müharibəsi aparmaq kimi avantürist çağırışları rədd etdi, qarşıya mövcud reallıqlar daxilində həll edilməsi mümkün olan məsələlər qoymağa, mübarizəni dinc siyasi vasitələrlə davam etdirməyə başladı. Azərbaycanda yüksək vəzifə sahibi olanlar xalqa kömək etmək, ona arxa durmaq əvəzinə kürsülərini qorumaq naminə qaçıb gizləndilər. Bir sıra qabaqcıl ziyalı yanvarın 20-də Elmlər Akademiyasında etiraz mitinqi keçirdi. Ziyalıların səsini boğmaq, onları qorxutmaq üçün bu mitinqin iştirakçısı olan üç görkəmli alim, professor Sumqayıta, mitinqə gedərkən yolda tankın altına salınıb məhv edildi.

Gərginliyi bir qədər yatırımaq üçün hərbi hökumət həmin gün radio ilə Azərbaycan SSR Ali Soveti sədrinin Bakıda fəvqəladə vəziyyət elan olunmasına və şəhərə qoşun yeridilməsinə qarşı etiraz bəyanatının yayılmasına icazə verdi.

Yanvarın 21-də Heydər Əliyev Azərbaycanın Moskvadakı daimi nümayəndəliyinə gələrək burada təşkil olunmuş, 6 minədək adamın iştirak etdiyi izdihamlı yığıncaqda çıxış etdi, bu ağır günlərdə yaralı, heç yerdən kömək almayan doğma xalqı ilə birgə olduğunu bildirdi. O, çıxışında və verdiyi müsahibələrdə 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, əliyalın xalqın qırılmasını hüquqa, demokratiyaya, humanizmə zidd, mərkəzin və respublika rəhbərlərinin günahı üzündən yol verilmiş kobud siyasi səhv kimi ifşa etdi. H.Əliyev çıxışında qeyd etdi ki, "Dağlıq Qarabağ hadisələrinin ilkin mərhələsində ölkənin ali partiya siyasi rəhbərliyi tərəfindən vaxtında zəruri tədbirlər görülsə idi, gərginlik indiki hala çatmaz, tərəflər itkilərə məruz qalmaz, başlıcası isə 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə çoxlu insan qırğını ilə nəticələnən hərbi müdaxilə üçün zəmin yaranmazdı". Ölkə rəhbərliyini ciddi tənqid edən Heydər Əliyev ona yarınan respublika başçılarından da yarıtılmaz fəaliyyətini ifşa etdi və göstərdi ki, Vəzirov "bu yüksək vəzifədə olduğu müddətdə... Azərbaycanda vəziyyəti sabitləşdirmək üçün heç nə etməmişdir. Əksinə, səhv addımları, yaramaz iş üslubu, yanlış siyasi manevrləri ilə xalqla öz arasında uçurum yaratmışdır". Heydər Əliyev qorxmadan imperiya rəhbərlərini "qatillər" adlandırırdı.

Azərbaycan, Bakıda fəvqəladə vəziyyət olmasına baxmayaraq, yanvarın 22-də şəhidlər ilə vidalaşdı. Paytaxt matəm libası geyinmişdi. Respublikada üç gün matəm elan olunmuşdu. Azadlıq meydanında izdihamlı matəm mitinqi keçirildi. Mitinqdə və dəfn mərasimində milyona qədər insan iştirak edirdi. Bu, azadlıq, haqq, ədalət, demokratiya yolunda müqəddəs şəhidlərə ehtiramın, habelə Moskvanın qanlı əməllərinə qarşı etirazın ifadəsi idi. Küçələrdə, AKP MK binası divarlarında "Qorbaçov cəlladır!", "Rədd olsun Sov.

İKPI", "İşğalçılar, rədd olub gedin!" və b. şüarlar yazılmışdı. Partiya biletlərindən tonqallar qalanmışdı.

Şəhidlər şəhərin ən uca yerində - Dağüstü parkda dəfn edildi.

Xalqa qarşı sovet ordusunun qanlı cinayətləri isə hələ bitmək bilmirdi. Sovet ordusunun tam döyüş hazırlıqlı qoşun hissələrinin Ermənistandan Naxçıvana yeridilməsinə cəhd göstərildi, lakin xalq bunun qarşısını aldı. Siyasi çevriliş edilmiş bölgələrdə ordunun köməyi ilə kommunistlərin hakimiyyəti bərpa olundu. Ordu hissələri Lənkərana yeridildi.

Gizlicə respublikadan qaçmış Ə.Vəzirovun yerinə Moskva yanvarın 24-də Ayaz Mütəllibovu Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsinə gətirdi.

İmperiya rəhbərləri, onların yerli əlaltıları istədiklərinə nail oldular. Bakıda fəvqəladə vəziyyət, komendant saati tətbiq edildi. AXC MMS dağıdıldı, bir çox fəal cəbhəçilər həbs olundu, ölkədən qaçdı, qeyri-leqal işə keçdi.

İmperiyanın şovinist rəhbərliyi qanlı əməlləri ilə Azərbaycan xalqının iradəsini qıra bilmədi, özünün dayağı olan Kommunist Partiyasını, Sovet hakimiyyətini xalqın gözündən daha da saldı, bəzilərdə "yenidənqurma"ya olan ümidi puç etdi, təsdiq etdi ki, imperiya üçün respublikanın suverenliyi, xalqların ləyaqəti heç nədir.

1990-cı ilin Qanlı Yanvarı Azərbaycan xalqı üçün tək-cə böyük faciə deyildir, ləyaqətini qorumaq üçün mübarizə aparmağa, bu yolda qurban verməyə hazır olan xalqın tarixində şərəfli bir səhifədir.

Ə D Ə B İ Y Y A T :

1. Azərbaycan tarixi, 7 cilddə. Bakı, 2000, 2007. VI-VII cild.
2. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı 2010
3. Azərbaycan SSR Xalq təsərrüfatı Böyük Vətən müharibəsi illərində. Bakı, 1985
4. Mədətov Q. Azərbaycan SSR Böyük Vətən müharibəsində. Bakı, 1965
5. Arzumani V, Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı, 1998.
6. Bayramova. R.M. «Azərbaycan rəhbərliyində ixtilaflar və daxili siyasi çəkişmələr (1920-1925-ci illər)». Bakı, 2007
7. Erməni terroru. Bakı, 2005
8. Qasımlı M. C. Heydər Əliyev - istiqlala gedən yol (1969-1987-ci illər). Bakı, 2006.
9. Rəsulzadə M.Ə “Bolşeviklərin Şərqi siyasəti”. Bakı, 1994.
10. Yaqublu N. Azərbaycan legionerləri. Bakı, 2005
11. Yaqublu N. Əbdürrəhman Fətəlibəyli-Düdənginski. Bakı, 2009
12. Исмаилов Э. Власть и народ. Послевоенный сталинизм в азербайджане. 1945-1953. Баку, 2003
13. Нифталиев И. Азербайджанская ССР в экспансионистских планах армян (20-е годы XX века). Баку, —Təhsil-2009,

MÖVZU № 9. “Müstəqil Azərbaycan Respublikası”.

P L A N:

- 1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin elan edilməsi. İctimai-iqtisadi və hərbi-siyasi vəziyyət (1991-1993-cü illər)**
- 2. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin daxili siyasəti (1993-2013-cü illər).**
- 3. Azərbaycanın xarici siyasəti.**

Sual 1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyinin elan edilməsi. İctimai-iqtisadi və hərbi-siyasi vəziyyət (1991-1993-cü illər)

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi. SSRİ-də davam edən inzibati-amirlik rejimi Kommunist Partiyasının rəhbər və istiqamətverici rolunu dəyişdirdi, o, sosial-iqtisadi, ictimai-mədəni, idarəçilik siyasəti problemlərini həll etmək iqtidarını itirməyə başladı. "Yenidənqurma" və digər tələsik tədbirlərlə çoxmillətli Sovet dövlətini labüd iflasdan xilas etmək mümkün deyildi.

Bir qrup ziyalının müraciətindən "təsirlənən" iqtidar və AXC liderləri mayın 17-də görüşüb Məşvərət Şurası yaratdılar.

Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası mayın 18-də Məşvərət Şurasında əvvəlcədən əldə olunmuş razılığa əsasən, müxalifətin maneəsinə rast gəlmədən prezident vəzifəsi təsis etdi və Ayaz Mütəllibovu respublikanın prezidenti seçdi.

Qanlı Yanvardan sonra Azərbaycan xalqının öz qüdrətli rəhbəri ilə birləşəcəyindən qorxuya düşən imperiya və respublika başçıları Heydər Əliyevə qarşı repressiya planları hazırladılar və həyata keçirdilər, onun Azərbaycana qayıtmasına mane olmağa çalışdılar. Ayaz Mütəllibov Moskvaya - Heydər Əliyevə xəbər göndərərək bildirmişdi ki, onun qayıdışı ilə "Azərbaycanda böyük qarışıqlıqlar baş verə bilər". Bakı hava limanında Heydər Əliyevi qarşılayacaq şəxslərdən biri, görkəmli naşir Əjdər Xanbabayev 1990-cı il mayın 30-da qətlə yetirildi.

Ən yüksək dairələrdən edilən xəbərdarlıqlara baxmayaraq, tarixin bu məsuliyyətli və çətin dövründə xalq ilə bir olmağı, ona kömək etməyi vacib bilən Heydər Əliyev 1990-cı il iyulun 20-də təyyarə ilə Bakıya qayıtdı. Lakin iqtidarın təzyiqi ilə ki gündən sonra - iyulun 22-də Heydər Əliyev Naxçıvana getdi.

Azərbaycan SSR və Naxçıvan MSSR xalq deputatları sovetlərinə sentyabrın 30-da seçkilər keçirildi. Qeyri-demokratik seçki qanununun özünü də rəhbər dairələr biabırçı şəkildə pozurdular. Bu yolla onlar seçkilərin nəticələrini saxtalaşdırıb parlamentdə yerlərin çoxunu kommunistlərə verdilər.

1991-ci ilin əvvəllərində SSRİ-nin saxlanması haqqında referendumun keçirilməsi qərara alındı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü və siyasi iradəsi ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi 1991-ci il martın 14-də referenduma iştirak etməmək haqqında qərar qəbul etdi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri referendumu boykot etdilər. On gün (qanunla iki ay olmalı idi) tələm-tələsik "hazırlıq"dan sonra martın 17-də keçirilmiş "referendum"un nəticələri saxtalaşdırıldı, guya səsvermədə iştirak edənlərin 93,3 faizi SSRİ-nin saxlanması lehinə oldu.

Heydər Əliyev respublikada xalq kütlələri tərəfindən başlanmış milli dövlət quruluşunun dirçəlişi

hərəkətini dəstəkləməyə çağırırdı. Onun rəhbərliyi altında milli dövlətçilik ənənələrinin bərpasına başlanmışdı. 1990-cı il noyabrın 17-də Naxçıvan MSSR parlamentinin Heydər Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən sessiyası Muxtar Respublikanın adından "sovet socialist" sözlərinin götürülməsi, Azərbaycan Cümhuriyyətinin üçrəngli, ay-ulduzlu bayrağının Dövlət Bayrağı kimi qəbul edilməsi və bu barədə Azərbaycan parlamenti qarşısında qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında məsələ qaldırılması haqqında tarixi qərarlar qəbul etdi. Muxtar Respublika Ali qanunverici orqanı "Ali Məclis" adlandırıldı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Naxçıvan MR Ali Məclisi 1990-cı il noyabrın 21-də 20 Yanvar faciəsinə siyasi qiymət verdi, bu qanlı hadisədə SSRİ rəhbərliyi ilə yanaşı, respublika başçıları Ə.Vəzirovun, A.Mütəllibovun və onların əlaltılarının günahkar olduqlarını qeyd etdi, xalqa kimlərin ona rəhbərlik etmək istədiyini göstərdi.

Naxçıvan MR-də həyata keçirilən demokratik tədbirlər bütün Azərbaycana örnək oldu. Demokratik qüvvələrin tələbi ilə 1991-ci il fevralın 5-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin sessiyası bir sıra tarixi qərarlar qəbul etdi. Dövlətin adı dəyişdirilib "Azərbaycan Respublikası" adlandırıldı. Azərbaycan Cümhuriyyətinin bayrağı Dövlət Bayrağı kimi təsdiq olundu.

Heydər Əliyev imperiyanı qoruyub saxlamağa çalışan qüvvələrə, ilk növbədə, Kommunist Partiyasına və Sovet hökumətinə açıq etirazını bildirdi, onların riyakar siyasətini ifşa etdi. O, 1991-ci il iyulun 19-da Kommunist Partiyası sıralarından çıxdı.

İmperiya hakimiyyətinin yuxarı eşelonlarında mühafizəkar qüvvələrin müqaviməti getdikcə güclənirdi. Onların səmərəli fəaliyyəti üçün inflyasiyanın sürətlə artması, əhalinin vəziyyətinin gündən-günə pisləşməsi münasib şərait yaradırdı. 1991-ci ilin iyununda SSRİ Ali

Sovetinin qapalı iclasında mühafizəkarların liderləri Nazirlər Kabinetinə fəvqəladə səlahiyyətlər verilməsini tələb etdilər. Bu, baş tutmadı. İrticanın növbəti hücumu 18-19 avqust dövlət çevrilişi cəhdində təzahür etdi. Onun başçıları Forosda (Kırmıda) istirahət edən M.Qorbaçovu "neytrallaşdırıb", Dövlət Fəvqəladə Vəziyyət Komitəsi (QKÇP) təşkil etdilər və "demokratikləşdirmə"nin, "yenidənqurma"nın çıxılmaz vəziyyətə saldığı imperiyanı iflasdan qurtarmaq üçün bütün hakimiyyəti öz əllərinə aldılar. Kommunist Partiyası bu çevrilişi müdafiə etdi.

Qiyamçılar səhv etmişdilər, onlar iri şəhərlərdə demokratik qüvvələrin güclü olduğunu nəzərə almamışdılar. Avqustun 19-da Rusiya prezidenti Boris Yeltsinin başçılığı ilə bütün demokratik qüvvələr birləşib qiyama qarşı ayağa qalxdılar.

Azərbaycanda da demokratik qüvvələr "hərbi xuntanın" - Dövlət Fəvqəladə Vəziyyət Komitəsinin qanunazidd fəaliyyətinə qarşı çıxdılar. Lakin iqtidar çevrilişə tərəfdar olduğunu bildirdi.

Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin xalqın tələbi ilə çağırılmış növbədənkenar sessiyası 1991-ci il avqustun 30-da saat 13.30-da Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanat - "Azadlıq Bəyannaməsi" qəbul etdi.

Naxçıvan MR Ali Məclisi 1991-ci il sentyabrın 3-də dəfələrlə namizədliyini geri götürməsinə baxmayaraq, Heydər Əliyevi xalqın təkidli tələbi ilə Ali Məclisin sədri seçdi.

1991-ci il sentyabrın 8-də Azərbaycanda prezident seçkiləri keçirildi. Demokratik qüvvələr bu seçkiləri boykot etdilər. Prezident seçkiləri Naxçıvan MR ərazisində keçirilmədi. 8 sentyabr seçkilərinin nəticələrinə görə A.Mütəllibov yenidən prezident elan olundu.

Nəhayət, 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sessiyasında "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı" yekdilliklə qəbul edildi.

Lakin Azərbaycan iqtidarı hələ də imperiyanın iflasdan xilas olacağına və öz hakimiyyətini qoruyub saxlaya biləcəyinə ümidini itirmirdi. Respublikanın dövlət müstəqilliyinin bərpası haqqında Konstitusiya aktının referendumla təsdiq edilməsi uzadılırdı.

1991-ci il dekabrın 8-də Brest şəhəri yaxınlığındakı "Viskuli" iqamətgahında Rusiya Federasiyası, Ukrayna və Belarus respublikaları rəhbərləri Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) yaradılması haqqında müqavilə bağladılar. "Belovejsk sazişi" adlı müqavilədə SSRİ-nin hüquqi subyekt kimi mövcudiyətinə son qoyulduğu elan olundu. Brest "üçlüyü" keçmiş SSRİ-yə daxil olan respublikaları da bu birliyə qoşulmağa dəvət etdi.

Azərbaycan Respublikasında dekabrın 29-da ümumxalq səsverməsi keçirildi. Referendum bülleteninə bir sual yazılmışdı: "Siz Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin qəbul etdiyi Konstitusiya Aktına tərəfdarsınız mı?" Səsvermə hüququ olanların 95 faizdən çoxu referendumda iştirak etdi. Azərbaycan xalqı yekdilliklə respublikanın dövlət müstəqilliyinə tərəfdar çıxdı.

1992-ci il mayın 27-də Milli Məclis Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himnini (musiqisi Üzeyir Hacıbəyovun, sözləri Əhməd Cavadındır), 1993-cü il fevralın 23-də isə üçrəngli dairəvi qalxan üzərində, içində alov olan səkkizguşəli ulduz təsvirli Dövlət Gerbini təsdiq etdi.

Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi və güclü xarici siyasət aparmasının

müvəffəqiyyəti onun dünya birliyi ölkələri tərəfindən tanınmasından, diplomatik münasibətlər qurulmasından daha çox asılı idi.

Doğrudur, dövlət müstəqilliyinin elan edilməsindən keçən iki il ərzində xarici siyasət sahəsində müəyyən uğurlar qazanılmışdır, ancaq dövlətimizin möhkəmləndirilməsi üçün bunlar kifayət edə bilməzdi. Belə ki, 1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası İslam Konfransı Təşkilatına üzv qəbul olunmuş və BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1992-ci il 14 fevral tarixli müvafiq tövsiyyəsilə və bu təşkilata üzv qəbul olunmaq barədə Azərbaycan Respublikasının ərizəsinə baxıldıqdan sonra BMT Baş Məclisi 1992-ci il martın 2-də özünün 46-cı sessiyasının 82-ci plenar iclasında Azərbaycan Respublikasının Birləşmiş Millətlər Təşkilatına üzv qəbul olunması barədə qətnamə qəbul etmişdi. 112 dövlətin adından irəli sürülmüş bu qətnaməyə BMT-nin bütün üzvləri yekdilliklə səs vermişdilər. Həmin ilin mart ayının 4-də Almaniya bundestaqının, başda Hans Yozef Fokel olmaqla sosial-demokrat deputatlarından ibarət nümayəndə heyətinin Azərbaycana səfəri müsbət addım idi. Səfər zamanı iki ölkə arasında dip-lomatik əlaqələrin yaradılması və səfirliklərin açılması məsələləri müzakirə olunmuşdur.

Azərbaycanın Müstəqillik Aktı qəbul edildikdən sonra qarşıda hələ çətin və mürəkkəb vəzifələr dururdu. Bir tərəfdən erməni təcavüzü genişlənir, torpaqlarımız işğal edilir, digər tərəfdən isə ölkə daxilində hakimiyyət uğrunda siyasi çəkişmələr güclənir və nəticədə xalq ağır itkilər verirdi.

Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin belə ağır bir vaxtında erməni silahlı qüvvələri hücumlarını davam etdirərək Azərbaycanın ərazilərini və torpaqlarını dalbadal işğal edirdilər. Bu zaman Azərbaycanda

yaradılan yeni –yeni müdafiə və könüllü dəstələri erməni silahlı qüvvələrinə ciddi və inadlı müqavimət göstərsələr də ancaq istənilən nəticələr alınmırdı. 1991-ci ilin noyabrında rayon və şəhər özünü müdafiə dəstələri yaradıldı. Tərkibi yerli əhalidən ibarət olan bu dəstələrə tabur komandirləri başçılıq edirdilər. Onlar yerli rayon və şəhər icra hakimiyyət başçılarının hərbi məsələlər üzrə müavinləri idilər. Bundan başqa Bakı, Gəncə, Laçın, Göyçay, Ucar, Ağdam və Mingəçevirdə xüsusi təyinatlı dəstələr yaradıldı. Onlar ikili təcəllik prinsipinə, yeni həm rayon icra hakimiyyətinə və həm də Müdafiə Nazirliyinə təbə idilər. Bu ikili tabelik təbii ki, işə mane olurdu.

Beləliklə, respublikanın hərbi və müdafiə sistemində vahid komandanlığın olmaması ciddi uğursuzluğa gətirib çıxardı. 1991-ci ilin dekabrında erməni silahlı qüvvələri Kərkicahanı işğal etdi. 1992-ci ilin yanvarında Qaybalı kəndi işğal edildi. Həmin vaxt uğursuz Daşaltı əməliyyatı hərbi siyasi böhranı dərinləşdirdi. Azərbaycan müdafiə sistemində mövcud böhrandan istifadə edən erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin fevralında Malıbəyli, Aşağı Quşçuları, Yuxarı Quşçuları işğal etdilər.

Erməni silahlı yaraqlıları Rusiyanın Xankəndində olan 366-cı motoatıcı alayının hərbi texnikasından və canlı silahlı qüvvələrindən istifadə edərək 1992-ci il fevralın 26-da Xocalı şəhərini işğal etdilər. 9 min nəfər əhalisi olan Xocalı şəhəri erməni vəhşiləri tərəfindən yerlə yeksan edildi. Erməni cəlladları öz alçaq və yaramaz hərəkətləri, qanlı cinayətləri ilə bəşər tarixində Xocalı soyqırımını törətdilər. Erməni vəhşiliyi nəticəsində 613 nəfər Xocalı sakini şəhid oldu, 1275 nəfər əsir götürüldü, 487 nəfər şikəst oldu. Şəhid olanların 106 nəfəri qadın, 83 nəfəri isə azyaşlı uşaq idi. Erməni vəhşiləri törətdiyi bu cinayətdə 56 nəfər xüsusi qədarlıqla və amansızlıqla diri-diri yandırılmış, başlarının dərisi

soyulmuş, başları kəsilmiş, gözləri çıxarılmış, hamilə qadınların qarınları süngi ilə deşik-deşik edilmişdi. Erməni cinayətkarları meyitlər üzərində dilə gətiriləsi mümkün olmayan təhqiramiz həqarətlər törətmişdilər.

Erməni silahlı qüvvələri 1992-ci ilin mayında Şuşa və Laçını da işğal etdilər. Azərbaycan xalqının belə ağır vəziyyətində ölkənin başı üzərini təhlükəli bir vəziyyət aldı. Həmin dövrün ətraflı təhlilini verən Heydər Əliyev demişdir: «Vəziyyət elə təhlükəli xarakter almışdır ki, 1991-ci ildə yaranmış müstəqil dövlətimiz qəsdən və yaxud səriştəsizlikdən yaranan idarəsizlik nəticəsində real itirilmək təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Beləliklə, 1991-1993-cü illər Azərbaycanın müstəqillik tarixində nəinki itirilmiş illər hesab olunur, həm də bu illərdə Azərbaycan «ölüm, ya olum» dilemması qarşısında qalmışdı.

Erməni silahlı qüvvələrinin Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikləri bir zamanda Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirmək və hakimiyyət uğrunda mübarizə ehtirasları qızıışırdı. 1992-ci il martın 5-6-da Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin fəvqləqadə sessiyasında A.Mütəllibov istefa verdi. Həmin sessiyada Ali Sovetin Sədri Elmira Qafarova da istefa verdi, onun yerinə deputat Yaqub Məmmədov seçildi. Az sonra mayın 14-də Ali Sovetin sessiyası azlıqda qalan demblokun etirazına baxmayaraq Ayaz Mütəllibovu vəzifəsinə qaytardı. Lakin mayın 15-də Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin fəallarının təzyiqi ilə A.Mütəllibov vəzifədən uzaqlaşdırıldı və o, gizlincə Rusiyaya qaçdı. Ali Sovetin mayın 18-də keçirilmiş sessiyasında Ali Sovetin sədri Y.Məmmədovun istefası qəbul edildi. Bu vəzifəyə bir qrup deputatın təkidlə tələbi ilə İsa Qəmbərovla yanaşı Heydər Əliyevin də namizədliyi irəli sürüldü, lakin guya Naxçıvanla telefon əlaqəsi yaratmaq mümkün olmadı və buna görə də

İ.Qəmbərov Azərbaycan Ali Sovetinin Sədri seçildi. 1992-ci ildə iyunun 7-də keçirilmiş prezident seçkilərində AXC sədri Əbülfəz Elçibeyin qalib gəldiyi elan olundu. Beləliklə, AXC-Müsavat cütüylü Azərbaycanada hakimiyyəti ələ keçirdi.

Bir illik hakimiyyəti dövründə AXC-Müsavat cütüylü ölkənin idarə etməkdə acizlik, zəiflik və səriştəsizlik göstərdi. Naşı adamlar hakimiyyətə gətirildi. İxtisaslı kadrlar vəzifədən uzaqlaşdırıldı. Ölkənin ayrı-ayrı yerlərində siyasi qüvvələr hakimiyyəti ələ keçirmək üçün fəallaşdılar, hətta silahlı çıxışlar etməyə başladılar. Gəncədə, Qazaxda, Lənkəran, Masallı, Astara bölgələrində və digər yerlərdə silahlı dəstələr hakimiyyəti ələ keçirməyə cəhd göstərdilər.

Azərbaycanın nıcatını və qurtuluşunu məhz Heydər Əliyevdə görə Azərbaycan ziyalılarının 91 nəfəri 1992-ci il oktyabrın 16-da «Səs» qəzeti vasitəsilə Heydər Əliyevə «Azərbaycan Sizin sözlünüzü gözləyir» müraciət etdi.

YAP-ın təsis konfransının Bakıda keçirilməsinə imkan vermədilər. Buna görə də konfrans 1992-ci il noyabrın 21-də Naxçıvan şəhərində keçirildi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə YAP-ın yaradılması Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında və tarixi müqəddərində mühüm rol oynadı.

1993-cü ilin yazında Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət gərginləşdi, hakimiyyət böhranı dərinləşdi, vətəndaş qarşıdurması təhlükəli həddə çatdı və əslində vətəndaş müharibəsi təhlükəsi yarandı. 1993-cü ilin may-iyun aylarında Azərbaycanda yaranan kriminal vəziyyət ölkəni iflic vəziyyətinə saldı. Ciddi və dərin sosial iqtisadi və hərbi siyasi böhran yarandı. Artıq vətəndaş müharibəsi başlanmış, günahsız adamlar öldürülmüşdü. Cənub bölgəsində Talış Muğan Respublikasının

yanması haqqında xəbərlər bütün Azərbaycan xalqını ciddi narahat etməyə başladı. Ölkə fəlakət qarşısında idi. Azərbaycanın müstəqilliyi sual altında idi. Bir çox hakimiyyət strukturları iflic vəziyyətinə düşdü. İş o yerə çatdı ki, Azərbaycanın Baş naziri, Milli Məclisin Sədri, bütün güc nazirliklərinin rəhbərləri istefaya getdi. Əslində ölkə heç bir qurum tərəfindən idarə olunmurdu. Ölkə od içində idi. Gəncədə başlanan qiyam vətəndaş müharibəsinin başlanmasından xəbər verirdi. Başlanmış təhlükəli proseslərin qarşısını almaqda gücsüzlüyünü dərk edən iqtidar son anda kömək üçün Heydər Əliyevə müraciət etdi. Öz acizliyini duyan Ə.Əliyev hakimiyyəti xalqın tələbi ilə hesablaşmaq məcburiyyətində qalaraq Heydər Əliyevə müraciət etməli oldu və öz şəxsi təyyarəsini Naxçıvana göndərdi. Lakin Heydər Əliyev yenidən Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə qayıtmaq fikrində olmadığını bildirərək bu təklifi qəbul etmədi. İyunun 7-8-də Naxçıvana göndərilmiş xüsusi təyyarə ilə Bakıya gəlməkdən imtina edən bu dahi şəxsiyyət respublikada vəziyyətin getdikcə daha da gərginləşərək dövlətçilik üçün təhlükəli xarakter kəsb etməsini və xalqın arzusunu nəzərə alaraq Ə.Əliyevin təkidi ilə nəhayət, iyunun 9-da Bakıya gəldi.

Heydər Əliyev böyük bir cəsarət nümayiş etdirərək Gəncəyə getdi, hadisələrlə yaxından tanış oldu, adamlarla görüşdü, ağsaqqal tövsiyələrini verdi və yaranmış problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirdi. Sonra Bakıya qayıdıb Ali Sovetdə millət vəkili qarşısında ətraflı məlumat verdi. Elə həmin gün iyunun 15-də yekdilliklə Ali Sovetin (Milli Məclisin) Sədri seçildi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu.

Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsi. Ölkədə siyasi sabitliyin yaradılması. Yaranmış gərgin tarixi

şəraiti xalq, dövlət və bütün insanlar çox gözəl anlayırdı. Belə bir zamanda dövlətçiliyi qorumağa qadir şəxsiyyət yalnız Heydər Əliyev ola bilərdi. Belə ağır bir zamanda millətə tarixi və şanlı keçmişinin varlığını anlayan, milli yaddaşını oyadan məhz Heydər Əliyev şəxsiyyəti - milli lider ola bilərdi. Xalq yanılmamışdır və çox gözəl anlayırdı ki, onu belə ağır bələdan ancaq və ancaq Heydər Əliyev möcüzəsi xilas edə bilərdi. Heydər Əliyev Naxçıvandan Bakıya Azərbaycan dövlətinin rəhbəri kimi deyil, xalqın milli lideri kimi, xalqın və dövlətçiliyin xilaskarı kimi gəlmişdi. Bakıya gələrkən Heydər Əliyev çox ciddi və ziddiyyətli problemlə, ağır siyasi durumla, kəskin ictimai, siyasi və iqtisadi böhranla üzləşdi. Ordu yox idi. İqtisadiyyat dağılmışdı, cəbhədə uğursuzluqlar kəskin hərbi-siyasi böhran yaratmışdı, könüllü hərbi birləşmələr mərkəzə tabe olmaq istəmirdilər, vahid və mərkəzi komandanlıq yox idi, Bakıda isə güc strukturları və hakimiyyət rəhbərləri öz vəzifələrini «dondurmuşdular». Bir sözlə, ölkədə anarxiya siyasi hakimiyyət böhranı hökm sürürdü. Bakıya gələn kimi dərhal öz şəxsi həyatını təhlükədə qoyaraq və böyük bir cəsarət nümayiş etdirərək Gəncəyə getdi, hadisələrlə yaxından tanış oldu, adamlarla görüşdü, ağsaqqal tövsiyələrini verdi və yaranmış problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirdi. Sonra Bakıya qayıdıb Ali Sovetdə millət vəkilləri qarşısında ətraflı məlumat verdi. Elə həmin gün iyunun 15-də yekdilliklə Ali Sovetin (Milli Məclisin) Sədri seçildi. Həmin gün Azərbaycan xalqının tarixinə milli Qurtuluş Günü kimi daxil oldu. İyunun 24-də Milli Məclis respublika prezidentinin səlahiyyətlərini Ali Sovetin sədri Heydər Əliyevə həvalə etdi. 1993-cü ilin oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi yolu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi.

Vətəndaş müharibəsini dayandırmaq məqsədilə Heydər Əliyev heç bir siyasi idarəçilik bacarığı olmayan, xarici dövlətin xüsusi orqanlarının və revanş almaq istəyən qüvvələrin əlində oynucağa çevrilmiş, lakin real silahlı gücə malik S.Hüseynovu öz sayıq nəzarəti altında baş nazir vəzifəsinə təyin etdi. Güc nazirliklərinə rəhbərlik ona tapşırıldı.

Heydər Əliyev iqtidarında yüksək vəzifələr tutsa da, öz məqsədinə nail ola bilməyəcəyini dərk edən S.Hüseynov qərargahı Gəncədə yerləşən Səhra Cəbhə İdarəsi yaratdı. Burada R.Qaziyev və iyunun 15-də Lənkəranda hakimiyyəti hərbi hissələrin köməyi ilə devirmiş, cənub bölgəsinə faktiki rəhbərlik edən Ə.Hümbətovla birgə dövlət başçısını hakimiyyətdən əl çəkməyə məcbur etmək planlarını həyata keçirməyə cəhd etdi.

1993-cü ilin yayı və payızında hərbi müxalifətin cinayətkar satqınlığı nəticəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə yeni zərbələr endirildi. İyulun 23-də səhər əsasən özünümüdafiə taburlarının gücü ilə 43 gün düşmənlə qanlı döyüşlər aparmış Ağdam şəhəri işğal olundu.

Cənub bölgələrində separatçılıq edən qüvvələrlə münasibəti sivil qaydada nizama salmaq istəyən Heydər Əliyev Ə.Hümbətovla görüşməyi qərara aldı. Bu görüşdə "səlahiyyətim avtomatımdır" -deyən Hümbətov davakar-ultimativ iddialar irəli sürdü. S.Hüseynova geniş səlahiyyətlər verilməsini, Ali Sovetin sessiyasını çağıraraq A.Mütəllibovu öz vəzifəsinə qaytarmağı tələb etdi və qəti rədd cavabı aldı.

1993-cü il avqustun 7-də respublikanın cənub bölgələrində üzdənirəq "Talış Muğan Respublikası" (TMR) yaradıldığı elan olundu. "Hökumət" təşkil edildi. Rusiya, İran və Belarus dövlətlərinə, BMT-yə müraciət

edib bu qondarma qurumu tanımağı xahiş etdilər. Təbii ki, cavab almadılar.

Yerlərdə baş verən kortəbii mitinqlərdə əhali Ə.Hümbətovun silahlı quldur dəstəsinin ləğv olunmasını, qondarma "TMR"-i tanımadığını bəyan edirdi. Heydər Əliyev xalqın dəstəyinə arxalanaraq məsələni dinc vasitələrlə həll etməyə üstünlük verdi. Xalqın və dövlət qüvvələrinin birliyi sayəsində avqustun 23-də separatçılar dövlətin gücü ilə məğlub edildilər. Ə. Hümbətov qaçdı, "TMR" ləğv olundu.

Satqınların və köhnə iqtidara sadıq hərbi hissələrin təxribatı nəticəsində avqustun 18-də Cəbrayıl, 23-də Füzuli, 31-də Qubadlı rayonları işğal olundu. Mühasirəyə düşmüş Zəngilan rayonu oktyabrın 29-30-da düşmən əlinə keçdi.

Ölkənin müstəqilliyinə qənim kəsilmiş, xaricdən idarə olunan qüvvələrin hakimiyyəti ələ almaq üçün heç nədən çəkinmədiyini görən xalq Heydər Əliyevin ətrafında daha sıx birləşməyə başladı. Milli Məclisin qərarı ilə 1993-cü il avqustun 29-da prezident Ə.Elçibəyə etimad haqqında referendum keçirildi. Referendumda iştirak edənlərin 97,5 faizi prezidentə etimadsızlıq göstərdi.

1993-cü il oktyabrın 3-də Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevi alternativ əsasla, səs çoxluğu ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçdi.

Prezident Heydər Əliyevin Azərbaycanın müstəqilliyinin ardıcıl və dönməz olduğunu təsdiqləyən uğurlu daxili və xarici siyasəti düşmənləri ciddi narahat edirdi. Onlar paytaxtda və respublikanın digər iri yaşayış məntəqələrində siyasi sabitliyi pozmaq üçün hər vasitəyə əl atırdılar.

Cəmiyyətdə vahimə yaratmaq üçün 1994-cü il sentyabrın 21-dən 22-nə keçən gecə Təhlükəsizlik

Nazirliyi istintaq təcridxanasından dövlətə qarşı cinayətlərdə ittiham olunan bir neçə cinayətkar qaçırıldı. Sentyabrın 29-da daha bir neçə cinayət aktı törədildi. Ali Sovet sədrinin müavini A.Cəlilov və Prezident yanında Xüsusi İdarə rəisi Ş.Rəhimov qətlə yetirildilər. Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsinin əvvəllər müəyyən hərbi xidmətləri olsa da, pozucu qüvvələrin təsiri ilə artıq cinayət yoluna düşmüş 30-a qədər "döyüşçüsü" oktyabrın 2-də Respublika Prokurorluğu binasına soxuldu. Daxili işlər nazirinin müavini Rövşən Cavadov 40 nəfərlik silahlı dəstə ilə nazirliyin binasına hücum edib dəf olunduqdan sonra prokurorluğun binasına, qardaşının rəhbərlik etdiyi dəstəyə köməyə gəldi.

Prezident Heydər Əliyevin apardığı danışıqlar nəticəsində Cavadov qardaşları öz tərəfdarları ilə prokurorluğun binasını tərk etdilər. Bu, hərbi qiyam cəhdinin başlanğıcı idi. Oktyabrın 4-də Gəncədə S.Hüseynovun tərəfdarlarından ibarət 300-ə yaxın silahlı adam şəhər İcra Hakimiyyəti binasını və başqa strateji obyektləri ələ keçirdi. Bu zaman paytaxtda iki hərbi hissənin əsgərləri artilleriya qurğularını Prezident sarayı, Ali Sovet və Müdafiə Nazirliyi binalarına tuşlayıb əmrə müntəzir dayanmışdılar. Oktyabrın 4-dən 5-ə keçən gecə Prezident H.Əliyev Azərbaycanın müstəqil dövlətçiliyini müdafiə etmək üçün radio və televiziya ilə xalqa müraciət etdi. Onun çağırışı ilə, gecə yarısı olmasına baxmayaraq, qısa bir vaxtda on minlərlə adam Prezident sarayı qarşısına topladı.³³ Qiyamçılar Prezident sarayına hücumə cəsəret etmədilər. Prezidentin həyata keçirdiyi tədbirlər qiyamçılara qüvvələrini birləşdirməyə imkan vermədi.

Qiyam və dövlət çevrilişi qəsdində günahkar olan S.Hüseynov hakimiyyətdən kənarlaşdırıldı, Azərbaycandan Rusiyaya qaçdı. 1996-cı ildə isə

Rusiyada həbs olunub respublikaya gətirildi və məhkum edildi.

Martın 12-dən 13-nə keçən gecə Ağstafa və Qazaxda Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi əməkdaşları (omonçular) qiyam qaldıraraq dövlət idarələrini zəbt etdilər. Martın 15-də omonçular Bakıda Nizami rayon polis idarəsinə silahlı basqın etdilər və dəf olundular. Prezidentin 16 mart tarixli fərmanı ilə Xüsusi Təyinatlı Polis Dəstəsi ləğv edildi və onun Bakıdakı əməkdaşlarından silahı könüllü təhvil verib, "8-ci km" qəsəbəsindəki bazalarını tərk etmək tələb olundu. Cavadov qardaşları Prezidentin münafiqəni dinc yolla həll etmək istəyinə məhəl qoymadılar. Onlar bazada toplanmış silahlıları dörd hücum qrupuna bölüb, martın 16-dan 17-nə keçən gecə Prezident sarayı, Dövlət Teleradio Şirkəti və Daxili İşlər Nazirliyi binalarını tutmaq üçün həmlə ilə mühasirəni yarım şəhərə çıxmağa çalışdılar. İqtidarın fəvqəladə tədbirləri, hökumət qüvvələrinin çevik hərbi əməliyyatları nəticəsində dövlət çevrilişi cəhdi bu dəfə də baş tutmadı.

Sonralar da qanuni hakimiyyəti devirmək, Prezidenti fiziki cəhətdən məhv etmək və başqa siyasi terror cəhdləri baş verdi və hər dəfə respublikanın hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən qətiyyətlə dəf edildi.

Ordu quruculuğu. Heydər Əliyevin yenidən rəhbərliyə gəldiyi vaxtdan əvvəlki bütün iqtidarlar, demək olar ki, əsil mənada Azərbaycan ordu quruculuğu ilə məşğul olurdular. Onların səriştəsiz siyasəti nəticəsində respublika ərazisinin 20 faizi düşmən əlinə keçmişdi. Ermənilər "torpağı viran qoymaq" taktikasından istifadə edirdilər. İşğal olunmuş ərazilərdə evlər, müəssisələr, kommunikasiya vasitələri, təbii sərvətlər talan edilir, dağıdılır, yandırılırdı. Müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 5 min nəfər əlilə

çevrilmişdi. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyon nəfəri ötmüşdü.

Azərbaycan Ordusu bərhad vəziyyətdə idi, parçalanmışdı, hərbi hissələr ayrı-ayrı siyasi qrupların təsiri altına düşmüşdü. Silah, sursat, geyim və ərzaqla təminat yarıtmaz halda idi. Korrupsiya geniş yayılmışdı. Xalq orduya yadlaşır, fərarilik artırdı. 1991-1992-ci illərdə ordunu 30 min döyüşçü özbaşına tərk etmişdi.

Prezident Fərmanı ilə 1993-cü il noyabrın 1-də Dövlət Müdafiə Şurası yaradıldı. Onun həmin gün keçirilən ilk iclasında ordu quruculuğu, müdafiə məsələləri geniş müzakirə olundu, müvafiq qərarlar qəbul edildi. Prezident Heydər Əliyev 1993-cü il noyabrın 2-də televiziya və radio vasitəsilə xalqa müraciət etdi, onu ölkənin qeyrət və azadlığı uğrunda birləşib düşməne qarşı mübarizəyə qalxmağa çağırırdı.

Prezidentin çağırışı xalqı silkələdi, hərəkətə gətirdi, orduya könüllü yazılanların sayı minlərlə idi. Könüllülərdən ibarət taburlar yaradılıb cəbhəyə göndərildi. Əfqanıstanda xidmət etmiş keçmiş döyüşçülər Prezidentə müraciət edib, alay yaratmaq təşəbbüsü irəli sürdülər. Bu təcrübəli döyüşçülərdən ibarət hərbi hissə yaradıldı.

1993-cü il noyabrın ortalarında cəbhələrdə intensiv hücumla başlamış ermənilər Azərbaycan Ordusunun güclü müqavimətinə rast gəldilər. Dekabrın ortalarında Beyləqan istiqamətində milli ordunun əsgərləri böyük rəşadət göstərdilər. Birinci tabura hücum edən 15 düşmən tankının 7-si məhv edildi. Azərbaycan döyüşçüləri hücumla keçib 30 km irəlilədilər. Minomyotçular komandiri Akif Xanəliyev döyüşdə 50-yə qədər düşmən əsgərini məhv etdi. Xankəndi tərəfə kəşfiyyata getmiş hərbi hissə qəfildən düşmənlə üzləşsə də, mərdliklə vuruşmuş, ermənilər xeyli itki vermişdilər.

Etibar İsmayılov tank əleyhinə qumbara ilə özünü düşməyə köməyə gələn tankın altına ataraq onu partlatdı və həyatı bahasına döyüşçü yoldaşlarını ölümdən xilas etdi. Ölümündən sonra ona Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adı verildi.

1994-cü il yanvarın 5-də Azərbaycan Ordusu müvəffəqiyyətli əməliyyatlar nəticəsində Füzuli rayonunda strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsini, 22 kəndi işğaldan azad etdi, hücumu genişləndirib Cəbrayıl rayonu ərazisinin bir hissəsini, Kəlbəcər rayonunda Bozlu, Təkəqaya, Babaşlar, Qanlıkənd, Çənli, Susuzluq, Qasımbinəsi, Yanşaqbinə, Yanşaq, Bağırsağ, Qamışlı, Bağırlı yaşayış məntəqələrini azad etdi.

1993-cü il dekabr - 1994-cü il yanvar döyüşlərində düşmən 4 min əsgər və zabit, 50 zirehli texnika, 15 artilleriya qurğusu və s. itirdi. Azərbaycan tərəfinin itkisi bundan 1-1,5 dəfə az idi.

Ordunun möhkəmlənməsi, NATO-ya tərəf əməli addımlar respublikada müstəqilliyin dönməzliyinə şərait yaradırdı. Bunun qarşısını nəyin bahasına olursa-olsun almaq istəyən nüfuzlu imperiyapərəst qüvvələr ermənilərə köməyi daha da artırdılar. Bu səbəbdən 1994-cü ilin fevralında Kəlbəcərdə uğurla həyata keçirilməyə başlanan "Murovdağ" əməliyyatı məğlubiyətlə nəticələndi.

Rusiya 1994-cü ilin aprelində regionda mövqelərini qoruyub saxlamaq, qoşunlarını atəş xəttində yerləşdirmək, ağılasığmaz siyasi və iqtisadi güzəştlər əldə etmək məqsədilə Azərbaycana münasibətdə alçaldıcı bir saziş layihəsi təklif etdi.⁶³ Azərbaycanı artıq Ermənistan tərəfindən bəyənilmiş bu layihə ilə razılaşımağa məcbur etmək üçün aprelin 10-dan ermənilər bütün cəbhələrdə güclü hücumu başladılar. Azərbaycan Ordusu düşmənin hücumunu müvəffəqiyyətlə dəf etdi. Goranboy rayonunun

Talış və Gülüstan kəndləri uğrunda döyüşlərdə Azərbaycan əsgərləri qalib gəldilər, düşmən 150 əsgər və zabitini itirib geri çəkildi. Tərtər rayonunun İlxıçılar və Göyarx kəndləri tərəfdə gedən ağır döyüşlərdə düşmənin 200-dən çox canlı qüvvəsi məhv edildi. Lakin arxalı ermənilər Ağdam rayonunun daha 18 kəndini, Ağdərə bölgəsində bir neçə kəndi işğal edə bildilər. Bərdə üçün ciddi təhlükə yarandı. Azərbaycan Ordusu buraya əlavə qüvvələr gətirməklə düşmən hücumunun qarşısını aldı və əks-hücuma keçib bir neçə yaşayış məntəqəsini azad etdi. Beləliklə, imperiyapərəst qüvvələrin təklif etdiyi plan - döyüşən tərəflərin ayrılmasında ATƏM-in iştirakı olmadan yalnız Rusiyanın vasitəçiliyini nəzərdə tutan plan baş tutmadı. Bu işdə ABŞ-ın və ATƏM-in Minsk qrupunun mühüm rolu oldu.

Azərbaycan öz suverenliyinə hörmət çərçivəsində qonşu Rusiyanın atəşkəsə nail olmaq sahəsində söylərindən də imtina etmədi. 1994-cü il mayın 8-də münaqişədə iştirak edən tərəflərin, o cümlədən Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı və erməni icmalarının, habelə Rusiya Federasiyasının bu niyyətini təsdiq edən Bişkek protokolu Azərbaycan Respublikası tərəfindən də imzalandı.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin uğurlu diplomatiyası, milli ordunun yaradılması və güclənməsi nəticəsində düşmən və onun havadarları artıq münaqişəni zorakı vasitələrlə həll etmək cəhdlərinin perspektivsizliyini dərk edirdilər. 1994-cü il mayın 12-də cəbhələrdə atəşkəsə nail olundu.

Gündəlik dövlət qayğısı sayəsində Azərbaycan Ordusu getdikcə inkişaf etdi, müasir hərbi texnika və bacarıqlı kadrlarla təchiz olundu, silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin döyüş qabiliyyəti artdı, hərbi hissələrdə nizam-intizam möhkəmləndi. Bu işdə Azərbaycanın NATO ilə

sülh naminə tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlərin, qardaş Türkiyə Respublikası hərbiçilərinin köməyi böyük idi. Azərbaycan xalqının orduya yardımını tənzimləmək məqsədilə 2002-ci il avqustun 17-də Prezident Heydər Əliyevin Fərmanı ilə "Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinə Yardım Fondu" təsis edilmişdi.

Sual 2. Azərbaycan Respublikasının daxili siyasəti (1993-2013-cü illər).

İqtisadi böhranla mübarizə. Neft strategiyası. Yeni İpək Yolu. SSRİ-də 80-ci illərin ikinci yarısında başlanan siyasi proseslər müttəfiq respublikaların, o cümlədən Azərbaycanın da iqtisadiyyatına və sosial-mədəni həyatına ağır zərbələr vurdu. İstehsal azalır, iqtisadi tənəzzül dərinləşirdi. Respublikaların iqtisadi əlaqələri pozulmuşdu, müqavilə öhdəliklərinə əməl olunmurdu. Azərbaycan iqtisadiyyatının xammal və materiallara tələbatı cəmi 40 faiz ödənilirdi. Müəssisələrin istehsal gücündən yalnız 25-30 faiz istifadə olunurdu. Sumqayıt boru-prokat zavodunun altı marten sobasında iş dayandırılmışdı. Demək olar ki, bütün sahələrdə əsas istehsal vasitələri mənəvi və fiziki cəhətdən köhnəlmişdi. Respublikada sənayenin aparıcı sahəsi olan neft sənayesində vəziyyət ağır idi. Mədənlərdə 4000-dən çox neft quyusunda hasilat dayanmışdı. Qazma dəzgahlarının 80 faizi işləmirdi. 1992-ci ildə 11, 1996-cı ildə isə cəmi 9 milyon ton neft çıxarılmışdı. Mövcud perspektivli dəniz yataqlarının istismarına başlanması üçün xeyli investisiya tələb olunurdu.

Ümumi daxili məhsul hər il orta hesabla 18-20, sənaye məhsulu 20-25, kənd təsərrüfatı məhsulu isə 7-

10 faiz azalırdı. Dövlət büdcəsi böyük kəsirlə icra olunurdu.

Prezident Heydər Əliyev tez bir zamanda dövlət intizamını gücləndirib, siyasi sabitliyin yaranmasına nail oldu və iqtisadi tənəzzülün qarşısını almaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladı. Bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına münasib şərait yaratmaq məqsədilə qanun, fərman və qərarlar qəbul edildi. Prezident 1994-cü il aprelin 5-də xarici ticarəti sərbəstləşdirmək haqqında Fərman verdi. Xarici iqtisadi əlaqələr liberallaşdırıldı, həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərə azad surətdə xarici ticarət hüququ verildi. 1997-ci ilin yanvarında respublikada ixrac vergisi ləğv olundu. 1994-cü ilin may ayında respublikanın maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qəti addımlar atıldı. 1994-cü ilin əvvəllərindən milli valyuta - manat respublika ərazisində yeganə ödəniş vasitəsi elan olundu. Prezidentin 14 may 1994-cü il Fərmanı ilə kredit siyasəti ciddiləşdirildi. Banklararası valyuta birjasının işi nizama salındı.

İstehsalı inkişaf etdirmək üçün respublikanın kifayət qədər investisiya imkanları yox idi. Xarici kapitalı cəlb etmək məqsədilə "açıq qapı" siyasəti yeridilməyə başlandı. Xarici investitorlara və kreditorlara təminat verən, onları müdafiə edən qanunlar qəbul olundu. Gömrük vergiləri sərbəstləşdirildi və aşağı salındı. Xarici sərmayələrə immunitet haqqında Qanun qəbul edildi.

Neft strategiyası. Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının böhrandan çıxarılması və inkişaf etdirilməsində neft sənayesinin dirçəldilməsi, müasir texnologiyalar əsasında yenidən qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycanın yeni dövlət neft strategiyası hazırlandı və uğurla həyata keçirilməyə başlandı. Bu, Azərbaycan neft sənayesində yeni eranın başlanğıcı idi.

1994-cü il sentyabrın 20-də Bakının "Gülüstan" sarayında ADNŞ ilə ABŞ, Böyük Britaniya, Norveç, Rusiya, Türkiyə, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanıstanın iri neft şirkətləri daxil olan konsersum (sonralar bu konsersuma Yaponiya şirkəti də qoşuldu) arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda "Azəri", "Çıraq" yataqlarının və "Günəşli" yatağının bir hissəsinin birgə işlədilməsi və hasil olunan neftin pay şəklində bölüşdürülməsi haqqında 30 illik saziş imzalandı. Bu müqavilə dünyada "Əsrin müqaviləsi" adı ilə məşhurlaşdı (2001 -ci ildən başlayaraq Prezidentin Fərmanı ilə həmin gün respublikada "Neftçi günü" kimi bayram edilir). Razılığa görə, investisiyanın 80 faizini konsersum qoyur, Azərbaycanın ümumi gəliri çıxarılacaq neftin qiymətinin 80 faizi miqdarında müəyyən olunurdu. Bundan əlavə, hasil olunacaq səmt qazı tam Azərbaycanın ixtiyarına verilirdi.

1996-cı il iyunun 4-də Xəzərin "Şahdəniz" yatağının birgə işlədilməsi haqqında ADNŞ ilə Böyük Britaniya, Norveç, Türkiyə, Rusiya, Fransa və İrənin neft şirkətləri konsersumu müqavilə imzaladılar.

1996-cı il dekabrın 14-də Xəzərdə "Dan ulduzu" və "Əşrəfi" yataqlarının birgə işlədilməsi üzrə ABŞ, Səudiyyə Ərəbistanı və Yaponiya, 1997-ci il yanvarın 13-də "Lənkəran-dəniz" və "Talış-dəniz" yataqlarının birgə istismarı üzrə Fransa neft şirkətləri ilə ADNŞ arasında sazişlər bağlandı.

1997-ci il avqustun 1-də Vaşinqtonda - "Ağ Ev"də ABŞ-ın qabaqcıl neft şirkətləri ilə ADNŞ arasında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorundakı "Abşeron", "Naxçıvan", "Oğuz" və "İnam" neft yataqlarında birgə iş barədə üç yeni müqavilə imzalandı.

Ümumiyyətlə, 1994-2001-ci illərdə ADNŞ 14 ölkənin 32 neft şirkəti ilə 21 müqavilə imzaladı. 2001-ci

ildə bu şirkətlərə servis xidməti göstərən 400-ə qədər xarici şirkət fəaliyyətdə idi. Bu müqavilələr çərçivəsində Azərbaycana 60 milyard dollar həcmində investisiya qoyulması nəzərdə tutulurdu. Bu müddətdə xarici neft şirkətləri müqavilələr üzrə işlərin həyata keçirilməsi üçün 6 milyard dollara qədər investisiya qoymuşdu.

1997-ci il noyabrın 12-də "Əsrin müqaviləsi" üzrə neftin hasilatına başlanıldı. Bu hadisə Bakıda böyük təntənə ilə qeyd edildi.

Bu müqavilə üzrə əsas işlərin birinci fazasının başlanması üçün Xəzər dənizindən Aralıq dənizinə qədər uzanan, ildə 50 milyon ton neft nəql edə biləcək, uzunluğu 1760 km olacaq iri diametrlili Bakı-Tibilisi-Ceyhan əsas neft ixrac kəmərinin tikintisi haqqında saziş əldə olunması vacib idi.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda "Xam neftin Azərbaycan Respublikası, Gürcüstan Respublikası və Türkiyə Cümhuriyyətinin əraziləri ilə Bakı-Tibilisi-Ceyhan əsas boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair" saziş imzalandı. Bu zaman Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan və ABŞ-ın dövlət başçıları tərəfindən verilən "İstanbul Bəyannaməsi" layihənin yüksək səviyyədə dəstəkləndiyinə sübut oldu.

2002-ci il avqustun 1-də bu kəmərin tikilməsi və idarə edilməsi üçün BTCKO (Bakı-Tibilisi-Ceyhan) şirkəti təsis edildi. 2002-ci il sentyabrın 18-də kəmərin təməli qoyuldu.

Aqrar islahatlar. İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin mühüm istiqamətlərindən biri də torpaq islahatının həyata keçirilməsi idi. İlk vaxtlar kənd təsərrüfatında sahibkarlıq çox ləng inkişaf edirdi. 1992-ci ildə 320, 1995-ci ilin əvvəllərində isə 830 müstəqil və kollektiv fermer təsərrüfatı vardı.

1995-ci ilin fevral ayında "Aqrar islahatların əsasları" və "Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında" qanunlar qəbul edildi. Bu mühüm qanunların həyata keçirilməsi ilk növbədə torpağa mülkiyyət münasibətlərinin yenidən müəyyənləşdirilməsindən çox asılı idi. 1995-ci ilin mart ayında "Dövlət Aqrar İslahatı Komissiyası" yaradıldı.

1996-cı il iyulun 16-da ölkənin aqrar sektorunda radikal bir addım atıldı. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanan, onun təfəkkürünün və siyasi iradəsinin məhsulu olan "Torpaq islahatı haqqında" Qanun qəbul edildi. Bu qanuna görə, bütün postsovet respublikalarından fərqli olaraq, torpaq sosial ədalət prinsipinə əsasən kənddə yaşayan vətəndaşların xüsusi mülkiyyətinə pulsuz verildi. Respublikanın vahid torpaq fondu əsasında üç - dövlət, bələdiyyə və xüsusi torpaq mülkiyyəti forması müəyyən olundu. Bütün rayonlarda torpaq istifadəçilər üzrə inventarlaşdırıldı və iqtisadi cəhətdən qiymətləndirildi. Özəl qurumların tələbatını təmin etmək üçün 1996-cı ilin iyul ayında Aqrar kredit kassaları təşkil olundu.

2001-ci ilin əvvəllərində 1 milyon 329 min 285 ha torpaq özəlləşdirilmiş, kənddə yaşayan 830 min ailədən 818 mini (3 milyon 238 min adam) torpaq payını almışdı. 1996-cı ilin oktyabr ayında "Sudan pulla istifadə haqqında Əsasnamə" qəbul olunması meliorasiya xidmətlərinin yaxşılaşmasına imkanlar açdı. Meliorasiya qurğularının bərpası və genişləndirilməsinə başlandı.

İqtisadi dirçəliş. Prezident Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən tədbirlər mövcud iqtisadi böhranı aradan qaldırmağa, iqtisadi sabitlik yaratmağa və tərəqqiyə yol açmağa imkan verdi.

Ölkənin iqtisadiyyatına bütün mənbələrdən sərmayə qoyuluşu 1993-cü ildəki 29 milyard manatdan

2000-ci ildə 4,2 trilyon, 2001-ci ildə 5,7 trilyon manata çatdırıldı. 2002-ci ildə bu, 1 milyard 200 milyon dollar təşkil edirdi. Ümumiyyətlə, 1996-2002-ci illərdə iqtisadiyyata 12 milyard dollar investisiya cəlb olunmuşdu.

1994-1995-ci illərdə neftayırma zavodlarında qurğular modernləşdirildi. Qaz emalı zavodu yenidən quruldu.

1996-cı ildə Bakıda qoz-fındıq emalı, yağ, "Koka-Kola", 1999-cu ildə "Pepsi-Kola" sərnləşdirici içki zavodları açıldı. 1997-ci ildə Sumqayıt "Azərboru" İstehsalat Birliyində (keçmiş boru-prokat zavodu) hər biri 10 tonluq 5 yeni elektrik sobası quraşdırıldı. Burada nasos kompressor boruları ilə yanaşı, beynəlxalq standartlara uyğun Batters yivli qoruyucu boru istehsalı təşkil olundu. Avropada ən böyük, 150 tonluq marten sobası yenidən işə salındı. Sumqayıt və Gəncə alüminium zavodları, Daşkəsən alunit mədəni tədricən işə düşməyə başladı.

2002-ci ildə Şəmkir-Yenikənd Su-Elektrik Stansiyası, Abşeronda "Şimal" Dövlət Rayon Elektrik Stansiyasının enerji bloku, 1 sayılı Bakı İstilik-Elektrik Mərkəzində yeni qaz-turbin elektrik qurğusu, "Azərneftyağ" İstehsalat Birliyində bitum qurğusu və s., 2001-ci ildə "Kaspian-Fiş" balıq məhsulları istehsalı müəssisəsi, Bakı elektroqaynaq səhmdar cəmiyyətinin Bakı poladtökmə zavodu (Bakı elektroqaynaq zavodu bazasında), qaz zavodunda yeni, müasir emal qurğusu, İran vasitəsilə Naxçıvan MR-ə elektrik enerjisi tranzit etmək üçün 51 km-lik İmişli-Parsabad elektrik xətti və s. işə salındı.

Beləliklə, 1996-cı ildən respublikanın sənayesində tənəzzülün qarşısı alındı. Əgər 1991-1994-cü illərdə sənaye məhsulu istehsalı orta hesabla 20-24 faiz

azalırdısa, 1997-2002-ci illərdə sənaye istehsalı 23,2 faiz artdı.

Kənd təsərrüfatında keçirilən islahatlar da çox səmərəli oldu. Əgər 1991-1994-cü illərdə bu sahədə istehsal hər il 15-20 faiz azalırdısa, 1997-2002-ci illərdə 51 faiz artmışdır. 2002-ci ildə əvvəlki illərdə heç vaxt olmadığı qədər - 2 milyon 200 min ton (1995-ci ildəkindən 2 dəfə çox) taxıl, 700 min ton (1995-ci ildəkindən 3,9 dəfə çox) kartof istehsal edildi. Ölkədə çəltik istehsalı bərpa edilməyə, şəkər çuğunduru istehsal olunmağa başlandı.

Respublikada iqtisadi tənəzzülün qarşısı 1995-ci ildə alındı. Dirçəliş başlandı. Əgər 1991-1994-cü illərdə ümumi daxili məhsul ildə orta hesabla 20-25 faiz azalırdısa, 1996-2000-ci illərdə 39 faiz artmışdı. 2002-ci ildə ölkədə 29,6 trilyon manatlıq (6,1 milyard dollar) ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdi.

İqtisadi dirçəliş ölkənin maliyyə vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırdı. 1996-2002-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin gəlirləri 2,2 dəfə artmışdı. 2003-cü ildə dövlət büdcəsi 1 milyard 200 milyon dollar həcmində (1994-cü ildəkindən 17 dəfə çox) müəyyən edilmişdi. Dövlət büdcəsinin kəsiri durmadan azalırdı: 1996-cı ildə o, cəmi 3 faiz 2001-ci ildə isə 0,1 faiz təşkil etmişdi.

Ölkənin valyuta ehtiyatları 2002-ci ildə 1 milyard 374 milyon dollara çatmışdı ki, bu da 1993-cü ildəkinə nisbətən 103 dəfədən çox idi.

Beləliklə, Prezident Heydər Əliyevin müdrik daxili və xarici siyasəti sayəsində Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı dərin böhrandan, tənəzzüldən qurtardı.

Demokratik, hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu. Ölkədə real imkanlar, xalqın mentaliteti nəzərə alınmaqla demokratiya, qanunçuluq, plüralizm münasib yollar və vasitələrlə inkişaf edirdi. Bu

proses 90-cı illərin ikinci yarısında xüsusən intensivləşmişdi. 1995-ci il iyun ayının 2-də Milli Məclisin qərarına əsasən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını hazırlamaq üçün Prezident Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 33 nəfərdən ibarət Konstitusiya Komissiyası təşkil edildi. Komissiyanın hazırladığı "Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası" - müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk Əsas Qanunu 1995-ci il noyabr ayının 12-də referendumla qəbul olundu.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası maddələrinin üçdə bir hissəsi (158 maddədən 48-i) insan hüquqlarına və onların təminatlarına həsr edilmişdi.

Hakimiyyət bölgüsü konsepsiyasına uyğun olaraq Konstitusiya təsbit etdi ki, icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinə mənsubdur, qanunverici hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi, məhkəmə hakimiyyətini isə müstəqil məhkəmələr həyata keçirirlər.

1998-ci il aprelin 28-də Naxçıvan MR-in Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası əsasında hazırlanmış yeni Konstitusiyası Muxtar Respublikanın Ali Məclisində qəbul edildi və həmin il dekabrın 29-da Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən təsdiq olundu.

2002-ci il avqustun 24-də referendumla Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliyə görə Milli Məclisə seçkilər daha da demokratikləşdirildi, "mojaritar və proporsional" seçki sistemi ləğv edildi, ümumi "mojaritar" seçki sistemi müəyyən olundu. 2009-cu il martın 18-də keçirilən referendumla Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliklərlə Əsas qanun zamanın tələblərinə uyğunlaşdırıldı.

1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycan Respublikası parlamentinə mojaritar (100 deputat) və proporsional (25 deputat) sistemlə ilk seçkilər keçirildi.

Qanunların sivil dünya dövlətlərinin hüquqi dövlət quruculuğu ənənələrinə, beynəlxalq hüquq normalarına, Avropa Şurası və dünya demokratik qanunvericilik təsisatlarının tələblərinə uyğun hazırlanması üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında 1996-cı ilin fevral ayında xüsusi "Hüquqi İslahatlar Komissiyası" yaradılmışdı.

1998-ci ilin fevral ayında Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev "İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında" fərman verdi. 1998-ci il iyunun 18-də "İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı" təsdiq edildi, bu sahədə həyata keçirilən tədbirlərin səmərəliliyini artırmaq üçün Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları İnstitutu yaradıldı, beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi, mütəxəssis kadrlar hazırlanması üçün əməli addımlar atıldı.

2001-ci ilin dekabrında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi "İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarının müdafiəsi haqqında" Konvensiyanı və onun 1, 4, 6 və 7 sayılı protokollarını təsdiq etmək barədə Qanun və "Azərbaycan Respublikasının insan hüquqları üzrə müvəkkili (ambudsman) haqqında" Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyaya Qanununu qəbul etdi. 2002-ci ildə respublikada Ambudsman İnstitutu yaradıldı.

1998-ci il avqustun 6-da "Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və mətbuat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında" Prezident Fərmanı ilə hələ 1992-ci il aprelin 12-də Y.Məmmədov və 1993-cü il aprelin 15-də Ə.Elçibəy iqtidarları dövründə sərbəst informasiya fəaliyyətinə qoyulmuş

məhdudiyətlər aradan qaldırıldı, mətbuatda və digər kütləvi informasiya vasitələrində dövlət sirlərini qoruyan idarə, senzura ləğv edildi.

Azərbaycan Respublikası Şərqdə ölüm cəzasını ləğv etmiş ilk ölkə oldu. 1993-cü ildən burada ölüm cəzasına faktiki moratorium qoyuldu. 1996-cı ildə Prezident Heydər Əliyev Cinayət Məcəlləsində 21-ci maddənin sanksiyasından ölüm cəzasını götürmək təşəbbüsünü irəli sürdü. Qadınlara və 65 yaşından yuxarı kişilərə ölüm cəzası qadağan edildi. 1998-ci ilin fevral ayında Prezidentin təşəbbüsü ilə respublikada ölüm hökmü tamamilə ləğv olundu.

Dövlətçiliyin təmin olunmasının mühüm vasitələrindən biri də hüquq-mühafizə orqanlarının inkişaf etdirilməsi və möhkəmləndirilməsi idi.

1997-ci ilin oktyabr ayında "Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi. 1998-ci ildə Konstitusiyaya Məhkəməsi təşkil olundu.

2002-ci ilin avqustunda Konstitusiyaya edilmiş dəyişikliklərə görə hər bir şəxs Konstitusiyaya Məhkəməsinə müraciət edə bilərdi.

2002-ci ilin sentyabr ayından Azərbaycanda üçpilləli məhkəmə sistemi formalaşdı. Yeni, ikinci instansiya - apellyasiya məhkəməsi yarandı.

Yeni Konstitusiyanın tələbinə görə, ölkədə demokratik cəmiyyətin mühüm elementi kimi yerli özünüidarə - seçkili bələdiyyələr sistemi qurulmağa başlanmışdı. 1999-cu il dekabr ayının 12-də Azərbaycan Respublikasında ilk bələdiyyə seçkiləri keçirildi. Beləliklə, Azərbaycan yeni inkişaf yoluna qədəm qoydu.

Azərbaycanın iqtisadi və siyasi həyatında yeni mərhələnin başlanması. (2003-2013-cü illər).
Azərbaycanın daxili sabitliyinə, yüksək iqtisadi, siyasi,

elmi, mədəni inkişafına və düzgün xarici siyasət strategiyasına nail olan Heydər Əliyev kimi böyük tarixi şəxsiyyətdən sonra ölkəni idarə etmək asan məsələ deyildi. Bu missiyanı yalnız Azərbaycan reallıqlarını düzgün qiymətləndirə bilən və Heydər Əliyevin siyasi kursunu layiqincə davam etdirməyə qadir olan şəxs yerinə yetirə bilərdi.

Belə bir vəziyyətdə 2003-cü il oktyabr ayının 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenliyinə alternativ əsasda keçirilən seçkilərdə Yeni Azərbaycan Partiyası sədrinin birinci müavini İlham Əliyev böyük səs çoxluğu ilə qələbə qazandı. O, prezident seçildikdən sonra Heydər Əliyev siyasi kursunu layiqincə davam etdirəcəyini bildirərək respublikanın taleyüklü məsələlərinin həllinə cəsarətlə girişdi. İlk olaraq ölkə başçısı 24 noyabr 2003-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikasında sosial iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi tədbirləri haqqında» fərman imzaladı. Az bir müddət ərzində xalq təsərrüfatının bütün sahələrində müsbət irəliləyişlər özünü göstərdi.

Bunun ardınca Prezident İlham Əliyev 11 fevral 2004-cü il tarixli «Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında (2004-2008-ci illər)» fərman verdi. Əsl fəaliyyət proqramına çevrilən bu fərmanda irəli sürülən vəzifələrin həyata keçirilməsi regionların kompleks inkişafına, infrastruktur sahələrinin yenidən qurulmasına, yeni istehsal və emal müəssisələrinin, obyektlərin yaradılmasına, iş yerlərinin açılmasına, əhəlinin həyat səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə təkan verdi. Belə ki, son 10 il ərzində ümumi daxili məhsul istehsalında 8 dəfə, o cümlədən sənayedə 2,8 dəfə, kənd təsərrüfatında 1,5 dəfə, inşaat sektorunda 7 dəfə, nəqliyyat və İKT sektorunda 3,2 dəfə, xarici ticarət dövriyyəsində 8,8 dəfə artım olmuşdur. Bundan başqa son 10 il ərzində

iqtisadiyyat real ifadədə 3,4 dəfə artmış, qeyri-neft sektorunda 2,7 dəfə artıma nail olunmuşdur. Prezident İlham Əliyevin 10 illik hakimiyyəti dövründə dövlət büdcəsi 19 dəfə artmışdır.

2013-cü ilin yanvar-sentyabr aylarında ÜDM-in real artım tempi 5.4% təşkil etmiş və cari qiymətlərlə 42.7 milyard manat olmuşdur. Adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 4606.7 manat (5871.4 ABŞ dolları) təşkil etmişdir. ÜDM-də qeyri-dövlət bölməsinin payı 2005-ci ildə 77,8%-dən 2012-ci ildə 81,5%-ə yüksəlmişdir.

Respublikamızda qeyri neft sektorunun inkişafına da xüsusi diqqət yetirilməsi nəticəsində bir sıra müəssisələr, o cümlədən Bakıda yüksək keyfiyyətli müxtəlif gön-dəri məmulatları istehsal edən «Gön-dəri» ASC, Şamaxıda müasir standartlara cavab verən, müxtəlif ölçülü televizorlar istehsal edən Türkiyə, Cənubi Koreya və Çin ilə birgə müəssisə olan «Star LTD» zavodu, İmişlidə şəkər istehsal edən «Azərbaycan şəkər İstehsalat Birliyi» MMS, Astara və Şəkiddə elektrik enerjisi istehsal edən mobil tipli stansiyalar, Gəncə və Şamaxıda avtomobil zavodları istismara verilmişdir.

Azərbaycan 2013-cü il fevralın 8-də ilk kommunikasiya peykini orbitə çıxarmışdı

Uğurla həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində bütün sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatının inkişafına da xüsusi diqqət yetirilmiş, sahibkarlığa qayğı isə dövlətin vacib məsələsi kimi gündəmdə olmuşdur.

«Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 23 oktyabr tarixli sərəncamı aqrar sahədə qarşıda duran başlıca vəzifələrdən biri istehsalçının zəruri kənd təsərrüfatı texnikası ilə təchizatının yaxşılaşdırılması, keyfiyyətli

məhsul yetişdirilməsi və onun itkisiz yığılması məqsədini nəzərdə tutur.

Fərmanda irəli sürülən vəzifələrin həyata keçirilməsi nəticəsində 2003-cü illə müqayisədə 2006-cı ildə taxıl istehsalı 3 faiz, pambıq istehsalı 33,7 faiz, tütün istehsalı 24,8 faiz, kartof istehsalı 25,4 faiz, tərəvəz istehsalı 4,5 faiz, yumurta istehsalı 12,3 faiz, yun istehsalı 5.5 faiz, iribuynuzlu mal-qaranın, qoyun və keçilərin sayı isə 9,1-9,5 faiz artmışdır.

Respublikamız üçün önəmli əhəmiyyət kəsb edən və ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin səyi nəticəsində ərsəyə gələn Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft ixrac boru kəmərinin 2006-cı ilin may ayında istismara verilməsi Prezident İlham Əliyevin ən böyük nailiyyətlərindəndir.

Bundan başqa Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin çəkilişi uğurla başa çatdırılmış və artıq 2007-ci ilin birinci rübündən başlayaraq «Şahdəniz» yatağından çıxarılan Azərbaycan qazı bu qaz kəməri vasitəsilə ixrac edilməyə başlamışdır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin çəkilişi isə 2007-ci il fevralın 7-də Tbilisidə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin dövlət başçılarının görüşündən sonra artıq reallaşmışdır.

Bakıda avtomobil yollarında tıxacların qarşısını almaq üçün beynəlxalq standartlara cavab verən körpülərin və yeraltı keçidlərin tikintisi uğurla davam etdirilir.

TRASEKA proqramı çərçivəsində fəaliyyət göstərən Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi əsas beynəlxalq dəhlizlərdən birinə çevrilmişdir. Son üç il ərzində dəhlizin Azərbaycan hissəsində 133,3 milyon ton və ya nəqliyyat sektorunda bütün daşımaların 35,4 faizi qədər yük daşınmışdır. Hazırda bu dəhliz vasitəsilə yük daşımada dəmir yolu nəqliyyatı 59,2 faiz, avtomobil nəqliyyatı 26,7 faiz, dəniz nəqliyyatı isə 14,1 faiz paya

malikdir.

Ölkədə fəaliyyət göstərən hər beş müəssisədən biri kompüterə malikdir və bu müəssisələrdə çalışan 60,2 min işçi kompüterdən, 11,1 min işçi isə internetdən istifadə edir. Hazırda əhalinin hər 100 nəfərindən 56-sı kompüter, 70-i internet istifadəçisidir.

Ümumiyyətlə ötən dövrdə regionların sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının uğurla yerinə yetirilməsi nəticəsində bir sıra mühüm əhəmiyyət kəsb edən yeni dövlət və müştərək müəssisələr yaradılmışdır ki, bu da respublikada işsizliyin aradan qaldırılması yolunda önəmli rol oynamışdır. Belə ki, 2003-cü ilin oktyabrından 2007-ci ilin birinci rübünədək Azərbaycanda 535 min yeni iş yeri açılmışdır ki, onun da əksəriyyəti daimi iş yerləridir. Həm də yeni iş yerlərinin 83 faizi regionlarda açılmışdır. Uğurla həyata keçirilən bu cür iqtisadi siyasət dövlətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri kimi kəndlə şəhər arasındakı fərqlərin aradan qaldırılması və əhalinin sosial vəziyyətinin yaxşılaşdırılması yolunda mühüm addım olmuşdur. Məhz Azərbaycan iqtisadiyyatının dünyada analoqu olmayan sürətlə inkişafı nəticəsində 2007-ci ilin birinci rübündə büdcədən maliyyələşən təşkilatlarda çalışanların maaşları 25-30 faiz artmış, minimum əmək haqqı 50 manat, orta pensiya isə 60 manat olmuşdur. Ölkənin valyuta ehtiyatları da artaraq 4 milyard 100 milyon dollar təşkil etmişdir.

Ötən müddət ərzində ölkə iqtisadiyyatının inkişafı ilə yanaşı səhiyyə, elm, təhsil, mədəniyyət, ədəbiyyat sferalarında, həmçinin milli-mənəvi, dini dəyərlərin qorunması və möhkəmləndirilməsi istiqamətində də mühüm uğurlara nail olunmuşdur. Bu yönümdə müvafiq fərmanlar, sərəncamlar imzalayan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev mühüm tədbirlərin və açılış mərasimlərinin

iştirakçısı olmaqla yanaşı, respublikamızın bütün bölgələrinə səfərlər etmiş, yüzlərlə sənaye, istehsal müəssisələrinin, məktəblərin və digər bu kimi obyektlərin açılışında iştirak etmiş, əhali ilə birbaşa ünsiyyət yaratmışdır.

Səhiyyənin inkişafı dövlətin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, son üç ildə respublikamızın müxtəlif regionlarında müasir tipli avadanlıqlarla təchiz edilmiş xəstəxanalar, diaqnostika mərkəzləri, ambulatoriya-poliklinika müəssisələri tikilib istifadəyə verilmiş və bunun üçün dövlət büdcəsindən 279,6 milyon manat vəsait xərclənmişdir. Son illər səhiyyənin inkişafının sürətləndirilməsi sahəsində bir sıra qanunlar və dövlət proqramları qəbul olunmuşdur. Bütün bunlar respublika səhiyyəsinin gələcək inkişafına öz təsirini göstərəcəkdir.

Xalqımızın həyatında təhsilin önəmli rol oynadığını diqqətdə saxlayan ölkə başçısı bu sahənin inkişafına xüsusi qayğı göstərmişdir. Buna görə ki, son 10 il ərzində təhsilə çəkilən dövlət xərcləri 7,6 dəfə artırılmış, 408,2 min yerlik ümumtəhsil məktəbi, 9780 yerlik məktəbəqədər təhsil müəssisəsi tikilmişdir. Məktəblərin 87,2 %-i kompüterlə təmin olunmuşdur.

Təhsildə ən mühüm nailiyyətlərdən biri kimi onu qeyd etmək lazımdır ki, bütün I-XI-sinif şagirdlərinin dərslərlə pulsuz təminatı başa çatdırılmış, məktəblərin bəziləri kompüterlərlə təmin edilmiş və bu iş uğurla davam etdirilir.

Ötən müddət ərzində tələbə mübadiləsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Ölkə başçısının 2007-ci il 16 aprel tarixli «2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı»nın təsdiq edilməsi barədə imzaladığı fərman bu sahəyə olan diqqətin bariz nümunəsidir. Son 10 ildə dövlət xətti ilə

xaricdə təhsil alanların sayı 2,6 dəfə çoxalmışdır.

Son 10 ildə dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər 10,2 dəfə artmışdır.

Bu dövrdə mədəni quruculuq sahəsində də mühüm addımlar atılmışdır. Yeni parklar və istirahət guşələri salınmış, Avropa standartları səviyyəsində otellər, ticarət və xidmət obyektləri yaradılmışdır. Kitabxanalar və teatr binaları yüksək səviyyədə təmir edilmiş, tanınmış dövlət, elm və mədəniyyət xadimlərinin yubileylərinin keçirilməsi üçün prezident fərmanları imzalanmışdır.

Ölkə rəhbərliyinin idmana olan qayğısı nəticəsində mühüm nailiyyətlər qazanılmışdır. Ölkədə idman qurğularının sayı 12% artmışdır.

İdmançılarımız Olimpiya oyunlarında, dünya və Avropa çempionatlarında, beynəlxalq yarışlarda idmanın ayrı-ayrı növlərində böyük uğurlar qazanmışlar. Bir sıra beynəlxalq yarışların, Avropa və dünya çempionatlarının Azərbaycanda keçirilməsi ölkə idmanının nüfuzundan xəbər verir. İdmançılarımızın qazandıqları medalların sayı 4,2 dəfə artmışdır.

Sual 3. Azərbaycanın xarici siyasəti.

Azərbaycan Respublikasına qarşı informasiya blokadasının yarılması, Dağlıq Qarabağ probleminə dair həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, Azərbaycanın dünya siyasətində, dünya dövlətləri arasında özünə layiq yer tutması, beynəlxalq münasibətlərin ümumbəşəri dəyərlər əsasında inkişafına kömək etməsi, Cənubi Qafqazda başqa dövlətlərin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllində də maraqlı olması, respublikanın ərazi bütövlüyünün sülh, danışıqlar yolu ilə təmin edilməsi istiqamətində Prezident Heydər

Əliyevin başçılığı ilə gərgin və səmərəli iş aparıldı. Heydər Əliyev diplomatiyası beynəlxalq münasibətlər sistemində yaranmış dəyişikliklər, qloballaşma meylləri, dövlətlərin Cənubi Qafqaz regionundakı siyasi və iqtisadi maraqlarının Azərbaycanın maraqları ilə mümkün qədər uzlaşdırılması kimi pragmatik əsaslar üzərində quruldu. Azərbaycan Prezidenti 68 ölkənin prezidenti, hökumət başçısı ilə görüşlər keçirdi. Azərbaycan üzv olduğu beynəlxalq təşkilatların sessiyalarında, zirvə toplantılarında iştirak etdi. 2000-ci il sentyabrın 6-da BMT Baş Məclisində, 2001-ci il yanvarın 25-də Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Heydər Əliyev mövcud şəraitdə müstəqillik əldə etmiş dövlətlərə münasibətdə aydın hiss olunan ikili standartlarla yanaşmanın yolverilməzliyini, qloballaşmaya töhfələrini verən ölkələrə texnoloji yardım göstərilməsi, mədəniyyətlərin toqquşması təhlükəsini aradan qaldırmaq üçün demokratiya və bazar iqtisadiyyatının inkişafında ayrı-ayrı xalqların mentalitetinin nəzərə alınması vacibliyini qeyd etmişdi.

1993-cü il sentyabrın 24-də Azərbaycan Respublikası MDB-yə daxil oldu. Doğrudur, bu təşkilat daxilində üzv dövlətlərin bərabərhüquqlu əməkdaşlığı lazımcına təmin edilməmiş, subyektlər arasında münaqişələrin aradan qaldırılması üçün təsirli tədbirlər həyata keçirmək mümkün olmamışdı. Üzv dövlətlərə Rusiya Federasiyasının ikili münasibəti bu birliyin səmərəsini xeyli azaldır, narazılığa səbəb olurdu. Heydər Əliyev MDB dövlət başçılarının, demək olar ki, bütün görüşlərində birlik daxilində belə qeyri-sağlam münasibətlər olmasının yolverilməzliyini, separatizmlə mübarizənin vacibliyini diqqətə çatdırırdı.

MDB-yə daxil olan dövlətlərlə ikitərəfli əlaqələrin möhkəmlənməsinə diqqət artırılmışdı. 1993-cü ilin

sonlarına qədər Azərbaycanla kəskin münasibətlərə malik olan Mərkəzi Asiya respublikaları ilə əlaqələr yeni forma və vasitələrlə köklü surətdə yenidən qurulurdu.

Birlik üzvlərinə RF tərəfindən ikili münasibət MDB daxilində dövlətlərin ayrılıqda birliklər təşkil etməsinə səbəb olurdu. 1996-1997-ci illərdə Azərbaycan-Gürcüstan və Azərbaycan-Ukrayna arasında strateji əməkdaşlıq haqqında sazişlər bağlandı. 1997-ci ilin oktyabrında Gürcüstan, Ukrayna, Azərbaycan və Moldova respublikalarının başçıları öz aralarında əməkdaşlıq haqqında kommünike imzaladılar. Noyabrın 25-də Bakıda "GUAM" bloku təşkilini bəyan edən rəsmi protokol imzalandı. Bu ölkələrin NATO və ATƏT çərçivəsində, habelə öz aralarında siyasi, hərbi və iqtisadi sahələrdə mövqelərini əlaqələndirməyə imkan verən strateji partnyorluğa hüquqi əsas yarandı. 1999-cu il aprelin 4-də Vaşinqtonda GUAM təşkilatına üzv olan dövlətlərin prezidentlərinin görüşündə Özbəkistan Respublikası da bu təşkilata qəbul edildi. GUAM bundan sonra GUÖAM adlandırılmağa başlandı. Heydər Əliyev təşkilatın sədri seçildi. GUÖAM-ın icraçı katibliyinin yaradılması qərara alındı. Belə bir birliyin təşkili Rusiyanı olduqca narahat edirdi. Vəziyyəti 1999-cu ilin martında MDB dövlətləri başçılarının zirvə toplantısında Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Özbəkistanın Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi müddətinin uzadılmasına razılıq verməməsi daha da gərginləşdirdi. Rusiya bu dövlətlərə münasibətini xeyli yumşaltmağa istiqamətlənən addımlar atdı. Bununla əlaqədar sonralar - 2001-ci il iyunun 6-7-də Yaltada GUÖAM təşkilatı başçılarının görüşündə qəbul olunmuş "Yalta Xartiyası"nda yaradılan bu təşkilatın iqtisadi sahələrdə əməkdaşlığa üstünlük verəcəyi elan edildi.

Heydər Əliyev ATƏT-in 1999-cu il noyabrın 18-də İstanbul zirvə toplantısında "Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və əməkdaşlıq paktı" təsis edilməsi təşəbbüsü ilə çıxış etdi. Bu paktın dövlətlərarası münasibətlərin, habelə münasibətlərin aradan qaldırılmasının prinsipləri əsasları təsbit edilməli idi. Ona əsasən regiondan xarici hərbi qüvvələr çıxarılmalı, Cənubi Qafqazı bölən ayırıcı xətlər aradan qaldırılmalı, təcavüzə, etnik təmizləmələrə, separatizmə son qoyulmalı, ikili standartlara yol verilməməli idi. Lakin Rusiya Ermənistan vasitəsilə bu planın həyata keçməsinə ciddi mane oldu.

Ölkənin xarici siyasət kursunda 1993-cü ilin yayından Türkiyə Respublikası ilə münasibətlərdə keyfiyyətə ciddi dəyişikliklər edildi. Bu dost və qardaş ölkə Azərbaycanın ən etibarlı siyasi müttəfiqi, bərabərhüquqlu iqtisadi tərəf müqabili oldu. Türkiyə Ermənistanı təcavüzkar bir dövlət kimi tanımış, Dağlıq Qarabağ məsələsi ədalətlə həll olunmayınca onunla heç bir əlaqə saxlamayacağını elan etmişdi. Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri həm də dünyada və bölgədə sülhün, əmin-amanlığın bərqərar olması işinə xidmət edirdi. 2001-ci il iyulun 23-də Xəzər dənizinin mübahisəli sularında Azərbaycan gəmilərinə İran təyyarələrinin hücum cəhdini Türkiyə qəti etirazla qarşıladı. Ankara bütün dünyaya bildirdi ki, "Azərbaycana əl qaldıran qarşısında Türkiyəni görəcək!"

Azərbaycan İran İslam Respublikası ilə də hər iki tərəf üçün faydalı normal siyasi-iqtisadi və mədəni münasibətlər qurdu. İran dövləti Ermənistanın Azərbaycana təcavüz etdiyini bildirsə də, onunla hərtərəfli münasibətlər yaratmışdı. Bu qonşu müsəlman dövləti Azərbaycana qarşı münasibətlərində tam səmimi olmadığını göstərirdi. İran Azərbaycanı özünün

təhlükəsizlik zonası elan etmişdi. 2001-ci il iyulun 23-də İran mübahisəli hesab etdiyi suların Azərbaycan gəmilərinin çıxarılması haqqında nota verdikdən sonra hərbi təyyarələrini havaya qaldırmışdı. Azərbaycan buna cavab tədbiri gördü. Münaqişə dinc yolla nizama salındı.

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin İran Respublikasına səfəri zamanı - 20 may 2002-ci ildə imzalanmış "Azərbaycan Respublikası ilə İran Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin prinsipləri haqqında" müqavilə iki dövlət arasında münasibətlərin nizamlanmasına istiqamətləndirilmişdi.

Qonşu Gürcüstan Respublikası ilə əlaqələr çox önəmli idi. 1996-cı ilin mart ayında Prezident Heydər Əliyev Gürcüstana rəsmi səfər etdi. İki ölkə arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında sənəd imzalandı. Bu, qonşu ölkədə yaşayan azərbaycanlılara qarşı münasibətin xeyli yaxşılaşmasına səbəb oldu. İki ölkənin bütün sahələrdə strateji əməkdaşlığı başlandı.

Azərbaycanın xarici siyasətində ABŞ, Böyük Britaniya, Çin, Yaponiya, Fransa, Almaniya, İtaliya kimi iri dövlətlərlə münasibətlər mühüm yer tuturdu. Bu ölkələrlə tərəfdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan qarşılıqlı əlaqələr yaradılmışdı.

Prezident Heydər Əliyevin qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan diplomatiyasında Avropa istiqaməti mühüm yerlərdən birini tutur. İngiltərə və Avropanın digər nüfuzlu dövlətləri ilə sabit bərabər hüquqlu əməkdaşlıq münasibətləri qurulmuşdu. Bu ölkələrlə imzalanmış 90-dan artıq sənəd qarşılıqlı münasibətlər üçün ən möhkəm hüquqi əsas yaratmışdı. Azərbaycan Qərblə Şərqi qovşağında bərpa olunan qədim İpək Yolunun mərkəzində mühüm yer tuturdu. Dünyada nüfuzlu Çin Xalq Respublikası və Yaponiya kimi Şərqi dövlətləri ilə

siyasi və iqtisadi əməkdaşlıq respublikanın xarici siyasətində uğurlu addımlar olmuşdu.

Pakistan dövləti ilə dostluq və əməkdaşlıq münasibətləri daha da inkişaf etdirilirdi. İsrail dövləti ilə də əməkdaşlıq genişlənməkdə idi.

XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Respublikası artıq 137 ölkə ilə diplomatik əlaqələr yaratmışdı. Azərbaycanda 63 (24-ü bilavasitə Bakıda) ölkənin səfirliyi fəaliyyət göstərirdi. Azərbaycanın 21 ölkədə səfirliyi, baş konsulluğu və daimi nümayəndəliyi vardı.

1996-cı ilin aprelinde Azərbaycan ilə Avropa Şurası (AŞ) və onun üzvü olan dövlətlər arasında tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq haqqında saziş imzalandı. Həmin ilin iyununda Azərbaycan Respublikası AŞ Parlament Assambleyasında "xüsusi dəvət olunmuş qonaq" statusu aldı.

AŞ Parlament Assambleyasının 2001-ci il 25 sentyabr tarixli iclasında İlham Əliyev erməni terrorizmini, Ermənistanın Azərbaycana qarşı keçirdiyi terror və soyqırım siyasətində terrorçu ASALA təşkilatının fəal iştirak etdiyini, törədilmiş 32 terror aktı nəticəsində 2000 adam öldürüldüyünü, on minlərlə adamın yaralandığını bildirdi. Terroru dəstəkləyən Ermənistan dövlətini ifşa etdi. İlyarım ərzində Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Ermənistanın terrorçu dövlət adlandırıldığı 12 sənəd (bunlara üst-üstə AŞPA-nın 300 deputatı imza atmışdır) qəbul olundu. 2002-ci il sentyabrın 26-da AŞPA-nın sessiyasında müzakirə edilən Azərbaycan haqqında məruzədə ilk dəfə bu təşkilatın çox vacib sənədində açıq-aydın bildirilir ki, Azərbaycanın torpaqları işğal olunubdur. Ermənistan Azərbaycana qarşı təcavüz edibdir və bu işğal nəticəsində Azərbaycanın bir milyondan artıq qaçqını vardır.

Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığı daha da genişləndirdi. 2002-ci ildə Avropa İttifaqı ilə "Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi"nin (1992-ci ildə bağlanıb) yerinə yetirilməsinə dair milli proqram hazırlanmışdı. Bu əlaqələrin respublikanın inkişafına böyük təsiri vardı. Avropa İttifaqı-Azərbaycan Parlament Əməkdaşlığı Komitəsinin Brüsseldə 25-26 fevral 2002-ci ildə keçirilmiş iclasında qeyd edildiyi kimi, "siyasi, iqtisadi, hüquqi islahatların aparılması Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyası üçün yeni perspektivlər açır.

2002-ci il oktyabrın 2-də Azərbaycan Respublikası BMT-nin "İqtisadi və Sosial Şurasına" üzv seçildi.

Azərbaycan və Türkiyə respublikaları 1997-ci ilin may ayında strateji əməkdaşlığı daha da dərinləşdirmək haqqında müqavilə imzaladılar.

Azərbaycanın qəti mövqeyi dövlətlərin ona münasibətinin getdikcə dəyişməsinə, sağlamlaşmasına səbəb oldu. 1997-ci il iyulun 3-də Moskvada Rusiya Federasiyası və Azərbaycan arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə imzalandı. 1997-ci il avqustun 29-da Rusiya ilə Ermənistan arasında da "Dostluq, əməkdaşlıq, qarşılıqlı yardım haqqında" yeni müqavilə bağlandı. Bu sənəddə hərbi vəziyyət yaranarkən Rusiyanın rəsmi surətdə Ermənistan tərəfində çıxış edəcəyi bəyan olunurdu. Azərbaycanda narazılıq yaratdığını gören Rusiyanın yüksək vəzifəli şəxsləri, habelə Xarici İşlər Nazirliyi xüsusi nota ilə bu sənədin Azərbaycan Respublikasına qarşı çevrilmədiyini bildirdilər. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev MDB dövlət başçılarının 1997-ci il oktyabr, 1999-cu il mart və sonrakı zirvə görüşlərində bu müqavilənin Azərbaycana qarşı təhlükə yaradan bəndlərinin ləğv olunmasını tələb etdi. 2001-ci ilin may ayında Bakıda

səfərdə olan RF hərbi naziri rəsmi surətdə elan etdi ki, Ermənistan və Azərbaycan arasında silahlı münaqişə olarsa, Rusiya neytral qalacaqdır.

Rusiya Federasiyasının prezidenti V.Putin Azərbaycan prezidentinin dəvəti ilə 2001-ci il yanvar ayının 9-da Bakıya rəsmi səfərə gəldi. Ölkələr arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə istiqamətləndirilmiş tədbirlər görülməsi barədə razılıqlar əldə olundu. V.Putin Azərbaycan və Gürcüstanın bölgədə Rusiyanın iştirak etmədiyi siyasi birliklərə qoşulmasının qarşısını almaq üçün "Qafqaz dördlüyü" (Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan) yaradılması təşəbbüsünü irəli sürdü. "Bakı Bəyannaməsi" imzalandı. Prezident V.Putin RF-nin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü müdafiə etdiyini bir daha bəyan etdi.

2002-ci ilin yanvar ayında Rusiya ilə Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalandı. Bəşəriyyət üçün böyük bəlaya çevrilmiş terrorizmlə mübarizədə aparıcı rol oynayan ABŞ-ın müttəfiqi olan Türkiyənin Qafqazda nüfuzu xeyli artdı.

Hökumət dairələrində "Azadlığa Dəstək Aktı"na 1992-ci il 907 sayılı əlavənin ləğv edilməsinə tərəfdarlar çoxaldı. Azərbaycana dövlət səviyyəsində kömək göstərmək üçün yollar axtarılıb tapıldı. ABŞ administrasiyası Konqresə müraciət edərək 2002-ci ildə Azərbaycana yardımın 46 faiz artırılmasını, Ermənistana verilən yardımın isə 22 faiz azaldılmasını təklif etdi.

2001-ci il sentyabrın 11-də Nyu-York və Vaşinqton şəhərlərində dəhşətli terror hadisələri törədilməsinə cavab olaraq ABŞ beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə elan edərək Azərbaycan Respublikası onunla bir mövqedə olduğunu birincilər sırasında bəyan etdi, öz ərazisindən ABŞ silahlı qüvvələrinin istifadəsi üçün imkanlar yaratdı. Oktyabr ayının sonlarında ABŞ

senatı 907-ci əlavəni müvəqqəti olaraq dayandırmaq üçün prezidentə səlahiyyət verdi. ABŞ prezidenti 2002-ci il yanvarın 28-də, növbəti dəfə 2003-cü il yanvarın 17-də bu səlahiyyəti reallaşdırdı.

Az sonra ABŞ Azərbaycana silah satışına qoyulmuş qadağanı aradan qaldırdı. Təhlükəsizlik tədbirlərində Azərbaycana kömək etməyə başladı.

Prezident Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin mümkün qədər qan tökülmədən, qırğın və dağıntılara yol vermədən, dinc vasitələrlə həll etmək xətti götürdü. O, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı (ATƏT - 1994-cü il Budapeşt sammitindən sonra ATƏM belə adlanır) Minsk qrupunun fəaliyyətinin xeyli canlanmasına, ona nəzarət edən və üzv dövlətlərin münaqişənin həllinə və regionda sabitlik yaradılmasına marağının artmasına nail oldu.

Prezident Heydər Əliyev bu illərdə ATƏT rəhbərliyi və onun Minsk qrupunun təmsilçiləri ilə 130-dan çox görüş keçirdi. ATƏT-in 1994-cü ilin dekabrında Budapeşt, habelə 1996-cı ilin dekabrında Lissabon sammitləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Minsk qrupu vasitəsilə ədalətli, beynəlxalq prinsiplərə əsaslanaraq həllinin vacibliyini təsdiq etdi.

Azərbaycan və Ermənistan prezidentlərinin yeni formatda-Minsk qrupu həmsədrlərinin iştirakı ilə 4-6 mart Paris (Fransa), 3 aprel 2001-ci il Ki-Uest (ABŞ) görüşləri, bütün təzyiqlərə baxmayaraq, Azərbaycanın mövqelərinin dəyişməzliyini nümayiş etdirdi.

Heydər Əliyev həmsədrlərin və bu münaqişənin həllində öz prinsiplərini tam müdafiə etməyib, ikili siyasət yeridən beynəlxalq təşkilatların "reallıqla razılaşmaq lazımdır" tövsiyəsini qəti rədd etdi. Yaltada GUÖAM dövlət başçılarının sammitində həmsədrlərin problemin həllindən boyun qaçırmaqla, onu münaqişə edən

tərəflərin öhdəsinə buraxmaqla ciddi səhvə yol verdikləri, beynəlxalq hüquq normalarını və prinsiplərini təhlükə altında qoyduqları tənqid edildi.

Azərbaycanın mövqeyinin dəyişməzliyinə səbəb Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurla həyata keçirilən daxili və xarici siyasət, ölkənin iqtisadiyyatının sürətli inkişaf yoluna düşməsi, milli ordu quruculuğu sahəsində irəliləmələr, regionla bağlı məsələlərin həllində iri dövlətlərin onunla hesablaşmağa məcbur olması idi.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan tarixi, 7 cildə. Bakı, 2003, 2007. VII cild. səh. 249-488
2. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri. Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı 2010
3. Məmmədov İ. Azərbaycan tarixi (Ali məktəblər üçün dərslik). Bakı, 2005. səh. 397-414
4. Heydər Əliyevin Yeni əsr və III minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti. "Xalq qəzeti", Bakı, 31.12.2000
5. Heydər Əliyevin "Azərbaycan polisi günü"nə həsr edilmiş təntənəli mərasimdə nitqi. "Xalq qəzeti", Bakı, 03.07.2002
6. Vahabzadə V. Əliyərli S. Dağlıq Qarabağ: İddialar və həqiqətlər. "Azərbaycan" jurnalı №2 səh.187
7. Məmmədov Ə. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin bərpası və möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə. Bakı, 1999
8. Əliyev M. Azərbaycan iqtisadiyyatının formalaşması və inkişaf problemləri. Bakı, 2000